

6
7

TEORIJA IN PRAKSA LETNIK XXVII 1990

REVIJA ZA DRUŽBENA VPRAŠANJA, LET. XXVII, ŠT. 6-7, STR. 697-920,
JUNIJ-JULIJ 1990, UDK 3, YU ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN IZDAJATELJ:

Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani; revija izhaja ob podpori Kulturne skupnosti Slovenije in Raziskovalne skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Igor Bavčar, Božidar Debenjak, Mladen Dolar, Sonja Lokar, Boris Majer, Franc Pernek, Ciril Ribičič, Marija Švajncer, Maks Tajnikar, Mara Žlebnič (delegati univerz in širše družbene skupnosti); Anton Bebler, Adolf Bibič, Stane Južnič, Bogdan Kavčič, Andrej Kirn, Peter Klinar, Stane Kranjc, Boštjan Markič, Ernest Petrič, Niko Toš, Mirjana Ule, France Vreg, Marko Vrhunec

PREDSEDNIK UREDNIŠKEGA SVETA:

Boris Majer

UREDNIŠKI ODBOR:

Adolf Bibič, Miroslav Glas, Ivan Hvala, Albin Igljičar, Maca Jogan, Stane Južnič, Andrej Kirn, Peter Klinar, Bogomir Kovač, Lev Kreft, Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Slavko Splichal

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Boštjan Markič

NAMESTNIK GLAVNEGA IN ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

LEKTORJI:

Alenka Božič, Majda Tome, Sonja Cestnik-Zadnek

SEKRETAR REDAKCIJE:

Irma Vidmar-Vozelj

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, tel. 341-589 in 341-461 int. 32

NAROČNINA za 1. polletje 1990:

za študente in dijake 100,00 din, za druge individualne naročnike 150,00 din,
za podjetja in ustanove 250,00 din, za tujino 500,00 din

Cena tega zvezka v prosti prodaji je 60,00 din.

ŽIRO RAČUN:

50102-603-48090 – Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana,
za revijo Teorija in praksa; devizni račun: Ljubljanska banka – Gospodarska banka
Ljubljana (ključ) 3189/5

TISK:

ČGP »DELO«, Ljubljana, Titova c. 35

AKTUALNI ZAPIS

BOŠTJAN MARKIČ: Volitve 1990 699

ČLANKI, RAZPRAVE

BOGOMIR KOVAČ: Politična ekonomija privatizacije 706

TINE HRIBAR: Znanost v postmoderni dobi 724

SALVADOR GINER: Odmiranje civilne družbe 732

OKROGLA MIZA TEORIJE IN PRAKSE

Uvodna zabeležka 750

STANE JUŽNIČ: Kaj in kje je Evropa v sodobnem svetu 750

ZDRAVKO MLINAR: Evropska integracija z vidika teorije prostorsko-druženega razvoja 764

PETER KLINAR: Integracijski procesi v Evropi z vidika medetničnih in migracijskih procesov 770

SLAVKO SPLICHAL: »Nova evropska komunikacijska in informacijska ureditev«? 775

EKONOMSKI SISTEM

Oblikovanje lastninske družbene strukture 781

Uredniški zapis 781

IVAN RIBNIKAR: Kako priti do lastnine podjetij? 784

JOŽE MENCINGER: Kam bi del? (ali zadrege polastninjenja družbenega premoženja) 789

MARKO SIMONETI: Financiranje privatizacije družbenih podjetij 793

MARJAN KOCBEK: Transformacija družbene lastnine pri prehodu iz družbenega v mešano podjetje 797

JAVNA UPRAVA

JANEZ ŠMIDOVNIK: Od policijske do javne uprave 804

NASTANEK JUGOSLAVIJE

STANE JUŽNIČ: Zgodovinske determinante jugoslovanske države (2) 812

SPREMEMBE V VZHODNI EVROPI

RUDI ČAČINOVIČ: Zedinjenje Nemcev 821

JOVAN TEOKAREVIČ: Kriza, pluralizem in nove koalicije na Poljskem 837

DIALOG

VLADIMIR ŠTAMBUK: Replike in teoretska komuniciranja 848

DRAGAN SIMEUNOVIČ: O evoluciji popoldanskih politikov 849

JAVNOST IN SISTEM

ZORAN ŽUGIČ: »Socialistična javnost«, ideologija, utopija ali nekaj tretjega 854

POLITIČNI PLURALIZEM

- IVAN PRPIČ: Nekatero predpostavke politološke razprave o pluralizmu v Jugoslaviji 862
SMILJKO SOKOL: Ustavne spremembe in nova volilna zakonodaja 870

IZ EKONOMSKIH RAZISKAV

- MARJAN SVETLIČIČ in MATIJA ROJEC: Novi zakon spodbudil tuja vlaganja, vendar . . . 880

FILOZOFSKI ESEJ

- JANEZ STREHOVEC: Umetnost postindustrijske družbe 890

PRIKAZI, RECENZIJE

- ILJA SCHOLTEN (ur.): Politična stabilnost in neokorporativizem (Igor Lukšič) 906
RADOVAN VUKADINOVIČ: Osnove teorije mednarodnih odnosa i vanjske politike (Iztok Simoniti) 908
Tobak – veliko mednarodno zdravstveno tveganje (Nikola Krstić) 910

BIBLIOGRAFIJA KNJIG IN ČLANKOV 913

AVTORSKI SINOPSIS 916

TEORIJA IN PRAKSA

revija za družbena vprašanja
letnik XXVII št. 6–7, str. 697–920
Ljubljana, junij–julij 1990

BOŠTJAN MARKIČ

Volitve 1990

I

Če odstranimo volilno zaveso, katere so bile nekatere temeljne značilnosti slovenskih volitev? To nas zanima, čeprav vemo, da je slovensko volilno obnašanje v letu 1990 le posamezen izsek iz novejšega življenjepisa slovenskega naroda. Življenjepisa, ki je, kar se demokracije tiče, še zelo skromen. Demokratična usmerjenost je kakovost, ki je pridobljena z vajo in ponavljanjem.

Lahko zapišemo, da slovenski volilci poznajo politične razmere in da vedo, kdo je kdo v slovenski politiki. Zato tudi, vsaj z vidika povprečnega slovenskega volilca, ni bilo politično presenetljivih rezultatov. Tudi iz raziskave Slovensko javno mnenje iz obdobja zadnjih let je bilo razvidno, da slovenska politična zavest postopno vendarle dozoreva in da imamo opravka vsaj z relativno politično oblikovano javnostjo. Na zadnjih slovenskih volitvah nismo – razen posameznih izjem, ki pa ne spreminjajo celotne ocene, zagoreli v velikih političnih strasteh. Lahko bi trdili, da je bila volilna kampanja relativno dosti intelektualna, z nekaj nizkimi udarci, ki pa niso odločujoče oblikovali celotne volilne kampanje. Ali je bila simetrija, ali ni bilo simetrije v neokusnih obtožbah, bo lahko potrdila naknadna podrobna razčlenitev. Tisto, kar se zdi posebej pomembno – morda ravno v razliko od hrvaških razmer – je ugotovitev, da potek in rezultat volilnega dogajanja na Slovenskem kažeta, da enega (preteklega) političnega monizma nismo nadomestili z novim političnim monizmom.

Tudi sicer so bile volilne razmere bolj racionalne kot čustveno obarvane. Morda tudi zato, ker v preteklosti vendarle ni bilo toliko političnih frustracij, kot v drugih vzhodnoevropskih državah. To samo po sebi ni zgledna tolažba. Ocenjujem, da ni pretiravanja v trditvi, da smo Slovenci z volitvami pokazali, da smo že kar zrelji za približevanje evropski parlamentarni demokraciji. Pokazali smo, da hočemo biti politični subjekti, ki se ne puste lahkomišlno voditi političnim demagogom. Na volitvah je bila prisotna volja politično participirati pri izboru politične smeri Slovenije. Prehod iz enopartijskega sistema v večpartijski sistem je potekal na miren način. Politični zasuk, ki se je zgodil, če realno ocenjujemo slovensko preteklost in vpliv vzhodnoevropskega dogajanja, tudi ni mogel biti nepričakovan. Tudi politična polarizacija – ne le v primerjavi s hrvaškimi volitvami – je bila na slovenskem manjša in to seveda ne le zavoľo različnih volilnih sistemov v obeh republikah.

Populističnega gibanja, vsaj takšnega kot ga poznamo v nekaterih drugih jugoslovanskih okoljih in ki bi imel izrazito demagoško nacionalno obarvanost, pri Slovencih v smislu globljih korenin nismo zaznali. Kako bi lahko na temelju dose-danjih delnih opazovanj zarisali profil volilnega obnašanja Slovencev? Na ravni

razlagalne domneve bi lahko rekli: ne pretirana volilna gorečnost, prvine volilnega »ziheraštva«, nekakšna volilna »solidnost«, ki težje prenaša politično pustolovščino.

Volilna kampanja je – gledano torej v celoti – pri nas na slovenskem vendarle potekala relativno umirjeno in tedaj ne preveč politično razviharjeno. S tem nočem trditi, da smo Slovenci tudi na politično volilnem področju »prehajeni proizvod zgodovine« in da si tako rekoč nič »izstopajočega« ne upamo storiti. Trdim le, da ni bilo pretirane volilno poskočne vneme, da je razen nekaterih neprimernih skrajnosti, vendarle, gledano globalno, vse potekalo v mejah volilne znosnosti. Ne nazadnje tudi, če to primerjamo z Evropo (Italija, Francija), kjer so se že veliko bolj izmojstrili v politično pritlehnih volilnih prijemih. To pa seveda lahko tudi pomeni, da se bomo v prihodnje, na prihodnjih volitvah tudi v slovenski deželi v takšnem smislu bolj »izpopolnili«. Res je, da smo bili na trenutke priče nekaterim grobim volilnim propagandnim potezom (volilni plakati, kjer so slovenski komunisti prikazani v družbi s perjanicami stalinizma; partijske »rehabilitacije« nekaterih bivših komunistov; »deložiranje« bivših oblastnikov tik pred volilnim zdajci – ne da bi pri tem vsem tem pojavom pripisoval enako težo), ki pa vendarle niso identifikacijsko obarvale celotno volilno politično prizorišče. Protagonisti teh potez so se relativno hitro zavedali, da se takšne dvomljive poteze vračajo kot politično volilni bumerang, ki ga slovenski povprečni politični želodec politično uglašeno ne prenese. Na temelju sedanjih razčlenitev je težko tehtno govoriti o takšni ali drugačni volilni kulturi na Slovenskem. A vendar: bila je prej »umirjena« kot politično ekscesna, tako v fair playu kot tudi v volilnih malopridnostih. Očitno smo se na obeh ravneh šele učili. Kako bo v prihodnje – nove volitve lahko pričakujemo že v letu dni – pa bo veliko odvisno tudi od delovanja sedanjega parlamenta in obnašanja poslancev v njem in kako se bodo pokazale politične stranke: ali zgolj kot prekupčevalke z volilnimi usmeritvami državljanov ali pa kot resne posredovalke volilnih teženj državljanov.

II

Razčlenitev slovenskega volilnega procesa 1990 pokaže, da so se državljani vadili (ali so se tudi navadili, je seveda drugo vprašanje) v razbiranju ponudb političnih programov in da so politične stranke izkazovale politično tržni pogum. Politične stranke – Slovenci za sedaj z njimi ne kažejo znakov politične zasičenosti – so očitno ne le vsrkale, ampak tudi izrazile realni politični pluralizem v Sloveniji ter politične spopade ter procese, do katerih je prihajalo.

Demos je kot politična koalicija, na katero se večina Slovencev volilno politično naslanja, dosegel zelo pomembne rezultate pri volitvah za slovenski parlament in se tako v volilno vzpostavljeni razpored političnih sil dejansko zapisal v slovenski politični prostor kot nesporni parlamentarni zmagovalec. Čeprav je Demos zloženka različnih političnih sestavin, za sedaj ne kaže (vsaj javno ne) velikega razpona polariziranih stališč. Seveda že sedaj kot demokratična politična povezava ni politično enoličen. Toda če bo tudi ZKS-SDP oblikovala (in dopuščala) znotraj sebe frakcije in različne tokove, ni politološko neutemeljeno pričakovati tudi morebitno raznosmernost znotraj Demosa in tudi politično rivalsko razpoloženje med političnimi zavezniki.

Kljub volilnemu porazu, ki ga je doživela ZKS-SDP, če pod porazom ocenjujemo na temelju volilnih rezultatov vzpostavljen umik iz oblasti v opozicijo, je ZKS-

SDP dokazala, da še daleč ni stranka politično izčrpanih ambicij. Raziskovalno bi kazalo preizkusiti, kakšno vlogo je pri tem imelo dejstvo, da je ZKS-SDP obračunala z velikim delom svoje politične dediščine. To naletava na različno stopnjo zaupanja v različnih političnih plasteh slovenske družbe. Prav izhajajoč iz dejstva, da je med posameznimi političnimi strankami ZKS-SDP po številu oddanih glasov za družbenopolitični zbor na prvem mestu, kar njen globalni volilni poraz vendarle relativizira, je mogoče zaključiti, da ZKS-SDP ohranja energijo političnega realizma.

Volilni rezultat Socialistične zveze Slovenije je politično zelo zgovoren. Zelo pozna organizirnost v samostojno politično stranko, politično nerazumno dolgo iskanje lastne politične istovetnosti ter nato volilni neuspeh, zanesljivo kaže na vzročno – posledično povezavo. Vendar tudi tako volilno skrčena socialistična zveza Slovenije bo politično preživela. Socialno vprašljivi učinki tržnega gospodarstva in potreba državljanov po viziji socialno pravičnejše in manj krivično razlikovane družbe bodo ob pametnem strankinem vodstvu nedvomno okrepili vlogo SZS.

Slovenska politična scena potrebuje »tretji blok«, ZSMS-Liberalno stranko. Ta politična skupina je v preteklosti, ko še ni bila politična stranka, nosila na politično prizorišče številna družbenopolitično izzivna vprašanja. S poselitvijo slovenskega političnega prostora s »tretjim blokom«, je tudi ZSMS-Liberalna stranka funkcionalno vključena v novonastajajočo politično dinamiko na gibljivi črti »pozicija-opozicija«.

III

Ali so se volilci v Sloveniji, ki so se odločali za svoje predstavnike v slovenski parlament, opredeljevali predvsem za stranke, ali za osebnosti, je vprašanje, na katere ni mogoče odgovoriti enoznačno. Vsekakor je potreben diferenciran in selektiven pristop. Očitno je tudi glede tega vprašanja razlika, ali govorimo o etabliranih političnih strankah, ali pa o tistih, ki so se šele v zadnjem obdobju pričele uveljavljati na slovenskem političnem prizorišču. V tej zvezi je zanimiv pojav volilni uspeh slovenskih krščanskih demokratov. Na volilnem, oziroma na političnem prizorišču so se pojavili relativno pozno, medtem ko so že nekaj časa delovale druge »nove« politične zveze. Če trdimo, da so se slovenski krščanski demokrati na političnem odru pojavili relativno pozno, s tem nočemo reči, da so bili torej največji »ziheraši«, da so pogledali na politični oder šele tedaj, ko so že drugi bolj ali manj varno pionirsko utrli politično pot na družbenopolitično prizorišče in ko je bilo že bolj ali manj politično jasno, da je politični pluralizem utrjeno dejstvo, ki je neustavljivo. Vendar ob vsem tem ne moremo mimo ugotovitve, da so bili kristjani v preteklosti često (bolj ali manj) grobo odrinjeni in potiskani na politično obrobje in da je to v njih tudi pustilo nekakšen pogojni politični refleks. Seveda pa vse to – konec koncev – bolj govori o tistem trdem in dogmatskem krilu avantgardnega partijskega establishmenta, ki je to ne le dopuščal, ampak tudi vzpodbujal, kot pa to govori o ravnanju samih kristjanov, ki so se začeli politično udejstvovati. V slovenski politični kulturi je še ohranjen stereotip, ki postavlja enačaj med krščanskimi demokrati in klerikalizmom na eni strani, pa tudi med komunisti (prenovitelji) in boljševismom na drugi strani. Izkazovati politično odraslost bo tudi pomenilo odmikati se od zgoraj omenjenih vzorcev in stereotipov.

Javnomenjske raziskave so v začetku napovedovale precej manjši uspeh krš-

čanskih demokratov kot pa se je to dejansko zgodilo. Vsaj na ravni razlagalne domneve je mogoče reči, da del anketirancev v raziskavah javnega mnenja (ki pa je očitno preferiral krščansko politično usmeritev) ni imel zaupanja v verodostojnost, spodobnost, spoštovanje tajnosti raziskav in morda tudi zavoljo tega ni povedal svojega prvega političnega mnenja.

Vse zgornje ugotovitve me lahko vodijo v sklep, da so se volilci opredeljevali predvsem za stranko slovenskih krščanskih demokratov, manj pa za konkretne osebnosti iz te stranke, ki so bile – seveda tudi iz objektivnih razlogov – manj poznane v javnosti in torej v širši zainteresirani javnosti manj osebno politično profilirane.

Povsem kaj drugega je mogoče reči za Slovensko demokratično zvezo. Ta stranka je bila s svojimi predstavniki vendarle že dalj časa na slovenski politični sceni. Njihovi politični predstavniki so sprožili vrsto pomembnih političnih, ustavnih, ekonomskih in kulturnih pobud. Vodstvo te stranke so torej sestavljali v javnosti že afirmirani javni delavci, kulturniki, pisatelji, znanstveniki, univerzitetni delavci. Ljudje so poznali njihova osebna stališča, poglede, komentarje ob pomembnih razpotjih slovenskega družbenega dogajanja v zadnjem obdobju. Vse to vodi v zaključek, da so se v takšnem primeru volilci bolj opredeljevali za osebe (na primer Janša, Bučar, S. Hribar, Šeligo), kot pa za samo stranko oziroma njen program. Da je temu dejansko tako, me utrjuje tudi relativno slab volilni uspeh SDZ na volitvah v Ljubljani, kjer stranka ni nastopila z vidnejšimi imeni in z bolj znanimi osebnostmi.

IV

Slovenska zainteresirana javnost je volitvam za predsednika predsedstva republike Slovenije pripisovala znaten pomen. Ta pomen, ki so ga volilci pripisovali volitvam »za očeta naroda«, v bistvu presega vlogo in dejanske ustavnopravne in politične pristojnosti predsednika Predsedstva republike Slovenije. Na trenutke se je zdelo, kot da so volitve za slovenski parlament – ta ima seveda v rokah pomembne vzvode odločanja – stopile v ozadje. Brzčas je razlog iskati – med drugim – tudi v tem, da sta se za ta položaj potegovali dve najbolj izraziti politično in družbeno najbolj profilirani osebnosti sedanje slovenske politične scene: Pučnik in Kučan. Vsakdo izmed njiju je poosebljal, vsak seveda na svoj način in z različnim predznakom, politično dogajanje na slovenskem političnem odru in že s samim tem dejstvom naravnost vabil volilce za jasno odločitev za ali proti enemu kandidatu. Ko je postala Demosova zmaga na parlamentarnih volitvah razvidno dejstvo, je ne nepomemben del slovenskega volilnega telesa videl v Kučanu tudi dejavnik uravnovešenja ene, »demosove« oblasti z drugo, »predsedniško Kučanovo«. To si lahko razlagamo tudi kot nekakšno previdnost vsaj določenega dela slovenskega političnega telesa, da se ne opredeli za popolno, radikalno zamenjavo oblasti, s posledicami, ki jih v vseh končnostih in rezultatih ni mogoče predvideti.

Izvoljeni kandidat za predsednika Predsedstva republike Slovenije, je bil kandidat na listi ZKS-SDP in tudi Socialistične zveze Slovenije. Vse to je sprožalo tudi vprašanje, ali je tedaj Kučanova izvolitev širši volilni uspeh komunistov prenoviteljev ob podpori sicer (politično relativno skrušene) socialistične zveze Slovenije, ali pa je to v prvi vrsti kandidatov osebni uspeh. Zdi se, da se to vprašanje postavlja preveč v kontrapunktirani politični formuli. Po moji presoji to kaže na obojen uspeh: stranke in kandidata. Stranke v tem smislu, da je znala vzpostaviti med

svojim bivšim voditeljem (Kučanom) in svojim prenoviteljskim programom očitno kontinuiteto in medsebojno organsko rast. Kučan je »rasel« ob prenovljeni stranki, stranka pa je rasla in se »popravljala« ob Kučanovih usmeritvah. Predsedniška izvolitev pa je seveda tudi Kučanov osebni uspeh. Ni mogoče mimo razlage, a je bila zaznava večinskega dela slovenskega političnega telesa, da gre v primeru Kučana za politika realnih presoj tudi v zapletenih in tveganih položajih, za politično razumno držo, ki se je utrdila ob soočenjih na zapleteni in včasih naravnost konfuzni in politično nasilni jugoslovanski politični sceni; da so se volilci zavedali, da bo taka drža še kako pomembna in potrebna v nadaljnjih slovensko-jugoslovanskih soočanjih. Vse zgoraj omenjeno je soodlojučno vplivalo na kandidatovo izvolitev in mu dalo verjetno tudi nekatere, sicer v javnosti potajene in zatajevane politične naklonjenosti.

V

»Fenomen Kramberger« terja – v zvezi z volitvami za predsednika Predsedstva republike Slovenije posebno politološko razčlenitev. Odločitev spustiti se v volilni boj za mesto predsednika Predsedstva republike Slovenije v »lastni politični režiji«, zlasti še ob protikandidatih, za katerimi vendarle stoji organiziran in razvejan strankarski aparat, je mogoče doumeti le ob upoštevanju posebnih psiholoških sestavin kandidatove osebnosti. Toda kakršnikoli so že bili motivi omenjenega kandidata, da se je vključil v volilno tekmo, bi bilo skrajno poenostavljeno in enostransko to razlagati z nekakšnim osebnim (političnim) čudaštvom ali (politično) komercialnimi vzgibi.

»Populizem« Krambergerjevega kova v sebi ni imel zagnanih demogoških prvin. V njem se je prepletala težnja nuditi volilcem nekaj povsem »svojega« in politično »specifičnega« in to povedano in politično oblikovano brez zavor in političnih ovir. Torej politično »plasirano« na način, ki mu drugi predsedniški kandidati pač glede na svojo zaznavo politike in volilnega boja, niso niti mogli niti želeli slediti. Predsedniški kandidat Kramberger je v volilni kompanji, katere samo grobi zunanji videz bi lahko bil označen kot nesvojski za slovenske politične razmere, pokazal tudi naraven smisel za politično nesramežljivo utrjevanje svoje volilne in politične podobe. V nekem smislu izkustveno in intuitivno zaznavajoč ekonomske in socialne probleme predvsem marginaliziranega dela slovenskega volilnega telesa (ki ni tako majhen kot so si to predstavljali nekateri arhitekti in strategii volilnih kampanj v slovenskih političnih strankah), je predsedniški kandidat Kramberger znal potiskati v ospredje tiste preproste, a življenjske volilne teme, ki žgoče žulijo »navadnega«, »pozabljenega«, »odpisanega«, »nepomembnega« slovenskega volivca. Ta vprašanja zanesljivo ni sprožal z vnaprej planirano demagogijo, temveč v določeni meri predvsem tudi z iskreno vero v svoje »mesijansko« poslanstvo politično ponižanih in ekonomsko razžaljenih.

Fenomena Kramberger pa seveda ni mogoče razlagati le na zgoraj razgrnjenih točkah. Fenomen Kramberger je kot predsedniški kandidat večplasten. Očitno je, da je volilno pritegnil tudi določen del ekonomsko in socialno ne ravno tako slabo stoječih pripadnikov bivšega establishmenta, ki jih je politika, ki se je delala oziroma domišljala, da je dejansko »osvobajajoča«, v veliki meri razočarala in so jezni izhod poiskali tudi v oddajanju glasov Krambergerju. Oddajanje glasov Krambergerju seveda predvsem kot protikandidatu drugih, s partijskim aparatom podprtih predsedniških kandidatov. In končno, fenomen Kramberger je pritegnil

tudi del tistih volilcev, ki niso doumeli izvornih Krambergerjevih volilnih namer, ali pa so se delali, da jih ne doumejo in se jim je Krambergerjev nastop zdel kot igriva in po svoje privlačna manifestacija »politike kot spektakla«.

VI

Slovenski parlament se je torej volilno »zgodil«. Volitve vanj so se izkazale, razumljivo, tudi kot nakazovanje dosedanjih političnih razmer in kot nakazovanje drugačnega političnega sistema, ki bo slonel na spremenjenih, če ne že na naravnost povsem novih vrednotah. Šele z volitvami 1990 je prišlo na Slovenskem do reafirmacije volitev kot svobodnih in demokratičnih volitev, saj so bile prejšnje volitve delegatskega izvora bolj preobleka za dirigirano politično investituro.

Seveda je čas po volitvah tudi že čas prvih političnih bilanc in družbenih inventur. Vedno bolj bo stopala v ospredje za demokratizacijo slovenskega parlamenta nujna interakcija poslancev z volilnim telesom. Za angažirano politično javnost v Sloveniji ne bo nepomembno ugotavljati, kdo ima (odločujoč) vpliv na obnašanje poslancev in na proces odločanja v slovenskem predstavniškem telesu. Ali bo vpliv slovenske družbe na tokove odločanja o skupnih zadevah možen samo prek političnih partij? Vse to odpira tudi problem strankarske discipline in vlogo tistih strankarskih »whipov« (»bičev«), ki bodo glasovalno »vkup zganjali« poslance in skrbno opazovali njihovo ravnanje.

Vsekakor bi kazalo vzpodbujati občutljivost nosilcev političnega odločanja za interese in mnenja državljanov in tako omogočiti ustvarjanje mehanizmov za polaganje računov o aktivnostih poslancev. Vlada se očitno ne bo hotela izogniti zagotavljanju kanalov komunikacij, prek katerih bo mobilizirala javno mnenje in si zagotavljala podporo glede konkretnih političnih in gospodarskih ukrepov. Prav bi tudi bilo vlado stalno potiskati v položaj, da se bo podvrgla nadzoru kot pomembnemu vzvodu za njeno legitimnost. Za pravo vrednotenje slovenskega parlamenta in vlade bo važno ugotavljati, kakšno je mesto teh institucij do drugih središč (politične) oblasti. Podlaga demokratične parlamentarne oblasti se v dinamiki družbenega razvoja mora neprestano obnavljati in potrjevati tudi odgovornosti poslancev do volilcev. Tudi slovenski parlament se bo srečal s problemom, kako dosegati maksimum ekonomičnosti pri svojem delu in minimum odvečnega razišpanja družbenih moči. Ta problem bo v slovenskem parlamentu še posebej zaostren, saj dosedanja struktura kaže, da imamo pravzaprav opravka le z »parlamentarno skupščino«; zbor združenega dela in zbor občin sta v parlamentarnem smislu vendarle tuja. Za sedaj imamo še vedno oblikovan »parlament«, ki je hibrid med predstavniškim telesom in (odmirajočim) delegatstvom. Še precej nam manjka, da bo slovenski parlament *constituens* slovenske politike. Prostor v slovenskem parlamentu je odprt; lahko bi rekli »the floor is open« in hitro se bo tudi pokazalo, kdo se bo v slovenskem parlamentu zatekal tudi v ideološko mobilizacijo za dosego praktičnih političnih akcij in rezultatov.

Aktualno je vprašanje, kateri sloji so koga volili, kako je s slojevsko strukturo slovenske družbe. Torej: partije se bodo morale vedno bolj spraševati, kakšno je družbeno tkivo, iz katerega rastejo volilci-državljanji, ki so se za določeno partijo opredeljevali. In seveda: kako v parlamentarne odločitve prevajati težnje socialnih (ciljnih) skupin, ki jih predstavljajo. Zato bodo poslanci še kako morali v svoja volilna okrožja, ki jih tudi ne bodo mogli smatrati le za glasovalna lovišča v času volitev. Kaj kmalu se bo izkustveno pokazalo, da je odgovorna družba tista druž-

ba, ki ima razumen in razgledan parlament in odgovorno vlado. Politične partije bodo vsrkale široko paleto mnenj tudi o zelo protislovnih vprašanjih in jih bodo potem tudi preoblikovale v vendarle omejeno število političnih alternativ, o katerih se bo odločalo v parlamentu. Tudi na tej točki bomo lahko ocenjevali zorenje slovenskega parlamenta.

Kmalu bo tudi razvidno, kakšno bo uravnovešanje odnosov med poslanskimi »elitami«, še zlasti v družbenopolitičnem zboru. Tu bodo poslanci politično tekmovali v okviru triptiha 1. konflikt, 2. soglasje, 3. integracija (strnitev). O zadevah »slovenskega nacionalnega pomena« bo bržčas dosežano soglasje. Nepremišljene poteze Beograda, ki bi se delal, kot da mu gre za Jugoslavijo, pri tem pa sam nastopil samovšečno samozadostno, bodo iskanje slovenskega nacionalnega soglasja seveda prej olajševale kot otežkočale.

Volilno parlamentarni uspeh Demosa je pokazal, kako se je prejšnji sistem izpel, saj v svoji monistični zadržanosti ni bil konkurenčno usposobljen in ni vseboval potrebnih nabojev za razvoj. Večstrankarski sistem se je v Sloveniji institucionaliziral. Čeprav ni idealen, ima tiste prednosti, ki povzročajo večjo dinamiko in tekmovalnost. Seveda pa tudi v slovenski porajajoči se parlamentarni demokraciji ostaja vprašanje, kako povečati vlogo državljana volilca in kako vendarle ne vsega prepustiti partitokraciji. Rečeno še drugače: kako približevati in povezovati participacijo in politično reprezentanco ter kako pospeševati možnosti za njuno medsebojno organsko zvezo. Vse to je še posebej aktualno v razmerah množičnih družb, ko prihaja do politične nezainteresiranosti širših družbenih slojev. Ali je res edini izhod v nekakšnem redukcionističnem realizmu Duvergerjeve »demokracije brez ljudstva«?

Politična ekonomija privatizacije

1. Namesto uvoda

V socialističnih družbah, ne glede na vse večjo zmedo pri njihovih teoretskih in empiričnih označitvah (na tem mestu s socializmom označujemo vse obstoječe socialistične države in ne nekakšne prihodnje, idealne, normativne družbe) (Kovač, 1990), problem privatizacije pomeni bistvo ekonomske reforme in spremembo sedanje razvojne podobe socializma. B. Horvat v svoji zadnji knjigi ABC socializma (Horvat, 1989) popolnoma jasno sklene, da ima stagnacija oz. propadanje socializma (Horvat ga preprosto imenuje etatizem) samo dva izhoda: reprivatizacijo ali pa družbeno lastnino. Reprivatizacija ob pomoči države blaginje vodi v moderni kapitalizem, medtem ko družbeno lastnino ob pluralnosti pravnih oblik lastnine (privatna, zadružna, komunalna . . . lastnina) vodi v socializem. Četudi pristanemo na definicijo, da je socializem družbena ureditev, ki ukinja ekonomsko eksploatacijo in politično dominacijo na temelju družbene lastnine, konkurenčnega trga, delitve po delu in nepartijskega političnega sistema, ne moremo niti teoretsko niti praktično primerjati kapitalizma in socializma, privatne in družbene lastnine »tržne družbe«.

V političnoekonomskem pomenu v modernih »tržnih družbah« ekonomski in pravni vidiki privatne in družbene lastnine niso alternativne, temveč komplementarne oblike dveh zgodovinsko postavljenih tipov družbe – kapitalizma in socializma. V ekonomskem smislu je namreč lastnina vedno privatna (produkcija implicira prisvajanje v imenu nekoga, rezultat produkcije je vedno »privatni produkt« posameznika, skupine . . .), medtem ko je v pravnem pomenu lastnina vedno družbena (pravni promet blaga je namreč od rimskega prava dalje družbeno oz. državno reguliran). Kapitalizem in socializem se pri tem medsebojno razlikujeta predvsem po tem, da je lastnina v kapitalizmu bolj privatna (dominantni privatni sektor) in politika bolj družbena (pravna država, politični večpartijski pluralizem, parlamentarna demokracija . . .), medtem ko je v socializmu politična sfera bolj privatna (partijska država, politični monopol komunistov), medtem ko želi biti ekonomija čim bolj družbena (dominantni družbeni sektor) (Kovač, 1988a).

S teoretskega vidika razprava o privatizaciji zavzema široko področje nove klasične makroekonomije, neoinstitucionalne ekonomike, ekonomike lastninskih pravic (property right theory), teorije podjetja in teorije javne izbire (pogosto se na tem mestu pojavlja sintetična moderna opredelitev »konstitucionalne politične ekonomije«), ki proučujejo probleme trga, podjetja in podjetništva, finančne strukture, države in njene ekonomske politike ter podobno. V zadnjem času so v središču pozornosti ekonomska vloga države in njena ekonomska politika na področju javnih financ (proračun), fiskalne decentralizacije (zmanjševanje dav-

kov), politike deindustrializacije, nove politike države blaginje in podobno, kar ni nič drugega kot globalna sprememba javnega sektorja v gospodarskih sistemih »tržnih družb«. S političnoekonomskega vidika običajno govorimo o reševanju t. i. »alokacijskega problema« kot izhodišču analize ekonomske učinkovitosti in o t. i. »distribucijskem problemu« kot temelju opredeljevanja politične pravičnosti in enakopravnosti. Temeljno vprašanje je zato z vidika naših hotenj v tej razpravi zastavljeno takole:

Kakšna lastninska struktura je z družbenega vidika optimalna, da bi dosegli največjo možno ekonomsko učinkovitost gospodarskega sistema in hkrati politično svobodo in enakopravnost v političnem sistemu?

Neoavstrijska ekonomska teorija namreč dokazuje, da je ekonomska učinkovitost funkcija privatne lastnine (Mises, 1979), ki je na drugi strani temelj kakršnekoli ekonomske kalkulacije (Hayek, 1976), pa je zato mogoče dokazati majhno ekonomsko učinkovitost javnega sektorja in nemoč prave ekonomske racionalnosti (kalkulativnosti) u okviru t. i. usmerjenega trga (plansko-tržni sistem z državnim intervencionizmom). Na drugi strani pa tudi v okviru tržnega gospodarstva (»tržne družbe«) niti v teoretskem (ideološkem) svetu popolne konkurence in še toliko manj v pogojih nepopolne konkurence, eksternalij, informacijskih omejitev in »second best« poslovnih odločitev ne moremo doseči optimalne razporeditve med pravico in svobodo izbire v smislu t. i. Pareto optimalnosti (Sen, 1979). S tega vidika tudi zagovorniki ekonomske svobode (Friedman) sklepajo, da je svoboda izbire (»free to choose«) možna samo v okvirih tržnega sistema, ki je utemeljen na privatni lastnini in njenih vrednotah (gre za t. i. »negativno pojmovanje svobode« kot negacije kakršnihkoli omejitev, ki jih država ali drugi subjekti lahko postavljajo pred posameznika).

Toda niti teoretsko niti empirično ni mogoče preprosto dokazati hipoteze, da obstaja signifikantna razlika med javnimi in privatnimi podjetji na temelju lastninskih pravic, podobno kot moramo doumeti tudi kompleksnejše razmerje med »pozitivnim pojmovanjem svobode« (dejanska možnost odločanja med alternativnimi možnostmi) in »negativnim pojmovanjem svobode«. Tisto, kar posameznik običajno izgublja prek različnih ukrepov države, na drugi strani nadomešča s politiko države blaginje in izboljšanjem svoje informacijske baze za racionalnejše odločanje.

Privatizacija v našem primeru pomeni zelo kompleksen abstraktno teoretski in konkretno zgodovinski proces, ki se je v razvitih tržnih državah (države OECD) izkazal kot prehod od industrijske k postindustrijski družbi, v socialističnih državah (»kapitalistična polperiferija« v Wallersteinovi tipizaciji) kot način uveljavljanja ekonomskih reform in v nerazvitih državah »svetovnega juga« (»kapitalistična periferija«) kot nova strategija razvoja. Privatizacija tako postaja metafora družbenih sprememb sodobne civilizacije, ki je objektivno nujno ambivalentna in kontradiktorna in ki v sebi nosi dva temeljna problema sodobne družbe: ekonomsko učinkovitost in politično pravičnost (svobodo). Nadzor nad političnim Leviathanom prek ekonomskih procesov privatizacije kot nove oblike ekonomske demokratizacije vse bolj postaja programska opredelitev »svetovne levice«, medtem ko »svetovna desnica« ta proces doživlja kot ponovno afirmacijo tradicionalnih institucij tržnega gospodarstva in njegovih liberalnih političnih vrednot. Privatizacija dobiva tako funkcijo »Weltanschauung« različnih političnih interesov in družbenih slojev v okviru nove »liberalne epohe« (Friedman), ki na koncu XX. stol. samo dokazuje dolgoročno cikličnost družbenih procesov (privatizacija – nacionalizacija – reprivatizacija . . .) in določeno relativnost sedanjih zgodovinskih procesov.

2. Ekonomska teorija tržne družbe in države

V neoklasični ekonomski teoriji obstajata dve predpostavki, ki ju ne glede na različne teoretske pristope vsi upoštevajo:

a) trg kot »nevidna roka« (Smith) prek tržne konkurence omogoča najučinkovitejšo alokacijo virov (glej analizo splošnega ravnovesja v popolno konkurenčnem modelu);

b) tržni mehanizem omogoča doseganje socialnega optimuma (Pareto optimalnost) in je tako temelj svobodnega delovanja ekonomskega individue (liberalistična ureditev »tržne družbe«).

V liberalnem pojmovanju države in tržne družbe obstaja vrsta pomembnih predpostavk:

a) država mora biti »pasivna« (država je rezultanta ekonomskih interesov posameznika);

b) država mora biti »nevtralna« (država samo izraža konkurenčne interese in nima nekih posebnih avtonomnih splošnih interesov);

c) država mora biti »omejena« (posamezniki najboljše poznajo in vedo, kakšni so njihovi interesi in načini njihovega zadovoljevanja);

d) država mora dati »pravni okvir« svobodnega delovanja trga (pravna država omogoča svobodno tržno sporazumevanje, menjavo in dopolnjuje tržne informacije);

e) vsak subjekt ima svoboden izbor med alternativnimi možnostmi, ki jih ima na razpolago brez kakršnihkoli omejitev (koncept »negativne svobode« – edina omejitev je svoboda tržnega delovanja drugih).

Temeljna maksima takšnega liberalnega videnja države je: svobodna tržna ekonomija in minimalna (toda močna) država.

Liberalno razumevanje države je utemeljeno na dokazih učinkovite tržne alokacije virov in Pareto optimalnosti delitve družbene blaginje, zagovarja pa politiko individualne iniciativnosti, svobode izbire, večje vloge trga in privatne lastnine, podjetništva ter minimalne vloge države (to postaja tudi ideološki kredo nove desnice in njene kritike keynesianske socialnodemokratske države).

V sedemdesetih letih je prav takšno pojmovanje spodbudilo znano razpravo o vlogi stabilizacijske makroekonomske politike med (neo)keynesianci in (neo)monetaristi, ki v bistvu razkriva različne poglede na politično ekonomsko vlogo države in trga v sodobni družbi.

Izhodišče novega pristopa označuje hipoteza »racionalnih pričakovanj« ekonomskih subjektov, ki jih je prvi razvil Muth že 1961. leta (Muth, 1961): ekonomski subjekti (posamezniki, podjetja) se v realnosti obnašajo natančno tako, kot predvideva ekonomska teorija: njihova pričakovanja in ekonomske odločitve so odvisne od ocene razpoložljivih informacij in njihovih prihodnjih vrednot (ekonomski subjekti nikoli sistematično ne uporabljajo napačne informacije in ne sprejemajo dolgoročno suboptimalnih odločitev). Ta teoretski pristop želi pojasniti makroekonomske velikosti (agregatni output, zaposlenost, inflacija...) z mikroekonomskimi faktorji (obnašanje podjetij in posameznikov) in spremembo agregatne ponudbe, kar so nekateri preprosto imenovali »novo teorijo ponudbe« (»supply side economics«) ali »novo klasično makroekonomijo« (»new classical macroeconomics«).

Temeljno vprašanje novega pristopa bi lahko zastavili takole: kako spremeniti obnašanje in racionalna pričakovanja posameznika in podjetja, da bi lahko oblikovali ravnovesno ponudbo na trgu dela in kapitala? Na trgu dela (delovne sile) se

z znižanjem davkov, ukinjanjem ali znižanjem socialnih subvencij želi povečati motiviranost za delo (glej Lafferovo krivuljo), medtem ko na drugi strani s spodbujanjem podjetništva žele povečati samozaposlovanje (posebno v malem gospodarstvu). Z ukrepi ekonomske politike je mogoče spodbuditi mobilnost in transferibilnost delovne sile (šolski sistem, prekvalifikacije . . .), povečati povpraševanje po delovni sili in podobno (na tem mestu je pomembna analiza angleškega vladnega programa v obdobju 1979–1989, HM Trasury, 1989).

Še pomembnejši je drugi vidik ekonomske politike ponudbe na trgu kapitala, kjer se želi doseči njegova večja ekonomska učinkovitost s programom privatizacije. Program privatizacije označuje najmanj tri smeri nove ekonomske politike:

a) prodajo kapitala javnih (državnih) podjetij privatnemu sektorju (denacionalizacija);

b) vzpostavljanje številnih tržnih »restrikcij«¹ proti obstoječemu monopolno strukturiranemu gospodarstvu in zavzemanje za tržno konkurenco (deregulacija);

c) privatno prevzemanje produkcije in distribucije javnih storitev in dobrin in sprememba njihovega financiranja: namesto proračunskega financiranja plačevanje stroškov prevzemajo neposredni uporabniki.

V obdobju globalnega prestrukturiranja družbe program privatizacije postaja dejansko središčni del tržne reforme, v kateri se bistveno spreminjata dosedanja keynesianska makroekonomska politika in razumevanje države in trga. Ekonomska politika se je dozdaj upirala protislovjem trga (monopolni tržni strukturi) z ekonomsko intervencijo države, sedaj pa se skuša protislovnostim države (kriza države blaginje) upirati z afirmacijo tržnih rešitev. Ekonomska teorija ponudbe, ekonomska politika in liberalna ideologija sodobnih tržno usmerjenih vlad (Graham in Clark to preprosto razglašata za »novo prosvetljenje«² na prelomu stoletja) temeljijo na štirih premisah:

a) reševanju strukturnih sprememb sodobnega gospodarstva, ki leži v svobodni igri in večji ekonomski učinkovitosti delovanja tržnih institucij namesto v večji ekonomski vlogi države;

b) novi tržno usmerjeni ekonomski politiki, ki ima dve temeljni usmeritvi: zmanjšanje davkov povečuje motiviranost za delo in zaposlenost (trg dela), medtem ko privatizacija (denacionalizacija, deregulacija . . .) izboljšuje ekonomsko učinkovitost podjetništva in trga kapitala;

c) uspešnosti ekonomske politike, ki je odvisna od možnosti dolgoročnega prilagajanja in racionalnih pričakovanj posameznikov in podjetnikov glede spremenjenih pogojev gospodarjenja (teorija racionalnih pričakovanj, afirmacija poslovne ekonomike);

d) povečanju ekonomske učinkovitosti gospodarstva, ki pa ni odvisna toliko od formalne spremembe lastninske strukture (denacionalizacija) kot od povečanja konkurenčne tržne strukture in same konkurence (liberalizacija, deregulacija).

3. Učinkovitost javnih in privatnih podjetij

Če izhajamo od hipoteze, da vsi subjekti žele maksimirati blaginjo (Pareto optimalnost) in da teoretsko obstajata dve nasprotujoči situaciji: popolno konkurenčni položaj in čisti monopol, potem obstajata dve možnosti državne intervencije:

a) država razbija monopolno tržno strukturo s povečanjem realne in potencialne konkurence (razdeljevanje monopolov v manjša podjetja, stimuliranje svobod-

nega pristopa v panogo), tako do so monopolisti prisiljeni povečati output in znižati cene do ravnovesne meje (na to opozarja neoklasična teorija konkurence);

b) država prevzema lastninske pravice (nacionalizacija) in prisiljuje menedžment, da povečuje output do ravnovesne meje z optimalno alokacijsko učinkovitostjo (mejni stroški = mejnim dohodkom), na kar opozarja teorija lastninskih pravic.

Analiza industrijske in tržne strukture je običajno zahtevna zaradi najmanj treh razlogov:

a) problema merjenja koncentracije (delež večjih podjetij v panogi),

b) različnih vidikov omejevanja vstopa v panogo (ekonomija obsega, raven absolutnih stroškov, diferenciacija produktov),

c) procesov koncentracije in centralizacije produkcije (horizontalno, vertikalno, konglomeratno združevanje pomeni več kot polovico sprememb koncentracije tržne strukture).

Zaradi teh in še drugih omejitev, katerih analiza presega namen naše razprave, je ekonomska politika spodbujanja sodobne tržne konkurence potreben, ne pa hkrati tudi zadosten dejavnik doseganja večje alokativne učinkovitosti. Deregulacija in tržna politika »svobodnega trga« lahko sami po sebi olajšata pristop do trga (laisser-faire politika konkurence). Omejevanje monopolnega sporazumevanja in dogovarjanja (nadzor nad monopoli, protimonopolna zakonodaja) lahko usmerja cene, davčna politika lahko bistveno omeji ekonomsko moč monopolov (obdavčenje monopolnih rent), ekonomska politika odprtega gospodarstva (svetovna konkurenca, omejena zaščitna politika) lahko povečuje konkurenco na domačem trgu. Podobno deluje na oblikovanje konkurence tudi spodbujanje notranjega in zunanega podjetništva, ki lahko bistveno zmanjšuje t. i. organizacijsko neučinkovitost (X-učinkovitost po Liebersteinu) in povečuje realni in potencialni trg dela (menedžmenta).

Teoretska analiza neoavstrijske ekonomske šole dokazuje, da je v praksi povsem dovolj že konkurenca med majhnim številom (velikih) podjetij, ki žele maksimirati profit z znižanjem stroškov in diferenciacijo produktov. To pomeni, da za učinkovito konkurenco povsem zadošča nekoliko podjetij in ne veliko relativno majhnih ekonomskih subjektov, kot je rada predpostavljala in učila teorija »svobodne konkurence«. Še radikalnejša je Baumolova rešitev, ki priznava preprosto dejstvo, da je za konkurenco dovolj priznati relativno svoboden pristop v panogo, da bi se obstoječa podjetja v njej zaradi potencialne konkurence pričela obnašati racionalneje in bi povečala svojo alokativno, produkcijsko in organizacijsko učinkovitost. To pomeni, da z vidika večje konkurenčnosti sploh ni več pomembno število in moč konkurentov v panogi, temveč je preprosto najpomembnejši svoboden pristop (vstop) v panogo (theory of contestable markets, Baumol, 1982). Tezo, da samo konkurentski trg omogoča ekonomsko učinkovitost, lahko seveda razširimo na katerokoli področje ekonomskega sistema, vključno z lastninsko strukturo, ki ji namenjamo v naši analizi največjo pozornost.

Teorija lastninskih pravic želi dokazati, da je za povečanje konkurence pomembna tudi konkurenca na področju lastninskih pravic, kar zahteva transferibilnost lastnine na ravni podjetja (trg kapitala) in državno redistribuiranje lastnine (nacionalizacija – privatizacija) na ravni narodnega gospodarstva. Na tem mestu se običajno vriva precejšnja zmeda v razumevanju privatizacije in deregulacije: privatizacija pomeni v bistvu transfer (spremembo) in redistribucijo lastninskih pravic iz javnega v privatni sektor, medtem ko deregulacija pomeni zmanjšanje restriktivnosti in ukinjanje različnih omejitev, ki na trgu omejujejo konkurenco. Načelno

lahko kriterij učinkovite alokacije virov zadovoljujejo različni ekonomski mehanizmi in institucije: tržni in privatni, privatni in javni, tako da lahko na tem temelju sistematiziramo dva tipa podjetij. Na eni strani gre za privatno, tržno usmerjeno podjetje, na drugi za javno, državno regulirano podjetje in vrsta teoretskih analiz na tej različnosti tudi gradi svoj alternativni pristop k različnim ekonomskim sistemom in njihovi komparativni analizi (kapitalistični in socialistični ekonomski sistem).

Evropska teoretska tradicija v analizi javnih podjetij temelji na hipotezi, da so javna podjetja rezultat tržnih protislovnosti (monopolna tržna struktura), da imajo privatna in javna podjetja različne ciljne funkcije (maksimizacija profita – maksimizacija blaginje) in da javna podjetja poslujejo s številnimi omejitvami glede notranje organizacije in poslovne politike (t. i. second best odločitve). Vse do sedemdesetih let je na tej teoretski osnovi prevladovalo prepričanje, da menedžerji javnih podjetij dejansko zasledujejo cilje državne ekonomske politike in kriterij družbene blaginje, podobno kot je tudi prevladovalo mišljenje, da so javna podjetja enako sposobna in učinkovita kot privatna.

V sedemdesetih letih pa je posebno teorija lastninskih pravic nenadoma pokazala na središčni problem lastnine, njene povezanosti z nadzorom upravljanja (podjetništvo) in prevzemanjem tveganja ter kajpada na omejitve države glede usmerjanja menedžerjev javnih podjetij in njihove ekonomske učinkovitosti. Na drugi strani je tudi sodobna teorija podjetja dokazovala, kako je vladna ekonomska politika dejansko neučinkovita pri vplivanju na podjetniško obnašanje in nasprotno – da menedžerji dejansko ne želijo slediti vladnim informacijam temveč bolj upoštevajo tržne informacije in načela in tako zastopajo podobne interese kot privatni podjetniki (menedžerji).

To preprosto pomeni, da pravzaprav država ni sposobna uporabiti in uveljaviti makroekonomske politike blaginje na podjetniški ravni, pa je zato povsem logično uveljavljanje alternativnega koordinacijskega mehanizma, ki bi lahko minimiziral stroške različnih poslovnih informacij in interesov (motivov) med vlado in menedžmentom javnih podjetij (t. i. transaction cost economies, MacDonald, 1984). Ta alternativni mehanizem ne pomeni nič drugega kot afirmacijo tržne strukture (načelo konkurence) in uveljavljanje strategije privatizacije (načelo lastnine).

Vendar pa afirmacija konkurenčnega načela ne pomeni, da se povečuje konkurenca v ekonomskem sistemu kot celoti (podjetje je v tem smislu »črna skrinja«, ki se prilagaja tržnim pogojem), temveč da se v samem podjetju vzpostavijo tržni odnosi (Alchian, Demsetz, 1973), da podjetje skratka postane blago (Putterman, 1988) in vsi odnosi znotraj njega transferbilni in podrejeni tržnim pritiskom. Teorija lastninskih pravic pravzaprav dokazuje, da v gospodarstvu obstajajo različne možnosti transferbilnosti in blagovnosti lastninskih pravic (njihove alokacije in distribucije). Temeljna razlika med privatno in javno lastnino (privatnim in javnim podjetjem) je sedaj v tem, da javna podjetja niso blago in javna lastnina ni transferbilna (javno – privatno). S tega vidika je za javno lastnino značilna redistribucija lastninskih pravic in ne njihova komercializacija in prav to je temeljni mejnik med privatnim in javnim podjetjem, privatno in javno lastnino. To pomeni, da lastninske pravice v javnih podjetjih pravzaprav niso sestavni del trga kapitala (takeover market), kar v bistvu onemogoča racionalna pričakovanja prihodnjih profitov in njihovo vključitev v tekoče cene transfera lastninskih pravic (prodaja in nakupi premoženja podjetja).

S tem se bistveno zmanjšujeta tudi podjetniški interes in konkurenčni pritisk na učinkovito menedžersko delovanje v javnih podjetjih v primerjavi s privatnimi

podjetji. Od tod tudi izhaja temeljna teza lastninskih pravic, da so javna podjetja manj učinkovita kot privatna, o čemer obstaja obširna empirična in teoretska literatura (Alchian, 1969; Demsetz, 1983; Kaulmann, 1987). Dejansko je t. i. javno podjetje (manager controlled corporation) lahko enako učinkovito kot privatno podjetje (owner controlled corporation), če je različna delitev lastnine (javno – privatno) kompenzira z učinkovito konkurenco na trgu kapitala, trgu menedžerskih sposobnosti, trgu dela in trgu blaga in storitev. Moč konkurence lahko potemtakem nadomesti izgubo lastninskega nadzora (privatno podjetje), če se zadovoljijo drugi tržni pogoji delovanja podjetja: možnost transfera lastninskih pravic iz javnega v privatni sektor in nasprotno (privatizacija – nacionalizacija) in tržna komercializacija podjetja (nakup – prodaja).

V javnih podjetjih imajo pravice pridobivanja in alokacije kapitala menedžerji, medtem ko pravica prisvajanja profita (izgube) in kapitalizacije premoženja (transfer in redistribucija lastninskih pravic) pripada državi oz. vladi kot njenemu reprezentantu. Kot dokazujejo empirične in teoretske raziskave, državni interes pri učinkovitem nadzoru menedžerjev ni tako močan kot pri privatnih lastnikih, podobno kot tudi prevzemanje tveganja poslovanja v javnih podjetjih nima tiste diskrecijske vloge kot v privatnih podjetjih. Premoženje (delnice) in blaginja (dividenda) privatnih lastnikov ali uspešnosti poslovanja podjetja (profit – izguba, cena delnic na trgu kapitala), medtem ko državljani ali v njihovem imenu politično birokratske strukture te iste procese in njihove posledice občutijo zelo posredno (državljani prek davčnega sistema in delovanje države blaginje, politiki pa prek volilnega sistema...)

To pomeni:

- a) da je obnašanje menedžerjev v javnih podjetjih svobodnejše kot v privatnih;
- b) da nadzorni mehanizmi menedžerskega upravljanja v javnih podjetjih niso tako močni kot v privatnih;
- c) da tržne institucije (trg kapitala, trg menedžerskih sposobnosti, trg dela...) ne igrajo tako pomembne konkurenčne vloge kot v privatno lastninskem sistemu;
- d) da je v javnem sektorju manjša občutljivost pri prevzemanju tveganja (država – državljani in politiki ne prodajajo in ne kupujejo delnic zaradi racionalnih pričakovanj prihodnjih odnosov, država finančno podpira in subvencionira javna podjetja...);
- e) da ima javno podjetje poleg ekonomskih tudi druge politične cilje, kar zmanjšuje njihovo ciljno naravnost k profitabilnosti in zmanjšuje konkurenčne pritiske pri potencialni prodaji ali prevzemu neuspešnega podjetja na trgu;
- f) da je konkurenca na trgu menedžerjev slabša kot v privatnem sektorju, ker je neposreden nadzor podjetja manjši, od menedžerjev pa zahteva večjo lojalnost in solidarnost v razmerju do vlade, kot pa velja v privatnem sektorju, kjer prevladuje predvsem kompetitivnost.

Nekatera novejša raziskovanja na tem področju (Boardman, Vinning, 1989; Picot, Kaulman, 1989) dokazujejo, da ob določenih metodoloških omejitvah empiričnih analiz obstaja široko polje dokazov o signifikantni različnosti v učinkovitosti javnih in privatnih podjetij:

- a) javna podjetja so manj profitabilna, produktivna, korelacija med velikostjo podjetja in rastjo profita je manjša kot v privatnih podjetjih;
- b) v javnih podjetjih obstaja signifikantno večja nagnjenost k zaposlovanju in investiranju kapitala, kar ob nižji X-učinkovitosti javnih podjetij vodi do podprečne produktivnosti kapitala in dela;
- c) nacionalizacija podjetja lahko povzroči dolgoročno slabše rezultate poslova-

nja podjetja, delna privatizacija (na primer British Telecoma) lahko vodi do slabše profitabilnosti kot pa popolna privatizacija ali pa ohranjanje stare (javne, državne) lastninske strukture.

Sodobna teorija podjetja meni, da je nekdo dejansko lastnik podjetja, če ima moč in interes, da določa poslovni načrt in prisvaja profit. Toda na tem mestu se običajno odpira vrsta problemov zapletenega razmerja med lastnino, nadzorom upravljanja in prevzemanja tveganja, kar je analitično izhodišče teorije lastninskih pravic. Ali lahko s tega vidika odgovorimo na pogosto zastavljeno tezo, da lastniki kapitala v sodobnih korporacijah nimajo velikega vpliva na delovanje podjetja, ker so pač menedžerji, običajno celo z določenim paketom delnic (managers buyouts), neverjetno samostojni in svobodni pri oblikovanju strateškega vodenja in planiranja podjetja? Ali to pomeni, da so menedžerji ne glede na lastninsko strukturo dejansko neodvisni od lastnika, njegovega nadzora in prevzemanja tveganja?

Le majhno število ekonomistov je pripravljeno povsem pozitivno odgovoriti na zastavljena vprašanja o podjetniški menedžerski revoluciji, s katero sta v tridesetih letih pričela Barle in Means in kasneje dobiva največjega zagovornika v P. Druckerju. In tudi tisti, ki bi nanje pozitivno odgovorila, poudarjajo predvsem različne alternativne oblike podjetniške in javne politične demokracije (participacija, samoupravljanje, javni nadzor korporacij, neposredna demokracija...). Vendar pa večina sodobnih analiz poudarja, kako sta lastnina in prevzemanje tveganja usodnega pomena za učinkovit nadzor nad upravljanjem in poslovanjem podjetja. Analiza različnih metod in mehanizmov tega nadzora (Fama, Jensen, 1983) se enkrat zaustavlja pri delovanju trga menedžerskih sposobnosti (Fama, 1981), drugič zopet poudarja konkurenčno delovanje finančnega trga kapitala (Jensen, Mecking, 1976), v obeh primerih pa dokazuje tesno povezanost interesov in ciljev menedžerjev ter lastnikov kapitala. Dosedanji razvoj institucionalne strukture sodobnega podjetja v razvitem tržnem gospodarstvu temelji na naslednji funkcionalni odvisnosti: lastnik kapitala je zunaj podjetja in prek nadzornega organa (board of directors) vpliva na obnašanje menedžerjev, ki so zopet relativno avtonomni znotraj podjetja v razmerju do zaposlenih delavcev (druge omejitve, kot na primer vlogo sindikatov in države na tem mestu lahko zanemarimo). To je kajpada povsem nasprotno t. i. samoupravnemu tipu podjetja, o katerem bomo govorili kasneje, ki lastninske, upravljalске in nadzorne funkcije združuje v podjetju in še to običajno v isti strukturi delavcev (samoupravljalček je *deus ex machina* takšnega podjetja, ki v sebi združuje vrsto protislovnih podjetniških funkcij). To pomeni, da je zgornje vprašanje v določenem smislu irelevantno in da bi ga morali pravzaprav zastaviti ravno nasprotno: ali lastniki uporabljajo neposredne metode nadzora prek trga menedžerjev (glasovanje v upravnem odboru) ali pa neposredno prek trga kapitala (cena delnic).

4. Privatizacija kot vladni političnoekonomski program

Privatizacija ima v razvoju razvitih tržnih držav bolj politično ideološki pomen, ki pa je hkrati afirmativni dolgoročni razvojni trend političnoekonomske individualizacije (liberalizem) in deregulacije (afirmacija trga). Privatizacija je ključni element vladnih ekonomskih strategij v Veliki Britaniji in ZDA, kjer ima že desetletje osrednjo nalogo prestrukturiranja in oživljanja gospodarskega razvoja. Osrednji cilj programa privatizacije je, kot je poudaril J. Moore, angleški finančni minister pri prevzemanju drugega mandata vlade M. Thatcher 1983. leta, uveljavljanje

konkurenčne sposobnosti angleškega gospodarstva oz. povečanje ekonomske učinkovitosti podjetij. Vlade so bile namreč nezadovoljne z ekonomsko neučinkovitostjo monopoliziranih gospodarskih panog in podjetij (nizka profi-tabilnost, nizka produktivnost, visoki stroški delovne sile, visoke cene, slaba kvaliteta storitev...), z majhno motiviranostjo menedžerjev, z birokratizacijo in politizacijo poslovnih strategij javnih podjetij in podobno.

Privatizacija naj bi omogočila normalno delovanje trga kapitala in povečala tržno disciplino pri investiranju, svobodnejše in odgovornejše obnašanje menedžerjev in njihov učinkovitejši nadzor, povečala naj bi participativno demokracijo prek redistribucije lastnine, izboljšala delovne razmere in zaposlovanje (posebno v »malem gospodarstvu«), omejila naj bi političnoekonomsko vlogo sindikatov (to je namreč njen prikrit cilj), izboljšala kvaliteto storitev in proizvodov ter povečala koristnost potrošnikov. To so kajpada željeni cilji, ki so pogosto medsebojno protislovni, vendar pa dobro izražajo tiste potrebe prestrukturiranja sodobnih razvitih tržnih družb, ki so v privatizaciji videle zgolj način oz. sredstvo njihovega učinkovitega razvoja.

Vlada z uvajanjem programa privatizacije zadovoljuje številne politične in ekonomske interese:

a) politično »svobodna privatna podjetja« in širjenje lastninske demokracije vzpostavljajo politično lojalen srednji sloj, ki lahko dolgoročno kapitalizira svoj kapitalski delež (posebno, če so inicialna sredstva privatizacije tržno podcenjena, kot na primer pri privatizaciji British Telecoma) (Hanke, 1988);

b) omejevanje moči sindikata nacionaliziranih panog, ki so običajno na trgu delovne sile blokiralni vladne ukrepe in onemogočili potrebno fleksibilnost mezd ter mobilnost delovne sile na podjetniški ravni ter tako povzročili povečanje t.i. X-neučinkovitosti;

c) vlada s privatizacijo dobiva pomembna finančna sredstva za financiranje svojih proračunskih deficitov in izboljšanje makroekonomskih značilnosti gospodarstva (večja učinkovitost podjetij, izboljšanje konkurence...);

d) privatizacija in deregulacija gospodarstva izboljšuje konkurenco in povečuje diverzifikacijo in kvaliteto storitev (produktov), hkrati pa povečana konkurenca povzroča tendenco znižanja cen (glej na primer fenomen letalskega prevoznitva v ZDA) (Weidenbaum, 1987; Okun, 1986).

Ameriški program privatizacije (glej Executive Order 12348, februarja 1982) je pričel z institucionalizacijo posebnega odbora za lastnino pri ameriški vladni administraciji (Property Review Board), ki je bil odgovoren za prodajo federalnega premoženja, kasneje so ustanovili posebno predsednikovo komisijo (Grace Commission) za nadzor stroškov različnih dejavnosti privatizacije, medtem ko se je s samim programom privatizacije ukvarjalo veliko vladnih resorjev.

Podobno velja tudi za angleško vlado M. Thatcher, ki je že v okviru svoje-ga prvega mandata (1979–1983) pripravila program privatizacije državnega premoženja v višini 2 mia funtov po tekočih cenah, medtem ko je v drugem mandatu ponudila najpopolnejši program privatizacije, skupno z drugimi oblikami ekonomske politike:

a) Privatizacija z regulacijo in omejeno konkurenco – (primer British Telecoma, BT)

1. prodaja 50,2% državnega kapitala privatnemu sektorju v vrednosti 4 mia funtov, kar je največji posamičen projekt privatizacije;

2. vlada omeji monopolni položaj BT s posebnim zakonom – Telecomuni-

cation Act (1988), ki zahteva, da BT izda dovoljenje (licenco) drugim producentom telefonskih storitev;

3. organiziranje posebne kontrolne institucije (OFTEL) za posredovanje in nadzor izdajanja licenc (do 1990 leta je dobil licenco kot neposreden konkurent samo še veliki producent – Mercury Communications, medtem ko so nekatere druge licence izdane zaradi izboljšanja dodatnih servisnih storitev (t. i. value added service) (Report, 1986–1987-a).

b) Privatizacija z regulacijo in monopolom – (primer British Gas Corporation, BGC):

1. če je produkcija monopolna, konkurenca zadeva samo distribucijsko mrežo;

2. oblikovanje posebnega upravljalnega organa (OFGAS);

3. uporaba posebnega režima cen naftnih derivatov po sistemu RPI-X (RPI = povprečna cena + inflacijska stopnja - x%) (Vickers, 1988).

c) Privatizacija z deregulacijo in odprto konkurenco – (primer javnega prevoza):

1. 1983. leta opravljajo 45% avtobusnega prevoza privatna podjetja, državna National Bus Company (NBC) pa obvladuje 21% trga;

2. 1985. leta je vlada izdala poseben zakon (Transport Act), ki omogoča svobodno distribucijo dovoljenj (licenc) med drugimi prevozniki;

3. vlada decentralizira NBC v večje število manjših podjetij (split off), ki se potem privatizirajo;

4. lokalne oblasti ponujajo servisne storitve kot stimuliranje konkurence (avtobusne postaje);

5. novi ponudniki uvajajo posebne storitve (prevoz z majhnimi avtobusi . . .).

Vsi trije primeri dokazujejo, da vlada prevzema povsem specifične ukrepe na vsakem posamičnem področju in da pravzaprav ni splošnega pravila privatizacije, temveč obstaja zgolj nekaj splošnih napotkov kot na primer uporaba postopne in specifične metode (step by step, case by case). V vseh primerih (za angleški program privatizacije je pripravljenih več kot 30 različnih modalitet) vedno nastopa kombinacija prodaje delnic (menedžerjem, delavcem, prodaja na trgu), oblikovanja nadzornih mehanizmov, deregulacija licenc in razširjanje (poenostavitev) standardov, neposreden ali posreden vpliv na oblikovanje in naraščanje cen (glej angleški sistem RPI - x).

Privatizacija je danes bolj ali manj prisotna v več kot 50 državah v »centru«, »polperiferiji«, »periferiji« svetovnega kapitalističnega sistema, številne mednarodne institucije, kot so IMF in World Bank (še zlasti po mednarodni konferenci o privatizaciji 1986. leta), posebno spodbujajo in financirajo tiste stabilizacijske programe, ki uvajajo elemente privatizacije (Privatisation, 1989). V vsakem primeru pa je treba doseči za uspešen program privatizacije najprej politični konsenz, ki uveljavi tudi tisto politično koalicijo, ki bo sposobna izpeljati program privatizacije in ki bo kajpada imela določene koristi od spremembe lastninske strukture in spremenjene konkurenčnosti gospodarstva. Običajno privatizaciji in deregulaciji najbolj nasprotujejo vsi tisti, ki v privatizaciji vidijo ogrožanje svojega dosedanjega monopolnega položaja in prisvajanja različnih oblik rente. Nekateri obtožujejo »privatizacijo«, da bo povzročila zmanjšanje produkcije in kvalitete storitev, drugi ji zamerijo možno zvišanje cen, tretji zopet vidijo v njej nevarnost zaradi opuščanja javnega nadzora nad določeno produkcijo dobrin, četrti poudarjajo možno zmanjšanje učinkovitosti poslovanja in povečanje neenakosti v družbi, peti opozarjajo na povečanje brezposelnosti in podobno.

Program privatizacije in deregulacije želi kajpada doseči ravno nasprotno rezultate (diverzifikacija ponudbe, izboljšanje kvalitete in zadovoljevanja potreb, povečanje zaposlenosti, demokratizacija lastninskih pravic, znižanje cen . . .), vendar pa privatizacija, kakor dokazujejo desetletne angleške izkušnje, ne more rešiti vseh protislovij krize socialne države in ni panacea za množico problemov prestrukturiranja industrijsko razvitih družb. To pomeni, da država in vlada nimata več politično-ekonomске vloge v makroekonomskem uravnavanju gospodarstva, temveč da lahko nekatere storitve in blago, ki jih dozdaj producira javni sektor, mnogo bolj učinkovito prevzame privatni sektor. Če so petdeseta in šestdeseta leta gradila svojo razvojno strategijo na javnem sektorju, potem zadnjih deset let zaradi neuspešnosti teh razvojnih trendov opažamo nasprotno procese: upoštevanje tržne strukture in konkurence, izboljšanje menedžmenta in spodbujanja privatizacije (Marlow, 1986).

Komparativna analiza razvitih in nerazvitih gospodarstev (Berg, 1987; Ayles, 1987) kaže nekatere potencialne prednosti, ki jih vpeljuje privatizacija v različnih sektorjih: za razvijanje gospodarstva pomeni razvejana tržna struktura, prerazdelitev lastnine in delovanje trga kapitala glavne razvojne cilje, medtem ko za nerazvita gospodarstva privatizacija pomeni ekonomsko tržno reformo, večji vpliv menedžmenta na odpiranje trga za tuji kapital (joint venture) in zmanjšanje deficita javnega sektorja. Kot poudarja Ayles, je osrednji uspeh privatizacije v nerazvitih državah predvsem v izboljšanju alokacije virov, hitrejši gospodarski rasti, zmanjšanju proračunskega primanjkljaja in kar je najvažnejše – v normalizaciji delovanja trga kapitala (diverzifikacija finančnih institucij, tržno vrednotenje kapitala, blagovnost podjetja in razvoj podjetništva . . .), manj pomemben pa je zgolj proces spreminjanja javne lastnine v privatno oz. oblikovanje privatnih namesto državnih podjetij.

5. Nekatere alternativne rešitve lastninske strukture v okviru samoupravne ekonomike

Samoupravna ekonomika (Domar, Vanek, Ward, Horvat . . .) razvija svoje teoretske postulate na temelju analize delavske lastnine, delavskega nadzora in prisvajanja kapitalske rente po obstoječi ceni »družbenega kapitala«. Znan Furobotn-Pejevicheva analiza jugoslovskega samoupravnega podjetja je pravzaprav med prvimi opozorila na povezanost učinkovitega investiranja (tveganje), lastninske strukture (družbena lastnina) in samoupravljanja kot oblike podjetniške demokracije (Furobotn, Pejovitch, 1970). Samoupravna ekonomika nikoli ni problematizirala vprašanja lastnine nikoli ni videla v lastninski strukturi omejevalnega dejavnika, ki bi lahko usodno vplival na učinkovitost samoupravnega podjetja (labour managed firm, self managed firm) v primerjavi s kapitalističnim podjetjem, o čemer obstaja nadvse številna in poglobljena literatura.

Temeljni Wardov paradoks o perverznom obnašanju samoupravnega podjetja na trgu (povečanje cene produktov pri negativni krivulji ponudbe povzroči zmanjšanje zaposlenosti in obsega produkcije) dejansko dokazuje institucionalno specifičnost samoupravnega podjetja. Ta povzroča tudi zmanjšanje njegove ekonomske učinkovitosti v primerjavi s kapitalističnim podjetjem (glej pregled razprave v Borin, Putterman, 1987; Prašnikar, 1989; Bajt, 1988). Intenzivna teoretska diskusija v sedemdesetih in osemdesetih letih je pravzaprav razkrila, da spremembe nekaterih predpostavk »samoupravnega modela« delavskega podjetja lahko spremenijo negativne značilnosti v delovanju »samoupravnega podjetja«:

1. skupna solidarnost zaposlenih delavcev pri zaposlovanju (namesto odpušča-

nja delavci rajši zmanjšuje število delovnih ur, uveljavlja se sistem kompenzacij za odpuščene delavce ipd.);

2. kolektivno podjetništvo in delavski nadzor menedžerjev v podjetju (Bajtov model: delavci delegirajo lastninske pravice na menedžerje);

3. funkcioniranje trga kapitala in davčni sistem (eksterno in interno financiranje investicij in delitve tveganja) (Nutti, 1988);

4. svoboden vstop novih podjetij pod tržnimi pogoji (oblikovanje eksternega in internega podjetništva) (Estrin, 1983).

Vendar pa teorija samoupravne ekonomike v bistvu ni odgovorila na temeljni problem: da bi bilo delavsko podjetje ekonomsko učinkovito, mora namreč dobiti blagovno naravo kar pomeni, da mora nekdo (ali v imenu nekoga) prodajati ali kupovati podjetniško premoženje. To pomeni, da mora obstajati na eni strani jasno razpoznavni ekonomski in pravni nosilec lastninskih pravic (lastnik podjetniškega premoženja), ki ob diverzifikaciji podjetniškega portfelja prevzema tveganje poslovanja in prisvaja dobiček. Na drugi strani pa obstaja kot komplementarni faktor trg kapitala, ki omogoča neposreden ali posreden nadzor menedžmenta in znižuje transakcijske stroške spreminjanja lastninske strukture (agency costs).

Delavci lahko postanejo lastniki podjetja (delavsko podjetje) in dobijo tudi nadzor nad njegovim poslovanjem, vendar pa nediferencirano premoženje podjetja in homogenizacija delavskega kolektiva, večja nagnjenost k eksternemu financiranju (ker nasprotni pogoji in interesi pač ne obstajajo), bistveno zmanjšuje sposobnost delavskega kolektiva (delavcev) pri učinkovitem upravljanju podjetja. Očitno delavci niso sami sposobni oz. nimajo materialnega interesa oblikovati takšno ponudbo premoženja na trgu kapitala, da bi lahko povezali ceno kapitala z učinkovitim upravljanjem podjetja. S tem se kajpada povečujejo stroški delovanja »delavskega podjetja«, ki postanejo večji kot pa koristi ki jih ima samoupravno podjetje z doseganjem notranjega demokratičnega konsenza. Stroški, povezani z izgubo blagovne narave samoupravnega podjetja, presejajo koristi, ki jih prinaša politična koalicija, kot so na primer večja participativna demokracija, solidarnost, egalitarnost, zmanjšanje konfliktnosti ipd. (glej analizo pozitivnih faktorjev, ki vplivajo na ekonomsko učinkovitost samoupravnega podjetja v Prašnikar, 1989; Capable, Fitzroy, 1980; Sertel, 1982).

Nekateri so kot alternativo klasične blagovnosti podjetniškega premoženja (komercializacija lastnine) predlagali komercializacijo pravic članstva v samoupravnem podjetju (kooperativi) (Sertel, 1982; Dow 1986), vendar pa takšen trg vstopnih in izstopnih pravic ni niti praktično izvedljiv (delavci bi vendarle ob tem morali prodajati tudi svoje deleže v profitu oz. izgubi in premoženjske deleže) niti ne razrešuje zastavljenega problema pravzemanja tveganja pri različnih distribucijah dohodka v podjetjih, ki so predmet delavčeve izbire (Putterman, 1988). Prednost delavske demokracije, ki ostaja v samoupravnem podjetju, in izboljšanje njegove ekonomske učinkovitosti sta mogoča samo, dokler delavci lahko izbirajo med različnimi oblikami podjetja (delavskimi, javnimi in privatnimi). Samo pri predpostavki svobodne izbire dobimo namreč relativno homogeno in neprotislovno strukturo zaposlenih (pri vstopu v samoupravno podjetje delavci preprosto prevzamejo določena pravila igre). To pa je po drugi strani mogoče samo tedaj, če se delavci lahko svobodno odločajo med alternativnimi oblikami podjetij (javna, privatna, kooperativna), kar pa je mogoče samo v t.i. mešanem ekonomskem sistemu (javni, privatni in kooperativni sektor).

Samoupravni sistem dopušča potemtakem določeno blagovnost in transferbilnost samo na področju delovne sile (human capital), pa še tod je mogoče analizo

konsistentno izpeljati samo ob predpostavki mešanega ekonomskega sistema, ker sicer ni zadovoljena predpostavka svobodne izbire. Nasprotuje pa se takšni rešitvi na področju kapitalskega premoženja podjetja, če seveda tudi tukaj ohranimo predpostavko, da v njem ni mogoča privatizacija (lastninske spremembe, transferbilnost in blagovnost lastninskih pravic). Z drugimi besedami: samoupravne kooperative so lahko proizvodno učinkovite z vidika zaposlenih delavcev predsem zato, ker so obrobne in ker je mogoč svoboden izbor in prehod med »normalnimi« in »kooperativnimi« podjetji oz. gospodarskimi sektorji (blagovnost delovne sile). Vendar pa to ni dovolj, kajti dokler niso zagotovljene blagovnost in transferbilnost kapitala, blagovnost premoženja podjetja in njegova komercializacija na trgu kapitala, samoupravna podjetja ne morejo postati tako učinkovita kot »normalna« kapitala podjetja, ki to možnost spreminjanja kapitala zavirajo (nacionalizacija – privatizacija). Samo v tem primeru je namreč mogoče izoblikovati takšen portfelj, ki zagotavlja ustrezno fleksibilnost podjetja, predvsem pa diverzifikacijo lastnine, jasnejšo razmejitev odgovornosti za upravljanje in prevzemanje tveganja poslovanja ter kvalitetnejši nadzor nad poslovanjem, ki je podprt tudi s povsem razpoznavno lastninsko funkcijo.

V literaturi obstaja zanimiva alternativna opcija trgu in blagovnosti lastninskih pravic, ki jo je najbolj razvil Elerman (Elerman, 1985). Elerman namreč nasprotuje klasični teoriji lastninskih pravic in tradicionalni povezanosti lastninske in nadzorne funkcije v podjetju. Elerman meni, da pravica organiziranja, obdelave poslovnega načrta in nadzor nad njegovim izvajanjem, pravica prisvajanja celotnega proizvoda in rezidualnih velikosti, kot je na primer dobiček, vključno s prevzemanjem tveganja, pripada članom kolektiva glede na njihov položaj v podjetju. Na drugi strani pa vse te pravice in odgovornosti ne pripadajo tradicionalnim lastninskim pravicam in lastnikom, kot to zagotavlja teorija lastninskih pravic. Izhodišče kakršnegakoli nadzora in upravljalških pravic potemtakem ne pripada lastnini kapitala kot taki (to je namreč nenaravno stališče z vidika antropološke in socialne strukture družbe po Elermanu), temveč delovni funkciji in pravici do dela, ki pripada enakopravno vsem zaposlenim v podjetju (v idealnem primeru gre preprosto za predpostavko polne zaposlenosti). Z drugimi besedami: vsi zaposleni v podjetju imajo absolutno pravico do participacije (samoupravljanja), nadzora in prisvajanja premoženja in tržnega dobitka, kar Elerman preprosto imenuje »delavska teorija lastnine«.

To je kajpada normativni teoretski pristop (takšni so pravzaprav vsi radikalni poizkusi institucionalizacije samoupravne ekonomike), ki pa ima dozdej tudi zanimive praktične rezultate pri prevzemanju tovarn s strani delavcev oz. njihovem nakupu delnic po sistemu ESOP (employee stock ownership plan), o čemer je pisala Petrinova v prejšnji številki TiP. Na tem mestu je treba opozoriti tudi na Dahlovo politološko dopolnitev radikalne delavske demokracije, ki takšno »demokracijo delovnega mesta« dopolnjuje s širšo »demokratizacijo civilne družbe« (Dahl, 1985).

Če so delavci sočasno lastniki in imajo v rokah tudi nadzorne funkcije podjetja in če na drugi strani delujeta tudi trg kapitala in dela v smislu transferbilnosti lastnine, diverzifikacije rizika, konkurenške nadzorne funkcije, svoboda izbire zaposlitve ipd., potem ni nobene bistvene razlike med podjetji z različnimi lastninskimi strukturami. Delavci se lahko tudi v samoupravnem podjetju obnašajo kot vsi kapitalski lastniki (delavske delnice kot tržne delnice), le da hkrati na trgu sami sebi »prodajajo« tudi svojo delovno silo zaradi kakovostnejše in racionalnejše alokacije virov. Marksistična analiza v tem vidi kajpada reprodukcijo družbene

(delavske) alienacije, medtem ko z vidika blagovnosti delovne sile in podjetniškega premoženja govorimo predvsem o pomembnosti svobodne izbire zaposlitve in alokacije virov na trgu kapitala.

Dosedanje negativne izkušnje v javnem in kolektivnem sektorju temeljijo prav v omejeni vlogi trga, posebno trga kapitala, tako da je s tega vidika zahteva po deregulaciji, povečanje vloge trga in konkurence) izhodišče za uveljavljanje večje vloge tržnosti lastninskih pravic. V dosedanji analizi smo že omenili nekatere izkušnje javnih in privatnih podjetij (Pryke, 1982), ki dokazujejo, kako preprosta sprememba lastninskih pravic iz javnega v privatni sektor ni dovolj za izboljšanje ekonomske učinkovitosti (Milliward, Parker, 1986), ker je večja učinkovitost podjetij odvisna predvsem od konkurence, blagovosti, tržnosti resursov (Kay, Thompson, 1986), izboljšanja menedžmenta in podjetništva (Bajt, 1988) ter učinkovitosti države (Price, 1986).

Za socialistične države je značilno, da tržne institucije niso razvite in da zato obstaja velika razlika med obstoječo in potencialno alokacijo virov, ki je potrebna za maksimizacijo družbene blaginje. To z drugimi besedami pomeni, da je razmerje med lastninsko strukturo, podjetništvom (menedžerstvom) in ekonomsko učinkovitostjo najslabše in najbolj neracionalno. Podjetniško funkcijo je mogoče sicer razvijati ob različnih lastninskih strukturah, tako se je posebno v osemdesetih letih pričel, delno tudi na temeljih samoupravne ekonomike, razvijati koncept »podjetniškega socializma«, katerega avtor je najverjetneje madžarski ekonomist T. Liska v šestdesetih letih (Bersoy, 1982). Predpostavka Liskinega modela je vzpostavljene »osebne družbene lastnine«. Gre za to, da se družbena lastnina ponuja najučinkovitejšim podjetniškim skupinam, medtem ko je Nutti ob tem opozoril na finančne institucije in vrednotenje kapitala (premoženja), ki je potrebno za pravično in učinkovito razdelitev profita (Nutti, 1988), Kornai pa je videl osrednji problem predvsem v razmejitvi tveganja in nadzornih funkcij med državo in podjetniškimi skupinami oz. menedžerji (Kornai, 1982). Na najboljših poteh teh teoretskih iskanj je tudi kasnejša Bajtova analiza kolektivne družbene lastnine v samoupravnem podjetju (Bajt, 1988).

Trg je kajpada mogoče kombinirati z različnimi političnimi sistemi (od parlamentarne demokracije do vojaške diktature), vendar pa se socialistična družba od njih razlikuje vsaj v dveh lastnostih:

1. socialistično gospodarstvo ne temelji na privatni lastnini in privatnem podjetništvu, temveč na javni lastnini (državna ali družbena lastnina) in državnem oz. kolektivnem (samoupravnem) podjetništvu;

2. socialistično gospodarstvo ni ekonomsko avtonomno, temveč je podrejeno političnim odnosom (politika dominira prek ekonomskih institucij in funkcij, kot so lastnina, organizacija, upravljanje . . .).

Lenin je to dovršeno jasno definiral: socialistična ekonomika je skoncentrirana politika partijskih oblasti. Socializem bi namreč s političnoekonomskega vidika lahko najpreprosteje definirali kot politični projekt komunistične partije, kako sprejeti in reproducirati (ekonomsko) oblast, medtem ko je skrajni uspeh njegovega reformiranja in redefiniranja na povsem drugem koncu – socializem je s tega vidika zgolj socialni program demokratsko izbrane vlade v okviru družbenega sistema s tržnim gospodarstvom, pravno in socialno državo in civilno družbo (Kovač, 1988). Radikalizacija te družbene alternative pomeni kajpada opuščanje socializma, ker so vse temeljne predpostavke socialistične družbe (koncept »delovne družbe«, specifičnost »socialističnih produkcijskih odnosov«, družbena lastnina, samoupravljanje, delitev po delu, avantgardnost komunistične partije in

enkratnost marksistične analize) ali propadle, ali pa so postale ekonomsko neučinkovite, politično neligitimne ter zgodovinsko neuporabne.

Temeljna značilnost »svobodnega tržnega sistema« je, da vsak ekonomski subjekt nosi v sebi določen ekonomski (samo)interes da se prilagodi tržnim (cenovnim) informacijam (načelo konkurence) ter prevzema tveganje svojega delovanja (načelo lastnine). V obstoječi socialistični družbi je kajpada izgubljena povezanost med cenami in dohodki producentov (Hayek, 1976), povsem nejasna pa je tudi povezanost med lastnino, nadzorom upravljanja in tveganjem poslovanja, saj si socialistična družba preprosto ne more privoščiti popolne tržne rešitve, če ne želi na drugi strani opustiti socialističnih načel. Tržno gospodarstvo namreč zahteva, da podjetje postane blago, ki se mora prodajati in kupovati po določeni ceni. To pa pomeni, da se premoženje podjetja komercializira, saj lahko samo cenovni mehanizem na trgu kapitala omogoči realno vrednotenje podjetniškega premoženja in spodbuja racionalno obnašanje »upravljalcev« in »lastnikov« s prisvajanjem profita in prevzemanjem tveganja.

Družbena lastnina s tega vidika ni združljiva z »integralnim trgom« (trg kapitala...), kjer bi se lahko trgovalo s podjetniškim premoženjem, saj se družbena sredstva lahko samo redistribuirajo (gre za enega samega lastnika), pri čemer lahko upoštevamo ekonomsko ceno »družbenega kapitala« ali pa tudi ne. Podobno tudi samoupravljanje, ki temelji na pravici do dela, postane nesmiselno v podjetju z mešano lastnino kot dominantno obliko lastninske strukture v »tržni družbi« (ne gre zgolj za »mešanje« družbene in privatne lastnine, kot predvideva zakon o podjetjih, temveč za »cross-ownership«, sestavljen iz javnega, privatnega in kooperativnega lastninskega deleža). Staro upravljalško načelo, na katerem je grajena vsa filozofija samoupravne ekonomike: 1 delavec = 1 glas, se mora v kapitalsko strukturiranem podjetju prilagoditi novim »pravilom« kapitala in podjetništva po načelu 1 enota kapitala = 1 glas. Tako tudi delitev po delu postane nesmiselna, če obstajata trg kapitala in dela in če se prisvoja dohodek na temelju dela, podjetništva in lastnine. Z drugimi besedami: vsi relevantni temelji »socialističnih produkcijskih odnosov« so s tem porušeni ali pa transformirani prek kritične meje.

Če izhajamo iz teze, da je družbena in ekonomska kriza socialistične družbe v veliki meri pogojena s krizo koncepta in načinom funkcioniranja »socialistične« državne oz. družbene lastnine in da na drugi strani ne obstaja nikakršna apriorna zavezanost fenomenu socializma (državna oz. družbena lastnina kot politično ideološki projekt komunistične partije), potem lahko sistematiziramo dva pristopa »operacionalizacije« družbene lastnine:

1. pristop reševanja državne oz. družbene lastnine (model obresti na poslovni fond, model trga delovne sile, model samoupravnega podjetništva, ...);
2. pristop ukinjanja državne oz. družbene lastnine (model družbenega kapitala, model tripartitne lastninske strukture, model privatizacije, model javnega holdinga, model delavskih delnic...).

Oba pristopa zanikata dosedanji »nelastninski« koncept družbene lastnine in ponujata kajpada teoretske in praktične napotke premagovanja temeljnih problemov lastninske strukture: upravljanja, nadzora in prevzemanja tveganja v okviru podjetniško menedžerskih in finančno premoženjskih funkcij. V jugoslovanski strokovni javnosti se je v zadnjih dveh letih pojavilo nekaj modelov »operacionalizacije« družbene lastnine, ki so šele v letu 1990 dobili tudi politično povsem razpoznavne oblike privatizacije (med prvimi so se zanjo zavzemali S. Popović, V. Gligorov in B. Kovač).

Vse dosedanje analize so dokazale številne tehtne pomisleke in omejenosti različnih »operacionalizacij« družbene lastnine: družbena lastnina in samoupravljanje namreč zahtevata socialno in poslovno integracijo (združevanje), finančno reprodukcijo dejanskih ali kvazikreditnih odnosov do družbe oz. države, oboje pa vodi ali v etastični ekonomski sistem ali pa v opuščanje tržnih rešitev (Kovač, 1988-a; Gligorov, 1989-b) Oblikovanje javnega in privatnega sektorja ni sporno, če imamo izoblikovan politični konsenz o popolni svobodi vzpostavljanja privatnega sektorja (zanj so bistveni davčni sistem, pravna varnost, finančne institucije . . .), problematičen pa je mešan sektor oz. mešana lastnina (mešana podjetja v naši zakonodaji) in možen prehod iz ene oblike lastnine v drugo obliko (nacionalizacija – privatizacija).

Načelno imamo opraviti z dvema pristopoma reševanja družbeno lastninskega modela:

1. finančni pristop (finančna konsolidacija), ki se zavzema za kapitalsko organizacijo podjetja v obliki holding kapitalske organizacije, delavskih in tržnih delnic in javnih (demokratskih) finančnih institucij (na primer pokojninski sklad);

2. podjetniški pristop (menedžerski socializem) pa prisega na učinkovitejšo podjetniško eksploatacijo »družbenega kapitala« med alternativnimi podjetniškimi skupinami v okviru notranjega in zunanjega podjetništva.

Teoretsko in zgodovinsko je mogoče pokazati, da sta trg kapitala in trg delovne sile povezana s privatno lastnino, ki očitno najbolj jasno opredeljuje nosilca (subjekta) lastnine, njegovo poslovno odgovornost, podjetniško motiviranost, prevzemanje tveganja in premoženjsko deljivost (lastninsko diverzifikacijo) v podjetju. Čeprav je mogoče modelirati in institucionalizirati trg kapitala tudi v pogojih družbene lastnine in celo dokazovati njegovo večjo učinkovitost in pravičnost (posebno pri progresivni obdavčitvi prometa kapitala), pa vendarle sistem privatne lastnine zagotavlja ustrezno ekonomsko učinkovitost, finančno normalizacijo premoženja podjetja, podjetniško iniciativnost in tržno konkurenčnost (Brus-Laski, 1989). Z drugimi besedami: privatizacija družbene lastnine je najučinkovitejše sredstvo normalizacije socialističnih podjetij in vzpostavljanja tržnega gospodarstva. Tržno gospodarstvo pa se dejansko uveljavi šele takrat, ko tudi podjetje postane blago in ko lastnina dobi svojega nosilca in postane transferbilna (nacionalizacija-privatizacija).

Družbena lastnina, ki je opredeljena kot last vseh (materialna osnova dela) in nikogar (kot kriterij prisvajanja), ne omogoča niti določitve nosilca lastnine niti jasne opredelitve, kdo sprejema tveganje poslovanja in kdo nadzira poslovne odločitve. Če upoštevamo teoretsko in zgodovinsko dejstvo, da imamo dejansko opraviti samo z dvema alternativnima lastninskima sistemoma – privatno in javno lastnino, potem bi lahko družbeno lastninski sistem dejansko razdelili v tri sektorje:

a) javni sektor z državnim premoženjem (infrastrukturne dejavnosti, veliki sistemi bazične in predelovalne industrije) zajema podjetja z veliko kapitalno intenzivnostjo, naravne ali tržne monopole in majhno diverzifikacijo proizvodnje, kjer država zadrži demokratičen nadzor nad poslovanjem (t. i. javnost poslovanja) in prevzema tveganje poslovanja;

b) mešani sektor (podjetja z javnim in privatnim kapitalom) zajema srednja in manjša podjetja glede na angažirani kapital in število zaposlenih ter pristaja na različne oblike privatizacije (holding podjetje, tržne delnice, menedžment buy-out . . .);

c) privatni sektor brez kakršnihkoli omejitev, ki temelji na majhnih podjetjih in njihovi organski rasti ter diverzifikaciji.

Vsekakor bo pri nadaljnjem spreminjanju »socialističnega« gospodarstva in njegovi »rekapitalizaciji« lastninsko vprašanje osrednji problem prihodnjih političnih oblasti. Postopnost in odprtost (alternativnost) različnih modelov privatizacije pa bosta bržkone osrednje pragmatično vodilo, ki ga bodo morali upoštevati tako z leve kot desne politične alternative.

LITERATURA:

1. Alchian A., Demsetz H. (1973), Property rights paradigm, *Journal of Economic History*, No. 33.
2. Alchian A. (1969), Corporate management and property rights, v Manne H. eds., *Economic policy and the regulation corporate securities*, SAS, Washington D. C.
3. Aylen J. (1987), Privatisation in developing countries, *Economic impact*, No. 4
4. Baumol W. (1982), An uprising contestable markets in the theory of industry structure, *American Economic Review*, March
5. Boardman A., Vinning R. (1989) Ownership and performance in competitive environments: A comparison of the performance of private, mixed and state-owned enterprises, *The Journal of Law and Economics*, April
6. Bajt A. (1988), Samoupravna oblika družbene lastnine, *Globus*, Zagreb
7. Bonin J., Putterman L. (1987), The economics of cooperation and labour managed economy, *Fundamentals of Pure and Applied Economics*, vol. 14
8. Berony J. (1982), Tibor Liska s concept of socialist entrepreneurship, *Acta Economica*, No. 3-4
9. Berg E. (1987) Privatisation: Developing a pragmatic approach, *Economic Impact*, No. 1
10. Brus W., Laski K. (1989) Capital market and the problem of full employment, *European Economic Review*, No. 33
11. Cable J., FitzRoy F., (1980), Productive efficiency, incentives and employee participation: Some preliminary results from West Germany, *Kyklos*, No. 33
12. Demsetz H. (1983), The structure of ownership and the theory of the firm, *Journal of Law and Economics*, No. 26
13. Dow G. (1986), Control rights, competitive markets and the labour management debate, *Journal of Comparative Economics*, No. 58.
14. Dahl R. (1985), A preface to economic democracy, *University Press, Berkley*
15. Ellerman D. (1985), On the labour theory of property, *The Philosophical Forum*, No. 16
16. Estrin S. (1983), Self management: Economic theory and Yugoslav practice, *Cambridge University Press, Cambridge*
17. *Ekonomika politika* (1989)
18. Fama E., Jensen M. (1983) Separation of ownership and control, *Journal of Law and Economics*, No. 26
19. Forubotn E., Pejovitch S. (1970), Property rights and the behaviour of the firm in a socialist state: The example of Yugoslavia, *Zeitschrift für Nationalökonomie*, Num. 30.
20. Farrel G., Hoerr J. (1989), The rush to ESOPS: Are they good for you? *Business Week*, 15. 5.
21. Ferfila B. (1989), *Ekonomija i politika društvene svojine, Privredni pregled*, Beograd
22. Gligorov V. (1988), The second best world, *Kulturni radnik*, br. 6
23. Gligorov V. (1989b), Razlozi za privatizaciju, *Ekonomika politika*, 20. 2.
24. Gligorov V. (1989), Rizik, svojina i poduzeće, *Naše teme*, v tisku
25. Georgescu Roegen N. (1981), *The entropy law and economic process*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts
26. Graham R., Clark O. (1986) *The new enlightenment*, Macmillan, London
27. Hirschman A. (1986), eds., *Rival views of market society and other essays*, Elisabeth Sifton Books, New York
28. Horvat B. (1989), *A B C jugoslovenskog socijalizma*, Globus, Zagreb
29. Hayek F. (1976), *Individualism and economic order*, Routledge, London
30. HM Treasury *Economic Progress* (1988), London
31. Hanke H. (1988), Privatisation: A peoples capitalism, *Economic Impact*, No. 2
32. Jensen M, Mecking W. (1976), Theory of the firm – managerial behaviour, agency costs and ownership structure, *Journal of Financial Economics*, No. 3
33. Kovač B. (1988-a), Reindividualizacija vlasništva u socijalizmu, *Naše teme*, br. 9
34. Kovač B. (1988-b), Ekonomske zakonitosti u socijalizmu, *Naše teme*, br. 7-8
35. Kovač B. (1986), Razvoj i promene u suvremenom kapitalizmu i njihov utjecaj na socijalizam kao svjetski proces, *Naše teme*, br. 7-8
36. Kovač B. (1989-a), Političko ekonomska uloga poduzetništva u socijalizmu, *Naše teme*, v tisku
37. Kovač B. (1989-b), Privatizacija i preduzetništvo kao pravci reforme, *Privreda u reformi*, zbornik, *Ekonomika*, Beograd

38. Kovač B. (1990), *Rekviem za socializem*, Državna založba, Ljubljana
39. Kay J., Thompson D. (1986), Privatisation: a policy in search of rational, *Economic Journal*, March
40. Kaulmann T. (1987), Managerialism versus the property rights theory, v Bamberg G., Spremann K., eds., *Agency theory – information and incentives*, Macmillan, New York
41. Kornai J. (1982), *On Tibor liska s concept of entrepreneurship*, *Acta Oeconomica*, No. 3–4
42. Kalodjera D. (1988), Postoji li alternativni oblik društvenog vlasništva, *Kulturni radnik*, br. 6
43. Labus M. (1987), Društvena ili grupna svojina, *Naučna knjiga*, Beograd
44. Labus M., Vujović D. (1989), Privredna reforma od manifesta do konkretnog programa, *Privredna reforma*, zbornik, Ekonomika, Beograd
45. Mises L. (1979), *Socialism, An economic and sociological analysis*, Liberty Classics, Indianapolis
46. Mishan E. (1982), *Introduction to political economy*, Hutchinson, London
47. Muth J. (1961), Rational expectation and the theory of price movement, *Econometrica*, July
48. Millward R., Parker D. (1983), Public and private enterprise, Comparative behaviour and relative efficiency, v R. Millward, Parker D., Rosental L., eds., *Public sector economics*, Longman, London
49. Marlow M. (1986), Private sector shrinkage and the growth of industrial economics, *Public Choice*, No. 49
50. Nutti D. (1988), Competitive valuation and efficiency of capital investment in the socialist economy, *European Economic Review*, No. 2–3
51. Okun R. (1986), The benefits of deregulation, *Economic Impact*, No. 3
52. Putterman L. (1988), The firm as association versus the firm as commodity, Efficiency, rights and ownership, *Economic and Philosophy*, No. 2
53. Picot A., Kaulmann T. (1989), Comparative performance of government owned and privately owned industrial corporations, Empirical results from six countries, *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, June
54. Prašnikar J. (1989), Delavska participacija in samoupravljanje v deželah v razvoju, *Komunist*, Ljubljana
55. Price C. (1986), Privatizing British Gas: Is regulatory framework adequate? *Public Money*, June
56. Pryke R. (1982), The comparative performance of public and private enterprise, *Fiscal Studies*, July
57. Privatization (1989), *World development*, May
58. Popović S. (1989), Pravci promena ekonomskog i političkog sistema Jugoslavije, *Ekonomski misao*, br. 1
59. Report (1986–1987), OFTEL, Report of director General of Telecommunication, London
60. Ribnikar I. (1989), Finančni vidik lastnine in upravljanja, neobjavljeno
61. Sen A. (1979), The impossibility of Paretian Liberal, v Hahn, Hollis, *Philosophy and economic theory*, Oxford University Press, Oxford
62. Sertel M. (1982), *Workers and incentives*, North Holland, Amsterdam
63. Tajnikar M. (1988), Ekonomski vidiki gospodarjenja z družbenim kapitalom, v *Pravno spreminjanje družbeno lastninskih razmerij*, Institut za delo, Pravna fakulteta, Ljubljana
64. Vickers J. (1988), Regulation of privatised firms in Britain, *European Economic Review*, No. 2–3
65. Weindenbau L. (1987), The benefits of deregulation, *Economic Impact*, No. 5

Znanost v postmoderni dobi

Če pristanemo na to, da živimo v postmoderni dobi, ostane glede znanosti naslednje temeljno vprašanje: Smemo govoriti o postmoderni znanosti ali pa govorimo lahko le o znanosti v postmoderni dobi! V vprašanju se skriva naslednji razloček: Če obstaja postmoderna znanost, potem se mora ta že v svojem bistvu razlikovati od moderne znanosti; če pa gre le za položaj znanosti v postmoderni dobi, namreč za položaj znanosti, kakršno poznamo od začetka novega veka dalje, potem se glede bistva znanosti ni nič spremenilo, kar pomeni, da imamo tudi v postmoderni dobi opravka zgolj in samo z moderno znanostjo. V tem primeru bi se v postmoderni dobi spremenil pač *položaj*, ne pa samo *bistvo* novoveške, t. j. moderne znanosti.

Med najvidnejše teoretike znanosti, ki govorijo o postmoderni znanosti, spada Stephen Toulmin. V knjigi *Vrnitev h kozmologiji, postmoderna znanost in teologija narave*¹ izhaja iz predpostavke o razkroju tradicionalne astrokozmoške podobe sveta, ki se je začel z moderno znanostjo (Kopernik, Galilei). Kozmopolis kot lepo urejena skupnost narave in ljudi je razpadel. Pride do ločitve človeškega od naravnega, duha od materije, umnosti od vzročnosti. Tako da svet Descartesa in Newtona ni več kozmos.

V moderni znanosti glede na tradicionalno vednost ne pride le do vsebinskih sprememb, ampak tudi do metodoloških; predvsem pa do sprememb v organizaciji znanstvene dejavnosti. Tradicionalna kozmologija je bila s historičnega vidika preddisciplinarna, s funkcionalnega vidika transdisciplinarna, s psihološkega vidika pa antidisciplinarna. Na začetku moderne dobe in moderne znanosti še veliko znanstvenikov (Newton, Boyle, Priestly) zre na svoje delo kot na prispevek znotraj religiozne sfere. Ne le Sveto pismo, tudi knjigo narave naj bi namreč pisala in napisala ista, t. j. božja roka. V drugi polovici 19. stoletja znanstveniki na to izhodišče povsem pozabijo; tako imenovanih naravnih zakonov nimajo več za postavbo Boga, marveč za izraz pravilnosti naravnega samogibanja. Napredujeta znanstvena delitev dela in birokratska racionalizacija znanstveno-raziskovalne dejavnosti.

Moderni znanstvenik je na svojem višku specialistični teoretik, objektivni opazovalec, ki išče razlago za posamezne dogodke, na celoto pa se ne ozira. Kartezijski pogled je pogled duha, ki od zunaj gleda na telo in ga neprizadeto opazuje oziroma preučuje. Ideal moderne znanosti je veliki opazovalec, Preučevalec, ki kot vsevedni matematik z vso natančnostjo opisuje svet, sam pa je zunaj njega in nad njim. Dandanes postaja vidik čistega Opazovalca po Toulminu idol v Baconovem pomenu. Sicer je že nemški klasični idealizem položaj izoliranega Opazovalca postavil pod vprašaj; že v 19. stoletju je ob nemožnosti združitve Newtonove mehanike in Maxwellove elektrodinamike v enotno podobo sveta postal vprašljiv navedeni položaj tudi znotraj same fizike, vendar ta vprašljivostna naravnost dobi svoj odgovor šele v 20. stoletju. Gre za postavke kvantne mehanike, predvsem za Heisenbergovo načelo (relacijo) nedoločenosti, ki onemogoča, da bi hipotetični vsevedni Opazovalec prišel do preciznega spoznanja začetnih pogojev, se pravi do

¹ Stephen Toulmin: *The Return to Cosmology, Postmodern Science and the Theology of Nature*, University of California Press, Berkeley - Los Angeles, London 1985.

zadostnega izhodišča v smislu matematične univerzalne znanosti in njenih algoritmov. To, kar je postalo očitno v fiziki in drugih naravoslovnih znanosti, je še bolj razvidno v družboslovju in humanističnih znanostih. Po analogiji z Nietzschejevo sintagmo *Bog je mrtev* Toulmin zato zatrdi, da je mrtev tudi znanstvenik kot (objektivni, neprizadeti, izolirani) Opazovalec. V znanosti, ki sledi smrti Opazovalca, v postmodernej znanosti morajo zato veljati drugačni kriteriji racionalnosti in objektivnosti, tj. znanstvenosti.

Temeljna značilnost postmoderne znanosti je po Toulminu ponovna združitev dejstev in vrednot, indikativnosti in normativnosti. Konec naj bi bilo z aksiološko nevtralnostjo znanosti, ki je tvorila temelj moderne znanosti. Ker že na ravni kvantne mehanike ni mogoče izključiti medsebojnega vpliva med subjektom in objektom, med opazovalcem in opazovanim, je to na »višjih« ravneh dejanskosti moč napraviti še manj. Temu epistemološkemu argumentu se pridružuje etični argument; z razširitvijo znanstvenega preučevanja na človeka je postalo neogibno, da se znanstvenik poslovi od kartezijanske dihotomije. Ponovno moramo v svet narave vpeljati »humanost«, ki jo je moderna znanost z izključitvijo antropomorfizma zavrgla. Namesto da na naravo gledamo kot mimobežne priče, se moramo zavedati svoje vključenosti v naravo in poskušati razumeti, kako je naše življenje vpeto vanjo. Kako se človekov svet umešča v svetu narave, v svetu, iz katerega je tudi vzniknil. Spet moramo priti do enotnega sveta.

Posloviti se moramo od ideala čistega znanja, čiste teorije. Postmoderna znanost mora znova združiti teorijo in prakso in vzpostaviti koherentno podobo sveta. To sicer ne bo tradicionalna statična, marveč postmoderna dinamična koherentnost. Koherentnost, za katero ni bistvena harmonija, temveč sta bistveni evolucija in adaptacija. Treba je priti do produktivne sinteze ekološkega gibanja, se pravi filozofije zelenih (svoj izvir ima pri stoikih) in psihoanalitičnega gibanja, se pravi filozofije belih (svoj izvir ima pri epikurejcih). Prvo gibanje skrbi za zdravje in ohranitev zunanje, drugo pa za ohranitev in zdravje naše notranje narave. Ne gre več za dekonstrukcijo, marveč za rekonstrukcijo kozmosa, kozmosa kot evolucijske celote človeka in narave. Enotnost teorije in prakse pomeni, da se moramo izviti ne samo iz čiste teorije, ampak tudi iz umazane prakse, golega političnega pragmatizma brez etike in politiko transcendirajoče orientacije.

S takšnim konceptom postmoderne znanosti in postmoderne dobe se Toulmin navezuje na holistično paradigmo, ki jo na podlagi kvantne fizike kot »nove fizike« (»nove znanosti«) skušajo izpostaviti holisti, kakršni so Bohm, Davis, Prigogine, Capra, Rifkin, itn. Za vse skupaj je značilna težnja po znanstvenosti, po predstavitvi holističnega pogleda na svet kot znanstvenega svetovnega nazora. Zato govorijo o transformaciji oziroma metamorfozi (moderne) znanosti, o novi znanstveni paradigmi, Toulmin pa že kar o postmodernej znanosti.

Znanost, npr. fizika naj bi se prav kot posebna znanost spraševala tudi po svojih predpostavkah. Naj bi bila kot znanstvena teorija obenem tudi svoja lastna meta-teorija. To pa ne pomeni nič drugega, kakor da naj bi bila fizika kot postmoderna znanost že tudi svoja lastna meta-fizika. Fizika naj bi bila istočasno tako specialna kot univerzalna znanost.

Toda takšne zahteve poznamo že od razsvetljenstva dalje. Gre za tipično moderno, celo modernistično težnjo. Pod vplivom romantike so jo holistično reformulirali Holderlin, Schelling in Hegel na začetku 19. stoletja s svojim programom *nove mitologije*, programom, katerega temeljni projekt je združiti znanost in umetnost, etiko in estetiko, fiziko in metafiziko. Že ta program je nastal v uporabi zoper demitologizacijo, odčaranje sveta, se pravi kot projekt remitologizacije, ponovnega

začaranja sveta. Seveda ne na podlagi magije, marveč na podlagi filozofskega pračudenja čudežnosti sveta. Na podlagi očaranosti s svetom, vključno z naravo.

Kljub temu imamo opraviti prav s pro-gramom in s pro-jekti, torej z izrazito moderno zadevo. Z zadevo, katere generator je moderni človek kot subjekt. S to zadevo se srečujemo in to, kakor sta pokazala Hansfried Kellner in Frank Heuberger v tekstu *O racionalnosti »postmoderne« in njenih nosilcih* (Zur Rationalität der »Postmoderne« und ihrer Träger), v čedalje večji meri tudi v vsakdanjem življenju. Avtorja izhajata iz Webrovega razločka med formalno in materialno racionalnostjo in se opirata na Plessnerjevo eksplikacijo kulture (»druge narave«) kot posredovane neposrednosti. Znamenja »postmodernosti« vidita v naporih, da bi si »materialno racionalnost življenjskega sveta podredili na način eksplicitnega oblikovanja s pomočjo formalno racionalnih ali njim analognih sredstev.«² Na proces racionalnosti, racionaliziranja in moderniziranja se že od vsega začetka navezujejo tudi procesi, ki so usmerjeni proti moderniziranju, tj. racionalnosti. Proti »jekleni kletki« birokratizma in drugim oblikam »formalne racionalnosti«. Gre za poskus, da bi pred socialno in kognitivno presijo formalno racionalnih form življenja v modernem družbenem življenju zaščitili in ohranili trdnost nevprašljive samoumevnosti oblik življenja znotraj materialno racionalnega življenjskega sveta. Čim močnejša je formalna racionalizacija in čim bolj narašča regulativnost njene institucionalizacije, tem večji so kontramoderni pritiski in tem glasnejše zahteve po demodernizaciji.

Prihaja do bega v zasebno sfero, do notranje emigracije in v težnji po ohranitvi individualnosti do ekskluzivnega obnašanja. Da bi individuum izrecno poudaril svojo individualnost, svojo posebnost, se na poseben način oblači, itn. Se, povedano na kratko, dizajnira. To počno kajpada tudi drugi in tako se znajdemo v paradoksalnem krogu, ko se iz težnje po specifičnosti poraja specifična uniformiranost in unifikacija. Prihaja do dekonstrukcije tradicionalnih elementov, do umetnega razpolaganja z elementi kulture kot »posredovane neposrednosti« in s tem do radikalnega ukinjanja neposrednosti kot neposrednosti. Namesto spontanosti vsepovsod srečujemo afektiranost. V temelju vsega tega pa je vsesplošna razpoložljivost. Postmoderni stil je stil mešanja stilov. Celotno področje vsakdanjega eksistiranja zadobiva naravo eksistencialnega dizajna oziroma dizajnirane eksistence. V temelj življenjskega sveta se je umestilo in utrdilo samoinsciniranje postmodernega individua. Ne vrača se neposrednost, marveč napreduje moduliranje, tj. simulacija neposrednosti.

Kolikor izhajamo iz Webrove formule, da smotrnostna racionalnost (Zweckrationalität) pomeni tisto smotrno dejavnost, ki se orientira po smotru, sredstvih in stranskih posledicah ter jih racionalno presoja glede na njihovo intencionalnost, prav to pa je jedro »formalne racionalnosti«, potem, menita Kellner in Heuberger, dizajniranje eksistence in vsakdanjega sveta ne pomeni nič drugega kot ekspanzijo »formalne racionalnosti«. Materialna racionalnost življenjskega sveta se spreminja v konstrukt. Pred opcijo različnih življenjskih možnosti individuum nima več možnosti, da bi briskiral te možnosti. Čeprav ima skoraj brezmejno izbiro, glede tega nima (svobodnega) izbora.

Konstruktibilnost življenjskih možnosti, »načrtovanje življenja« terja na naslednji ravni ekspertizo, logika ekspertiz in ekspertov pa vodi do poznanstvenenja vsakdanjega življenja, tj. do scientiziranja življenjskega sveta. Torej smo se znova znašli pod obnebjem logike okcidentalne racionalnosti.

² Hansfried Kellner, Frank Heuberger: *Zur Rationalität der »Postmoderne« und ihrer Träger*; v *Soziale Welt* (5. posebna številka), Göttingen 1988, str. 333.

Če pogledamo поблиže, se nam to, kar Kellner in Heuberger imenujeta »postmoderno«, pokaže pravzaprav kot ultramoderno. Gre tedaj za dejstva ali vrednotenje? Za deskripcijo ali interpretacijo? Nimamo morda opravka celo s povsem določeno, znano interpretacijo? Za interpretacijo z vidika poudarjenega tradicionalizma? Z vidika tradicionalizma, na katerega naletimo npr. pri Jeanu Baudrillardu? Ta postmoderni svet, kakor ga vidi, opisuje kot postkatastrofični svet. Kaj so po njem joggerji? »Joggerji so nedvomno pravi svetniki poslednjih dni in protagonisti tihe apokalipse. Nič bolje ne spominja na konec sveta kot človek ki teče sam na plaži, zavrt v zvok svojega walkmana, zasidran v samotno žrtvovanje svoje energije in ravnodušen do katastrofe, ker pričakuje destrukcijo le še od samega sebe, od izčrpanja nekoristne – vsaj v njegovih očeh – energije telesa. Primitivci, če so bili obupani, so se ubili tako, da so plavali tako dolgo, dokler niso omagali; jogger pa se ubije tako, da teka sem in tja po bregu, z divjimi očmi in s peno na ustih – ne ustavlja te ga, udaril bi vas ali pa bo poplesoval pred vami kot kakšen obsedenec.«³ Telo je po Baudrillardu danes postalo nekakšen higienski scenarij, ki ga ne pišejo le individualni joggerji, ampak ga obdelujejo v neštetihih studijih za rekulturacijo, muskulacijo, stimulacijo in simulacijo. Negujejo ga s perversno gotovostjo o njegovi nekoristnosti, s popolno gotovostjo o njegovem ne-vstajenju. Kajti telo, ki si zastavlja vprašanja o svojem obstoju, je že napol mrtvo. Njegov sedanji kult, mešanica ekstaze in joge, je tako rekoč pogrebna zadeva. Ali to, kar velja za telo, ne velja za naravo sploh? Se pravi za obstoječe, »postmoderno« človekovo vračanje k naravi? Za vračanje k naravi s pomočjo »postmoderne znanosti« in njene »nove paradigme«?

Preden lahko karkoli odgovorimo na ta vprašanja, moramo razrešiti že poprej zastavljeno vprašanje o razmerju med deskripcijo in interpretacijo. Ker smo po naravi večinoma lena bitja, nam je Baudrillardov sarkastični »opis« groteskni tekačev zasebno bržkone všeč. Marsikdo pa bo ogorčen. Zagotovo se bodo našli tisti, ki menijo, da ti tekači nikakor niso reprezentativni za »ameriški način življenja«. A četudi so, po katerem kriteriju njihovo existenco lahko interpretiramo bodisi kot moderno bodisi kot postmoderno ali ultramoderno? S katerega stališča sploh lahko razlikujemo med temi kategorijami?

Bomo to dosegli s pomočjo avtorefleksije? Ulrich Beck v knjigi *Družba tveganja* (Risikogesellschaft, 1986) razlikuje med dvema stopnjama modernizacije, med preprosto in refleksivno modernizacijo. Med modernizacijo predmoderne, tradicionalne in modernizacijo industrijske, tj. moderne družbe. Modernizacija moderne družbe je kajpada drugostopenjska modernizacija, modernizacija, utemeljena na drugostopenjski racionalizaciji. Vodilna ideja refleksivne modernizacije industrijske družbe je ideja o prehodu od proizvodjanja bogastva k proizvodjanju tveganja. Tveganje terja zaupognitev k lastnim izhodiščem. K izvoru nevarnosti, ki izhajajo iz tveganja kot izzivanja. Na izvoru moderne, kartezijanske znanosti je metodični dvom in zato institucionalizacija znanosti v industrijski družbi pomeni po Becku tudi institucionalizacijo tega dvoma, sekularizacijo znanosti, itn. Vendar je ta dvom omejen na objekte raziskovanja, medtem ko sam subjekt raziskovanja ne zajame; ravno tako ne temeljev in posledic znanstveno-raziskovalne dejavnosti. Zaradi posledic znanstveno-tehničnega razvoja se dvom razširi tudi na temelje in tveganja znanstvenega dela. Vera v znanost je zgubljena.

A spet smo pred paradoksom. Demistifikacija scientizma se dogaja prek poobčenja znanosti. Prek tega, da postane predmet znanosti tudi znanost. Dobimo znanost o znanosti kot kritično, natančnejše avto-kritično znanost.

³ Jean Baudrillard: *Priključitev na možgane; v Dnevnik* (20. junija 1989), str. 13.

Če so v industrijski družbi, ki jo ima Beck za polmoderno družbo, v ospredju spremembe, doživljamo v postindustrijski družbi, ki temelji na reflektivni racionalnosti, na drugostopenjski modernizaciji »spremembo temeljev spremembe«,⁴ s tem pa seveda tudi spremembo spreminjevalcev sveta.

Tako opazovanje kot spreminjanje sveta sta legitimni sestavini moderne dobe. Enako velja za spreminjanje spreminjevalcev (»vzgajanje vzgojiteljev«) in opazovanja opazovalcev. Refleksije, opazovanje druge stopnje, ki je naravnano tako na opazovanje kot na spreminjanje, zato v tej svoji določnosti še v ničemer ne zapušča okvirov modernosti. Z vidika moderne subjektivitete, tj. transcendentalne subjektivitete, zahteva takšno opazovanje npr. Husserl v predavanju *Kriza evropskega človeštva in filozofije* (*Die Krisis des europäischen Menschtum und die Philosophie*, 1935). Arhimedova točka, s katere se moramo opazovati kot opazovalci, je po Husserlu um, natančneje Um, um kot vnaprejšnji *telos* zgodovine človeštva.

Wolf Lepenies v eseju *Ideja nemške univerze – z vidika preučevanja znanosti* (*Die Idee der deutschen Universitata – Aus der Sicht der Wissenschaftsforschung*) primerja refleksijsko stopnjo znanosti z brechtovskim teatrom: »Medtem ko pododovano dojemanje znanosti ustreza principom aristotelovske dramatike, lahko alternativno videnje znanosti predstavimo s principi nearistotelovske dramatike, torej z epskim teatrom Bertolta Brechta«. ⁵ Gre za samokritičnost, zmožnost ironije, skratka, za sposobnost gledati na lastno znanstveno delovanje z razdalje, kakor od zunaj, prek potujitve.

Tudi v tem primeru Arhimedova točka gledišča še zmerom ostaja Um, radikalizirana moderna racionalnost. V središču vztraja človek kot subjekt, poblize, Um kot subjektiviteta subjekta. Ideal, cilj slej ko prej ostaja samoprozornost, tj. samorazvidnost. To konstelacijo Niklas Luhmann v intervjuju, ki ga je imel z njim leta 1987 Franco Volpi, osvetli takole:

»Obstaja razlika med teorijami, ki so asimetrične in teorijami, ki so zasnovane cirkularno. Univerzalna teorija motri svoje predmete znotraj samoreferencialne relacije. Menim, da je ta figura samoreference, se pravi vključitev opazovalca in instrumentov opazovanja med same predmete opazovanja, specifična lastnost univerzalnih teorij, ki je v staroevropski tradiciji ni bilo videti. V tej gre vselej za opisovanje od zunaj, ekstra, na primer s posredovanjem subjekta. Reči hočem: klasična logika ali klasična ontologija sta vselej predpostavljali eksterne opazovalca, ki je bil v položaju, da opazuje napačno ali pravilno, se pravi dvovalentno; nista pa pomislili, da se mora ta opazovalec, da bi lahko opazoval dejanskost, tudi sam opazovati. V tem smislu prelamljam s staroevropsko tradicijo. Vendar pa ne pristajam na zahtevo po fragmentaciji sovisij, horizontov, paradigem, raziskovalnih in deskriptivnih instrumentov, ki je uperjena proti idealu enotnosti v evropski moderni, kajti tedaj nam problem sovisja in enotnosti povsem uide spred oči. Po drugi plati kajpada lahko opazujemo vsako univerzalno teorijo ter jo po potrebi dopolnimo ali nadomestimo z alternativnimi zasnutki.«⁶

Ni arhimedovske točke, s katere bi lahko zajeli in opisali celoto. Niti religija niti umetnost, niti filozofija niti politika nimata tistega privilegiranega položaja, s katerega bi lahko govorili v imenu drugih delov družbe oziroma v imenu vse družbe. Tudi kaka znanost, npr. sociologija, nima takšnega položaja. Ima pa

⁴ Ulrich Beck: *Družba tveganja*; v *Družboslovne razprave 7*, Inštitut za sociologijo, Ljubljana 1989, str. 107.

⁵ Wolf Lepenies: *Die Idee der deutschen Universität*; v *Gefährliche Wahlverwandtschaften*, Reclam, Stuttgart 1989, str. 152.

⁶ Niklas Luhmann: *Archimedes und wir*, Merve, Berlin 1987, str. 164–165.

možnost reflektiranja takšne konstelacije (situacije) in natančno opisati družbo kot funkcionalno diferencirani sistem. Obenem mora svoj pogled na družbo reflektirati kot samoreferencialni opis, kot znanstveni opis. Če politika tega opisa ali njegovih posledic ne sprejme, se bo to zgodilo, ker gre za drug, drugačen sistem (delni sistem družbe kot sistema), ki je avtonomen in predstavlja drugačno perspektivo, druga stališča. Sociologija kot znanost opazuje (preučuje) politiko, toda tudi politika opazuje sociologijo, itn.

Vse, kar je, je hkrati opazovalec in opazovanec: opazovani opazovalec. »Opazovalec in opazovani sta potemtakem nekaj cirkularnega, definirana s svojo vlogo, ravno tako kot kontrolor in kontroliranec.«⁷ V najširšem pomenu: kot subjekt in objekt. Tudi odnos med subjektom in objektom ni nekaj substancialnega, marveč nekaj funkcionalnega. Zadeva vloge.

Ni Subjekta, ki bi imel kontrolo nad vsemi subjekti in objekti. Luhmann na ravni sistemov, v okviru systemske teorije pripoveduje isto, kar pripovedujeta S. N. Eisenstadt ali J. F. Lyotard, ko govorita o koncu »velikih teorij« oziroma »velikih zgodb«. Bog, namreč Bog v pomenu Vrhovno Bivajočega, je mrtev na vseh ravneh. Morda še obstaja v religiji, tu je še morda »Subjekt«, toda že z vidika sociologije kot znanosti je le objekt znanstvenega preučevanja. Mrtev je Bog in mrtev je Človek, človek kot Subjekt samega sebe, družbe in zgodovine. Zgodovina ni več eshatološki proces, proces s Ciljem, zato tudi modernizem ne more več obveljati kot tak cilj, kot Cilj, h kateremu naj bi se razvijale vse družbe, vse civilizacije, človeštvo kot tako in v celoti. Seveda tudi postmodernizem ni takšen eshatološki Cilj.

Tu nastaja največ nesporazumov. Razlagalci, kakršni so Toulmin, Baudrillard in celo Odo Marquard s svojo Teorijo »poslovitve od principielnega«,⁸ skušajo v postmodernizmu odkriti novo Zgodbo, čeprav apokaliptično. Toda za postmodernizem je tipična ravno koeksistenca različnih zgodb. V potmoderni dobi modernizem ne izgine, ampak koeksistira s tradicionalizmom, z ultramodernizmom, paramodernizmom in obmodernizmom. S tega vidika govori W. Welsch v knjigi *Naša postmoderna moderna* (Unsere postmoderne Moderne)⁹ o *transverzalnem umu*, ki naj bi omejil na razumne meje tako instrumentalni kot cinični um. Enotna podoba sveta je preminula, toda zaradi tega ni treba, da smo žalostni (melanholični v smislu fin-de-siecla), marveč smo tega lahko le veseli. Na koncu tega tisočletja bo človekova prostost (svoboda) večja, kot je bila kdajkoli doslej. Toda, lahko dodamo, tudi strah pred svobodo še ni bil nikdar tolikšen, kot bo tedaj.

Nostalgija po enotni podobi sveta je znamenje tradicionalizma. Če gre za nostalgijo po enotnem *znanstvenem svetovnem nazoru*, ta nostalgija, četudi je do modernizma še tako »kritična«, pomeni nostalgijo po modernističnem scientizmu, pri nekaterih, npr. pri Capri, celo po fizikalizmu. Pojem »*znanstvenega svetovnega nazora*« je sicer že sam na sebi protisloven pojem. Svetovni nazor kot celovit pogled na svet oziroma kot pogled na celoto sveta ne more biti znanstven. Kajti Znanost, velika znanost v singularu ne obstaja. Znanost kot Znanost ni znanost, ampak znanstveniška ideologija.

Kvantna fizika ni nikakršna »nova znanost«, nikakršna utemeljiteljica nekakšne postmoderne znanosti, marveč je zakoniti dedič in nadaljevalec moderne,

⁷ Ranulph Glanville: *Objekte*, Merve, Berlin 1988, str. 204.

⁸ Odo Marquard: *Abschied vom Prinzipiellen*, Reclam, Stuttgart 1981.

⁹ Wolfgang Welsch: *Unsere postmoderne Moderne*, VCH, Weinheim 1987.

novoveške znanosti. Znanosti, utemeljene na teoriji in eksperimentu, se pravi na metodično preverjenih dejstvih. Z vidika moderne znanosti to zato ni le alternativa. Tudi sodobna kozmologija, kakor lahko razberemo iz obsežne študije B. Kanitscheiderja z naslovom *Kozmologija* (Kosmologie),¹⁰ ostaja npr. pri pojmi časa in prostora kot parametroh v modernem, newtonskem pomenu besede. In Stephen Hawking se v svoji *Kratki zgodovini časa*,¹¹ ki je sicer polna novih pogledov na vesolje in njegovo zgodovino, epistemološke dimenzije pojmov časa, prostora in zgodovine sploh ne dotakne.

Doslej nismo dobili še nobene postmoderne znanosti, znanosti, ki bi se po svoji metodi razlikovala od moderne znanosti. Nimamo postmoderne znanosti, pač pa imamo znanost (v kognitivnem, ne socialnem pomenu) v postmodernej dobi; in ta znanost je moderna znanost. Znanost se v postmodernej dobi ne spremeni. Spremeni se le njena vloga. Spremeni se pogled nanjo. Ta ni več modernističen, marveč postmoderen. S tem pa se je spremenila tudi znanstveniška mentaliteta, tj. mentaliteta znanstvenikov, ki se ne morejo imeti več za moderne svečenike. Kajti znanost ne igra več nadomestka religije. Ne igra več eshatološke in soteriološke vloge. Ta igra je končana.

Po Toulminu naj postmoderna znanost ne bi bila več aksiološko nevtralna, marveč naj bi »spet« zduževala dejstva in vrednote. Toda nostalgija je tu zgrešena, kajti samo razlikovanje med dejstvi in vrednotami, med *Sein* in *Sollen* je modernega, novoveškega porekla. Zahteva po združevanju dejstev in vrednot predpostavlja moderno vedenje o tem, kaj je dejstvo in kaj je vrednota; predpostavlja, čeprav se tega ne zaveda, še naprej razloček med njima. In prav pri tem razločku je vztrajal Weber; upiral se je nemoralnemu zamegljevanju in brisanju tega razločka, ponarejanju znanstvenih dejstev v luči te ali one ideologije, ne pa etičnemu obnašanju znanstvenikov.¹²

Problem aksiološko nevtralne znanosti je v takšni obliki, s kakršnim se običajno srečujemo, izmišljen problem. Dejanski problem je problem epistemološke podlage znanstvene metodologije. Ta problem se pojavi prav tedaj, če resno vzamemo zahtevo po aksiološko angažirani znanosti. Se pravi, pri povezovanju dejstev in vrednot, indikativnosti in normativnosti, diskripcije in interpretacije. Če namreč tezo o združevanju dejstev in vrednotenja, deskripcije in interpretacije vzamemo zares, znanosti kot znanosti ni več. Spremeni se, kakor z navdušenjem prikazuje P. Feyerabend v knjigi *Znanost kot umetnost* (Wissenschaft als Kunst),¹³ v umetnost in umetelnost. Vprašanje resnice se pretvori v vprašanje stila, tj. vsečnosti ali nevšečnosti.

S tem bi bilo, ker se ne bi več razlikovala od drugih področij človekovega duha, konec znanosti kot znanosti. To, kar terjata Toulmin, je na znanstveni ravni nedosegljivo, torej presega znanost. Tudi to, kar se danes dogaja z znanostjo, znanost presega. Z znanostjo se dogaja nekaj, kar ni v njeni moči. In morda je prav to tisti bistveni premik postmodernega položaja znanosti. Zgubljena je vera v vseomogočnost znanosti. Vse jasneje se kaže, da znanost ne obvladuje sveta. Da ga ne bo nikoli mogla obvladati. In da je zato vprašljivo tudi njeno samo-upravljanje.

¹⁰ Bernulf Kanitscheider: *Kosmologie*, Reclam, Stuttgart 1984.

¹¹ Stephen W. Hawking: *A brief history of time*, Bantam Books, London 1988.

¹² Ena zadnjih razprav o Webrovi »vrednotnostni nevtralnosti« je študija *Wertfreiheit* (Zeitschrift für Philologie, Enke, Stuttgart 1989, št. 1, str. 4–15), ki sta jo napisala Gerhard Wagner in Heinz Zippryan; avtorja za založbo *Suhrkamp* sicer pripravljata zbornik *Vrednotnostno filozofski in kulturnoteoretski temelji sociologije* (Mertphilosophische und kulturtheoretische Grundlagen der Soziologie), ki bo izšel v tem letu.

¹³ Paul Feyerabend: *Wissenschaft als unart*, Suhrkamp, Frankfurt/M 1984.

Ni vprašljiva avtonomija znanosti, marveč njena suverenost nad drugimi področji človekovega bivanja. Znanost se lahko upravlja po svojih notranjih kriterijih, mora biti avtonomna glede njih, če hoče ostati znanost, ne more pa v imenu teh kriterijev posegati na področje etike in druga področja. Na teh področjih mora znanstvenik (ne znanost) upoštevati interese, avtonomne kriterije teh področij. Z vidika družbe kot sistema torej kriterije delnih družbenih interesov.

Kolikor znanost v okviru univerzitetne oziroma raziskovalne dejavnosti tvori del družbe ali se prepleta z njenimi delnimi sistemi (gospodarstvom, kulturo, ...) bi zato pogojno lahko govorili o postmoderni znanosti. Drugače rečeno: z vidika internih kriterijev znanosti ne moremo govoriti o postmoderni znanosti, lahko pa govorimo o postmoderni znanosti z vidika eksternih kriterijev znanosti. Z vidika interpretacije znanosti z drugimi sistemi. Ni postmoderna znanost, marveč je postmodern znanstveniški kompleks.¹⁴

---

¹⁴ »Ohranjenim kriterijem disciplinarnih formacij vedenja – intersubjektivnosti, neprotislovnosti, serioznosti – se pri tem ni treba na vrat na nos odpovedati. Kljub temu lahko v zaostrenih razmerah postane potrebno postopoma suspendirati razumljivost, stavek o izključenem tretjem in ostale kalupe vse do temeljev: resnosti znanstvenega dela. Kdor bi rad pokazal na stanje stvari, kakršno se je za hrptom vzpostavilo tudi znanosti, se mora naučiti *misli* »proti« *mišljenju*... Končno so poti vsakodnevnega znanstvenega dela že tako uvožene, da lahko le še ironija, travestija, inscenirani posmeh dosežejo prekinitv oziroma pripomorejo k skrenitvi s poti. Odkritje na podlagi jezika, da svet ni obvladljiv, se lahko izraža tudi v jezikovnih igrah, ki jih nihče več ne more brzdati. – Pri suspendiranju kriterijev je torej, strogo vzeto, vse odvisno od konteksta.« (Dietmar Kamper: *Razsvetljenje – kaj pa drugega?* v *Literatura*, Ljubljana 1989, št. 2, str. 108).

Odmiranje civilne družbe?

I. UVOD

Smrt civilne družbe je danes jasno razvidna možnost. Celota odnosov, moralnih predpostavk, pravil in privatnih institucij, ki jih pogosto povezujemo s tem imenom, doživlja globoke spremembe. V novih okoliščinah bo preživetje civilne družbe – v njenem tradicionalnem pomenu – skrajno problematično, če ne celo nemogoče.

V tem prispevku bi se rad osredotočil na preobrazbo in izginotje podedovane-ga sveta civilne družbe kot tudi na smer, ki ji bodo verjetno sledile nekatere izmed njenih vrednot in institucij. Da bi lahko to storil, začenjam z razmislekom o zgodovini pojma civilne družbe v njenih različnih verzijah. Potem bom prešel na definicijo in opis civilne družbe, kakršna se je oblikovala in razvila nedolgo tega v nekaterih delih zahodnega sveta. Temu sledi razmislek o tendencah, ki izvirajo večinoma iz logike same civilne družbe in ki so vodile k začetnemu vzponu novega družbenega reda. Ta družbeni red je večidel nezdržljiv s civilno družbo v njenem tradicionalnem smislu. Vedno bolj je odvisen od cele vrste bodisi združenih bodisi med seboj konkurenčnih in relativno avtonomnih organizacijskih struktur (korporacij) ter od organiziranih kolektivnih interesov. Iz tega razloga bo posvečeno nekaj pozornosti tudi nadomeščanju prevzetih potez civilne družbe s potezami tega novega, korporacijskega univerzuma. Razprava se končuje z razmišljanjem o tem, kako bi lahko nekatere temeljne vrednote civilne družbe vendarle uspešno preživele – in to ne le kot relikti – znotraj moralnega ustroja korporativnega sveta, ki je danes na obzoru.

Zgodovinsko gledano je spremljala pojem civilne družbe notorična nenatančnost. Pomen, ki so ga pripisovali izrazu, se je spreminjal tako znotraj različnih šol mišljenja kot tudi med njimi.¹ Posebej obilno so ga uporabljali znotraj dveh tradicij, liberalne in marksistične. Hkrati pa je mogoče znotraj vsake od teh dveh navez razlikovati vsaj še nadaljnja dva pomembna tokova splošne interpretacije, če ne celo več. Zato bom na tem mestu predstavil, četudi le na kratko, štiri različne poglede na civilno družbo: a) klasično liberalni, b) hegeljanski, c) klasično marksistični in d) neomarksistični. Opomniti velja, da je njihovo sosledje v času le delno relevantno, saj najzgodnejša, klasično liberalna inačica, še danes uživa dokajšnjo mero ugleda. Da, neokonservativna teorija in praksa aktivno podpira večino njenih zdaj že častivrednih predpostavk, čeprav sami tradicionalni liberali že nekaj časa skorajda ne uporabljajo izraza »civilna družba«. Nasprotno pa je ta še zmeraj v milosti pri socialistih in marksistih, ki pa jim nikoli ni uspelo, da bi si ga prisvojili izključno zase. Tako ostaja »civilna družba« v svojem bistvu še zmeraj liberalna koncepcija.

¹ Razprava ne poskuša podati podrobnega prikaza vseh menjav in razvejanj, ki jih je v svoji zgodovini pretrpel pojem civilne družbe. Omejuje se na nekatere izmed najbolj pomembnih pomenov, ki so ji bili pripisani.

II. LIBERALNA TEORIJA

1. Pri najbolj zgodnjih liberalnih filozofih je predstavljal civilna družba skupnost ali zvezo posameznikov, ki so v zasledovanju svojih legitimnih interesov vstopili v trajne in civilizirane medsebojne odnose. Čeprav je bila za te filozofe država le eden izmed rezultatov takega civiliziranega družbenega občevanja, so videli v vladi institucijo, katere edina funkcija je ohranitev pravilne ureditve civilne družbe. Vlada in država se naj ne bi vmešavali v spontano življenje in razcvet civilne družbe. Tri stoletja po izidu Lockeovih *Dveh razprav o vladanju* (1690; *Esej o civilnem vladanju* je bil dokončan leta 1679) liberalni pisci kot Hayek še zmeraj na podoben način ločujejo državo od ostale družbe. Država je za Hayeka pač »ena od mnogih organizacij«, četudi taka, ki je »omejena na vladni aparat in ki ne odloča o dejavnosti svobodnih posameznikov«. Kar za Hayeka res konstituira družbo, je »spontano nastala mreža odnosov med posamezniki in različnimi organizacijami, ki jih le-ti ustvarjajo«. Med temi organizacijami je država umetna tvorba, ki je sovražna do svobode, kolikor ne dopušča obstoja družbe (civilne družbe).²

Kakorkoli usodna je sčasoma postala distinkcija med državo in civilno družbo, je bila v delih zgodnjih liberalnih teoretikov povsem nejasna. Locke nenehoma govori o »politični ali civilni družbi« in uporablja oba izraza izmenično kot sinonima. Zanj je civilna ali politična družba »civilno stanje«, stanje civiliziranosti, nasproti »naravnemu stanju«³, v katerem so se nahajali ljudje pred vstopom v to zvezo trajnih, racionalnih in razumnih svoboščin in medsebojnih obveznosti, ki tvorijo resnično tkivo političnega. Nadaljnja distinkcija med civilno družbo na splošno in tistim njenim delom, ki se je moral specializirati na vladanje, se pojavlja v Lockeovih spisih le implicitno, četudi še zdaleč ne nejasno.⁴ On (in Hume)⁵ sta se posvetila predvsem razločevanju med divjim, nekultiviranim stanjem človeštva in naprednejšim stanjem, kjer je lahko prišlo do blagostanja, zamejitve svobode in bolj racionalnega življenja. Ravno ukvarjanje s temi problemi je dalo poseben zagon Fergusonovemu *Eseju o zgodovini civilne družbe*. Objavljen skoraj stoletje po izidu Lockeovega *Drugega eseja* je bil intoniran bolj zgodovinsko, osredotočil pa se je na stopnje prehoda iz naravnega stanja k stanju »uglajenih« narodov, se pravi narodov, ki imajo v lasti civilno družbo. Kakorkoli že, vedno bolj pomembna distinkcija med političnimi in zgolj civilnimi področji družbe je bila še zmeraj le implicitna. Vseeno so začeli s Fergusonom civilno družbo postavljati v nasprotje ne le z barbarskim stanjem narave, ampak tudi in še posebej z vsemi oblikami despotizma, tako orientalnega kot zahodnjaškega, ter s fevdalizmom. To zadnje nasprotje je postalo pomembno: v Fergusonovem *Eseju* so bile »surove« orientalne in fevdalne družbe upodobljene kot družbe, ki jih tlačijo samovoljni in gospodovalni tirani, razsvetljene civilne družbe pa kot zatočišče svobodne konkurence in miroljubnega družbenega občevanja.⁶ Ni treba poudarjati, da so se liberali popolnoma zavedali meja takšne svobode in varnosti. Tako so se za Locka ljudje odrekli prvobitne »naravne svobode« in si »nadedli spono civilne družbe« zaradi

² F. A. Hayek (1979), str. 139–141.

³ J. Locke (1970), knj. II, pogl. VII »O politični ali civilni družbi«, str. 154–178, in *passim*.

⁴ Na primer v pogl. XI (»O dometu zakonodajne moči«), kjer je zakonodaji naložena »zaščita družbe... in vsake osebe v njej« (str. 183). Prim. str. 183–192, *ibid*.

⁵ D. Hume (1969), knj. III, »O morali«, II. del (»O pravici in krivici«), Pogl. VII (»O izvoru vladavine«) in dalje, str. 585–619.

⁶ A. Ferguson (1980), *passim*.

večjega udobja, varnosti in miru, kot tudi zaradi svobode, ki bi bila bolj regulirana in manj nevarna, kot je bila svoboda naravnega stanja.⁷

Pozornost, ki so jo zgodnji liberali posvečali preteklosti in njeni despotski ali fevdalni dediščini, pa se je začela obračati k novim dogajanjem, ko je država, v kateri so zmeraj videli natančno zamejeno in varovalno institucijo, postala močnejša kot je bilo mišljeno. Vlada in njen aparat (kot sta jo dojemala Tocqueville in celo Mill) je začela prestopati meje, ki so ji bile predpisane. To je bilo tisto, zaradi česar so se dediči liberalne tradicije zavedli pomembne, porajojoče se dihotomije med politično in civilno družbo. Vendar pa so bile tudi same meje civilne družbe zelo nejasne: razmejitvene črte so potekale na področju prava in pravic posameznika kot državljana. Civilna družba ni imela nobene specifične vsebine, razen pripoznanja, da jo sestavljajo ljudje s posebnimi individualnimi interesi, različno razredno pripadnostjo in neenakimi življenjskimi možnostmi (če uporabimo uspešni izraz, ki ga je skoval veliko poznejši liberalni pisec Max Weber). Klasična liberalna misel torej civilne družbe ni dojemala kot specifične strukture, temveč prej kot civilizacijsko stanje, nivo moralne zrelosti, ki zahteva strpnost in potrpežljivost, področje, ki je namenjeno uresničevanju interesov posameznikov z mirno ljubnim prizadevanjem, medsebojnim sporazumevanjem, spoštovanjem zasebnosti ter osebnih in lastniških pravic.⁸ Civilna družba je bila za liberalni um – in to je še danes – zgodovinski dosežek v moralni evoluciji človeštva; za poznejše liberalne teoretike pa je pomenila tudi dosežek, ki mu grozi nevarnost.

2. V klasični liberalni tradiciji se država pojavlja kot posledica civilne družbe in je ustanovljena z namenom, da ohrani njeno integriteto. Hegel, ki je prvi teoretiziral razmerje med tema dvema entitetama in poskušal potegniti bolj jasno ločnico med njima, je prav tako prevzel to temeljno načelo liberalizma.

Heglova teoretizacija izvira iz njegovega prizadevanja, da bi presegel določene poglede liberalnega individualizma, ne da bi s tem že podlegel antiindividualizmu. Hotel je pobotati univerzalizem z partikularističnimi potezami, nastalimi z individualističnimi in partikularističnimi težnjami nove liberalne civilizacije, utelešenimi v civilni družbi. Ta premik v smeri integracije individualizma in univerzalizma⁹ nam dopušča, da smatramo Hegla – vsaj v tem pogledu – za liberala (četudi morda revizionističnega), saj ni hotel, da bi se individualizem ujel v kremplje prevladujočega univerzalizma in neslavno poginil. Ta interpretacija ni za lase privlečena, saj Hegel izrecno priznava zahteve po zasebnosti, osrednji pomen individualnih interesov in nedotakljivost človekovih pravic.¹⁰ Njegov problem je bila sprava teh načel z njegovo lastno koncepcijo harmoničnega družbenega reda: ali bi ob energični in neomejeni prisotnosti teh liberalnih vrlin tak red lahko vzdržal brez večjih motenj?

Ravno v luči hkratnega obstoja privatnega univerzuma civilne družbe je treba razumeti Heglovo izjavo, da »ima človek racionalni obstoj le v državi« in da »dolguje svoj celotni obstoj državi«.¹¹ Medtem ko je civilna družba področje partikularnega, vključno s sebičnim, egoističnim, rodbinskim in celo plemenskim, je

⁷ J. Locke *op. cit.*, Pogl. II (str. 118–124).

⁸ Za pozne liberalne mislece, kot sta John Dewey in Ernest Barker, je država pravna organizacija civilne družbe. Slednja, skupaj z družino, »predstavlja institucionalni okvir, znotraj katerega posamezniki, združeni v družbi zaradi nujne medsebojnega tekmovanja in sodelovanja, zadovoljujejo svoje partikularne tj. zasebne cilje«. S. I. Benn in G. F. Gaus (1983), str. 51.

⁹ A. S. Walton (1983), str. 251.

¹⁰ *Ibid.*, str. 255.

¹¹ Te in poznejše reference na Hegla najdemo v G. W. F. Hegel (1975), str. 94–97.

država zavetje univerzalnega in vsebuje racionalne odlike, ki jih ni najti nikjer drugje. Zato je »bistvo države etično življenje«, izraženo v »enotnosti univerzalne in subjektivne volje«. Do te enotnosti prihaja s poučevanjem državljanov o njihovih dolžnostih do domene javnega in posebej do oblasti države. Ravno ta oblast – nesebična, objektivna, racionalna, univerzalna – je tista, ki omogoča civilizirano življenje in znotraj njega zadovoljevanje partikularističnih ciljev posameznikov.

Heglova idealizacija države dosega vrhunec v njegovi izjavi, da je njen »božanski princip« »ideja, manifestirana na zemlji«. Ta idealizacija ga torej vodi do identifikacije države z organsko skupnostjo naroda ali očetnjave. Če zgodnji liberali še niso jasno razlikovali med politično in civilno družbo (razlika, ki jo je temeljito razdelal Hegel kot tudi nekateri poznejši liberali), pa je Heglu po drugi strani spodletelo pri razlikovanju med državnim aparatom in narodom. Ne glede na idealizacije in zmešnjavo pa je videl Hegel ključno vrlino zahodnega političnega življenja v tem, da je razvilo države, ki so puščale svojim državljanom v svobodno presojo ne le to, da zasledujejo svoje interese, ampak tudi, da do potankosti nadzorujejo zakone in se ukvarjajo z vsakdanjimi opravki, ne da bi jih nadlegovala despotska intervencija. Hegel je tako videl v civilni družbi prostor za razvoj subjektivnih in privatnih potreb in teženj. V nasprotju z državo ji primanjkuje sistemskih odlik, zato potrebuje določen okvir in gibalno koordinacije. Ta višji koordinator je država, edina družbena entiteta, ki je obdarjena z univerzalizmom in objektivnostjo. Hegel očitno ne razmišlja o nevarnosti, da bi se lahko začela država samovoljno vtikati v življenje civilne družbe, ali da bi si lahko njen upravni aparat kdajkoli lastil pravico do posredovanja na določenih področjih. Etični pomen države ostaja nesporen:¹² neosebnost zakonodaje, nepristranskost sodišč, anonimnost birokracije in altruizem nacionalne (državne) lojalnosti so živ dokaz za to.

III. MARKSISTIČNA TEORIJA

1. S pojmovanjem države kot utelešenjem razuma in univerzalnosti je dal Hegel teoriji civilne družbe, kakršna je bila pred njim, nove razsežnosti, katerih možnosti je Marx hitro zapopadel. Kolikor je imela Heglova interpretacija za posledico komajda prikrito povečevanje pruske birokracije in dejanskega zatiranja, je Marx uvidel pogubnost njegovih idej. Marx je zanikal kakršnokoli superiornost, nevtralnost in univerzalizem države, ki je bila zanj razredno omejena entiteta. Razcep med področjem političnega – ki trdi, da predstavlja interese in težnje celotne družbe, vendar v resnici tega ne počenja – in področjem zasebnega življenja je bil proizvod meščanske družbe. V tej razdelitvi sfer je bila civilna družba prizorišče sebičnega tekmovanja, na mezdo vezanega kapitalističnega izkoriščanja in razredne neenakosti. Politična ureditev – ali pravna in vladna nadgradnja – je bila porok za ta svet opustošenja in moralne bede, kakršnega je predstavljala kapitalistična civilna družba. Legalna mistifikacija civilne družbe je bila sila uspešna v vzdrževanju asimetričnosti meščanskih svoboščin in neenakosti lastniških pravic. Le ponovna vzpostavitev političnega znotraj civilne družbe z uničenjem

¹² A. S. Walton *op. cit.*, str. 256–258.

države in njuno medsebojno reintegracijo bi napravila konec temu položaju. Končni rezultat bi bila odprava obeh protislovnih struktur in njuna nadomestitev z veliko boljšim svetom.¹³

Po Heglovem vzoru je Marx definiral civilno družbo kot celoto družbenih odnosov zunaj stroge domene države. V nasprotju z vizijo zgodnjih liberalov pa v civilni družbi ni videl skupka nepovezanih posameznikov – ali posameznikov, ki jih povezujejo skupaj le pogodbeni razmerja, v katera so svobodno vstopili – temveč stanje medsebojne odvisnosti, ki jo pogojujejo razredne vezi, nuja in »materialni življenjski pogoji«. Koherenca in ekonomska struktura civilne družbe sta bili tisto, kar je predstavljalo oporo drugim vidikom družbene ureditve, kot so npr. pravo, religija in sama država:

Naravna nujnost torej, človeške bistvene lastnosti, pa naj se kažejo še tako odtujene, interes združuje člane civilne družbe: občansko in ne politično življenje je njihova realna vez... Samo politično praznoverje si dandanes še domišlja, da mora država združevati občansko življenje, medtem ko v dejanskosti, narobe, občansko življenje združuje državo.¹⁴

Ta v zgodnjem rokopisu izražen nazor, ki odrinja državo na status stranskega produkta politične ekonomije, kot je utelešena v civilni družbi, je trdno zagovarjal tudi zreli Marx. Tako zatrjuje v *Kapitalu*:

Zmeraj je neposredni odnos med lastniki produkcijskih pogojev in neposrednimi proizvajalci... tisti, ki razkriva najglobljo skrivnost in skriti temelj celotne družbene strukture in z njim politično obliko razmerja suverenosti in odvisnosti, skratka – ustrezno specifično obliko države.¹⁵

Država pa ni odvečna, kajti skozi njene institucije izvajajo vladajoči razredi – konkretno buržoazija – delavsko zakonodajo, vsiljujejo represivne ukrepe in povečujejo neenako porazdelitev bogastva, kapitala in plačila. Če je bil pojem države kot razrednega orodja resnično tisto, kar je Marx verjel, ali pa je mislil, da ima država veliko večjo stopnjo avtonomije in pretanjenosti, je tukaj sporno vprašanje, o katerem naj razpravljajo tisti, ki bi radi zgradili teorijo države na njegovih premisah. Za našo razpravo je pomembno Marxovo poudarjanje narave »meščanske civilne družbe« in njenih notranjih moči, ki postulira primat ekonomskega nad političnim, da ideološkega niti ne omenjamo. Civilna družba je polje razrednega, neenakosti in izkoriščanja, ter predstavlja »naravni temelj moderne države«. Le-ta dolguje svoj obstoj »nasprotju med javnim in zasebnim življenjem«, »nasprotju med splošnimi in partikularnimi interesi«, ki mora biti vzdrževano v okoliščinah modernega časa. Državna uprava je, če nič drugega, nemočna spričo »vzajemnega plenjenja različnih skupin prebivalstva« in nemoč je njen naravni zakon:

Kajti ta podivjanost, ta nizkotnost, to suženjstvo civilne družbe je naravni temelj, na katerem počiva moderna država, kot je bila civilna družba suženjstva naravni temelj, na katerem je počivala klasična država. Obstoj države in obstoj suženjstva sta neločljiva... Če bi hotela moderna država odpraviti nemoč svoje

¹³ V zvezi z razpravo o Heglovem in Marxovem pojmu civilne družbe in konceptualnimi problemi, ki jih sprožata, prim. L. Kolakowski in S. Hampshire ur. (1984), str. 18–44.

¹⁴ Ta pogosto citirani odlomek je vzet iz Z. Jordan (1967), str. 39. Pričujoča interpretacija veliko dolguje njegovi. Prim. tudi K. Vergopoulos (1983), str. 35–36. (prim. slov. prev. v Sveta družina, NEID I, str. 508–509)

¹⁵ K. Marx (1971), Knj. III, str. 791.

administracije, bi morala odpraviti sodobno zasebno sfero, kajti le v nasprotju s to zasebno sfero sploh obstaja.¹⁶

Država – tako nam je rečeno – je »dejavni, samozavedni in uradni izraz« civilne družbe¹⁷, vendar pa se premoč slednje potrjuje na vse možne načine. Tu prihaja do zanimivega ujemanja med Marxovo interpretacijo in klasično liberalno vizijo. Razlikuje ju moralna sodba, ki jo temu pridajata. Marx je v osredotočenju na razredni in kapitalistični način proizvodnje zanemaril institucionalno analizo civilne družbe, da sploh ne omenjamo same države. Na nek način je njegov pojem civilne družbe še vedno zelo blizu Heglovemu, čeprav se je izognil temu, da bi kot on zmetal v en koš vse od družinskih do ekonomskih odnosov, ki padajo izven področja političnega. Marxovo nenehno poudarjanje »lažne« in »fasadne« narave mnogih buržoaznih organizacij ter težnja, da vidi v državi le stranski produkt razredne dominacije, so povzročili, da je osredotočil svojo pozornost drugam. Dolgoročna posledica tega je bila ta, da so bili marksisti povsem zadovoljni z ohlapnimi potezami civilne družbe, kakršno je pojmoval Marx, in to do te mere, da je večina njih identificirala družbeno strukturo z razredno, pri čemer so to zadnje samoumevno pojmovali večidel kot rezultat danega proizvodnega odnosa. Marx, Engels in njihovi privrženici so s civilno družbo pravzaprav mislili na celotni niz razrednih odnosov in proizvodjalnih sil, kolikor se le-ti razlikujejo od svojih političnih in ideoloških manifestacij.

2. Utemeljitelji liberalizma so prvi razvili dihotomijo država/civilna družba. Hegel jo je razdelal bolj podrobno in do potankosti, Marx pa je storil korak naprej v smeri njene konkretizacije. Na vsaki izmed teh treh stopenj so se pomeni in atributi vsake komponente v analitičnem paru pomaknili. Še en korak, in na vidiku je bila četrta zgodovinska sprememba v interpretaciji, sprememba, do katere je prišlo z nekaterimi neomarksističnimi kritiki, predvsem Gramscijem.

Večina sodobnih marksistov misli, da je Gramsci razvijal Marxovo teorijo države in civilne družbe, ne da bi jo bistveno spreminjal, temveč zgolj obogatil. Morda je temu res tako, vendar pa so se njegovi pogledi na to vprašanje prav gotovo nekoliko razlikovali od učiteljevih. Poleg tega obstajata vsaj dve interpretaciji v samem Gramscijevem delu. V prvi je Gramsci analitično razmejil civilno družbo od »ekonomske infrastrukture« in nato razdelil nadgradnjo v to, kar je poimenoval dve splošni »ravni«: samo civilno družbo (tj. »skupek organizmov, ki jih običajno imenujemo ‚privatni‘«) in politično družbo (»državo«). Prva raven izvaja obliko razredne dominacije (Gramsci jo imenuje »hegemonija«), ki se izraža skozi posredno kontrolo: dominacija se obnavlja z vzgojo, indoktrinacijo in ideološkimi procesi, ki vodijo v konsenz o sprejemljivosti družbene neenakosti. Hegemonija proizvaja »zdravi razum«, na katerem lahko razredna družba nemoteno počiva. Nasprotno pa izvaja druga raven neposredno dominacijo, bodisi skozi institucionalizirano nasilje, bodisi z nasilnim vzdrževanjem javnega reda; temelji na »aparatu državne moči prisile«.¹⁸ Hkrati pa opisuje Gramsci v drugih delih svojega opusa državo kot zgolj *enega* izmed elementov širše politične družbe. »Konstitutivni elementi države v širokem organskem smislu«, so, po eni strani, »država v svojem pravem pomenu«, in po drugi strani »civilna družba«.¹⁹ Ta nova distinkcija, razlaga Gramsci, je zgolj metodološke narave, saj se v realnosti država

¹⁶ K. Marx (1971), »Zgodnja dela«, str. 189–190.

¹⁷ *Ibid.*, str. 190.

¹⁸ A. Gramsci (1973), str. 12.

¹⁹ A. Gramsci (1949), str. 122, in M. A. Macciocchi, str. 163.

in civilna družba prekrivata in stapljata kot integralna dela ene same, politične družbe.²⁰

S politizacijo civilne družbe, kakršna se pojavlja v tej drugi verziji njegove koncepcije, se Gramsci paradokсно približuje izvorni liberalni interpretaciji. Locke je bil še kako pri sebi, ko je govoril o »civilni ali politični« družbi: civilna oblast (»država«) je naravna politična razsežnost civilno ustanovljene zveze svobodnih in odgovornih posameznikov. Razlika je v tem, da medtem ko za Locka (kot tudi za Fergusona in mnoge druge liberale) razred, vzgoja in izobrazba ne bi dopuščali oz. bi odsvetovali inkorporacijo mnogih v družbo manjšine (zaradi pomanjkanja intelektualnih lastnosti, ki jih zahteva vodenje javnih zadev in odgovornost – torej zato, ker ne bi mogli oblikovati »uglajene« države), pa je bilo za Gramscija razredno zatiranje ne samo odvratno, temveč tudi nesprejemljivo. Gramscija, kot tudi za liberale, je predstavljala država politično tvorbo civilne družbe, ki jo je bilo mogoče od le-te ločiti le z analizo. Nasprotno od njih pa je videl v njej tudi tvorbo razrednega hlapčevstva in bistvo moderne nehumanosti, še malo pa ne stanje omike. S samim konceptom »hegemonije« pa se Gramsci spet formalno približuje liberalom. Hegemonija ni le proces posredne dominacije skozi institucije civilne družbe – šole, cerkve, občanska in prostovoljna združenja ter podobno – ampak še posebej moralno in intelektualno vodstvo v rokah vladajočih skupin (ali tistih, ki so poklicane in sposobne, da vladajo). Gramsci razmišlja celo o možnosti da bi bili lahko hegemonija in demokracija v nekem oziru združljivi, »kolikor bi pač vladajoče skupine izražale potrebe vladanih skupin in pritegnile nekatere izmed njih (kot posameznike, ne kolektivno) k vodenju.«²¹ Hegemonija ima torej za posledico »modro« kontrolo nad civilno družbo, jo usmerja in ji zagotavlja primerno vodenje, poleg tega pa tudi – razen v primeru revolucionarnih gibanj – ohranja njeno razredno strukturo z najmanjšo možno mero neposrednega nasilja države.

Recepcija Gramscijevih idej v sodobni marksistični misli je znova vzpodbudila zanimanje za tkivo in sestavo civilne družbe ter njeno mesto znotraj celotnega družbenega univerzuma naprednega kapitalizma in celo socializma. Vprašljivo je, če bi bilo na tem mestu smiselno prikazovati različne interpretacije tega pojma v postgramscijanskem marksizmu. Glavna tendenca je bila ta, da se pod imenom civilna družba vrže v en koš vsa tista razmerja v meščanski družbi, ki jih ni mogoče reducirati na ekonomsko dejavnost²² in ki se nahajajo tudi zunaj javnega in upravnega področja države. To ima za posledico, da se znotraj tega sodobnega toka civilna družba pojavlja kot sektor, ki stoji med državo in ekonomijo, torej med jasno razvidno politično sfero in sfero proizvodnje. Nekateri tako vidijo v njej mesto razrednega konflikta in reprodukcije. Četudi se privrženci gramscijanskega pristopa velikokrat zavedajo strukturalnih sprememb, ki se dogajajo znotraj civilne družbe – in ki v grobem ustrezajo spremembam v kapitalizmu in evoluciji države blagostanja – pa ne razmišljajo o njenem morebitnem izginotju, namreč o izginotju civilne družbe kot določljivega niza privatnih institucij, odnosov in zakonov. Tako je prišlo do razvoja nove marksovske ortodoksije, po kateri je mogoče družbo najbolje razumeti v njeni delitvi na tri sfere: državo, civilno družbo in ekonomijo.

²⁰ A. Gramsci (1949), str. 29–30, in M. A. Macciocchi, str. 163.

²¹ A. Gramsci (1949) (izd. 1966), str. 160 (»Hegemonija in demokracija«), in str. 161 (»Civilna družba in politična družba«).

²² Prim. A. Gouldner (1980), posebej poglavje »Civilna družba v kapitalizmu in socializmu«.

IV. KAJ JE CIVILNA DRUŽBA?

Ali civilna družba sploh obstaja? Ali je bila kdajkoli priznana kot zgodovinska entiteta? Ali je sam koncept sploh uporaben? Variacije na temo civilne družbe, kakršne smo ravnokar preučili, očitno povsem opravičujejo ta široka vprašanja: ne le da se vsaka interpretacija loči od drugih v bistvenih vprašanjih, ampak se vse lotevajo civilne družbe skrajno nenatančno.

Nedoločenost uporabljenih pojmov je morda značilna že za sam objekt, ki ga opisujejo, in ni šele posledica nepazljivosti njegovih interpretov. V ostrem nasprotju z jasno definiranimi mejami njene »nasprotne« entitete – države, ostajajo obrisi civilne družbe zmeraj nejasni. Za državo je razmejitev vse, medtem ko je za civilno družbo vse ravno dvoumnost – dvoumnost, ki izvira z neke vrste svobode. Kljub nadaljnjim problemom spričo vedno večje identifikacije civilne družbe s področjem svobodne konkurence med posamezniki, pa civilne družbe kot koncepta ne moremo kar tako odpraviti. V kontekstu liberalnega reda, h kateremu sodi, je ne moremo »odmisliti«, ne da bi odmislili tudi ta red, katerega bistvo predstavlja.

Če je civilna družba nerazrešljivo vezana na vzpon in konsolidacijo kapitalizma meščanske civilizacije in liberalne demokracije, potem se zastavlja vprašanje, v kakšnem smislu so začeli nekateri kritiki govoriti o socialistični civilni družbi.²³ Ali morda vidijo v liberalni distinkciji med javnim in privatnim atribut meščanske družbe, ki bi ga bilo vredno ohraniti tudi pod socializmom? Ali pa imamo pred sabo – ker je tak pogled nezdržljiv s tradicionalno socialistično koncepcijo bodočnosti – nastanek še ene interpretacije tega pojava? Ta vprašanja lahko za zdaj pustimo ob strani. Namesto tega se bom raje omejil na vizijo civilne družbe, ki je nezdržljiva tako s socializmom kot z orientalnim despotizmom, fevdalizmom ali kakršnokoli drugo obliko neenakosti in oblasti, ki je podobno nenaklonjena duhu liberalne demokracije.

V »realnem svetu« ne obstaja nikakršna paradigmatična civilna družba, čeprav so se nekatere dežele bolj približale njenemu idealu kot druge. Obstaja le več konkretnih in med seboj različnih civilnih družb. Nekatere so bolj zrele, druge manj. Nekatere životarijo, druge cvetijo. Tako je večkrat slišati, da imata Anglija in Združene države »močno« civilno družbo, v nasprotju z npr. moderno Grčijo, ki jo opisujejo kot narod s »šibko« civilno družbo, medtem ko je mnogi nezahodni narodi po vsem videzu sodeč sploh ne poznajo. Vsaka definicija civilne družbe je torej zgolj idealni tip. V tem smislu je treba razumeti tudi definicijo, ki jo bom zdaj podal, in pet razsežnosti, ki bodo predstavljene pozneje. Prav tako moram poudariti – in to je odločilnega pomena za mojo argumentacijo – da se definicija v celoti nanaša le na zgodovinsko obdobje, med katerim je bila liberalna meščanska civilizacija na svojem vrhuncu, in ko država blagostanja in druge javne in privatne birokracije še niso bistveno vplivale na njene osnovne poteze.

Civilno družbo lahko definiramo kot zgodovinsko nastalo sfero . . .

Vsako zrelo civilno družbo odlikuje vsaj pet poglavitnih razsežnosti: individualizem, zasebnost, trg, pluralizem in razred.²⁴ Vsaka izmed njih predstavlja poseben problem za civilno družbo, tj. vsaka vzvratno razvija tokove, ki jo spodkopavajo in tako slabijo samo civilno družbo. Nakazovanje teh nasprotnih tokov

²³ Prim. C. Offe (1984), uvod J. Keane, str. 31–32.

²⁴ Vsaka izmed teh potez liberalnega reda sproža niz vprašanj, o katerih obstaja obsežna literatura. Iz razumljivih razlogov puščamo ta vprašanja tukaj ob strani.

v nadaljnji diskusiji naj bi pristriglo peroti vsakršnim idealističnim ekscesom, ki bi jih lahko kdo zagrešil pri snovanju modela civilne družbe.

a) *Individualizem*. Glavna ontološka predpostavka liberalizma je, da je edina in končna enota družbenega življenja posameznik in da niso družbene institucije nič drugega kot združenja nepovezanih posameznikov. Civilna družba temelji na tem prepričanju. (V tem smislu se ta predpostavka ne omejuje samo na goli metodološki individualizem: za posledico ima tudi »realistični« individualizem.) Posameznik je sedež suverene volje. Človekov razum in nameni so vrhovni sodnik sveta. Cerkve, stranke, trgovske družbe, vlade so le kolektivni skupki individualnih volj. Posamezniki, ki so jih vzpostavili in uporabljali, jih lahko tudi spremenijo, preobrazijo ali odpravijo. Dokler je bil svet individualistične civilne družbe uspešen (ne obstajajo namreč nikakršne kolektivistične civilne družbe), dotlej je lahko uspeval tudi ontološki (in ideološki) individualizem. Predpostavka individualizma je tako temelj civilne družbe, bodisi kot zagrizeno prepričanje bodisi kot pompozna pravna fikcija.

Prvotno je bil glavni problem pri napredovanju individualizma obstoj vrste institucij, ki so bile podedovane iz preteklosti in ki jih je bilo treba odpraviti zaradi njihovega domnevnega »nadindividualizma« ali antiindividualizma. Ker se je individualizem najprej razvil v zahodni Evropi, katere preteklost je bila večinoma fevdalna, so bile njegova tarča cehi, posesti, fevdalni privilegiji in cerkvena oblast nad posvetnim svetom. Ko so te sile padle ali pa je bila njihova moč bistveno okrnjena, so se začele uveljavljati sile individualistično nastalih koalicij (vlad, strank, industrijskih in trgovskih podjetij), vendar na način, ki je bil skrajno neindividualističen. Specifični problem, ki ga sproža ontološki individualizem z zagovarjanjem svobodnega ustvarjanja prostovoljnih združenj, je problem njihove kolektivistične avtonomije in moči *vis à vis* posameznikom, ki jih sestavljajo.

b) *Zasebnost*. Civilna družba je zatočišče zasebnosti v svetu, ki je razdeljen na dve sferi: javno in privatno. Če je individualna svoboda pojmovana kot najvišje dobro, nevmešavanje v življenje drugih pa glavna vrлина civilne družbe, potem je zasebnost njen največji dosežek.

Na bolj prizemni ravni je zasebnost utopija privatnega uma, ki se ji lahko približamo (če je že v celoti ne uresničimo) tako, da jo kupimo ali si jo pridobimo s statusom, privilegijem, močjo ali družbeno spretnostjo. Če pustimo ob strani ne pomembno dejstvo, da veliko ljudi ne zanima njeno sistematsko prakticanje, povzroča zasebnost v stalni napetosti do svojega nasprotnega pola – javnega življenja – poseben problem...

Državljanstvo – ki je bolj vrлина politične kot civilne družbe – zahteva aktivno soudeležbo ljudstva v javnem življenju. Eksces zasebnosti depolitizira državo.²⁵

c) *Trg*. Če sta individualizem in zasebnost moralno opravičilo civilne družbe, potem je trg njena najbolj očitna strukturalna poteza. Kot načelo organizacije civilne družbe razporeja trg v relativno nemotenem delovanju, skozi spontane in v skrajni liniji anonimne procese neskončnih transakcij (pogodb) med svobodnimi posamezniki in njihovimi združenji, vse vire in sredstva, čast, oblast, dobrine in usluge. Trg je na nek način neinstitucionalen. Na ekonomski ravni, odkoder dobiva svoje ime in kjer je najbolj očitien, proizvaja trg ravnotežje s pomočjo vzajemnih

²⁵ Temu je tako *po zaslugi* tistih dandanašnjih zagovornikov politične apatije, ki govorijo o njenem zdravnem vplivu na demokracijo, češ da ji omogoča večjo »stabilnost«. Politični teoretiki, ki zagovarjajo takšno stališče, očitno menijo, da mora aktivna ljudska participacija znotraj okvira liberalne demokracije in relativnega pluralizma neizogibno voditi k množični norosti, *Stimmungsdemokratie* in drugim pregreham politike množic. Prim. S. Giner (1976).

sil ponudbe in povpraševanja. Podoben proces deluje na področju intelektualnih, ideoloških in političnih tržišč. Ta širše pojmovani, posplošeni trg pa vseeno ni le podaljšek ekonomije: je sicer prostor konkurence, vendar v svojem bistvu miroljuben prostor za proizvodnjo družbenega življenja. Vsaka javna institucija, ki ima opravka z več tržišči in ki jim vsiljuje od zunaj določeno porazdelitev dobrin in sredstev, mora slej ko prej oslabeti in celo razrušiti družbene dogovore, ki iz njih izvirajo in ki so ravno dogovori same civilne družbe.

»Konkurenčno« in »miroljubno« sta protislovna pojma. Nenehno prizadevanje po vzpostavitvi svobode trga (ki izvira v nekaterih primerih iz same države v njeni vlogi zaščitnika civilne družbe) je zatorej nujno in pogosto ne zadošča. Povedano drugače: monopolistične in oligopolistične tendence v ekonomiji in oligarhične tendence v politiki proizvajata sama logika zrele ali dozorevajoče civilne družbe, ki tako v svojem hipotetično nemotenem delovanju povzročata resne probleme. Vseeno pa velja običajnim opozorilom o mejah trga in nemožnosti popolnih konkurenčnih pogojev postaviti ob bok hkratna opozorila o ključni vlogi realnih trgov (kakorkoli že nepopolnih) v spontanem urejanju – brez zunanje intervencije – ekonomskih, političnih in kulturnih tržišč. Dejanski domet trgov je morda res omejen, vendar pa je imel njihov nepretrgan obstoj velik vpliv na ustvarjanje za življenje sposobnih liberalnih civilnih družb.

č *Pluralizem* je ravno tako eden izmed teh dejavnikov. Ima dve razsežnosti. Po eni strani zahteva razpršitev moči po celotni družbi in njeno različno porazdeljenost med posameznike, skupnosti, združenja in institucije. Le-ti so tako relativno neodvisni drug od drugega in imajo svojo lastno področje pristojnosti, kamor se druge entitete – celo država – ne morejo nekaznovano vtikati. Po drugi strani pa je pluralizem tudi kultura s širokim razponom religij, nazorov in načinov življenja, ki svobodno obstajajo drug poleg drugega in ki jih lahko njihovi privrženci enako svobodno razvijajo naprej. Z bolj sociološkega stališča gre za legitimacijo in priznanje dejanske fragmentacije določenih družb na različne vzorce razreda, rase, prepričanja, ideologije in religije, kot tudi skupin, ki nastajajo z njihovo kombinacijo in prekrivanjem.

Kot se dogaja v primeru trga, s katerim je tesno povezan, je tudi pluralizem zelo oddaljen od svojega idealnega tipa. Asimetrična razporeditev moči in vpliva med vse enote pluralistične ureditve postaja s tem norma. To ne velja le za tiste enote, ki neposredno tekmujejo med seboj za isto blago (gospodarska podjetja, stranke, ki se borijo za iste sektorje v volilnem okrožju), ampak še posebej za združenja, ki si stojijo nasproti v borbi za porazdelitev dohodka in dela, kakršna so npr. delodajalci in sindikati. Vendar pa je treba v teh pojavih videti le okrnitev civilne družbe v njeni »čisti« obliki, ne pa njeno uničenje. Važna je mera učinkovitosti pluralizma, ne pa njegove nedvomne omejitve.

d) *Razred*. Civilna družba je razredna družba. Razred je v veliki meri nehotena posledica državljanstva. Če je državljanstvo politična institucionalizacija posameznika znotraj liberalizma, liberalizem pa temelji na konkurenčni porazdelitvi dobrin, sredstev in moči, potem iz tega sledi, da je družba nujno sestavljena iz neenakih ljudi, čeprav morda – vsaj načeloma – ne neenakih pred zakonom. To pa še ne pomeni, da mora v teku časa nujno priti do razredne reprodukcije.²⁶

Ustalenie družbenih razredov skozi rodbinske privilegije, patronažo in prenos

²⁶ Med državljanstvom na eni strani ter družbenim razredom na drugi strani obstaja verjetno tesnejša sorodnost, kot pa očitno meni T. H. Marshall. To nista zmeraj in vselej med seboj antagonistična trenda naprednih družb. Prim. T. H. Marshall (1950).

lastnine morebiti ne izvira nujno iz vzpostavljenе civilne družbe. Rečemo pa lahko vsaj to, da civilni družbi v njenem zanašanju na »spontane« pogodbene procese manjka kakršenkoli institucionalni aparat, ki bi ublažil razredno pristranskost, pa tudi moralni ustroj civilne družbe ni naravnā k razmišljenju o taki nalogi. Glede tega se morajo ljudje zanašati na gibanja za enakost ter na vladno politiko in intervencijo. V klasičnih liberalnih državah je država storila le malo ali skoraj nič zoper razredni razcep, sicer pa tudi nihče ni pričakoval tega od nje. Ravno zato so – kot je bilo povedano prej – nekateri opazovalci videli v državi goli izrastek civilne družbe, ki uteleša zgolj voljo in interese vladajočih razredov. Pozneje, ko je začela država intervenirati v smeri zmanjševanja krivic razredne neenakosti, ni pustila nedotaknjene strukture civilne družbe. S stališča liberalne ortodoksije lahko državna intervencija v prid civilne družbe obstaja le v obliki deregulacije, denacionalizacije in odstranitve državnih ustanov. Strogo vzeto bi lahko državna intervencija obstajala le kot umik in vzdržnost, čeprav tudi liberalna koncepcija ni nikoli izključevala vladne intervencije zoper kriminal ali v oporo zakonu in ohranitvi miru. V tem kontekstu je zanimivo, da so se liberalne (tj. konservativne) stranke in gibanja, celo če so bile na oblasti, vedno znova skušale vračati k tej častitljivi ortodoksiji. Večina teh prizadevanj je dala v spremenjenih okoliščinah našega časa le borne rezultate.

Individualizem, zasebnost, trg, pluralizem in razred so razsežnosti, ki dajejo nekaj stvarne vsebine abstraktni definiciji civilne družbe, kakršna je obstajala prej. Novo nastala podoba se v mnogih pogledih razlikuje od glavnih tradicionalnih predstav in teorij civilne družbe, četudi dolguje veliko vsaki izmed njih. Vsak poskus osmišljanja novega modela mora neizogibno zavrniti ali omalovaževati določene aspekte klasičnih interpretacij ter sprejemati ali poudarjati nekatere druge. Ignoranci liberalov glede tesnega odnosa med civilno družbo in razredno neenakostjo ali njihovi slepoti za neprijetne strani civilne družbe pač ne moremo stati ob strani. Pa tudi neomarksistična tripartitna razdelitev na ekonomijo, civilno družbo in državo ne seže dovolj daleč. Stvari v današnjem svetu niso tako jasne in preproste – če so sploh kdaj bile.

Naša perspektiva jemlje nase tveganje, da bo zabredla v popolno zmešnjavo vseh področij. V civilni družbi vidi sfero dejavnosti, ki zajema tako ekonomska, politična in kulturna vprašanja človekovega ravnanja zunaj sveta »uradnega«. četudi ga to »uradno« včasih sankcionira. Vendar pa privatno in javno, ekonomija in politika, javno mnenje in vladna doktrina pri tem niso niti spremešani niti strpani v en koš. V civilni družbi ne vidimo institucionalne mreže, četudi jo vsebuje, ampak prej družbeni prostor. V njej se lahko specializacija, »spontana« delitev dela in analitično mišljenje relativno neovirano razvijajo. Na začetku svojega zgodovinskega razvoja je civilna družba že kazala posebno nagnjenje k analitičnemu duhu. Za civilizacijo, ki je pripeljala do vzpona civilne družbe, je bistvenega pomena, da uspešno izvede ločevanje na različnih področjih dejavnosti in mišljenja. Ločevanje in osamitev enega aspekta družbenega življenja od drugih ima na Zahodu dolgo zgodovino: njegove korenine lahko najdemo že v razlikovanju med *fas* (božje pravo) in *ius* (človeško, posvetno pravo) pri starih Rimljanih. Stoletja dolgo je hodila zgodovina Zahoda po tej tvegani in trnovi poti. Distinkcija med državno in civilno družbo je dosežek tega procesa.

Te razmejitev so v svojem bistvu kulturne narave. Služijo določenim važnim namenom v ekonomskih in političnih sferah, za katerimi stojijo mogočne pravne fikcije in dogovori. Vsakdo ve, da sta absolutni družbeni razcep in specializacija tako rekoč nemogoča. Razred, moč, privilegij, prepričanje in ekonomija so zmeraj

prežemali tako državo kot civilno družbo s problemi, ki so jim botrovale ovire ali razmejivte. Ampak fikcija je vzdržala. Vprašanje je, če danes še zmeraj vzdrži.

V. CIVILNA DRUŽBA V NEVARNOSTI?

Civilna družba ni nikoli imela svojega zlatega veka, bil pa je čas, ko je ob podpori države, zavzete za njeno avtonomijo, in podprta z razredno neenakostjo, uspevala tako rekoč nemoteno v tistih nekaj pomembnih deželah in se počasi širila v druge. Zgodovinsko gledano je bilo to obdobje relativno kratko.

Znamenja, da s civilno družbo ni vse v redu in da je njeno življenje bolj negotovo, kot pa je bilo videti, je bilo moč zlahka zaznati že pred drugo svetovno vojno, in to ne le v deželah, kjer je fašizem na hitro in nasilno opravil z njo, ali pa v tistih – kot npr. v Rusiji – kjer je ob prvem napadu revolucije neslavno izginila, ker je bila tako ali tako zmeraj izjemno šibka. V naprednih industrijskih deželah je bila na delu cela vrsta trendov, ki so potihem spodkopavali nekatere izmed temeljev, na katerih je temeljila tradicionalna civilna družba. Ti trendi so postali bolj očitni po vojni, in to, paradoksalno, v času, ko je civilna družba – ob pomoči mogočnega novega ciklusa kapitalističnega razcveta in ob podpori zmagoslavnih ustavnih in liberalnih držav – uživala izjemno materialno in ideološko okrepitev. Vendar pa so podzemni tokovi, ki so delali proti njej, dotlej že privreli na plan. Te sile, po svojem bistvu nenaklonjene civilni družbi v njeni klasični obliki, so dobro znane. Nekatere izmed njih niso povsem tuje logiki same civilne družbe; nasprotno, pogosto so izraz teženj, ki jih je vzpodbujala liberalna civilizacija v svojih zgodnjih stopnjah in ki so zdaj nekako prerasle ali celo zavrgle svet, ki jih je sploh omogočil. Uvrstimo jih lahko v štiri med seboj povezane procese: korporatizacija, državna ekspanzija, prezasičenost in tehnokultura.

a) *Korporatizacija* meri na vzpon družbe, ki bi jo lahko z določeno mero previdnosti imenovali »korporativna«. Korporatizacija se pojavlja kot nadaljevanje posvetnih trendov v birokratizaciji, poklicni specializaciji in razraščanju formalnih organizacij na vsakem interesnem področju. Takšne organizacije (ali »korporacije« v bolj splošnem pomenu besede) pogosto posredujejo med tradicionalnimi oblikami razrednega konflikta ter omejujoče vplivajo na zmožnosti posameznikov, da bi svobodno tekmovali med seboj ali ustanavljali koalicije, ki bi lahko ogrozile kompetenco in moč že obstoječih.²⁷ Kupčevanje in pogajanje kot vzorca kolektivnega vedenja sta bila za tradicionalno civilno družbo povsem sprejemljiva, vendar v njej niso videli nujne potrebe spričo obstoja skupin, ki so imele kljub svoji privatni naravi »uradni« status. Korporativno upravljanje ekonomije predstavlja očiten izziv tej koncepciji: poleg tega je imela institucionalizacija triogelnega odnosa med delodajalci, vlado in sindikati za posledico večje poseganje v trg in je potegnila za seboj nadaljnjo državno posredništvo ter okrepila monopolistične in oligopolistične moči delovnih in upravnih organizacij.

Konsolidacija in proliferacija korporacij in združenj je sčasoma pripeljala tudi druge enote družbenega življenja – razrede, skupnosti, javnost – v položaj, ko se morajo izražati bodisi skozi taka združenja, ali pa se podati na bolj tvegano pot »alternativnih« družbenih gibanj, ki predstavljajo izziv za novi red. Četudi korporatizacija ni izčrpala vsega razpoložljivega družbenega prostora, je domet korporacij mnogo večji, kot je bil kdajkoli prej. Moremo domnevati, da še ni prišlo do

²⁷ Za prikaz teh trendov prim. P. C. Schmitter in G. Lehmbruch (1979), ter S. Giner in M. Pérez Yruela (1979).

zasičenosti s korporacijami – in morda tudi nikoli ne bo, dokler obstaja dandanes ogroženi pluralistični svet – vendar pa je vedno večja gostota korporacij v mnogih deželah že dejstvo. S tem je resno ogroženo osnovno načelo civilne družbe, po katerem lahko vsaka skupina posameznikov na lastno roko in prostovoljno ustanavlja združenja, v katerih lahko skupno uresničuje svoje interese. Morda je bilo to načelo le del liberalne utopije, vendar pa se, empirično gledano, v naprednih industrijskih deželah danes dejansko nenehoma zmanjšujejo možnosti za uspešno ustanavljanje novih združenj na področjih, kjer so se drugi že uveljavili. Kristalizacija skupin v podjetja, združenja in korporacije in naknadne fuzije, prevzemi in združevanja v sindikate kažejo na razvoj mreže medsebojnih odvisnosti in povezanosti, ki postavlja pod vprašaj fluidnost civilne družbe, kakršna je bila prvotno zamišljena. Pravila, ki na splošno dajejo pečat oligopolistični konkurenci – nezaupanje, opreznost, dogovorjeni stroški in cene namesto tržno določenih – postajajo pravila novega reda.²⁸

b) *Državna ekspanzija* gre vstric z njeno preobrazbo v državo blagostanja. Prodiranje države v vsako sfero družbenega življenja – kot vzgojitelja, upravitelja javnih služb, proizvajalca in potrošnika orožja, podjetnika, investitorja in tako naprej – je spremenilo razmerja, ki so tradicionalno obstajala med njo samo in civilno družbo. Ta sprememba zahteva postopno približevanje države občanom²⁹ skozi delovanje socialnih služb, militarizacijo, splošno obdavčenje, vzgojo in povečan nadzor nad prebivalstvom prek policije, prava, zdravstva in finančnih ustanov. V najboljšem primeru gre za erozijo tega, v čemer so nekoč videli nedotakljivo sfero; v najslabšem pa za zameglitev bistvene distinkcije med javnim in privatnim ter med državo in civilno družbo.³⁰ Proces, ki je na začetku le neizogibno nadel uzde stari patrimonialni koncepciji lastnine kot *ius usum adque abusum*, zdaj sistematsko brzda individualno avtonomijo. Verjetno se ta proces pogosto odvija tako ravno zato, da bi zaščitil določene svoboščine in avtonomne sfere za posameznike in združenja, tako da je njegov osnovni princip še zmeraj isti kot tisti, ki je stal za prejšnjim uradnim vmešavanjem v zasebnost in zasebne zadeve. Kakorkoli že, domet in intenzivnost zaščitnega nadzora in vmešavanja sta danes veliko večja.

c) *Prezasičenost* je v dobršni meri posledica te posebne protislovne situacije. Obstaja institucionalna prezasičenost zaradi gostote korporacij in birokracije, zakonska prezasičenost zaradi preobillice predpisov, in fizična prezasičenost zaradi rasti prebivalstva, množične soudeležbe na prej zaprtih interesnih področjih – »demokratizacije« družbenega življenja – in naglega izčrpanja nikogaršnje zemlje. Civilna družba je predpostavljala možnost neskončnih virov, neskončne ekspanzije in nenehne rasti. Tesne povezanosti med ekspanzivnim napredkom in civilizacijo civilne družbe verjetno ni treba posebej poudarjati. Zanimivo je, da Marx, kot tudi drugi kritiki buržoazne koncepcije civilne družbe, ne le da ni postavil pod vprašaj predpostavke o neskončnosti virov in sredstev, ampak jo je postavil celo za temelj lastne koncepcije napredka.

Prezasičenost je spremenila našo percepcijo meja družbenega prostora. Medtem ko poskušamo razpoznati svet, v katerega vstopamo, obremenjeni kot pač smo z vnaprejšnjimi podobami napredka, ki se povsem ne ujemajo z dejanskostjo, se začčenja v »spontan« razvoj življenja v tradicionalnem prostoru civilne družbe nevarno vpletati preobilica zakonskih usmeritev, predpisov in internih aktov.

²⁸ W. Fellner (1949).

²⁹ R. M. Unger (1976).

³⁰ R. Sennett (1977).

Vsak novi tok dogodkov – povečana nezaposlenost, deindustrializacija, finančna kriza, nove »generacije« orožij, naraščanje kriminala, onesnaževanje okolja – sproža nov val zakonodaje na področjih, ki prej po definiciji niso potrebovala uravnavanja od zunaj. Zunanje instance so zmerom obstajale: ampak človek se je včasih lahko rešil njihovega pogubnega vpliva in se premaknil drugam. Brezobzirno ricardijansko iskanje in odpiranje deviških dežel je tako izražalo tudi beg pred škodljivimi zunanjimi potezami kapitalistne ekspanzije in ne le željo po večjem profitu. Današnji problem je problem naglega pojemanja in izčrpavanja razpoložljivih deviških ozemelj – se pravi ozemelj izven dosega omejujočih ali negativnih zunanjih danosti – od katerih je bila odvisna civilna družba v času svojega napredka in ekspanzije.³¹

d) *Tehnokultura* je fenomen, ki je morda še najmanj zakoreninjen v zgodovinski logiki civilne družbe. Spremenjen pomen znanja in informacije, vzpon informacijske tehnologije, robotizacija, predvsem pa umetna inteligenca, so resnično novi pojavi naše dobe. Še zmeraj je odprto vprašanje, ali se bodo navsezadnje izkazali združljivi z podedovano – četudi reformirano – liberalno družbo. Za zdaj je videti, kot da imajo tehnološka manipulacija in kontrola, v povezavi z informacijsko tehnologijo, pa kompjuterizacija in umetna inteligenca več skupnega z naprednim korporativnim managementom in okoljem korporativne družbe, kot pa z moralnim univerzumom in osebno svobodo, ki so ju negovali določeni aspekti tradicionalne civilne družbe.³²

Kljub takim razvojnim tokovom pa še ni prišlo do smrti civilne družbe. Ne le to – natančna analiza situacije odkriva pomenljiva dejstva, ki govorijo proti taki možnosti. Kompleksnost položaja je dosegla paradoks: država sama, v nekem smislu najhujši sovražnik civilne družbe, je postala v kapitalističnih parlamentarnih deželah eden njenih zaščitnikov. Ne le da se ne more rešiti civilne družbe, ampak je – da bi lahko nadalje funkcionirala v svoji sedanji obliki – še celo odvisna od njenega relativno zdravega obstoja. Sodobna država skuša obdržati civilno družbo pod svojim aktivnim skrbništvom in čvrstim nadzorom. To dejstvo, kot tudi druga podobna protislovja, pa nas ne sme zaslepiti pred globljimi, bolj daljnosežnimi in počasnejšimi tokovi v tem zgodovinskem procesu.

VI. NEKAJ SKLEPNIH OPOMB

V deželah, kjer je bila civilna družba nekoč rojena, je zdaj prestala obilo sprememb. Po vsej verjetnosti se bo spreminjala tudi v prihodnje, dokler ne bo navsezadnje ostala zgolj zakrneli preostanek. Na strukturalni ravni – v nasprotju s kulturno – je prišlo do zmagošnjega pohoda *etatizma* in korporatizacije na njeno tkivo. Četudi je širjenje korporacij (ekonomskih in ostalih) opravilo s fluidnostjo prejšnje ureditve, pa so same potrebe moderne politike in ekonomije vzdrževale etos individualizma v nekaterih njegovih razsežnostih, posebej tistih, ki so uporabne za vzpodbujanje poklicne konkurenčnosti znotraj organizacij. Premik od podjetniške konkurenčnosti k novejši poklicni pomeni, da so obstoječe sile še kako spoštovale osebne kvalifikacije in upravičenost do zasebnosti in avtonomije. Korporativna ekonomija ima prva korist od obstoja zasebne ponudbe veččin, talenta in strokovnega znanja. Obramba zoper razredne krivice te tržno usmerjene uredi-

³¹ F. Hirsch (1977).

³² S. Giner (1984).

tve (človeški kapital ima svojo dopolnitev v človeškem trgu, česar se dobro zavedajo zagovorniki teorije »človeškega kapitala« v ekonomiji) je v sindikalni organiziranosti delovne sile. V danih okoliščinah je lahko to tudi oblika korporatizacije delavskega razreda, posebej pod cehovskimi pogoji.

Družbena struktura se razvija hitreje kot kultura. Nova reformirana civilna družba vzpodbuja novo kulturo, ampak sodobne družbene strukture morajo živeti sredi umikajoče se dediščine buržoaznih koncepcij. Zanimivo je, da je dobršen del kulture stare civilne družbe, zdaj ustrezno redefiniran, še zmeraj zelo uporaben za vzdrževanje modernih oblik razredne neenakosti in politične moči. Prišlo je do prehoda iz posestniškega individualizma preteklosti – ki je temeljil na privatni lastnini – na pozicijski individualizem sedanosti, ki temelji na zaposlitvi in moči znotraj organizacije. Če hočemo razrešiti uganko antinomij meščanske družbe, moramo vedeti, da so določene sestavine njene kulture še zmeraj potrebne za delovanje korporativnega reda.

Staro liberalno ogrodje, zdaj predrugačeno, ni potrebno le za vzdrževanje neenakosti in za ustrezno rekrutiranje kvalificiranega osebja na položaje v korporacijah, ampak tudi za nevtralizacijo različnosti mnenj. V tem pogledu je stara kultura tolerance dosegla vrhunec v obliki tako imenovane permisivnosti, medtem ko gredo bolj institucionalni segmenti družbe nemoteno po svojih lastnih, raznoterih poteh. Korporacij ta kultura še malo ne ogroža: ljudje lahko zagovarjajo izvorni socializem, enostransko razoroževanje, odpravo rasne in spolne diskriminacije, pravico pri delitvi ali katerekoli druge cilje, naj bodo še tako pretirani. Sprejeli jih bodo s strpnostjo in ravnodušnostjo ali pa si prizadevali, da jih prilagodijo obstoječi ureditvi. Nič čudnega, da so začeli nekateri kritiki spričo tega govoriti o teoriji »represivne tolerance«, da bi tako razložili to navidez težavno vprašanje. Teorija žal pade z zavračanjem tistih elementov liberalnega kreda, ki izvirajo iz bolj univerzalnih vidikov človeške svobode in ki si jih je bil le-ta prisvojil. Teoretiki »represivne tolerance« očitno pozabljajo, da šele relativna toleranca, ki so je sami deležni, omogoča morebitni razvoj »nerepresivne« vrste tolerance. Ideja, da totalitarni režimi nehotе utirajo pot svobodi, je – milo rečeno – vsaj problematična. Če naj bi bila to zvijača zgodovine, potem je res zelo podla zvijača.

Te opazke izražajo potrebo po uravnoteženem pogledu na ta vprašanja. Če naj priznamo krizo civilne družbe, moramo začeti z ugotavljanjem njenih meja. Doslej sem pokazal, da civilna družba še malo ni propadla, temveč je pretrpela nekaj daljnosežnih preobrazb, ki so v tesni zvezi z novo razredno strukturo korporativne družbe, kot tudi z nenehnim razvojem državnega aparata. Reformirana civilna družba se je na političnem prizorišču zasidrala kot uradna ideologija pluralističnih parlamentarnih demokracij. Ta ideologija podpira zdaj že ustaljeno področje državljanstva. V danih okoliščinah skuša zaščititi življenje prostovoljnih združenj in avtonomnih družbenih gibanj, kot tudi preživetje minimalnih tržnih pogojev, in to s pomočjo takih sredstev, kot so zakoni proti trustom in predpisi zoper nepošteno konkurenco. Tako je ta ideologija pomemben del kulture naših razburkanih časov. V celoti vzeto pa je vendarle večinoma v defenzivi, čeprav bi lahko v občasnih preobrazbah diktatorskih režimov v parlamentarno demokracijo – kot se je zgodilo v južni Evropi leta 1974 in 1977 – videli izjemo v tem splošnem trendu. Te preobrazbe izražajo zgolj pomemben napredek liberalne formule za civilno družbo v deželah, ki so bile doslej večinoma prikrajšane za njene prednosti.

Družbe pod nadzorom enostrankarskih tehnobirokracij in njihovih držav se nasprotno soočajo s povsem drugačnimi problemi. Cilj njihovih demokratov in borcev za državljanske pravice ni borba proti eroziji že obstoječe civilne družbe,

ampak prej njeno ponovno vzpostavljanje ali rekonstrukcija, saj so v teh deželah civilno družbo s pomočjo političnih sredstev kar se da uspešno in brutalno odpravili. Njihov problem je pravzaprav v tem, da v njih civilna družba sploh ne obstaja. Kot pravi sovjetski aktivist za državljanske pravice: »Ena izmed posebnosti sovjetskega sistema je nemočna družba, soočena z vsemogočno državo, ali – povedano bolj natančno – odsotnost civilne družbe.«³³ Tako so bila prizadevanja »disidentov« v Rusiji in Ukrajini, demokratov na Češkoslovaškem letu 1986 in bolj uspešno na Poljskem od leta 1980 naprej, usmerjena v ustvarjanje civilne družbe – vsaj deloma – *ex nihilo*. Njihove možnosti za uspeh – če sploh kakršnekoli – so še zmeraj sila negotove. Usoda civilne družbe pod državnim »socializmom« se zato zelo razlikuje od njene usode drugod. Šele in zgolj v zadnji instanci imajo vprašanja, za katera gre, sploh kaj skupnega na Vzhodu in Zahodu.

Relativna odrinjenost sfere civilne družbe na kulturna in ideološka področja, kot tudi na področje privatiziranega in fragmentariziranega meščanstva bi na dolgi rok pomenila njeno končno smrt. Brez zaščite, ki so ji jo nudile tako tradicionalno definirana država, kot njena lastna institucionalna podpora svobodnih in konkurenčnih združenj, civilna družba ne bi moglo dolgo obstati in čakala bi jo dolga, morda boleča agonija. Vsak takšen premik bi pomenil korak naprej k svetu brez potez civilne družbe, čeprav ne tudi povsem brez privatnih institucij: slednje bodo vseeno izgubile svojo vlogo protagonistov družbenega življenja. Kakršnokoli avtonomijo že imajo, bo ta odslej pod skrbništvom in urejanjem velikih javnih in psevd privatnih korporacij.

Če bo civilna družba navsezadnje res izdihnila, bo pobralo tudi samo državo. To logično sledi iz same narave stare delitve med dvema komplementarnima sferama, ki sta funkciji druga druge in se med seboj dopolnjujeta pri vsaki posamezni stvari. To ne pomeni, da bo odmrl tudi sam aparat javne uprave. Kar je obsojeno na smrt, je le današnja »suverena« država. Medsebojna odvisnost sodobnega časa, odvisnost in razmerja v svetovnem sistemu, že načenjajo poslednje moči te trpežne javne institucije. Nekatero države so seveda še naprej bolj suverene kot druge in si lahko privoščijo celo kršenje avtonomije podrejenih sil: znotraj sovjetskega imperija gre npr. to mesto Rusiji, čeprav tudi njena oblast tam ni neskaljena; znotraj poznega kapitalističnega sveta so to ZDA. Druge države, posebej zahodnoevropske, so se že podale na tvegano pot pripoznavanja omejene suverenosti. Četudi nerade, jo vendarle prenašajo na višja zvezna telesa in počasi popuščajo pred pritiski internacionalizacije ekonomije in politike. Ne glede na vizionarje svetovne države pa konec te neravne poti ne bo ravno večja država – države lahko obstajajo le v odnosu do drugih – temveč kompleksna, brezdržavna mreža nadnacionalnih upravnih teles in ustanov, ki se bodo ukvarjale z daljnosežnim usklajevanjem na področju demografije, ekologije, energije, porazdelitve dobrin, raziskovanja in razvoja ter predpisov nasploh. Prišlo bo torej do odmiranja, vendar gotovo ne takega, ki bi upravičilo plemenite upe naših prednikov. To je vsaj tisto, kar bi se utegnilo zgoditi, če bi razvoj še naprej tekkel v sedanji smeri.

Nedvomno se lahko dogodki obrnejo tudi v drugo smer. Naivno bi bilo predpostavljati drugače. Jasno pa je, da bi moralo v tem primeru najprej priti do drastičnih sprememb v *etatizaciji* in korporatizaciji. Poleg tega nimamo na razpolago dovolj dokazov, da se nam takšne kvalitativne spremembe sploh obetajo. (Razen če ne prisojamo premikom v smeri »zunajparlamentarne opozicije« in »delavskega samoupravljanja« oz. *autogestion* teže in dometa, ki ga za zdaj še

³³ B. Weil (1981), str. 101.

nimajo. »Zunajparlamentarna« opozicija, posebej takšna, kakršna se je na kratko razvila v Nemčiji v zgodnjih sedemdesetih let, je bolj razkrila slabosti civilne družbe, kot pa nakazala možnost njene rekonstrukcije.) Za zdaj je družbenim gibanjem, ki so se zavzemala za resnično preobrazbo, spodletelo. V zagrenjenosti so pogosto zapadla v militantno blaznost ali terorizem, torej natanko v stanje, ki še bolj krepi represivne sile države v duhu gesla »zakon in red«. V tèm ni nobenega protislovja, saj se ne krepi le država, temveč tudi mednarodne ustanove za nadzor in represijo nad terorizmom in z njimi vred že omenjeni nadnacionalni trendi.

Vse to ne pomeni, da zunajparlamentarna gibanja občanov, kampanje za atomsko razorožitev, zahteve po industrijskem samoupravljanju ali spolni in rasni enakosti, mimo kanalov korporativnega reda in sodobne politike sploh nimajo odmeva. Skrajno sistemska ali celo kibernetična lastnost te politike ni neobčutljiva na take pritiske: odtod njena relativna zmožnost za ponovno vzpostavitev ravnotežja v sami sebi, za ekološko zaščito, kontrolo onesnaževanja, nadaljne družbene reforme, dobrodelno pomoč revnim doma in tistim v tujini, ki trpijo posebno bedo in lakoto. Čeprav ni nikoli zanemarjala imperativa nujnosti vojne mašinerije in tuje intervencije, so ti ukrepi služili ublaževanju ekstremnih zahtev in zadrževanju drugače mislečih znotraj obvladljivih meja. Tako je bil – v turobnih pogojih današnjih okoliščin – zagotovljen nemoten napredek družbenega reda bodočnosti.

V doslejšnjem razpravljanju sem poskušal pokazati, da civilna družba zdaj že začenja razpadati in da bi lahko to isto – četudi veliko počasneje – doletelo tudi državo. Dokazoval sem, da je civilna družba danes na novo definirana kot prvenstveno pravna, kulturna in ideološka sfera, čeprav lahko sicer vedno manjše število relativno avtonomnih institucij še vedno uspeva. Prav tako sem pokazal, da je tradicionalna distinkcija med državo in civilno družbo za zdaj še vedno ključnega pomena – četudi na drugačen način – za vzdrževanje politične ureditve na Zahodu. Kakorkoli že, temeljita korporatizacija civilne družbe lahko na dolgi rok pomeni le njeno tiho smrt.

Ta smrt ne bi smela biti brez posledic za družbeno teorijo. Tradicionalni marksistični – vključno z gramscijanskimi – pojmi civilne družbe bodo verjetno vse bolj zastareli. Morda bodo kmalu tako zastareli kot tisti pojmi, ki jih danes vlačijo na dan nostalgični neoliberalni misleci. (Gramscijevemu konceptu hegemonije se bo mogoče godilo bolje, saj gre za pretanjen pogled na dominacijo in uzakonitev neenakosti.) Privrženci teh nazorov bi torej storili pametno, če bi jih uporabljali le za razumevanje minulih situacij. Omejeni na preteklost bodo nedvomno še naprej kar se da poučni.

Nekateri opazovalci so ugotovili, da so pod pritiskom ekonomskih in drugih kriz današnje kapitalistične države prisiljene opustiti svojo lastno ključno distinkcijo med državo in civilno družbo.³⁴ Morda je res tako, vendar se ta distinkcija ne predaja zlahka, saj je civilna družba – kljub pritiskom, ki jim je izpostavljena na sedanji stopnji, ko izgublja pomen – še vedno trpežna in kompleksna tvorba. Celo v konservativnih krogih ji stojijo ob strani nepričakovani in sumljivi prijatelji. Desničarska populistična preporodna gibanja, pogosto opogumljena z uspehom na volitvah, skušajo na svoj način zaježiti plimo korporatizacije, kot da bi bilo ponovno vzpostavljanje bolj gole, staromodne oblike razredne dominacije in podjetništva še zmeraj možno. Takšna prizadevanja so sicer le začasne in jalove reakcionarne muhe, vseeno pa so pomenljiva. Še bolj pomembno je, da ima civilna družba dobre prijatelje med demokrati, za katere ja zaščita njenih avtonomnih

³⁴ C. Offe (1978), str. 37.

institucij ena izmed bistvenih nalog v njihovi koncepciji svobode. Vendar pa ljudje, ki izvajajo moč skozi korporativno družbo in njen politični aparat, ne verjamejo več v civilno družbo, četudi so po ustavi prisiljeni izkazovati javno spoštovanje nekaterim njenim načelom. Veliko tistih, ki v sodobnem svetu še zmeraj razglašajo potrebo po civilni družbi, aktivno sodeluje pri prihodu sveta, v katerem – če bodo uspeli – ne bo po njej sploh nikakršne potrebe več.

prev. Seta Knop

LITERATURA

- BENN, S. I. in GAUS, G. F. (1983) »The liberal conception of the Public and the Private«. V S. I. Benn in G. F. Gaus, ur. *Private and Public in Social Life*. London: Croom Helm, str. 31–66.
- FRANKEL, B. (1983) *Beyond the State? Dominant Theories and Socialist Strategies*. London: Macmillan.
- FERGUSON, A. (1980) *An Essay on the History of Civil Society*, z uvodom L. Schneiderja. New Brunswick and London. Transaction Books (Prva izd. 1767).
- GINER, S. (1976) *Mass Society*. London: Martin Robertson.
- GINER, S. (1985) »El rapto de la moral: mudanza de la virtud civica en la sociedad corporativa«. V *Revista de Occidente*, št. 45, februar 1985, str. 47–70.
- GINER, S. in PEREZ YRUELA, M. (1979) *La sociedad corporativa*. Madrid: C. I. S.
- GOULDNER, A. (1980) *The Two Marxisms*. New York: Seabury Press.
- GRAMSCI, A. (1973) *Selections from the Prison Notebooks*, ur. in prev. Q. Hoare in G. N. Smith. London: Lawrence and Wishart.
- GRAMSCI, A. (1949) *Note sul Machiavelli*. Torino: Einaudi.
- HEGEL, G. W. F. (1975) *Lectures on the Philosophy of World History*. Cambridge University Press.
- HIRSCH, F. (1977) *Social Limits to Growth*. London.
- HUME, D. (1969) *A Treatise on Human Nature*, ur. in uvod E. G. Mosser. Harmondsworth: Penguin. (Prva izdaja 1979 in 1740).
- JORDAN, Z. (1967) *The Evolution of Dialectical Materialism*. London: Macmillan.
- LOCKE, J. (1970) *Two Treatises on Civil Government*, z uvodom W. S. Carpenterja. London: Dent, 1970 (Prvič obj. 1690).
- MACCIOCCHI, M. A. (1974) *Pour Gramsci*. Pariz: Seuil.
- MARSHALL, T. H. (1950) *Citizenship and Social Class*. Cambridge University Press.
- MARX, K. (1972) *Capital*, Knj. 3. London: Lawrence and Wishart.
- MARX, K. (1971) izbor, v D. McLellan, *The Thought of Karl Marx*. London: Macmillan.
- OFFE, C. (1984) *Contradictions of the Welfare State*. London: Hutchinson.
- SENNETT, R. (1977) *The Fall of Public Man*. New York: Knopf.
- VERGOPOULOS, K. (1983), »L'état dans le capitalisme périphérique«. V *Revue du Tier Monde*, 24, št. 93: 37–52.
- WALTON, A. S. (1983) »Public and Private Interests: Hegel on Civil Society and the State«. V S. I. Benn in G. F. Gaus, ur. *Private and Public in Social Life*. London: Croom Helm, str. 249–266.
- WEIL, B. (1981) »Current Opposition in the Soviet Union«. V *Praxis International*, 1, št. 1: 101–104.

Uvodna zabeležka

Revija Teorija in praksa je v 1–2. številki tega letnika objavila razpravo z okrogle mize Na poti v informacijsko družbo. Tokrat najjavljamo svoj drugi študijski projekt na temo Kaj in kje je Evropa v sodobnem svetu? Slovenija in Jugoslavija sta nedvomno del Evrope, vendar vanjo tudi vstopata. Zastavlja se vprašanje, kako evropskost doseči v Sloveniji in Jugoslaviji, kako iziti iz realnega socializma v moderno tržno gospodarjenje in v predstavniško demokracijo. Današnja Evropa je vpeta v svetovna nasprotja, kaže številne kontraste, hkrati pa kot celota ne more pretendirati, da bi imela neko izrazito prvenstvo. Izpostaviti želimo neke njene probleme, ki so najprej gospodarske narave in druge, kjer gre za krizo zavesti. Dalje, Evropa se je konstituirala v nacije, kar je njeno bolj izrazito obeležje kot pa konstituiranje v države. Glede na izrazita rivalstva na njenih tleh, jo to bolj izpostavlja v njenih in širših odnosih, hkrati pa je vpeta v nujne integracijske procese, ki jih narekuje nov način proizvodnje in trženja. Poseben kontrast je med oblikovanjem etnične zavesti in integracijskimi procesi, ko postaja svetovno gospodarstvo vedno bolj zaključena enota, toda v njej nastopajo zelo različni deli, s številnimi ekonomskimi, ekološkimi in mnogimi drugimi problemi.

Na ta in druga vprašanja so napisali študijska besedila dr. Stane Južnič, redni prof. FSPN na temo Kaj in kje je Evropa v sodobnem svetu; dr. Zdravko Mlinar, redni prof. FSPN o Evropskih integracijah v luči teorije družbenega razvoja; dr. Peter Klinar, redni prof. FSPN o Integracijskih procesih v Evropi z vidika medetničnih in migracijskih procesov in dr. Slavko Splichal, prav tako redni prof. FSPN o Novi evropski komunikacijski in informacijski ureditvi. Na to temo bo revija organizirala posebno okroglo mizo z udeležbo strokovnjakov iz jugoslovanskih univerzitetnih središč.

STANE JUŽNIČ

UDK 339.922(4)

Kaj je in kje je Evropa v sodobnem svetu

»Tours les arts, ont produit
leurs merveilles,
l'art de gouverner n' a produit,
que des monstres.«
(Saint-Just)

I. EVROPSKA SVETOVNA HEGEMONIJA IN NJENA DEKLINACIJA

1. Devetnajsto stoletje se je sklenilo s prevlado Evrope v svetu. Še v začetku našega stoletja, ki se izteka, se je zdelo, da je med drugimi neomajnimi stanji,

povezanimi z zagotovili nezadržnega civilizacijskega progressa, trdno tudi evropsko vodstvo v tem procesu. Na tem je slonela *evropska samozavest*, njena zaverovanost vase, ki ji rečemo evropocentrizem.

a) Je pa že ta Evropa izjemne oholosti poznala, ne pa vselej prepoznala in še manj pripoznala, *notranje razpoke*. Že sam pojem Evrope je bil *restringiran*, omejevan oziroma skopo določan. Ni vsem Evropejcem, tudi tistim ne, ki so bili geografsko na isti celini, priznan isti »visok status« in mnogim je odrekan pravica do sklicevanja na »pravo evropejstvo«. Tako je evropski zahod gojil in negoval civilizatorične pretenzije, ki preostale Evrope niso zajemale. Celo Nemčija, dokaj pozno izoblikovana kot država (t. i. Drugi Reich 1871), si je le z izjemnimi dosežki v znanosti, tehnologiji in gospodarskem razvoju ter z vojaško močjo le postopoma priborila vstop v prve evropske vrste.

Zahodna in osrednja Evropa sta torej bili tista Evropa, ki se je imela za epicenter sveta. Pri tem, postavimo, ni bilo brez uspeha niti zgodovinsko dokazovanje. Naj omenimo le Leopolda Rankeja (1795–1886), ki je potegnil »mejo« tistega, kar je imel za »zahodni um«. Pojem »zahoda« pa je pozneje dobil povsem natančne obrise in je tudi v našem času del standardnega ločevanja v smeri nedvoumne boljnosti in slabšosti. Za Rankeja in mnoge druge, ki so izoblikovali stališča mnogih generacij Evropejcev in tudi Neevropejcev, so bili na primer Slovani preveč na vzhodu in tudi preveč na jugu, da bi lahko bili del prave Evrope.

Meja, ki je vzpostavljena med zahodnorimskim in vzhodnorimskim (bizantinskim) cesarstvom, je še posebej izpostavljena. Delila je zahodno (rimsko) krščanstvo od vzhodnega, pravoslavnega. Velika shizma (1054) je zabeležila mnoge bistvene razlike, jih je pa tudi vztrajno poudarjala in ideologizirala. Ekspanzija otomanskega imperija je poglobila dejanske in ideološko zlorabljene razlike. Njegova ekspanzija v Evropo se je ustavila in za nekaj stoletij ustalila na Balkanu.

b) Izjemno *trajne* so te in take delitve. V evropski zavesti so dosegale travmatične trenutke. Še posebej pa je treba nanje opozarjati, ker so v bistvu izhodišče tudi naše, jugoslovanske stvarnosti. Brez razumevanja in poudarjanja teh razlik tudi te stvarnosti ni mogoče razumeti.

Zgodovinsko je točno, da tudi meje Evrope niso bile stalnica. Premikale so se v odnosu na kulturnozgodovinski kompleks, ki ga štejejo k Aziji, zastrte so bile v odnosu na severno Afriko znotraj siceršnje enovitosti mediteranskega bazena. Obrobne evropske populacije so kaj lahko spreminjale svojo kulturno identiteto. Še posebej so se vdajale ob vdorih zunajevropsko centriranega državotvorja, pa naj gre za arabsko, mongolsko ali že omenjeno otomansko (turško).

Če vzamemo kot primer Rusijo in Španijo, pač ugotovimo, da sta ti obrobji Evrope skozi daljša obdobja bili »zunaj« nje. Ne gre se čuditi tistim zgodovinskim sintezam, ki so na obrobju Evrope take, da so razpoznavne po mnogih specifičnostih.

c) Zgodovinsko gledano pa je treba poudariti prav *civilizacijsko integrirajoče težnje evropske periferije*, njene, naj rečemo, zavestne napore, da bi postala »Evropa«. Vztrajno lahko sledimo procesom iztiskanja neevropejstva in včasih krčevita prizadevanja za evropeizacijo.

Odveč bi bilo podrobneje to ponazarjati. Vzemimo le spazmotične postopke kakega Petra Velikega (1672–1725), ruskega carja, ki je skušal svojo zaostalo državo na vse načine približati evropskim vzorom. Končno smemo reči, da je tudi prigrabljenje marksizma kot iluzije avangardizma v razvoju in kot upanje na

priključitev k domnevno zgodovinsko prodornemu in naglemu, celo revolucionarnemu prehitevanju zgodovine, moč uvrstiti v isto vrsto naporov: doseči, dohiteti Evropo.

Taki poskusi se niso mogli vselej posrečiti. Bili so preveč voluntaristični posegi v tok zgodovine, njihovi nosilci pa bržkone zgodovine z njenimi sinhronizacijami in disparatnosti niti niso razumeli. Ne bo odveč povedati, da tudi Sovjetska zveza, država naslednica ruskega cesarstva, danes spet potrebuje morda še večji sunek kot razvitejša Evropa, da bi se ujela v njene razvojne tokove. Povsem na drugem in drugačnem obrobju Evrope je Španija seveda laže dosežala, naj temu tako rečemo, boljšo evropeizacijo. Tako imenovana *reconquista* (kar je izgon islama, zaključen leta 1492) je utrdila poudarjeno katoličanstvo. Prav to je bilo učinkovitejši »most« k Evropi kot pa tista zvrst krščanstva, ki je splošno lahko imenovano vzhodno pravoslavlje. Še več. Španija je odprla pota evropeizaciji sveta s svojimi vdori v »odkrito« Ameriko. Balkan kot evropska periferija je seveda poseben primer. Na njem se je prebijanje ovire med Evropo in njeno periferijo lomilo prav na tleh države, ki je nastala po prvi svetovni vojni in zlomu velikih evropskih imperijev, torej na tleh Jugoslavije. Pregibalo se je in to je proces, ki ga prav sedaj doživljamo in katerega izhod še vedno ni povsem razviden.

2. Ne bo odveč vsaj na splošno označiti manifestativnost evropske svetovne premoči oziroma *apostrofirati* tiste elemente, ki so bili vgrajeni v to premoč. Njeno razkazovanje se je najvidneje izražalo v *kolonialnem* podjetništvu.

a) Hegemonija se je najvidneje izražala v *vojaški moči*, ni pa bila edino v njej. Evropa je postala, naj temu poenostavljeno tako rečemo, *industrijska družba*. To je pomenilo, da ima velikansko premoč v sposobnosti produkcije: s tovarnami, rudniki, razvito mrežo komunikacij in seveda z ukročeno energijo, ki se je že imenovala elektrika.

Razlike med Evropo, in postavimo, Kitajsko so bile frapantne: Velika Britanija je porabila za stokrat več glavnega energetskega vira premoga kot Kitajska. Pismenost je bila temeljna razlika med Evropo in drugimi, morda je v kolonijah v najboljšem primeru znalo brati med 5–10% prebivalstva. Evropejci so si zagotovili neprimerno višji standard, saj je bila povprečna življenjska doba v Evropi dvakrat daljša kot v Aziji ali v Afriki. In še bi lahko naštevali velikanske razvojne razlike.

Pa še nekaj ne smemo pozabiti. Integralni del okoliščin in hkrati napadalnosti evropske civilizacije je slonel na prepričanju, da imajo edino pravo *religijo*. Trdno so bili odločeni, da jo je treba razširiti po celi zemeljski obli in da je to tista oblika »evropeizacije«, ki bo rešila tudi duše Neevropejcev. To naj bi bila dodatna razsežnost evropskega odnosa do materialnih dobrin in gospodarskega razvoja.

b) Seveda so bile tudi *razpoke* v evropski hegemoniji, še preden se je začela razkrajati. Zunaj te hegemonije so bile vsekakor Združene države Amerike in tudi Japonska se je izognila pomembnih evropskih kolonialnih posegov. In prav v teh državah se je postopoma izoblikovala kontrateža Evropi, o čemer bo treba posebej več govoriti. V začetku stoletja le najavljena prerazporeditev moči se ob koncu stoletja stopnjuje.

Vsekakor je najava spreminjajočega se globalnega razmerja sil že na primer zmaga Japonske nad Rusijo (1905), kar je bil ne glede na omenjeno perifernost ruskega cesarstva poraz ene od velesil, ki je pretendirala na položaj držav iz koncerta evropskih sil, ki so si delile svet.

c) Evropa je bila, kar ne gre pozabljati, tudi notranje vztrajno *razdeljena*.

Dejansko je bilo v začetku stoletja nasprotje med evropskimi državami pomembnejše kot le najavljeni konflikt Evrope in Neevrope.

Rivalska zaveznitva so sicer nekaj časa vzdrževala »ideal« ravnotežja. Ravnotežje, ki je bilo vzpostavljeno po porazu Napoleonove Francije in ukinitvi njene hegemonije (Dunajski kongres, 1914–1915), je v prvi vrsti porušila Združena Nemčija. Le-ta je s silovito koncentracijo moči v samem srcu Evrope posegala ne le po evropski, marveč po svetovni hegemoniji. In treba je takoj reči, da je Nemčija ostala »tempirana bomba«, ki ruši evropsko ravnotežje in s tem objektivno evropski enotni nastop v svetu, posebej v svetovnih vojnah.

Seveda lahko čakamo, kaj se bo zgodilo po dveh nemških porazih v omenjenih vojnah v našem svetu, kjer se sicer Nemčija znova združuje, ima pa verjetno zaradi drugačne svetovne polarizacije moči neko drugačno mesto.

3. Ko se je torej zdelo, da je Evropa povsem zagotovila svojo svetovno hegemonijo, se je devetnajsto stoletje s prvo svetovno vojno prevesilo v dvajseto prav z zlomom nesporne evropske hegemonije.

a) *Prvi udarec*, čigar posledice so bile za sodobnike povsem nepredvidljive, je bila prva svetovna vojna (1914–1918). Nastala je iz medevropskega rivalstva, ki ni imelo kot »predmet spora« le evropske, marveč tudi svetovne hegemonije. Medsebojni uničujoči boji med Evropejci, ki se Neevropejcem morajo zdeti kot evropska državljanska vojna, so imeli za zgodovinsko posledico:

– relativno oslabitev Evrope, pa naj bodo to zmagovalci ali premaganci (sile antante ali njim zoperstavljena Nemčija in njeni zavezniki);

– rušenje relativne stabilnosti, ki je nastala skozi stoletja po zlomu evropske univerzalne države imperialnega Rima in izničenju francoske hegemonije s padcem Napoleonovih novih evropskih meja,

– negotovo razmerje sil, ki ga je že načela Nemčija po svoji združitvi in ga njen poraz v vojni ni razrešil v smeri kake trajnejše stabilnosti;

– prenos težišča naglo se razvijajočega svetovnega sistema, ki je imel svoja izhodišča v industrijski družbi, čez Atlantik v Združene države Amerike;

– razbitje Evrope v ideološkem smislu z zmago ruske (najavljeno socialistične) revolucije, ki jo je prva svetovna vojna omogočila, ker je odpovedala trhla zgradba zaostalega imperija;

– nacionalizem in vse bolj zapletena nacionalna vprašanja, poudarjeni nacionalni spori in razdori, ki so se z vsakim »reševanjem« le še bolj zapletali.

b) Radi pozabljamo, da je prva svetovna vojna pripomogla k temu, da so Neevropejci začeli *odkrivati Evropo* v podobi, v kateri se je, naj se pošalimo, preostalemu svetu skrivala. Kot je prej Evropa »odkrila« Neevropejce in se jim kazala pogosto v lažnem blišču, so sedaj »odkriti« začeli spoznavati Evropo v njenih moralnih slabostih, družbenih kontrastih in številnih pomanjkljivostih, ki so slonele tudi na evropskem medsebojnem rivalstvu.

Združene države Amerike, ki so rešile evropski spor s svojo intervencijo tako, da so k zmagi bistveno pripomogle antanti, so se obenem izjemno okrepile kot velika sila. Nastopile pa so tudi z novimi idejami ne le o učinkovitejšem proizvodjanju, marveč tudi s političnimi idejami. Mednje gre šteti intervencijo predsednika Woodrowa Wilsona (1856–1924) z načeli o samodoločbi narodov, kar naj bi zagotovilo boljše Evropo in premostilo naraščajoče nasprotje med evropskimi narodi, hkrati pa je to načelo razbilo večnacionalne države. Ta »nauk« je dobil najširše razsežnosti, Azija je našla spodbudo k neodvisnosti, regeneracija arabske državnosti pa je ostala pomembna ne le v razkroju

otomanskega imperija, marveč je močno razširila krog članic svetovne skupnosti držav. Ta razširitev se je po drugi svetovni vojni nadaljevala z dekolonizacijo, kar pomeni z razkrojem drugih kolonialnih imperijev.

c) *Iluzija o Evropi* kot središču sveta je, reklo bi se lahko z današnje perspektive, nekolikanj živela naprej, zlasti med Evropejci. Še več. Iluzija je imela nekako dve enako prepotentni polovici:

– zahodno Evropo, ki je ohranila kontinuiteto gospodarskega, družbenega in političnega sistema, ko se je obranila revolucionarnih pomikov, ki so prvo vojno spremljali, ter znova poudarila svoja imperialna svetovna razsežja, in

– Sovjetsko zvezo, ki se je navdala z revolucionarnim mesianizmom in postala »domovina proletariata« z namenom preobrazbe celega sveta v nov sistem, kar naj bi bil socializem.

V svojem zatonu se je potemtakem evropska hegemonija razpolovila, kar je treba poudariti prav danes, ko sta postavljeni pod vprašaj obe zvrsti evropske hegemonije.

Tretja razsežnost te »samorazdelitve« Evropejcev je bil fašističen fenomen. Ta je sintetiziral nacionalno rivalstvo in s svojimi antidemokratskimi preobratu najboljših dosežkov evropske civilizacije postal njeno najresnejše ogrožanje.

Prelom je že nastopil z veliko *svetovno ekonomsko krizo*, ki se je začela v Ameriki leta 1929. Evropa je čutila njene posledice zelo bolno, kar je bil dokaz, da je že postala refleks dogajanja v Združenih državah Amerike.

Kriza je silila k transformacijam ekonomskega sistema, ki so bile daljnosežne še posebej z vpletanjem države v gospodarske tokove, neposredno ali z ukrepi gospodarske regulacije. Tu so doseženi prvi uspehi pri obnavljanju celotnega sistema v smeri sposobnosti kapitalizma (naj mu ostane ta naziv) za zgodovinsko reprodukcijo. Ta sposobnost »samoreguliranja« se je torej izkazala že v tridesetih letih in ponovila po drugi svetovni vojni.

II. – ROJSTVO BIPOLARNEGA SVETA

1. Druga svetovna vojna je prej zgodovinsko gledano dokaz evropske deklinacije, kot triumf enega ali drugega vojnega tabora, čeprav je vsaj začasno predvsem njena posledica:

a) *izločitev* Nemčije iz koncerta velikih sil in Japonske kot pretendenta na gospostvo v Aziji in na Pacifiku. Iz nekakšnečasne triangularnosti (»zahodni svet« nedotaknjene kapitalizma, fašistične sile z Nemčijo v središču in Sovjetska zveza s pretenzijami predvodnika socialistične preobrazbe sveta) se razmerje prevesi v

b) *bipolarnost* dominantnega položaja dveh supersil: Združenih držav Amerike in Sovjetske zveze. Kljub hladni vojni med blokoma in njenem globalnem rivalstvu pa se ohranja

c) *ravnotežje* med njima. Jamstvo za mir, ki je ogrožen skorajda izključno le zunaj Evrope, pa je »ravnotežje strahu«: nobena od velikih sil, zavedajoč se potencialne totalne destruktivnosti nove (jedrske) vojne, si kaj takega ne more privoščiti. Ta določa posebne vrste status quo in pripoznavanje (vsaj načelno) delitve interesnih sfer, kar je le sporadično in nekonkluzivno lahko premikano.

Paradoks »jedrskega miru« je morda velikanska novost našega časa. Vendar je to le mir orožja,

č) *tekmovanje* se nadaljuje v vseh možnih oblikah in navsezadnje ima največje posledice tisto, ki zadeva področje *ekonomije*.

Spreminja se narava produkcije in dela. Tekmovanje je neusmiljeno. Države se prerezoporejajo na šahovnici gospodarske moči in skorajda pod dežnikom jedrske oborožitve, ki ustvarja pat pozicije, nastajajo novi procesi združevanja in razdruževanj.

Blokovska bipolarnost je vsekakor v tem smislu dokaj začasna. Ne enemu ne drugemu bloku (poenostajeno naj bi bila to tabor socializma in tabor kapitalizma) ne uspeva ohranjati popolne discipline med svojimi člani. Razdirajo jih notranja, pogosto velika neskladja, ob tem ima sovjetski hegemon za discipliniranje na voljo le golo (vojaško) silo, Združene države pa gospodarsko nadmoč in njene finančne mehanizme.

Vse bolj je torej razviden kvalitativen *razvojni razmik*, ki modificira bipolarnost sveta prav z vidika gospodarske uspešnosti med taboroma, ki sta si nadela ideološke in strateško-politične konotacije. Sovjetska zveza vztrajno peša. Ne le to: celoten sistem »realnega socializma« se ruši, krepí pa se sistem, ki mu tentativno še vedno rečemo kapitalističen.

2. Znotraj relativno enovitega sistema, ki mu je za hegemonia bila globalna moč Združenih držav Amerike, se dogajajo *usodne polarizacije*:

a) v relativnem smislu slabijo Združene države Amerike,
b) krepí se Japonska in prav tako se gospodarsko konsolidira velik del Azije, ki ni znotraj realsocialističnega režima.

c) Pred Sovjetsko zvezo pa se postavlja še nov, skorajda bi rekli nekolikanj pozabljen problem: to je njena zapoznena *dekolonizacija*. Drugi kolonialni imperiji so razpadli tako rekoč v nadstavku druge svetovne vojne in pri tem razgalili kontrast med *razvitostjo in nerazvitostjo*. Sovjetska zveza je obstajala po načelu geografske kontigvitete, kar je tudi utemeljilo državo velikanko Združene države Amerike. Vendar prva ni rešila problema nacionalno separatnega oblikovanja, kar je stalinizem z nasiljem in političnim monopolom ene vladajoče stranke, paralelne z državno oblastjo, le sublimiral in kot problem »odložil«.

3. *Razdor med razvitostjo in nerazvitostjo*, ki se je zdel rešljiv, potem ko so države pokolonialnega tipa dobile formalno neodvisnost, pa postaja dramatičen.

a) *Polarizacija gospodarske in druge moči* med nerazvitim svetom (ki ga evfemistično imenujemo države v razvoju) in razvitim svetom se zapleta.

b) Ta zaplet ima mnoge nepričakovane sestavine. Tako na primer: – v razvitih državah se prebivalstvo stara in demografska rast se približuje ničli in grozi, da bo padla pod njo. V nerazvitih državah prebivalstvo naglo raste in je vse mlajše. Danes v razvitih državah (vsa Evropa s Sovjetsko zvezo in Japonska) živi okoli ¼ človeštva. Leta 2025 bo v njih le 1 od 6 prebivalcev sveta; skupno prebivalstvo Severne Amerike, Evrope, Oceanije, Japonske in Sovjetske zveze je manjše kot prebivalstvo Afrike.¹

Evropska gospodarska skupnost ima 325 milijonov prebivalcev, med njimi pa bo vse manj mladih in vse več starejših od 65 let.²

Ko pa se prebivalstvo postara, je nemogoče pričakovati, da se bo povečalo število otrok; pač pa je v mladem prebivalstvu moč pričakovati še več otrok.

¹ »Ten billion mouths« *The Economist*, London, January 20, 1990, 10, 16. (na str. 12.)

² »Gone fishing«, *The Economist*, London, January 6, 1990, p. 61. (na str. 12–13)

Prebivalstvo iz držav z visoko demografsko rastjo in nizkim standardom ter brezperspektivnostjo razvoja sili v razvite države. To povzroča še posebej v Evropi velikanske napetosti. Je možno predvidevati, da se bo po tej poti izravnala demografska rast? In kaka utegne biti cena za tako izravnavo? Odpirajo se potemtakem povsem nova področja konfliktov.

III. – ZDRUŽEVANJE EVROPE PO ZATONU BLOKOVSKÉ DELJENOSTI

1. Druga svetovna vojna je torej ne le opustošila Evropo, marveč jo je s svojimi prehodi v hladno vojo poudarjeno *razdelila*. Pri tem gre tako za procese oddaljevanja njenih deljenih delov kot za težnje k združevanju. Njeno združevanje se je odvijalo v dveh omenjenih blokkih. Oba sta imela poleg vojaškostrateških tudi gospodarske konotacije. Naj strnemo njene rezultate:

- zahodna Evropa se je trajneje strnila, pri čemer ji je pomagala hegemonija gospodarsko nadmočnih Združenih držav v Ameriki,

- vzhodna Evropa se je sicer blokovsko oblikovala, ni pa dejansko nastopila učinkovita oblika gospodarske integracije.

a) Zahodna Evropa se je združila z vzpostavitvijo *skupnega trga*, ki naj bi vodil k tesnejšemu gospodarskemu sodelovanju. V ideji je že vsebovan cilj, ki bi mu rekli delitev dela med članicami in ideja svobodnega kroženja blaga, kapitala in delovne sile. Formalno je trg ustanovljen z rimskim sporazumom (1957). Prvotne članice so bile: Belgija, Francija, Italija, Luksemburg, Nizozemska in Zvezna republika Nemčija. Ukinjene so medsebojne carine in dogovorjene enotne carine do nečlanic.

Velika Britanija je oklevala. Z njimi še Skandinavci in tako imenovani nevtralniki, ki so celo ugovarjali »delitvi Evrope«. Z angleško pobudo je nastal zametek drugačne integracije, ki si je nadel naziv Evropska skupnost za svobodno trgovino (EFTA ali European Free Trade Association). Velika Britanija je nihala v svojem stališču do evropske integracije iz tradicionalnih »navad« gledati na »kontinent« tako, da ne bi na njem nobena država pridobila hegemonске prednosti, hkrati pa je še z enim očesom kukala na svoj Commonwealth kot iluzijo ali zaostali privid britanskega imperija. Kljub poznejšemu pristopu Velike Britanije k Evropski gospodarski skupnosti (1972) ostajajo številne rezerve do tovrstne integracije.

Iz skupnega trga je namreč nastala Evropska gospodarska skupnost. Utemeljena je cela vrsta »naddržavnih« ustanov: parlament, sodišče, ministrski svet itd. Leta 1972 se je razširila poleg Velike Britanije še na Dansko in Irsko. Zadnje so bile sprejete še Španija, Portugalska in Grčija.

Poseben vidik pridruženja so nekdanje francoske kolonije. Pa tudi vezava prek Zahodne Nemčije Vzhodne Nemčije (Nemške demokratične republike). Oblike ohlapnejšega pridruženja so si zaželele tudi druge države, med njimi Jugoslavija. Nekatere to dosegajo uspešneje, druge manj uspešno.

b) SEV (Совет экономической бсаимопоощи) Svet za vzajemno gospodarsko pomoč, ki naj bi bil »vzhodni« pendant »zahodni« integraciji, se pravzaprav nima s čim pohvaliti. Mišljena je tudi delitev dela med članicami (državami realnega socializma), a temu cilju so članice le verbalno pritrjevale; zlasti glede industrializacije so imele nasprotujoče si načrte in tako tudi bolj industrializiranim državam (Nemška demokratična republika in Českoslovaška) ni bilo zadoščeno.

Sovjetska zveza je bila lahko le na področju vojaške sile integracijski dejavnik,

še zlasti ko je šlo za discipliniranje blokovske pridnosti (tudi z vojaško intervencijo, če je bilo treba, kar posebej potrjujeta vdor na Češkoslovaško in zapiranje procesa demokratizacije v letu 1968). V gospodarskem smislu je bila sicer za vse članice pomembna kot dobavitelj energetskih virov (zlasti nafte), drugače pa njeno gospodarstvo ni v ničemer delovalo v kakem spodbujevalnem smislu. Prej bi lahko rekli, da je tudi gospodarski model (centralnega planiranja) in ne le politični sistem, ki ga je izvozila v članice bloka, postal temeljna razvojna ovira.

Težave so vselej reševali z zatiranjem divergentnosti in centrifugalnih teženj. Blok in režimi v njem pa so začeli pokati, ko je sistem izrabil zadnje možnosti in se zgodovinsko iztekel v popolnem polomu. Popuščanje sovjetskega pritiska pa je povezano s težavami, ki jih je morala sama priznati, in z najavo perestrojke (перестройка), kar pomeni prezidava ali reorganizacija. Pa tudi ta je še vedno nekonkluzivna in še zdaleč nima zagotovljenega uspeha.

c) Evropa, razklana blokovsko in gospodarsko, naj bi se *reintegrirala* po zlo- mu svoje realsocialistične variante. Države neuspelega realsocialističnega eksperimenta si, naj poenostavljeno povemo, želijo nazaj v Evropo. Pa prav ta vrnitev je težko rešljiv problem. Kljub temu da postrealsocialistične vlade hočejo v Evropo »zdaj«, gre za nadvse zapleteno reintegracijo. Zdi se, da je bil vhod v realni socializem, ne glede na nasilje, ki ga je spremljalo, neprimerno lažji kot izhod iz njega.

2. Kako naj razporedimo *probleme »izhoda«* iz realnega socializma? Morda takole:

Prvič. Gre za dolg, drag in zapleten in nekonkluziven proces. Nujno bo poča- sen in negotov: nihče kaj takega še ni resnično poskusil in še manj je v poskusu uspel. »Izhod« ima politična in kulturna in ne le gospodarska razsežja. Drugič. Treba je utemeljiti in ustaliti celo vrsto ustanov, ki bi jih tentativno lahko imeli za kompenzacijske v smislu premostitve celotnega gospodarstva iz planiranega v tržno. Vprašanje lastnine, ki je skrito v domnevi, da je to družbena lastnina, je del in to zelo pomemben del problema. Tisto, kar se je zveneče imenovalo druž- bena lastnina, pravzaprav nima pravno trdnega imovinskega titularja (lastnika). V procesu imovinske preureditve še zlati vodilne strukture utegnejo tako imovi- no razgrabiti v zmedbi med razkrojem starega sistema in prehodom v pravno drža- vo. V taki državi je namreč jasno določena meja med državnim, združnim in zasebnim lastništvom. Prav poseben problem pa bo denacionalizacija. Tisti, ki jim je pod različnimi preteksti odvzeta posest, jo bodo zahtevali nazaj. Komu bodo naloženi stroški denacionalizacije?

Tretjič. Če naj bi novi sistem deloval, je treba utemeljiti marsikateri »podsi- stem«; naj omenimo le izjemno zahteven fiskalni sistem, ki ga realsocialistična ureditev pravzaprav ni poznala. Državni dohodki se namreč niso bistveno ločevali od delovanja podjetij, ki so jih imeli za »socialistična«, pa še »stroški« partij- skega in ideološkega aparata so bili zajemani iz (v bistvu) iste blagajne. To dej- stvo je tudi v Jugoslaviji bistvenega pomena in se kaže v neodjenljivem zatekanju podjetij k državi in v stališču države, da lahko poljubno zajema dohodek podjetij.

Četrto. Naj zveni še tako paradoksalno: ker si je sistem realnega socializma pač lastil vse prerogative – »socialne države«, bo prehod posebno težak glede vzpostavitve sistema socialne varnosti. Tak sistem so »kapitalistične« države gra- dile postopoma. V državah realnega socializma je sistem socialnega zavarovanja, zdravstvene zaščite, pokojninskega zavarovanja in tako naprej bil del povsem nedistinguirane in neartikulirane državne sfere.

Vanjo so se izločala sredstva neposredno od podjetij oziroma iz plač (kar smo v želji po drugačnosti pri nas imenovali osebni dohodek).

Nastati bodo morali posebni skladi, ki bodo dejansko vlaganje zaposlenih za čas, ko to več ne bodo, ali pa bo njihovo delo onemogočila bolezen ali invalidnost. Visoko razvite države so iz takih skladov uredile ne le vir socialne varnosti za starost, marveč pomembne komponente na denarnem trgu.

Petič. Sprijazniti se bo treba s trgom dela; to pa je morda največji

– miselni preskok od ideala polne zaposlenosti in ideje ukinitve kategorije delovne sile, pri nas zlasti skozi iluzije delavskega samoupravljanja. Naša »dodatna« iluzija utegne zamotati prehod v sistem, ki zahteva premakljivost v zaposlovanju. Prav posebej pa bo težko rešiti v procesu modernizacije proizvodnje problem tehnološkega presežka v »delovno« prenatrpanih podjetjih.

Šestič. Vprašanje je, kdo bo družbeni »nosilec« novega sistema. Ali bo treba – ustvariti razred kapitalistov? Vprašanje pa se postavlja že od časa po veliki svetovni ekonomski krizi, ko je prišlo do ločevanja lastništva in upravljanja, kar se je imenovala tudi menedžerska revolucija. Sodobne razvite države so sistem te vrste lahko perfektuirale skozi dolga obdobja, v katerih se je tudi tretja komponenta produkcijskega procesa: delovna sila urila zlasti skozi sindikate v načinu sodelovanja v omenjenem triangu.

Sedmič. Ni malo tistih, ki razmišljajo o postsocialrealistični dobi v relaciji – z najemom in pripustom tujega kapitala. Z njim upajo pritegniti razvite metode upravljanja in trženja. Vprašanje pa ostaja močno nekonkluzivno in odprto. Ne gre le za ohranitev ali razrušitev določene gospodarske avtonomnosti in celo nekakšne avtarkičnosti, gre za

– nove razporeditve v gospodarski strukturi, ki bo narekovana od zunaj, kar utegne peljati k

– neizogibnim konfliktom med učinkovitejšimi tujimi podjetništvii in močno zaostalimi domačimi,

– socialne napetosti, ki bodo nastale na relaciji zaposlenih v tujih podjetjih in tistih, ki bodo ostali zaposleni v domačih. To so relacije, ki so dobro znane, denimo, v gospodarstvih Latinske Amerike.

Osmič. Ne smemo pozabiti, da je realni socializem produciral miselnost

– »sistemske zavarovanosti«: Če je le človek sistemu ali režimu vdan ali pa je vsaj do njega tolerant in se mu prilagodi, se mu ni bati odpustitve, tudi če je evidentno lenuh, nesposoben ali v odnosu na kolektiv kako drugače destruktiven, celo vdan tatinstvu. Kako razložiti pasti te komodnosti? Sistem odprtega tržnega tekmovanja na vseh področjih, ne le na gospodarskem, bo zahteval povsem drugačne kriterije zaposlitve, ki bodo sloneli na profesionalnosti in ne političnomoralni neoporečnosti.

Devetič. Znova in znova se je treba vračati k

– mentaliteti, ki jo je sproduciral realni socializem. Le-ta je vodila k egalitarnemu sindromu, izločanju pretirano sposobnih in dinamičnih in k odstranjevanju ljudi, nagnjenih k spremembam in učinkovitosti.

Realni socializem je zapustil »stanje duha«, ki je oblikovalo vsestransko opuščeno in ne nazadnje tudi dejansko negativen odnos do dela; ob tem pa se je razpaslo prepričanje, da je brez dela moč živeti, ker je skrb in vloga »skupnosti« v redistribuciji taka, da ni treba mimo države-stranke za nič skrbeti. Na kratko je moč reči, da je bil realni socializem prej sistem distribucije kot produkcije. Morda smemo dodati, da je moralni učinek vsega omenjenega morda večja katastrofa kot vidnejši sistemski polomi sistema.

V tej povezavi omenimo še rušenje sistema izobraževanja in škodo, ki jo je naredil eksperimentiranje s šolstvom. O tem bi bilo treba še posebej razmisliti prave v našem »prehodu« iz nestrokovnosti v strokovnost.

Desetič. Ne gre pa le za ekonomsko katastrofo, ki ji še nihče ni našel pravega izhoda. Dramatična je

– ekološka situacija. V Vzhodni Evropi režimi, ki so poudarjali pomen industrializacije za vsako ceno, zapuščajo mrtve reke, bolne gozdove, prerito pokrajino in mesta, v katerih ni mogoče dihati zaradi izpuhov vseh vrst in še posebej energetskih naprav, ki slonijo na goriščih lignita.

Tako imenovani kapitalistični zahod se je neprimerno prej in ob še pravem času zavedel ekoloških problemov. Tu je država, ki ni bila neposredno vpletena v zidanje in upravljanje ekološko nevarnih proizvodnih in energetskih naprav, reagirala. To je seveda storila tudi zato, ker ni bila monolitna in je vladi vselej pod prste gledala opozicija. Gibanje zelenih, na primer, je bilo taka opozicija, ki je iz političnih razlogov in ne le iz strahu pred poškodovanjem okolja prebudila ekološko zavest.

3. Polom realnega socializma ali etatističnega modela na Vzhodu pa nikakor ne pomeni, da je to *čisti in nedvoumni triumf* evropskega Zahoda, Združenih držav Amerike ali Japonske.

a) Že pomisel te vrste bi bila *negativna*,
– ker osvobaja razvite in bogate države *odgovornosti* za položaj, v katerem je večina človeštva in še zlasti nerazvite države pokolonialnega tipa,
– in ignorira nastanek »sveta revščine« in splošne *marginalnosti* tudi v razvitih državah.

Sodobni razvoj je v prid *manjšini v sodobnem človeštvu*. Gre za zavest, ki ni vpeljana v evforijo učinkovitega gospodarskega napredka.

Premajhno zavedanje te vrste je, zgodovinsko gledano, peljalo k resnim družbenim pretresom, če že ne k socialni revoluciji. V tej luči je moč razmišljati celo o revoltu svetovnega »proletariata«. Seveda bi bila popolna špekulacija najavljati oblike in načine »upora prekletih« (*damnés de la terre*), kot bi rekel Frantz Fanon.

b) Sovjetska zveza je pravzaprav *ponižana* in ne le zaustavljena v svojih ambicijah globalne politike, kar je nasprotnika ne le navdušilo, ampak navdalo z očitno *oholostjo* in, naj rečemo, nečimrnostjo.

– Tudi v tej situaciji je moč za bodočnost izluščiti kali še nejasno artikuliranih pretresov. Nikakor pa ne gre pozabiti na večinski ruski narod v Sovjetski zvezi, ki mu njegova mnogoljudnost ne more dovoliti obstajanja na obrobju, kamor ga tira sedanja stiska »njegove« države velikanke.

– Sovjetska zveza je vsekakor izgubila, naj rečemo, bitko rivalskih hegemonov. Vprašanje pa je, ali so jo Združene države Amerike v zgodovinskem smislu dobile. Bržkone Združene države Amerike ne bodo imele posebnega iztržka iz zmage in bržkone bodo tudi zgubile vlogo evropskega »uravnavalca« in pokrovitelja, kot se je to zgodilo v katastrofalni meri Sovjetski zvezi.

c) Prav lahko se torej poraz Vzhoda pokaže skorajda kot največja *grožnja* za bodočnost Zahoda.

Prvič. Težko bo zauzdati nove silnice, ki jih je prebudil skorajda abrupten polom režimov realnega socializma. In med te gre šteti tudi vehementni antikomunizem in v njem nekritično in nepreizkušeno navdušenje nad njegovim domnevnim korektivom kapitalizma. Nič kaj lahka ne bo pot k kaki novi sintezi. To nam povsem neprikrito kaže Romunija. Jugoslavija tudi na drugačen način.

Drugič. Strukture, ki jih je Zahod vzpostavil v domnevi, da gre za obrambo

»svobodnega sveta«, postajajo odvečne. To pa ne pomeni, da se bodo zaradi odvečnosti same od sebe ukinile. Kam s strahovitimi mehanizmi vojaške sile? Kaj bo z birokracijo, ki je »povezovala« kapitalistični »tabor« in dobila resnično mednarodna razsežja?

Tretjič. Se bo kapitalizem brez večjih pretresov prilagodil situaciji, ko nima več nasprotnika, omembe vrednega še zlasti na področju gospodarstva? Kako bo to storil? Vsekakor bo v bodoče kaj malo črpal iz arzenala ideoloških konfrontacij in z dokazovanji, da je socializem inferioren na področjih, ki gredo od gospodarske neuspešnosti do pomanjkanja osebnih svoboščin. Primerjalne reference pač ne bo več. Preostalim referenčnim točkam (kot je Kitajska ali Kuba) pač že zmanjkuje resne zgodovinske kredibilnosti in jih je prej mogoče pomilovati kot karkoli drugega.

Četrtrič. Kaj bo z dolgovi, ki so zlasti za nekatere dele sveta ne le enormni, ampak fabulozni in povsem neplačljivi?

Petič. Ali bodo odnehali tisti, ki so v vseh sistemih in okoliščinah vsaj sanjali o boljšem svetu? Kakšne bodo njihove ideologije, kakšni smotri in cilji politične akcije? In še posebej: kdo bodo ti reformatorji, iz katerih slojev se bodo rekrutirali?

Šestič. To pa ni le izziv za inovatorje. Nujno se pojavljajo nostalgije iz preteklosti. Med njimi celo fašistične ideje, ki vidijo le razkroj oblasti, discipline, degeneracijo in hočejo vse »reševati« z metodami trde roke in avtoritarizma. Na to stisko, ki je kriza zavesti, se bomo še vračali.

IV. MONDALIZACIJA RAZVOJNIH MODELOV

1. Vse omenjene procese evropske dezintegracije in integracije pa je vse bolj treba obravnavati z vidika *globalnih odnosov*, oziroma skozi prizmo mondalizacije mednarodnih razmerij.

a) *Kdaj je nastopil* »trenutek« dejanske univerzalizacije v smislu »zaključenega sveta«, kjer je vse med seboj povezano in prepleteno, ni enostavno določiti. Nekateri bi se zaustavili na t. i. *kubanski krizi*, ki je izbruhnila leta 1962 zaradi namestitve sovjetskih raket na Kubi. Z grožnjo dejanske vojne so Združene države Amerike (predsednik je bil John Fitzgerald Kennedy, umorjen 1963) prisilile Sovjetsko zvezo (prvi sekretar CK KP SZ in predsednik ministrskega sveta je bil Nikita Hruščov, odstavljen 1964), da je rakete umaknila.³

Dve svetovni vojni sta bili trasiranje mondalizacije, vendar je bipolarnost blokovske delitve to zastrla in šele take krize, kot je bila kubanska, so odprle pogajanja in stanje, ki mu rečemo *detanta* (fr. *détente*, opuščanje). V tem stanju, s plimami in osekami, je doseženo trajnejše

b) *ravnotežje sil*, ki ga priznavata supersili in ga v vojnoprategem smislu motijo le še povsem lokalni spori.

c) Prav v kulminacijo takega stanja pa sta padla *dezintegracija realnega socializma* in v njem nastali problem *nemškega združevanja*. Nemška demokratična republika namreč ne bi mogla brez omenjenega razkroja in v njem povsem opešane »vodilne vloge« sovjetske hegemonije pomisliti na združitev čez blokovske meje z Zvezno republiko Nemčijo.

³ Dean Rusk, državni sekretar (minister za zunanje zadeve) je govoril »O najnevarnejši krizi, ki jo je svet kdajkoli videl« (Citirano v članku Cees Wiebes and Bert Zeeman: »I don't need your hankerkchiefs« *International Affairs*, London, Vol 66, No 1. 1990, str. 96.

2. Tako *nemško vprašanje* znova postaja osrednje vprašanje Evrope in na dnevnem redu znova njegovo reševanje. Ob tem se postavlja cela vrsta problemov:

a) Združena Nemčija s svojo središčno pozicijo v Evropi bo izsilila novo razporeditev evropskih sil in

b) verjetno transponirala vlogo cele Evrope v svetu,

c) kar se bo dogodilo v oslavitvi (ali morda celo razkroju) Sovjetske zveze in vsekakor relativnem vzponu *japonske gospodarske zmogljivosti*, in torej v novi konfiguraciji relativne vloge držav v svetovnem gospodarstvu. Vsekakor se vzpostavlja nov triangel (trikotnik), ki ruši že uveljavljene ekvilibrije. Gospodarska moč stopa v ospredje.

Morda nam to še najbolje pove François Mitterand, predsednik Francije, takole: »V vojni smo,« pravi. »Vzemimo svetovno gospodarstvo; tam ne vidimo drugega kot bojno polje, kjer se podjetja bojujejo brez milosti. Nihče ne jemlje ujetnikov. Kdor pade, je mrtev. Kot da bi šlo za vojaško strategijo, zmagovalca navdajajo vselej najbolj enostavna pravila: najboljša priprava, najhitrejša gibanja, ofenziva na nasprotnikovem terenu, dobri zavezniki, želja po zmagi.«⁴

Zdi se, kot bi to res bila tudi usoda Evrope, če se hoče ohraniti kot bodočnost sveta določujoča silnica v novih razporeditvah, ki so v prvi vrsti utemeljene na *gospodarskem področju*.

3. Pa je treba dodati še noto, naj temu rečemo, *korekcijo* v smislu, da se preurejanje globalnih odnosov ne odvija le na področju neusmiljenega gospodarskega tekmovanja. Morda to tekmovanje le bolj poudarja *različne razsežnosti globalne krize*, ki bi jo bilo treba nadvse pozorno spremljati. Gre namreč za določeno brezvétrje perspektiv človeštva, ki si po zlomu mnogih teorij razvoja in natančno zastavljenih ciljev ne zna najti moralnih in etičnih opor ali okvirov svojega dejanja in nehanja.

Seveda gre za razmišljanje, ki izstopa iz zastavljene teme. Vendar le na videz. Konec dvajsetega stoletja namreč najavlja neko vrsto duhovne opustošenosti, v kateri so največje žrtve tisti, ki so imeli največje ideale o boljši in pravičnejši, homogenejši in brezkonfliktni družbi. Eksperimentiranje s socializmom je vsaj začasno paraliziralo, naj tako rečemo,

a) *sanje* o boljšem človeštvu in rekli bi, da je ideološka kriza vsaj trovrstna:

– Kaj malo se zdi, da je mogoče s pridom črpati iz preteklih izkušenj in ni več mogoče sklepati o razpoznavnih zakonitostih, ki jih zgodovinsko prehojena pot človeštva ponuja kot napotilo za bodočnost.

– »Pospeševanje« zgodovine se je izkazalo kot siljenje v brezizhodno krizo.

– Bodočnost postaja negotova. Najavlja se čas poln kontrastov, tavanja in ne le nepričakovanih blokad. Kljub neslutnemu razvoju proizvodjalnih sil ne odneha-jo ali pa se celo večajo človeške stiske.

b) Priče smo celi vrsti *retrogradnih* miselnih preobratov, ki se zdijo v popolnem nasprotju s časom racionalnosti in vere v nezadržan napredek, ki ima svoje trdno oporišče le v skokovitem razvoju tehnologije.

Naj omenimo le nekaj pojavov, ki posebno prizadevajo Evropo. Omejili se bomo predvsem na negativne odgovore na izzive bodočnosti.

– Neofundamentalizem bomo imenovali poskus uvajanja povsem določenega *tradicionalizma*. Njegove pojavne oblike so religiozne, so pa tudi nacionalne oziroma etnične. V strahu pred bodočnostjo, v težavah priznanja nezadostnosti zlasti v tehnološkem razvoju so gibanja in so države, ki iz svojih slabosti delajo vrline

⁴ V »Pismu vsem Francozom«, aprila 1988.

tako, da se vračajo k *mitologizaciji* preteklosti. Še zlasti je militanten tak fundamentalizem tam, kjer se združijo njegove nacionalne in religiozne sestavine.⁵

Ne gre pa pozabiti, da se ta retrogradna težnja pojavlja v svetu, ki je dejansko enovit («zaključen svet») in v katerem so na voljo katastrofična uničevalna orožja. V imenu fundamentalističnih iluzij pa je možno ubijati ljudi.

– *Postmodernizem* je »baza« zbeganih, zavrača temeljno postavko »pravega modernizma«, da je vse, kar prihaja, boljše od tistega, kar je bilo. Vse naj bi bilo že izrečeno, postorjeno in, naj rečemo, zaigrano.⁶ V tem je zapopaden defetizem in iz tega sledijo vse negotovosti. Nastopajoči časi naj bi bili le prevračanje »že videnega« in tako smo odprti za vse možne avanture in nova eksperimentiranja. Ni jih pa možno, še zlasti v njihovih pasteh in čereh, predvidevati.

c) Tako nismo le v neznanem, smo tudi v *neimenovanem*; s tem pa mislimo na dejstvo, ki ne zadeva le poimenovanja nastajajoče družbe (postindustrijska, informacijska ali kako drugače), marveč vsebino, ki naj bi imela določeno ime.

Res je, da so vsi znaki konca, zatona, prekinitve in še kaj tudi najave kakega novega rojstva. In tu nam je potreben velik miselni napor:

– kako razumeti ambiguiteto znanstvenega napredka in silino tehnoloških inovacij v

– negotovosti krize zavesti in najavah konfliktov, ki bodo morda še bolj okrutni ne le v tekmovalni vnemi ločenih človeških skupnosti, marveč tudi v odrinjanju, marginalizaciji tistih, ki tekme ne bodo zmogli?

Naj le omenimo nekatere vidike še »neimenovanega«, ki niso vezani le na zlom socialističnih iluzij, marveč na povsem razvidne nejasnosti v trasiranju razvoja:

Prvič. Bilo bi nekoliko preuranjeno sklepati, da bo neoliberalizem tržnega gospodarstva zavrgel in odstranil vse druge ali drugačne oblike gospodarjenja.

Drugič. Razvnele se bodo razprave o tem, kakšen politični sistem je najboljši, najbolj demokratičen in človeku najbolj po meri. Večstrankarski pluralizem je celo tam, kjer se je uveljavil v »klasični« podobi, evidentno nepopoln način političnega odločanja in zlasti je nedorečena njegova vloga pri urejevanju vseh zapletenih medčloveških in medskupinskih odnosov. Težko bi rekli, da rešuje polnovredno sodelovaje vsakogar v javnih zadevah.

Tretjič. Ne gre pričakovati resničnega konca ideologije. Svetovnonazorske, verske in še mnogotere razlike med ljudmi in celimi narodi se prej poglobljajo, kot pa premoščajo s kakimi univerzalnimi verovanji ali vrednotami.

Četrto. Ostali bodo vsakovrstni marginalci, ki jih bo družbeni razvoj obšel ali pa potiskal na družbeno dno; vselej so se taki družbeni sloji upirali privilegiranim in ni verjetno, da bodo ti upori odpadli v razmerah po mnogih šivih razklanega človeštva.

Petič. Težko si zamišljamo, da se bo politika kot dejavnost, s katero se urejajo vloge in položaj posameznikov in družbenih skupin v sodobni državi, usmerjala zunaj ožjih krogov politikov; ne glede na njihove navidezne altruistične namene bodo delovali kot borci za oblast, za prestiž in osebno veljavo, v kar vnašajo nepopolnosti pogosto patološko urejenih osebnosti.

⁵ Glej: *Politična kultura*, Maribor; Obzorja, 1989, str. 245-247.

⁶ O postmodernizmu. Dick Hebdige: »Postmodernism and Other Side« *Journal of Communication Inquiry*, prevedeno v *Kulturi*, Beograd, br. 84-87, 1989, str. 108-138

V. IN KAKO NAJ SKLENEMO?

1. Evropa se hkrati komponira in dekomponira, sestavlja in razstavlja. Če bo prevladala skoraj splošno zelena in pričakovana težnja k združevanju, se bo to dogajalo v svetu, ki ima dve zunanjeevropski dinamični razvojni središči – Združene države Amerike in Japonsko.

a) *Japonska* se je uveljavila kot ekonomska supersila. Kaže že povsem jasne pretenzije globalne narave, ki bodo prav gotovo gospodarsko moč prelivale v politično. Tako je zlom držav realnega socializma takoj privabil japonsko diplomacijo, ki utira pot bujnim potencialom. Naj navedemo le naslednje dejstvo: japonske firme že »proizvajajo« polovico patentov v svetovnem razsežju.⁷

Japonska prav gotovo nima le nerealnih namenov. Ta velika sila v polnem vzponu je že postala prvi svetovni financer. V tujini ima že kapital, ki presega 300 milijard dolarjev.⁸ In še razvojne prerogative je med vsemi tekmeci najbolj prilagodila nastopajočemu času: Japonci doma investirajo predvsem v povečanje storilnosti (inovacije itd.), tako da imajo že obstoječe proizvodne zmogljivosti večjo dinamiko v svetovni konkurenci. V to smer gre že 24% vrednosti kosmatega nacionalnega dohodka, v Združenih državah Amerike je temu namenjenih le 10%.

Naj omenimo še primerjalno gospodarsko rast v 80. letih in pokazalo se nam bo, da je kosmati narodni dohodek na Japonskem zrasel za 51% in ni bil nobeno leto manjši kot 3%, v Združenih državah Amerike je bila rast 30%, v Zvezni republiki Nemčiji, ki je vsekakor gonilna sila evropske integracije in prva v gospodarski moči, pa je rast bila le 22%. Relativno gospodarsko upadanje Združenih držav Amerike je očitno.⁹ Delež združenih držav Amerike je v svetovnem bruto proizvodu padel s 27% v letu 1950 na 18% v letu 1984. Velika gospodarska sila se lahko le tolaži, da je prispevala k dvigu sedaj rivalskih drugih gospodarstev.

Že to nas navaja na sklepanje, da Japonska ne bo imela enakih in tudi ne sovpadajočih interesov z drugimi gospodarskimi velikani. Svetovni trikotnik, v katerem naj bi bila poleg Združenih držav Amerike tudi Evropa, kaže številne kolizije. Ameriški trgovinski primanjkljaj z Japonsko se je (1989) dvignil na celih 49 milijard dolarjev. Evropa bo preplavljena z japonskim blagom, če mu le odpre vrata. Brez oklevanja lahko pričakujemo da bo japonska uspešnost ustvarjala nove in vse večje napetosti v svetovnem gospodarstvu.

b) *Nemška združitev* v resnici ne more kaj velikega spremeniti razen v Evropi. Samo tu bodo nastala nova razmerja moči, to pa ne bo nujno imelo globalnih posledic, ker bodo tam razporeditve moči presegale evropska razmerja. V Evropi pa se zadeve utegnejo močno spremeniti. Francija je sicer kovala tesno zavezništvo z Nemčijo in tako so presežena zgodovinska rivalstva med Nemci in Francozi, vendar je to delala s pomanjšano Nemčijo. Povečana Nemčija bo kvalitativno drugačen partner. Združena Nemčija bo postala tudi nekakšno pangermansko žarišče, kot je bila že v zgodovini. Postopoma utegne postati celo druga največja gospodarska sila na svetu. Kot taka se pa prav gotovo ne bo več zadovoljevala s svojimi mejami in omejitvami.

Vse tiste, ki bi menili, da ni nemškega vprašanja v tem smislu, opozarja Egon

⁷ »Back to the drawing board« *The Economist*, London, December 2, 1989, str. 2. Japanese Technology (Surwey).

⁸ Phillipe Pons: »Le Japon plus puissant que jamais«, *Le Monde*, Paris, 4 avril 1990, str. 27.

⁹ Barry P. Bosworth and Robert Lawrence: »America in the World Economy«, *Economic Impact*, Washington. D.C. 1989/3, str. 37.

Bahr.¹⁰ »Če srečate Nemca, ki vas prepričuje, da ne misli na nacionalno vprašanje, mu ne verjemite.«

c) Najavlja se potemtakem *evropska in z njo svetovna nestabilnost*, hkrati pa več alternativnih polov, na katere se bodo obračali manj razviti zaradi tehnoloških inovacij in kapitala, da trga ne omenjamo.

Veliko vprašanje je, kako bo Evropa vzdržala nove napetosti: v sami Evropi in v svetu gospodarske tripolarnosti.

ZDRAVKO MLINAR

Evropska integracija z vidika teorije prostorsko-družbenega razvoja

1. V tem prispevku bom opozoril na nekatera temeljna vprašanja, ki predvsem z vidika sociološke teorije prostorsko-združenega razvoja dajejo dolgoročno usmeritev v razpravah o tako aktualni temi, kot je evropska integracija. Prav tedaj ko se na novo lotevamo takšne teme, je še toliko bolj pomembno, da se opremo na teorijo in se tako izognemo nevarnosti, da bi ostali na površini ali ponovno odkrivali Ameriko. Družbene znanosti (ki so tej temi najbližje) so se v preteklih desetletjih osredotočale na procese »nacionalnega formiranja« ali pa so vsaj nacionalno-državne okvire jemale kot nekakšno naravno stanje stvari. Razen nekaterih (sub-)disciplinarnih področij, kot so mednarodno pravo, mednarodni odnosi, mednarodno gospodarstvo ipd., ki so se prav specializirala za proučevanje procesov v širšem prostoru, bi lahko rekli, da je družboslovno raziskovanje v nekakšnem *faznem zaostanku* za dejanskimi tehnološkimi ter družbenoekonomskimi spremembami, na podlagi katerih se razširjajo prostorski okvirji (medsebojnih) odvisnosti med ljudmi.

Kljub temu pa nam ni treba začeti od začetka. Na voljo so nam tem bogatejša spoznanja, čim bolj upoštevamo dejstvo, da je treba fenomenološko oznako »Evropa« (saj to ni teoretski pojem) šele prevesti v teoretični jezik. Šele na ta način se nam odpira pot do bogatega, že akumuliranega znanja, ki je pomembno za obravnavo konkretnega geografskega območja. S sociološkega vidika nam torej ne gre predvsem za opisovanje enkratnosti v današnjem času in v konkretnem geografskem prostoru. V tem smislu nas torej ne zadovoljuje tradicija opisnega prikazovanja posameznih območij sveta, ki je dobilo oznako »area studies«. Seveda je zlasti v začetni fazi ukvarjanja s to tematiko pri nas treba zagotoviti dostop do večje količine informacij o posameznih delih tega dogajanja (tu je danes še velika praznina, pa bodisi da gre za politične ali gospodarske vidike delovanja Evropskih skupnosti, za naš sistem izobraževanja, ki skorajda v celoti pušča ob strani integracijske procese v Evropi ipd.) Vendar pa na tem mestu želimo poudariti predvsem nekatera temeljna protislovja in strateška vprašanja v pojasnjevanju in usmerjanju tega dogajanja z vidika dolgoročne, razvojne perspektive.

¹⁰ Citira André Gisselbracht: »Les inquiétants arguments du néopatriotisme germanique«, *Le Monde Diplomatique*, Paris, avril 1990, str. 17.

2. Ne da bi vsaj poizkušali povzemati razlago »razvojne logike družbenih sistemov« ter razvoja kot enotnosti nasprotij procesov osamosvajanja in povezovanja, kar smo predstavili že na drugem mestu, lahko vendarle nakažemo vsaj nekatere navezave na vprašanja o integracijskih procesih v Evropi danes. Širši teoretični pristop nam omogoča, da se izognemo enostranostim, ki so prav značilne za razprave o tej temi. Tako je značilno, da se integracijski procesi obravnavajo kot preprosto, nenehno razširjanje teritorialnih okvirov povezovanja ljudi. Pri tem pa se ne upošteva, da gre za protislovne težnje in spopadanje obeh procesov (osamosvajanja in povezovanja), ki vodi do značilnih cik-cak nihanj v tem času, tako da enkrat prevlada težnja k razširjanju okvirov povezovanja, v naslednjem obdobju pa stopi na prvo mesto težnja k večji samostojnosti. Tako nam zgodovinska retrospektiva pokaže (vsaj za nekatere dele prebivalstva), da smo bili že pred prvo svetovno vojno vključeni v širši evropski prostor (npr. naši izobraženci so se formirali na univerzah na Dunaju, Pragi, Berlinu idr.). Kasnejši poudarek na nacionalni osamosvojitvi pa je obenem imel za posledico tudi določeno zapiranje v ožje nacionalne prostorske okvire.

Z vidika prostorsko-družbenega razvoja lahko pričakujemo, da bo višja stopnja odprtosti teritorialno-družbenih sistemov, ki omogoča sproščenejšo gibljivost ljudi, materialnih dobrin, kapitala in idej, privedla do (občutka) ogroženosti subjektov v zatečenih, tradicionalnih okvirih in da bo temu sledila reakcija, tako da se bodo povečale zahteve po večjem nadzoru in selektivnosti dostopa v lastni prostor. To se že danes kaže npr. v Sloveniji, ko večina prebivalstva zahteva, da se omeji priseljevanje »z juga«, in se nasploh zaostruje občutek ogroženosti nacionalne identitete. Torej ne gre preprosto za nekakšen linearni trend odpravljanja meja, ki so nam bile vnaprej dane ali vsiljene od zunaj. Pri tem se pogosto niti ne zavedamo, da jih tudi sami ohranjamo ali celo na novo vzpostavljamo.

3. Najbolj značilno poenostavitev v razumevanju procesov evropske integracije vidim v tem, da se krepitev *nacionalne suverenosti* obravnava vzporedno in neprotislovno s krepitvijo integracijskih procesov v Evropi, ki naj bi vodili k »Evropi brez meja«. Pri tem gre bodisi za iluzijo ali pa za zavestno prikrivanje dejstva, da enega ni mogoče v polni meri uveljavljati brez omejitev na strani drugega. Kako naj uveljavljamo popolno nacionalno suverenost v »Evropi brez meja«, tj. v Evropi s povsem sproščeno mobilnostjo ljudi, dobrin in idej? Če si že vsakdanja politična praksa dovoljuje poenostavitve in enostranosti, tako da prikazuje samo pozitivne, zelene učinke danes že splošno sprejete usmeritve k Evropi, pa si tega ne moremo dovoliti v temeljitejši družboslovni analizi. Že dosedanje izkušnje ob vključevanju posameznih zahodnoevropskih držav v Evropsko skupnost nam potrjujejo, da je temeljni problem prav *protislovno razmerje med avtonomijo* (nacionalno suverenostjo) *in integracijo*. V tem smislu je razumljivo, da so se že od samega začetka pojavljala velika nesoglasja v Evropi glede tega, kako pristopiti k evropski ekonomski integraciji. V Veliki Britaniji, na Norveškem, v Grčiji in drugod je bil zelo močan odpor proti takšnemu vključevanju v Evropsko skupnost, ki bi pomenilo tudi žrtvovanje nacionalne suverenosti. Norvežani so celo na referendumu (s 53,49% vseh glasov) zavrnili članstvo v Evropski skupnosti.

Protislovje med samostojnostjo (suverenostjo) in povezovanjem (integracijo) je izhodišče, na podlagi katerega sta se izoblikovali dve temeljni usmeritvi, tj. konfederalistična in federalistična. *Konfederalistična usmeritev* predpostavlja, da med državami pride do soglasja o medsebojnem sodelovanju, vendar tako da pri tem ne bi prišlo do kakršnegakoli omejevanja njihove nacionalne suverenosti. Kot ugotavlja Klaus-Dieter Borchardt, pri tem ne gre za to, da bi ustvarili nekakšno

»super državo«, ki bi jih vse zaobsegla, temveč gre za povezovanje suverenih držav v konfederacijo, v kateri ohranjajo svoje lastne nacionalne strukture. Na takšnem načelu temelji delovanje Sveta Evrope in OECD-ja.

Na drugi strani pa imamo *federalistično usmeritev*, ki teži k preseganju tradicionalnih razlik med nacionalnimi državami. Pri tem gre za prepričanje, da se mora preživela koncepcija o neprekršljivi in nedeljivi nacionalni suverenosti umakniti in prepustiti svoje mesto uveljavljanju skupne suverenosti držav, ki se vključujejo v nadnacionalno skupnost. Tako naj bi prišli do evropske federacije, v okviru katere naj bi skupne (zvezne) oblasti usmerjale vse vključene narode, ki pa bi sicer še vnaprej ohranjali svoje individualne identitete.

V zvezi z oblikovanjem Evropske skupnosti je načelno sicer prevladala federalistična usmeritev. Vendar pa je zaradi odpora držav članic, da bi se povsem odpovedale svoji suverenosti in stari nacionalnodržavni strukturi, dejansko prevladala nekakšna *kompromisna rešitev*. To pomeni, da gre za več kot le za medsebojno sodelovanje med državami konfederacije, obenem pa – vsaj za sedaj – še ne za izoblikovanje trdne federalne strukture. Namesto da bi se države članice kar nasploh odpovedale svoji suverenosti, so odstopile le od dogme o njeni *nedeljivosti*. Tako naj bi *postopoma* premoščali prepad med nacionalno avtonomijo in evropsko federacijo. To je praktično pomenilo, da se je začela razprava, na katerih področjih oziroma glede katerih zadev so države članice pripravljene *odstopiti del svoje suverenosti* in jo prenesti na nadnacionalno skupnost. Ta proces se je najprej začel na ekonomskem področju, vendar se postopoma razširja in ne kaže, da bi se zaustavil.

4. Glede na navedeno je treba upoštevati, da gre v Sloveniji in Jugoslaviji za specifične razmere, ki odstopajo od predvladajočih usmeritev in razvojnih trendov v najbolj razvitih državah na Zahodu. Medtem ko je pri nas nacionalna suverenost postala glavna družbena vrednota (za Slovenijo, za Hrvaško, tudi za Srbijo ipd.), na Zahodu že nekaj časa stopajo v ospredje ocene o tem, da je »nacionalna država« stvar prejšnjega stoletja in *preživel okvir za odločanje* o temeljnih problemih ljudi v današnjem svetu. Ta država, kot je o tem pisal že Daniel Bell, je po eni strani premajhna in je preozek okvir, da bi lahko znotraj njega preprečevali ali reševali vse številnejše probleme, ki so povzročeni zunaj njenih meja. Po drugi strani pa je prevelika predvsem v tem smislu, da je preveč odmaknjena od raznovrstnih problemov ljudi v konkretnih, povsem specifičnih vsakdajih življenjskih razmerah. V tem smislu torej nacionalno državo izpodkopavajo procesi, ki jih ni zmožna več obvladovati. Tu gre tako za procese internacionalizacije in globalizacije, ki se vse bolj izmikajo njenemu nadzoru (npr. satelitski komunikacijski »čezmejni pretok podatkov« preko računalniških omrežij). Obenem pa gre za procese individualizacije, ki tudi znotraj njenih okvirov toliko povečujejo notranjo raznovrstnost, da le-te ne more več obvladovati ali se vsaj odzivati nanjo.

Že pred časom je postalo jasno, da vasi, manjša in tudi večja mesta, občine, province in regije de facto in de jure izgublajo svojo avtonomijo in postajajo podrejene oblastem nacionalne države. Podrobno pa, kot sta ugotavljala že Dahl in Tufta (1973), se v drugi polovici 20. stoletja zmanjšuje tudi suverenost nacionalnih držav, s tem ko se vključujejo v nadnacionalne organizacije, kakršne so Združeni narodi, NATO, EFTA, Comecon idr., in prevzamejo obveznosti, ki *omejujejo njihovo suverenost*, Če pa se bo ta proces, kot nakazujeta avtorja, nadaljeval, se bo v prihodnosti tudi nacionalna država preobrazila v nekakšno »lokalno oblast«.

Bodisi da imamo v mislih ekološka, gospodarska, vojaška ali druga področja, povsod se kaže – in najprej ravno pri majhnih narodih – da posamezna država ne

more več sama ustrezno obvladovati problemov, ki se pojavljajo. Nazorni primeri so lahko: katastrofa v Černobilu, onesnaženje Jadranskega morja ali rek, ki prehajajo državne meje, ali pa cene kmetijskih pridelkov na zahodnoevropskem trgu ipd.

Naša miselnost je vse preveč ujeta v razmere iz preteklosti. To je po svoje razumljivo saj – kot pravi R. Dahl – je v *dveh tisočletjih* prevladovalo stališče, da je majhna mestna država tista, ki daje optimalne možnosti za demokracijo; *okrog 200 let* je prevladovalo prepričanje, da je nacionalna država optimalna za demokracijo. Danes pa nam življenjska dejstva kažejo, da to ni več niti ena niti druga. Politična teorija se je preveč osredotočila na vprašanje, kako demokratizirati *eno suvereno enoto*, pri tem pa je spregledala problem demokratizacije političnega sistema, ki ga sestavlja vrsta enot v medsebojni interakciji, od najmanjših do največjih. Namesto da se torej osredotočamo na prav določeno vseobsegajočo in suvereno enoto, bo treba šele uveljaviti drugačno gledanje, ki bo upoštevalo vrsto medsebojno povezanih političnih sistemov oziroma vrsto enot, od katerih nobena ni (povsem) suverena.

Tudi vrsta primerov iz našega vsakdanjega življenja – pri čemer puščamo ob strani absurde ideološkega ekskluzivizma – nas opozarja na avtarkizem ter na *podcenjevanje dejanske odvisnosti* preko državnih meja. Tako smo pred časom zelo resno razpravljali o tem, ali naj bi tudi v Jugoslaviji uvedli t. i. letni čas ali pa naj bi ostalo po starem, čeprav je to spremembo že predtem uvedla vsa zahodna Evropa. Ta drobceni primer nam torej razkriva določeno prepričanje in obenem *samoprevaro*, da se lahko sami odločimo tako ali drugače, da sami ne glede na zunanji svet »držimo stvari v svojih rokah«. Vendar pa se zdi, da je pri tem premalo jasno, da takšna miselnost kaže na usmeritev k »*samosojnosti z izključevanjem*«, ki ne zagotavlja nikakršne razvojne perspektive. To je t. i. negativna svoboda, ki si jo lahko privoščimo, če se ločujemo od drugih, tako kot to dela Albanija. Vključevanje v širši svet pa ne pomeni le povečevanja svobodne izbire alternativ, temveč vzporedno s tem tudi toliko bolj dosledno upoštevanje določenih splošnih norm in discipline, ki je osnovni pogoj za poenotenje v širšem prostoru. Zato je razumljivo, da danes stopa v ospredje vprašanje standardizacije zlasti v smislu zagotavljanja splošnih, mednarodnih standardov. Čim doslednejša je uveljavitev teh splošnih standardov (torej dosledna omejitev osvobodbe ali samovolje posameznika in posamezne države), tem širše postaja področje ustvarjalnega kombiniranja standardiziranih elementov v vse bolj raznovrstne konstrukte.

5. Z vidika že nakazanih razvojnih procesov vrsta dosedanjih samoumevnosti postaja vprašljivih. Npr.: *kdo so subjekti integracijskih procesov* v Evropi. Če upoštevamo povedano, to niso več avtomatično (le) posamezne nacionalne države, ki kot nekakšni monopolni predstavniki vseh raznovrstnih interesov preko svojih zunanjih ministrstev stopajo v medsebojne stike. Takšna konvencionalna predstava je postala sporna tako v teoriji kot v praksi. V strokovni literaturi jo označujejo tudi kot »*model biljardnih krogel*«. Pri tem je mišljeno, da posamezne države tako kot krogle na biljardni mizi prihajajo v stik le ob svoji zunanji površini. Pri tem gre lahko tudi za občasna trčenja, vendar pa struktura in odnosi znotraj vsake krogle (države) ostajajo v bistvu nespremenjeni. Vendar pa takšen model ne more več pojasnjevati razmer v današnji Evropi, ki jih dosti ustrežneje izraža »*model omrežja*«. Pri tem pa gre za celovito medsebojno prepletenost posameznih držav, ki dobivajo naravo vse bolj odprtih družbenih sistemov.

Pri tem postaja vse težje dosledno razločevati *notranjo* in *zunanjo politiko*. Vse več je avtonomnih subjektov (subsistemov), ki legitimno delujejo ne le znotraj državnih meja, temveč tudi v mednarodnem merilu. Na ta način se povečuje

celovitost interakcij med državami, ki – še zlasti z razširjanjem informacijske in komunikacijske tehnologije – zmeraj bolj uhajajo državnemu nadzoru.

Jugoslovanska politika je v zvezi s konceptom deetatizacije sicer pred časom sprožila vprašanje »podružbljanja zunanje politike«, tako da so tudi republike in – zlasti v obmejnih območjih – tudi občine začele dobivati nekatere pristojnosti. Vendar pa je v osnovi prihajalo do velikega razhajanja med ideologijo samoupravljanja in prevladujočo prakso klasično državnega reševanja »zunanjih zadev«.

6. Ob vsem tem se zdi logično, da se tudi danes zastavlja vprašanje, kot ga je oblikoval npr. Dimitrij Rupel, kako naj se vključujemo v Evropo: *preko Beograda ali preko Ljubljane*. Če iščemo teoretično podprt odgovor na zastavljeno vprašanje, je treba upoštevati, da se s procesom individualizacije povečuje raznovrstnost v sistemu do te mere, da *nikakršen splošen reprezentant* le-te ne more v celoti zajeti, predstavljati in uveljavljati navzven v odnosu do drugih sistemov. Tako ne glede na konkretno normativno ureditev dejanska družbena kompleksnost vse bolj izsiljuje neposredno nastopanje prizadetih subjektov tako na nacionalni ravni kot tudi v mednarodnem merilu. Takšno razumevanje se sklada s splošno teoretsko interpretacijo družbenega razvoja, v katerem gre po eni strani za polarizacijo v smislu individualizacije in globalizacije, po drugi strani pa za *krepitev neposrednih vezi in do prežemanja* med človekom kot posameznikom ter globalnim družbenim sistemom.

Ob takšnem razumevanju razvojnih sprememb se nakazujejo tudi implikacije glede načina našega vključevanja v Evropo. Ob krepitvi *neposrednih vezi* posameznih subjektov in globalne družbe (zaradi poenostavitve si lahko dovolimo napako, da to družbo enačimo z Evropo), vse bolj ostajajo na stranskem tiru t. i. »*vmesne ravni*« in *strukture*. Le-te le upočasnjujejo pretok informacij in reševanje zadev in tako postajajo ne le odvečne, temveč zavirajoče. To najbolj jasno doživljajo prav dejavniki iz relativno najbolj razvite jugoslovanske republike, ki je tudi geografsko najbližje jedru razvite Evrope, pa se vendarle morajo gibati le v – bolj ali manj na povprečje naravnanih – normativnih okvirih za celotno državo.

Če bi uporabili terminologijo, ki jo je uvedel Robert Dahl, bi lahko rekli, da je Jugoslavija kot politični sistem dostikrat tudi prevelika za reševanje določenega političnega problema. Če namreč *uporaba uniformnih pravil* v prostoru celotnega političnega sistema z danimi mejami povzroči določene stroške (ali izgubo koristi) za nekatere dejavnike, ki bi se jim lahko izognili (brez pomembnejših stroškov za druge) z neuniformnimi pravili, tedaj lahko rečemo, da so meje političnega sistema širše kot pa meje političnega problema. Prav to pa zadeva enega temeljnih neskladij v Jugoslaviji v povojnem obdobju. Po eni strani smo imeli velike ekonomske in kulturne razlike, po drugi strani pa uniformno normativno in institucionalno strukturo. Glede na to lahko perspektivo vključevanja v Evropo vidimo le v sproščanju delovanja in v povečevanju avtonomije ob vključevanju v mednarodni prostor; ne pa v tem, da se bomo najprej poenotili v Jugoslaviji in šele tako »okrepljeni« začeli vstopati v Evropo.

Etnična sorodnost, ki je bila pred stoletjem podlaga za integracijska gibanja v širšem prostoru (panslovansko, pangermansko ipd.), danes ne more odtehtati velikih tehnoloških, ekonomskih in kulturnih razlik med jugoslovanskimi narodi. Krvna sorodnost, kolektivni spomin o boju proti skupnemu zunanjemu sovražniku ter ideologija bratstva in enotnosti, kot vse kaže, ne bodo zadostovali, da bi se Jugoslavija frontalno in integralno vključevala v razviti del Evrope. Vendar pa pri tem ne bi kazalo spregledati, da se proces individualizacije ne končuje in izčrpuje na ravni republike in da sega čez teritorialne in druge družbene skupine vse do

človeka kot posameznika. V tem smislu se torej v perspektivi ne bomo vključevali v Evropo niti preko Beograda niti preko Ljubljane, temveč preko specifičnih družbenih skupin in tudi preko individualno ustvarjenih omrežij, ki ob vstopanju v informacijsko dobo postajajo vse bolj vsakdanja realnost.

7. Ob značilni krepitvi *radialnih komunikacij* med razvitim evropskim jedrom in njegovim obrobjem (analogno velja v svetovnem merilu) lahko pričakujemo, da se bo – vsaj relativno in prehodno – zmanjšala intenziteta *lateralnih oz. tangencialnih interakcij* med bližnjimi regijami in narodi. Okrepljeni vpliv evropskega in svetovnega jedra (z vidika modela odnosov med »jedrom in obrobjem«) bo na več načinov pogojeval tudi spremembe v odnosih med posameznimi regijami v Jugoslaviji. Razlike, ki so se zaostrovale in vodile do konfliktov v relativno zaprtem prostoru jugoslovanske države, bodo dobile drugačen pomen v širših evropskih okvirih. Čim večja bo odprtost države, tem bolj bo to pomenilo tudi relativizacijo sedanjih teritorialno zasnovanih konfrontacij ter medsebojnih izključnosti v smislu logike zero sum game. Podobno kot so nekdanje razlike in nasprotja med mestom in vasjo v zadnjem času že močno v ozadju, podobno lahko pričakujemo, da bo intenziviranje vplivov razvitega evropskega jedra (tehnološko, ekonomsko, kulturno in politično) predstavljalo nekakšen skupen zunanji dejavnik, ki bo zlasti med mlajšimi in prihajajočimi generacijami ustvarjal vse širše skupne imenovalce v globalnem družbenem kontekstu. Že danes imajo mladi dosti več skupnega v svoji vrstniški kulturi (npr. rock glasba), pa čeprav so pripadniki različnih narodov, kot pa imajo skupnega s starejšimi generacijami lastnega naroda (npr. nepoznavanje ali odklanjanje narodne glasbe).

Glede na to da je Jugoslavija do sedaj ostajala na robu integracijskih procesov v Evropi, se zdi razumljivo, da se danes poizkuša nadomestiti zamujeno. Ob tem pa zahajamo v nevarnost, da zanemarimo neželene implikacije tega procesa. Evropska integracija se obravnava predvsem kot povečevanje možnosti našega dostopa do bogastva raznovrstnosti razvite Evrope. Obenem pa se zanemarija, da gre pri tem za protislovje, ki smo ga že na drugem mestu označili v smislu »dveh zakonov dostopnosti«. Po eni strani si namreč vsakdo prizadeva pridobiti prost dostop do vseh drugih; po drugi strani pa želi uveljavljati svoj nadzor nad dostopnostjo kogarkoli drugega do sebe.

Z vidika naše teme to pomeni, da hkrati, ko se nam nakazujejo perspektive bolj odprtega vključevanja v razviti svet, ne smemo zanemarjati spremnega procesa, da bodo tudi drugi imeli *neoviran dostop do nas*. Prav na tej točki pa je *majhen narod*, kot smo Slovenci, še prav posebej ranljiv. V tem smislu se nam torej razkriva paradoksalni položaj, da je naše vključevanje v »Evropo brez meja« v določenih pogledih pot za razrešitev današnje družbene krize, po drugi strani pa obenem način vse večjega *ogrožanja naše kulturne in nacionalne identitete*. Do sedaj je bila osrednja pozornost Slovencev usmerjena na gibljivost ljudi (predvsem priseljevanje delavcev) znotraj državnih meja. Že pri tem je prišlo do dramatičnih zaostritev v mednacionalnih odnosih in do vrste »obrambnih reakcij« tako na gospodarskem, kulturnem kot tudi na političnem področju. Pri tem mislim na zahtevo po omejitvi zaposlovanja delovne sile iz drugih republik, na ukrepe v zvezi z zaščito slovenskega jezika (npr. jezikovno raziščišče, konflikti v zvezi z uporabo slovensščine v JLA, že pred časom pa tudi na radiu in TV), na politične zahteve po doslednejšem uveljavljanju nacionalne suverenosti idr. Ob vsem tem pa se zdi, da nasplošno danes podcenjujemo potencialno ogrožanje s strani razvitih držav Evrope. Razlika je verjetno v tem: delavci z »juga« so, ob tem ko so sicer prevzemali najbolj nezaželena opravila, predstavljali nekakšno motnjo v »čistem« sloven-

skem okolju in slovenski kulturi (čeprav se postopoma tudi asimilirajo); odpiranje meja v odnosu do zahodnega sveta pa nas potencialno ogroža tako, da nas – kot avtohtone prebivalce – s svojo premočjo lahko spravi v povsem podrejen položaj ali pa celo povsem preplavi našo lastno identiteto.

PETER KLINAR

Integracijski procesi v Evropi z vidika medetničnih in migracijskih procesov

1. Zgodovinski pogled na Evropo opozarja na tradicionalno *dihotomijo med zahodno in vzhodno Evropo*, ki se je ohranila do sodobnosti s svojo politično razdeljenostjo med dva bloka. Ta dihotomija opozarja na ekonomske in civilizacijske razvojne, kulturne, religiozne in druge razlike. Medtem ko se zahodne družbe hitro razvijajo proti postindustrijskim, informatičnim družbam z delujočimi državami blaginje, vzhodne evropske družbe v tem razvoju zaostajajo, ko doživljajo prehode iz tradicionalnih proti industrijskim družbam z minimalnimi znaki postindustrijskega razvoja. Vzhodne evropske družbe so na obrobju ali zunaj zahodno-evropskega razvoja kvalitete življenja, čeprav so se zrušili njihovi realsocialistični politični sistemi, ki postopno postajajo podobni zahodnim (kapitalističnim) političnim sistemom.

2. Ideja združevanja in povezovanja Evrope ni nova, v sodobnosti pa se začneja uresničevati. Vendar *integracija Evrope poteka predvsem v okvirih zahodne Evrope*, ki jo moramo označiti kot pretežno germansko-romansko ekonomsko in politično integracijo. Vzhodni (slovanski in drugi) del Evrope pa je zunaj te integracije, čeprav se mu s političnimi spremembami odpirajo neke možnosti.

3. V *zahodni Evropi* utegnejo zaradi njenega postindustrijskega razvoja zoreti razmere za uveljavljanje takšnih medetničnih odnosov, ki se začenjajo uveljavljati v teh fazah družbenega razvoja. Pričakovati je mogoče, da bodo v *medetničnih odnosih med avtohtonimi etničnimi skupinami* upadali pojavi etnične stratifikacije, ki temeljijo na prirojenem statusu in se nadomeščali s pojavi razvitejše socialne stratifikacije, zasnovane na pridobljenem statusu. Etničnost v pluralističnih družbenih razmerah postaja pojav horizontalnih in ne vertikalnih družbenih razlik, kar je razumeti, da se začenjajo uveljavljati procesi etnične enakopravnosti med avtohtonimi etničnimi skupinami. Pluralistične družbene razmere zahtevajo razvoj avtonomije, količinskih etničnih manjšin in nadomeščanje kvantitativnih kriterijev odločanja s kvalitativnimi. Razvoj opisanih medetničnih odnosov omogoča večjo skladnost med narodnosocialno integracijo in med nacionalnosistemsko integracijo. Projekti integracije zahodne Evrope izhajajo od nekakšne konfederacije suverenih narodov in nacij. Vsem tem prihodnjim trendom razvoja odnosov med avtohtonimi etničnimi skupinami v zahodni Evropi je treba dodati še uveljavljanje procesov razvitejšega prilagajanja – etničnega pluralizma – kot izhodišča širših integracijskih procesov in upadanje različnih disjunktivnih procesov. Če govorimo o medetničnih odnosih, mislimo na te odnose znotraj avtohtonih etničnih skupin

znotraj zahodnoevropskih družb kakor tudi na odnose med zahodnoevropskimi nacijami.

4. *Medetnični odnosi med avtohtonimi etničnimi skupinami in nacijami vzhodnoevropskih družb* pa se bodo zaradi zaostajanja v družbenem razvoju bolj počasi razvijali proti večji enakopravnosti in nadomeščanju etnične stratifikacije s socialno stratifikacijo. V teh družbah ostaja namreč več značilnosti razrednih struktur kakor tudi vplivov prirodnega socialnega statusa. Etnična stratifikacija se bo obdržala dalj časa in z njo vred tudi kriteriji majorizacije številčno večinskih nad številčno manjšinskimi narodi. Avtonomija številčnih manjšin se bo uveljavljala počasi in s težavami. Takšen bo tudi razvoj večje skladnosti med nacionalnosistemske in narodnosocialno integracijo. V vzhodni Evropi proces razvoja narodov v nacije ni dokončan in si prizadevajo, da narodi pridobijo svojo avtonomijo in nacionalno suverenost. Mednacionalne povezave na politični ravni znotraj vzhodnoevropskih družb in med njimi še niso dokončane, kar otežuje širše mednacionalne in meddržavne integracijske procese v evropskem prostoru. Procesi političnega pluralizma v nekaterih vzhodnoevropskih družbah so komajda stekli, to pa govori, da o strukturalnem – celovitem pluralizmu, katerega del je tudi etnični pluralizem v teh družbah, še ne moremo govoriti. Zaradi tega so nerazviti procesi prilagajanja in še uveljavljeni procesi prisilne asimilacije, diskriminacije, medetničnih konfliktov in agresivnega-regresivnega nacionalizma ter drugih pojavov socialne dezorganizacije in patologije.

5. *Mednacionalni in mednarodni odnosi zahodnoevropskih držav z vzhodnoevropskimi narodi* niso identični s prikazanimi odnosi med avtohtonimi etničnimi skupinami in nacijami v zahodni Evropi, ki se približujejo ravni postindustrijskega družbenega razvoja. V teh odnosih med narodi in nacijami zahodne in vzhodne Evrope so vidni odnosi etnične stratifikacije z dominacijo razvitih zahodnoevropskih nacij.

6. Posebne razsežnosti pa dobivajo medetnični odnosi, ki jih povzročajo migracije z juga in vzhoda Evrope v zahodno Evropo. *Države vzhodnega bloka so bile v glavnem zaprte za mednarodne emigracije* na Zahod in dopuščene so bile le minimalne dirigirane migracije znotraj bloka (Jugoslavijo je treba obravnavati kot poseben primer, saj je bila odprta za emigracijo v zahodno Evropo tako kot npr. Grčija, Portugalska ipd.). Liberalizacija emigracij z Vzhoda postopno začenja s spreminjanjem političnih odnosov v teh družbah. Do nedavnega v teh družbah ni obstajala svoboda mednarodnega niti notranjega gibanja. Šlo je za nekakšno tlačansko tradicijo, povezano z dirigiranim planskim gospodarstvom in fiktivno nevarnostjo krepitve zunanjih sovražnikov – emigrantov. Mednarodne emigracije so pomenile izjemne privilegije, pa tudi politične ukrepe, s katerimi se je oblast znebila nezaželenih osebnosti. Liberalizacija vzhodnih političnih režimov je sprožila močne migracijske pritiske proti zahodnim družbam, ki dobivajo oblike množične selitve vzhodnih Nemcev v ZRN, pa naval političnih azilantov in kvaziazilantov v Vzhoda na Zahod.

7. *Za evropske države, povezane v Evropsko skupnost (ES),* kjer dominirajo razvite zahodnoevropske družbe, se uveljavlja *poseben migracijski režim*. To je liberalni režim svobodne mednarodne izmenjave dobrin kapitala, informacij in svobodnega gibanja ljudi, naselitve, pridobivanja lastnine in opravljanja poklica. Pripadniki držav ES se lahko svobodno zaposlujejo v vseh državah ES, se vanje vseljujejo skupaj s svojimi družinskimi člani in ponovno imigrirajo po remigraciji. Ta ureditev utegne biti pomembna za razmah multinacionalnih družb (podjetij). Utemeljena so pričakovanja o povečanju izmenjav študentov in zmanjševanju ile-

galnih imigrantov iz držav ES. Na ta način se dejansko zabrisujejo meje med članicami ES in z njimi vred tudi razlike med avtohtonim in imigrantskim prebivalstvom iz držav članic ES. Imigranti iz držav članic ES bodo v svojih pravicah (zaposlitvene, stanovanjske, socialnovarstvene ipd.) v bistvu izenačeni z avtohtonim prebivalstvom tako, da se ta kategorija imigrantskih etničnih skupin približuje medetničnim odnosom, ki smo jih opisali za odnose med avtohtonimi etničnimi skupinami v zahodnoevropskih državah, značilnih za razvoj etnično pluralističnih, postindustrijskih družb.

Imigranti iz držav ES se že približujejo nekakšni nadnacionalni, kolektivni obliki skupnega državljanstva, ki jim kljub formalnemu državljanstvu njihove izvirne države zagotavlja bistveno izenačenje pravic z avtohtonim prebivalstvom. Domnevati je mogoče, da ti imigranti ne bodo imeli težav pri ohranjanju svoje izvirne kulture ter ustanavljanju svojih etničnih institucij. Dolžina imigrantskega staža ni pričakovati, da bi zaradi integracijskih procesov na etnično pluralističnih temeljih med državami ES odvrčala imigrante iz teh držav od svojih etničnih institucij in jih potiskala zmeraj bolj proti institucijam imigrantske družbe. Tudi ohranjanje stikov z izvornoemigrantsko družbo za to kategorijo imigrantov ne more biti problematično. Imigracije med državami ES so v funkciji zahodnoevropske integracije.

8. Bistveno drugačne pa so razmere, ki zadevajo *imigracije v ES iz držav nečlanic ES*. Med njimi meja ni zabrisana in pojavljajo se omejitve vstopa, ki jih posebej določa vsaka država članica ES. Pri tem izhaja od svojih ekonomskih in demografskih potreb po določenih kategorijah delovne sile. Imigracije iz držav nečlanic ES v države ES so omejene, svoboda mednarodnega gibanja zanje ne velja in vsaka država ES vodi svojo nacionalno migracijsko politiko. V tem smislu moremo govoriti o asimetriji med razvitimi imigrantskimi in nerazvitimi emigrantskimi državami, ki je poseben vidik pojavov etnične stratifikacije. Imigrantske družbe namreč uveljavljajo selektivno imigrantsko politiko do imigracij iz držav nečlanic ES, pri čemer upoštevajo tudi kulturno različnost ali podobnost in prilagodljivost imigrantov ob kvalifikacijah, demografskih, ekonomskih kriterijih. Imigranti iz držav nečlanic ES so omejeni v migracijskih gibanjih iz ene v drugo državo ES kakor tudi v ponovnih imigracijah v države ES, čeprav so jih kot remigranti že zapustili. Razen za posebne kategorije imigrantov so države ES zaprte za imigracije iz držav nečlanic ES. Poseben režim velja za imigracije iz NDR v ZRN in še za nekatere kategorije imigrantov iz držav nečlanic ES.

9. *Iz vzhodnih držav in drugih manj razvitih družb pritekajo v zahodnoevropske države* zaradi nedopuščenosti legalnih številni *ilegalni imigranti* in prosilci za pridobitev političnega azila, med katerimi je dejansko veliko ekonomskih imigrantov. Med ilegalnimi imigranti se znajdejo kategorije, ki so ilegalno vstopile, ali ki so jim pretekla dovoljenja za bivanje in delo v imigrantskih državah, ki opravljajo nelegalna delovna opravila ali ki niso pridobili političnega azila. Imigrantske družbe imajo od ilegalnih imigrantov različne koristi, zato jih neredko tolerirajo in vodijo od njih selektivno politiko vračanja. Kategorija ilegalnih imigrantov je brez pravic in izkoriščana, priznane so ji le nekatere osnovne svoboščine in pravice humanega postopka. Štejemo jo lahko med najbolj nezaščiten in deprivilegirano kategorijo imigrantov, ki se diferencirajo po dolžini ilegalnega imigrantskega staža. Z njegovo dolžino naraščajo pod določenimi pogoji možnosti za njihovo amnestijo in za pridobitev legalnega imigrantskega statusa.

10. Zahodna Evropa je preplavljena s številnimi *prosilci za pridobitev političnega azila*, med katerimi so visoki deleži fiktivnih političnih preganjancev. Zaradi

tega zahodnoevropske države vodijo do političnih azilantov ostrejšo politiko pri priznavanju tega statusa in vračajo fiktivne politične azilante. Zahodna Evropa ima daljšo tradicijo sprejemanja političnih beguncev, v sedanosti pa postaja selektivna, saj se ji odpira dilema, kako množično sprejemati politične azilante in fiktivne politične azilante, ko je sicer zaprla vrata ekonomskim imigracijam delovne sile. Politični azilanti iz vzhodne Evrope in drugih nerazvitih držav so glede podeljevanja statusa azilanta v zahodnoevropskih državah v težavnem položaju zaradi zlorab tega statusa, ki spodbujajo neprijetne postopke in restriktivne odločitve s strani imigrantskih držav. Med avtohtonim prebivalstvom pa se širi ksenofobija do političnih azilantov in prosilcev tega statusa. Obstaja večja nevarnost, da se vračajo politični begunci v države, kjer so zaradi svojega političnega prepričanja preganjani, da se kršijo zahtevani postopki in mednarodna zaščita ter da so jim omejevale njihove pravice.

11. *Imigranti iz držav nečlanic ES imajo v državah ES manj pravic kot imigranti iz držav ES.* Kategorije ilegalnih imigrantov imajo zelo omejene pravice, kategorije začasnih imigrantov imajo priznane nekatere socialno-ekonomske in človeške pravice, te v polnejši meri pridobijo šele kategorije trajnejših imigrantov s priznanim imigrantskim statusom in trajno pravico bivanja. Vse pravice, vključno s političnimi pravicami, pridobijo šele kategorije imigrantov s podeljenim državljanstvom imigrantske države. Po tem kontinuumu se giblje tudi uresničevanje pravic od večje k manjši stopnji diskriminacije, povezano s ksenofobijo, regresivnimi nacionalizmi, etničnimi konflikti ipd. Pri tem je pomembno tudi mesto, ki ga imigranti iz držav nečlanic ES zavzemajo na lestvici etnične stratifikacije. Moremo govoriti o pojavih etnične diskriminacije, ki prizadeva imigrante iz tretjih držav v državah ES. Različne kategorije teh imigrantov doživljajo procese prisilne ali vsiljene asimilacije, ki jih predstavlja nujen pogoj za socialno promocijo. Do nje prihaja preko enostranske akulturacije, v katero jih silijo utilitarni razlogi manjšine, ki opaža dominantno moč in kulturo avtohtone večine. Deklarirana politika integracije imigrantov na temelju kulturnega pluralizma je največkrat le tiha oblika asimilacije ali bihavioralna oblika asimilacije druge generacije imigrantov, ki kljub tej obliki asimilacije ne morejo doseči strukturalne asimilacije in premostitve socialne distance med njimi in avtohtono večino. Kulturnega pluralizma imigranti ne morejo uresničiti, ker niso dane možnosti za dejansko enakopravnost med njimi in avtohtonim prebivalstvom. Največ, kar lahko dosežejo, je, da se adaptacijsko akultvirajo in da gojijo izvirno kulturo v okvirih svojih imigrantskih etničnih skupnostih v širšem družbenem prostoru in sistemu imigrantske družbe, pa se prilagodijo dominantnim razmeram in kulturi, ki jih sprejemajo in prevzemajo. Večina imigrantov iz držav nečlanic ES imajo nižji socialni status, opravljajo nekvalificirana in manj kvalificirana dela in socialno nezaželena delovna opravila, zaradi česar je upravičeno mogoče trditi, da so vključeni v sekundarni trg delovne sile. Sklenemo lahko, da doživljajo v imigrantski družbi pretežno zadržan sprejem in sem ter tja tudi nevtralne načine vključevanja v imigrantsko družbo. To je vidno v nizki stopnji njihove participacije v institucijah, ki vplivajo na odločitve (sindikati, politične organizacije, sveti). Možnosti za lastno politično organiziranje pa so jim omejene.

12. *Med imigranti iz tretjih držav srečujemo procese etnizacije v njihovih imigrantskih etničnih skupnostih,* ki more biti protestna zaradi omejenih možnosti za uveljavljanje njihovih pravic, potekati pa mora tudi v tolerantnejših razmerah imigrantske družbe. Imigrantske etnične skupnosti težko gradijo svoje popolnejše institucionalne mreže in še posebej etnične ekonomske dejavnosti. Daljši imigrant-

ski staž slabi delovanje imigrantskih etničnih skupnosti in njihove stike z izvorno emigrantsko družbo.

13. *Zahodne imigrantske države v bistvu določajo mednarodno migracijsko politiko skladno s svojimi interesi.* Imigracije postajajo ena osrednjih političnih tem. Emigrantske vzhodne družbe in nečlanice ES gradijo svojo migracijsko politiko na začasnosti emigracij in na remigracijskih ukrepih, ki jih ne morejo uresničevati. Njihov vpliv na emigrante v imigrantskih družbah je skromen in medsebojno sodelovanje omejeno. So emigrantske družbe, ki jim sploh še ni uspelo razviti svoje migracijske politike.

14. *Imigrantske zahodnoevropske družbe razpolagajo z učinkovitimi načini reguliranja imigracij,* kar pomeni selektivno sprejemanje in vračanje imigrantov, nadzor nad delovanjem njihovih imigrantskih etničnih skupnosti ipd. Med te regulacijske kontrolne ukrepe se uvrščajo tudi nadzorovani postopki prehajanja ilegalnih v legalne, začasnih v trajnejše imigrante s prizanim imigrantskim statusom in teh v naturalizirane imigrante s prizanimi političnimi pravicami. Ti postopki temeljijo na izdajanju začasnih dovoljenj, njihovem podaljševanju, izdajanju trajnih dovoljenj in na podeljevanju državljanstva imigrantske države. Imigranti z začasnimi dovoljenji so lahko izgnani. Vsi ti regulativni ukrepi govorijo o dominantnem položaju imigrantskih držav in o pojavih etnične stratifikacije, ki prizadevajo imigrantske etnične manjšine.

Ali bo politično enotnejša Evropa kljub kulturnim razlikam znotraj nje in v odnosih do imigrantov iz tretjih držav nečlanic ES pokazala več liberalizma v politiki, sprejema teh imigrantov in več tolerantnejših medetničnih odnosov, značilnih za te odnose v fazah postindustrijskega družbenega razvoja, je pomembno vprašanje prihodnje integracije Evrope.

15. *Jugoslavija s Slovenijo je tudi preko emigracij v zahodno Evropo povezana z evropskimi integracijskimi procesi.* V tem trenutku so izhodi iz jugoslovanske krize vidni v različnih možnih scenarijih. Neuspešni izhodi iz krize bodo povečali dotok ilegalnih jugoslovanskih imigrantov, političnih azilantov, bega možganov v zahodno Evropo. Uspešnejši izhodi iz krize utegnejo zavreti emigracije strokovnjakov in pritegniti imigracije v Jugoslavijo od kategorij poslovnežev, strokovnjakov pa do kategorij manj kvalificirane delovne sile iz nerazvitih družb za opravljanje socialno nezaželenih delovnih opravil. To bi pomenilo postopno spreminjanje Jugoslavije iz emigrantske v imigrantsko družbo. Prepletanje migracijskih procesov zahteva od Jugoslavije spremembo njene migracijske politike, ki bi zagotavljala vsestransko sodelovanje z njenimi trajnimi imigranti v zahodni Evropi in po svetu ter uveljavila spremenjeno in realnejšo remigracijsko politiko. Hkrati sodi v ta sklop sprememb migracijske politike tudi snovanje sodobne interne migracijske politike, zasnovane na razvitejših medetničnih odnosih, ki jih sprožajo procesi postindustrijskega razvoja. Osnovni pogoj za uveljavljanje razvitejših medetničnih odnosov med avtohtonim in imigrantskim prebivalstvom pa je razvoj takšnih odnosov med avtohtonimi etničnimi skupinami.

16. *Sklep:* Razlike med zahodno- in vzhodnoevropskimi državami so velike in tradicionalno pogojene (zahodnoevropske nacije dominirajo). Sodobni integracijski procesi, ki potekajo predvsem v okvirih zahodne Evrope, pa te medsebojne razlike še poglobljajo. Medetnični odnosi med avtohtonimi etničnimi skupinami in nacijami v zahodni Evropi dobivajo razvitejše oblike, značilne za postindustrijski družbeni razvoj. Razvoj teh odnosov pa v vzhodni Evropi izrazito zaostaja, na kar kažejo tudi šele začeti procesi liberalizacije emigracij. Zahodnoevropski integracijski procesi odsevajo v posebnem privilegiranem režimu migracij med državami

ES. Njihov migracijski režim, ki ga uveljavljajo do tretjih držav, pa kaže na problematične in nerazvite medetnične odnose. Z vidika medetničnih in migracijskih procesov integracija zahodne in vzhodne Evrope ne bo hiter in enostaven proces.

SLAVKO SPLICHAL

Nova evropska komunikacijska in informacijska ureditev

(Izzivi na pragu 21. stoletja)

Znano je, da je ideja o novi *mednarodni* informacijski in komunikacijski ureditvi, ki so jo v sedemdesetih letih »lansirale« države v razvoju (zlasti neuvrščene države), v zgodnjih osemdesetih letih doživela popoln polom, ki ga najbolj očitno zaznamuje izstop ZDA in Velike Britanije iz Unesca zaradi njegovega intenzivnega vključevanja v promocijo idej nove ureditve. To ne pomeni, da se v tem času »mednarodna ureditev« komunikacij in informacij (tako kot v ekonomiji in politiki sploh) ne bi spreminjala in močno spremenila. Toda spreminjala se je prav v nasprotju z idejami o odpravljanju neenakosti ter vzpostavitvi »pravičnejše ureditve« v svetovnih razsežnostih, kot so si jo zamislili neuvrščeni, tako da je ideja o »pravičnejši ureditvi« dandanes še dlje od dejanskega stanja, kot je bila pred dvema desetletjema. Propad informacijske politike neuvrščeni je zanimiv še zlasti zato, ker zaznamuje konec političnega voluntarizma, ki ga je neuvrščeno gibanje v boju proti svetovnemu imperializmu nasploh in posebej na področju informacij v veliki meri posrkalo iz držav socialističnega tabora. S tem nočemo reči, da je imperializem (tudi v obliki »elektronskega kolonializma« – McPhail) le prazna izmišljotina oziroma zgolj propagandno geslo, ki je bilo tem državam bolj potrebno zaradi vzdrževanja notranje (navidezne) kohezije kot pa zaradi prizadevanj za dejansko spremembo »mednarodne ureditve«. Pač pa tudi razslojevanje držav v razvoju na podlagi sodelovanja z razvitimi državami (npr. v ekonomsko uspešnejše in manj uspešne) tako kot zaton ideje o »novi ureditvi« oznanja konec »velikih ideologij« kot užitnega nadomestka za tegobe vsakdanjega življenja. V ta kontekst kajpak sodi tudi padec ideološkega berlinskega zidu v Evropi, ki ga je postavila politika, zrušila pa ekonomija. In – končno – to spet ne pomeni, da ekonomski in politični integracijski procesi univerzalno premagujejo procese diferenciacije. Na sodobne evropske integracijske težnje je treba gledati v okviru svetovnega »prestrukturiranja«, v katerem se vzpostavljajo nove diferenciacijske in integracijske osi. To velja tudi za informacijsko in komunikacijsko področje. In ob tem si lahko zastavimo vprašanje, ali je namesto mednarodne ali svetovne na obzorju nova *evropska* komunikacijska in informacijska ureditev.

Osemdeseta leta so iz ZDA in Japonske prinesla v Zahodno Evropo »komunikacijsko revolucijo«. Čeprav komunikacijska revolucija ni sama po sebi že politična in/ali socialna revolucija, ima to, kar se na informacijskem in komunikacijskem področju dogaja danes v Evropi, nedvomno pomembne tako tehnološke kot poli-

tične in ekonomske razsežnosti. Komunikacijska revolucija označuje specifične tehnologije in storitve, ki so z novimi tehnologijami povezane, predvsem pa odpravo ali preoblikovanje poprej trdno določenih meja med telekomunikacijami in računalništvom. V tehnološkem smislu imajo revolucionarno naravo inteligentne funkcije novih komunikacijskih storitev (telematični mediji) ter možnosti hitrega prenosa ogromnih količin informacij; te spremembe vse bolj zabrisujejo jasne meje med informacijskimi in komunikacijskimi tehnologijami. Govorimo torej lahko o tehnološki integraciji tradicionalno ločenih tehnologij, kar nima pomembnih posledic le za informacijski in komunikacijski sektor, ampak za celotno industrijo (in kajpak tudi storitev) in s tem celotno gospodarstvo in družbo.

Razvoj sodobnih informacijskih in komunikacijskih tehnologij je neizmerno povečal tehnične zmogljivosti za prenos informacij, tako da so praktično postale neomejene. Še v industrijski družbi so bile tehnične zmogljivosti za prenos informacij »redka dobrina«, kar je bil pomemben razlog pri utemeljevanju regulativne vloge države. Komunikacijska revolucija je tehnične omejitve odpravila, kar je spodbudilo podjetniški interes za komercialna vlaganja in seveda profite v novi industriji. Zasebna vlaganja so močno pospešila razvoj informacijskega sektorja po vsem razvitem svetu; razvoj te dejavnosti je postal »brzinomer« tehnološkega in ekonomskega razvoja.

Tehnološka integracija ima za sodobno (Zahodno) Evropo poseben pomen, ker je – čeprav ne v neposrednem smislu – tudi podlaga politične in ekonomske integracije, torej procesov, ki za ZDA in Japonsko – zibelki komunikacijske revolucije – pač niso pomenili »revolucije« glede na stopnjo notranje povezanosti in velikost notranjega trga pred vstopom v »informacijsko dobo«. Na prvi pogled se zdi protislovno, da tehnološka revolucija, ki izničuje tradicionalne tehnološke in prostorske meje in omejitve, spodbuja ustvarjanje novih meja. Komunikacijske tehnologije namreč radikalno zmanjšujejo vlogo nacionalnih in državnih meja; tudi največje zahodnoevropske države so v informacijski dobi ostale majhne po svojem produkcijskem in konsumpcijskem potencialu. Suverenost, utemeljena na nacionalni regulaciji ekonomskega in drugih sektorjev, je postala anahronizem tako za raziskovanje, razvoj in proizvodnjo novih tehnologij kot za njihovo distribucijo in uporabo. Vendar erozija meja ni linearen, univerzalen in neskončen proces; spremembe na lokalni ravni (npr. v Evropi zlasti zahodnem delu) nikakor ne implicirajo enakovrstnih sprememb na globalni ravni; spremembe na tehnološkem in ekonomskem področju ne konvergirajo samoumevno s spremembami na političnem področju. Ne gre samo za vprašanje kulturne identitete, ki se je z novimi komunikacijskimi in informacijskimi tehnologijami znašla na prepihu, Evropa pa v nevarnosti pred ameriško »Coca-Cola civilizacijo«. V enaki meri so v igro vključeni lokalni politični (in ideološki) dejavniki, ki s kombiniranjem regulacijskih in deregulacijskih mehanizmov poskušajo obvarovati svoja interesna področja in vzdrževati ideološko in volilno zaupanje.

Zahodnoevropske države so se v začetku osemdesetih let znašle pod vse močnejšimi (ekonomskimi, pa tudi političnimi) pritiski, da se odrečejo tradicionalni zaščitniški politiki v odnosu do telekomunikacij in da hkrati poiščejo nove možnosti za obvarovanje relativne avtonomnosti držav v novih okoliščinah. Politika nedvomno ni bila pripravljena na tehnološki »šok prihodnosti« in je – vsaj do določene mere – »podlegla« pritiskom tehnoloških, industrijskih in komercialnih interesnih skupin oz. njihovim zahtevam po državnih vlaganjih

v novo informacijsko in komunikacijsko infrastrukturo, zlasti kabelske distribucijske sisteme, ter po zmanjševanju omejitev zasebnemu kapitalu, za katerega so posamične veje informacijskega sektorja pomenile priložnost za učinkovito vlaganje.

Razvoj informacijske in komunikacijske tehnologije je bil izredno pomemben tudi z vojaškega vidika. Ne nazadnje so bile vojaške komunikacijske potrebe vedno eden poglavitnih razlogov »vmešavanja« države na področje telekomunikacij, hkrati pa so nove tehnologije vojski omogočale popolnejše opazovanje, nadzorovanje in navigacijo. Znamenita Reaganova »vojna zvezd« je v tem pogledu samo vrh ledene gore, ki pod gladino skriva vojaške zahteve po novih vlaganjih povezan po eni strani z vse večjo učinkovitostjo novih elektronskih orožij, po drugi strani pa z njihovo vse večjo ranljivostjo.

Novo komunikacijske in informacijske tehnologije so v začetku osemdesetih let povzročile tudi velike spremembe na mednarodnih finančnih trgih. Potrebe po hitri in zanesljivi informaciji so omogočile razvoj velikih mednarodnih finančnih konglomeratov, ki so postajali vse bolj »nasilni« tudi do Zahodne Evrope; hkrati je bilo povezovanje z njimi edina realna možnost za preživetje evropskih finančnih središč.

Zahodnoevropske države so se tako rekoč čez noč znašle pred razvojem novih trgov za telekomunikacijsko opremo, proizvodnjo in distribucijo programov, reklamo ter informacijske storitve. Za nacionalne industrije v Zahodni Evropi je bila to velika priložnost, hkrati pa huda preizkušnja, saj so ZDA in Japonska (npr. AT & T, IBM, Nippon Electric) imele pomembno časovno prednost v prizadevanjih za prevlado na svetovnih trgih.

Zahodna Evropa se je znašla v primežu med ekonomsko nujnostjo sodelovanja v svetovnih procesih in politično nevarnostjo deregulacije, hkrati pa še med nujnostjo evropskega sodelovanja (ki bi obvarovalo Evropo pred ameriškim in japonskim izzivom) ter nacionalnimi partikularizmi. Evropa je začela izgubljati nadzor in vpliv na razvoj strateško pomembnih tehnologij, saj so majhni nacionalni trgi pretirano obremenjevali raziskovanje in razvoj novih tehnologij s stroški, ki so bili izključna posledica fragmentacije. Poleg tega je bilo vlaganje v razvoj informacijskih in komunikacijskih tehnologij v Evropi ne le absolutno, ampak tudi relativno mnogo manjše kot v ZDA in tudi na Japonskem. Posledica tega je, da so informacijske in komunikacijske storitve v Evropi manj razvite, da imajo podjetja v Evropi manjše dohodka, Evropa nasploh pa zaostaja za ZDA in Japonsko na mednarodnih trgih. Posebno oviro so za razvoj predstavljale razlike med nacionalnimi zakonodajami (regulacijami). Ni presenetljivo, da so se zato velike evropske korporacije (npr. Siemens, Olivetti, Ericsson) v boju za kos svetovnega trga prej začele povezovati z ameriški in japonski korporacijami kot pa med seboj.

Lahko bi rekli, da je konvergenca tehnologij izsilila konvergenco nacionalnih tehnoloških in ekonomskih politik. Z nekaj časovne zamude sledi Zahodna Evropa uspešnemu modelu Združenih držav z odpravo tesne povezanosti med (javni) komunikacijskimi podjetji in državo. Ameriški razvoj in uspeh na mednarodnem trgu sta imela oziroma imata za Zahodno Evropo dvojno vlogo: kot »poosebljena« deregulacija, ki poudarja vlogo posameznika (posameznega podjetja), je ne le ekonomski, ampak tudi ideološki vzor za staro Evropo, v kateri je v osemdesetih letih začel prevladovati neoliberalizem in ob koncu desetletja segel tudi v njen boljševiški del ter napovedal pohod deregulacije tja do Urala in še čez. Čeprav se države ne odpovedujejo usmerjevalni in nadzorovalni vlogi, ima ta slejkoprej predvsem simbolični pomen; bolj kot omejevanju absolutne svobode ekonomskih

subjektov je pravzaprav namenjena samo-legitimizaciji. Vztrajanje pri nekdanjih omejitvah bi namreč vodilo bodisi v popolno neučinkovitost (regulacija bi imela za posledico delegitimizacijo države) bodisi v pretirano učinkovitost, kar bi pomenilo nekonkurenčnost evropskih podjetij na mednarodnih trgih. Ohlapnejša nova regulacija (»re-regulacija«) informacijskega in komunikacijskega področja, s katero se povezuje država in zasebni kapital, je torej (edino možna?) srednja pot.

Te spremembe so v Zahodni Evropi najbolj prizadele elektronske medije, ki so bili tradicionalno organizirani v javnem storitvenem sektorju oz. kot javnopravni zavodi, povezani z European Broadcasting Union. V nasprotju z ZDA so se namreč elektronski mediji v Evropi razvijali predvsem zunaj trga. Čeprav so bile med njimi razlike, pa jim je bilo vendarle skupno, da so se bili financirali pretežno z naročnino in/ali iz državnega proračuna, da je imela država pomembno nadzorno in/ali upravljalno vlogo in da so imeli nacionalni kulturni, politični in izobraževalni cilji za delovanje medijev mnogo večji pomen kot pa rekreativni in komercialni. V osemdesetih letih je taka koncepcija oz. regulacija elektronskih medijev prišla v krizo v vsej Zahodni Evropi.

Legitimnost modela javne radiotelevizije je bila utemeljena v »naravnem monopolu« – pomanjkanju oddajnih frekvenc in zato nujnem javnem nadzoru nad njihovo razdelitvijo. Razvoj alternativne in transnacionalne distribucije (komunikacijskih sateliti, kabelski sistemi, videokasete) je bistveno zmanjšal tehnične omejitve distribucije in s tem postavil pod vprašaj legitimnost modela javne radiotelevizije. Razvoj novih sistemov distribucije je hkrati močno povečal povpraševanje po programih. Ker je za (kakovostne) programe javnih radiotelevizij značilna visoka produkcijska cena, se je povpraševanje usmerilo predvsem k zasebnemu kapitalu in reklami kot glavnemu viru financiranja TV-programov. Tehnološki in ekonomski pritisk na deregulacijo se ujema s političnimi spremembami v Zahodni Evropi, ki bi jih na kratko lahko opredelili kot odmik od socialno-demokratske državne blaginje in državne intervencije. Pri tem tudi ne gre prezreti odmika od državne regulative ekonomske dejavnosti k evropski regulativi v okviru Evropske gospodarske skupnosti.

Ni sporno, da se je stara evropska informacijska in komunikacijska ureditev znašla v globoki krizi in da v mnogih državah bije zadnja ura javnim komunikacijskim institucijam. Tudi ni sporno, da so ogroditve nove ureditve, ki dejansko nastaja v Evropi, zasebne mreže. Bolj sporno pa je, kakšen razvoj lahko predvidimo do konca stoletja in kakšne bodo njegove politične in kulturne posledice. Če se je televizija tako kot poprej radio razvijala do osemdesetih let predvsem kot »nacionalni medij« (ne glede na to ali je bila regulirana s tržno konkurenco, npr. v ZDA, ali z državnim monopolom v Evropi), se zdaj razvija predvsem kot mednarodni (in lahko bi celo dejali: transnacionalni) medij. Ker smo že večkrat uporabili pojem konvergence, naj zdaj rečemo, da ni nikakršne naravne konvergence med ekonomskimi in tehnološkimi razvojnimi težnjami na eni strani ter političnimi, kulturnimi in – ne nazadnje – ideološkimi težnjami na drugi strani. Medtem ko so prve izrazito v prid internacionalizaciji komunikacij, saj prav internacionalizacija omogoča hitrejši in donosnejši razvoj, pa druge internacionalizacijo omejujejo. V Zahodni Evropi je gotovo osrednje vprašanje, koliko in kako lahko država omeji svobodo zasebnih postaj in sistemov. Prava omejitev je nedvomno v tem, da vse države ohranjajo sloj »privilegiranih uporabnikov frekvenc«, kot sta zlasti vojska in policija.

Razmerje med zasebnim in javnim sektorjem pa postaja vse bolj problematično. Zahodnoevropske države kot temelj (nove) ureditve postavljajo načelo plura-

lizma, ki mora veljati tako za javni kot zasebni sektor. Kako naj bi pluralizem političnih idej in informacij na komunikacijskem trgu dejansko zagotovili, zlasti v zasebnem sektorju, pa je vprašanje, ki še nima jasno izoblikovanega odgovora. Tako tudi ni jasna usoda javnih radiotelevizijskih institucij, čeprav se zdi, da bo njihova funkcija omejena na tiste »nacionalno pomembne« programe, ki bodo za komercialne, z reklamo financirane sisteme nezanimivi. Razvoj v Zahodni Evropi kaže, da je čas naklonjen izrazito pragmatičnim rešitvam, kjer gre pluralizem razumeti preprosto v smislu različnih oblik lastništva nad mediji in odprave vsedržavnih monopolov, ne da bi se sploh spuščali v vprašanje, koliko (če sploh) pluralistična je vsebina programov.

Panevropske pobude v Evropski gospodarski skupnosti gredo predvsem v smeri »evropske neodvisnosti« in spodbujanja programskega in tehničnega sodelovanja v EGS na komercialni podlagi. Evropsko povezovanje naj bi zagotovilo dovolj velik trg, komercializacija pa ekonomsko učinkovito nastopanje na trgu. Vendar pa mnoge študije kažejo, da taka usmeritev nikakor ni v prid »evropski neodvisnosti«, pač pa vse večjemu uvozu programov iz ZDA, lastninski pluralizem očitno ne zagotavlja programske pluralnosti.

Možnosti za satelitski in/ali kabelski prenos televizijske slike in sploh pretok informacij čez državne meje nedvomno zahtevajo »regulacijo« na evropski ravni, ki bo zajela tehnično in programsko razsežnost »panevropeizacije« in v European Broadcasting Union kot članice vključila tudi zasebne postaje. V Evropi je na voljo vse več TV-programov, medtem ko evropska produkcija programov stagnira. Na programski ravni zato tečejo razprave o evropskih in/ali nacionalnih programskih kvotah, ki naj bi veljale za vse TV-postaje v Evropi in zagotavljale ustrezen delež evropske (nacionalne) produkcije. Tu seveda ne gre samo za problem nacionalne identitete, ampak predvsem za odpravo evropskega primanjkljaja uvoza TV-programov iz ZDA, Japonske, Avstralije in Brazilije.

Vsi ti »ukrepi« gredo predvsem v smeri krepitve položaja nacionalnih (javnih in zasebnih) televizij ter njihovega medsebojnega sodelovanja. Poleg tega pa je v ospredju pozornosti tudi vprašanje »panevropske televizije« oz. televizijskih programov, ki so namenjeni evropski, ne pa posameznim nacionalnim publikam. Videti je, da za »panevropsko televizijo« govorijo tako politični in kulturni kot ekonomski razlogi, čeprav se prvi poskus z Evropo (1985) ni najbolje obnesel: prispevala naj bi k evropski politični integraciji, spodbujala izmenjavo in kroženje programov, predvsem pa izoblikovala dovolj velik konsumpcijski potencial 125 milijonov gospodinjstev oz. 350 milijonov gledalcev, kar je pogoj za donosnost specializiranih TV-programov.

Vsaj na prvi pogled presenetljivo se procesi deregulacije in komercializacije mnogo intenzivneje uveljavljajo v Vzhodni Evropi, kjer države s tem, da na stežaj odpirajo vrata zahodnoevropskemu (in transnacionalnemu) kapitalu, poskušajo nadomestiti, kar so zamudile v celotnem povojnem obdobju. Če zanemarimo Vzhodno Nemčijo kot izrazito specifičen primer, prednjači Madžarska s Springerjem in Murdochom tako rekoč z razprodajo nacionalnega komunikacijskega sistema. Poljska je pri tem previdnejša, Češkoslovaška še zaprta knjiga, Jugoslavija – kot vedno – polna idej, pa brez realnih programov. V celoti pa je položaj Vzhodne Evrope gotovo paradoksalen, saj se z odpovedjo ideološkemu ekskluzivizmu na eni strani odpoveduje tudi nacionalni kulturni identiteti pri oblikovanju komunikacijskih sistemov, po drugi strani pa prav nacional(istič)na vrenja vse usodneje zaznamujejo njeno prihod-

nost. Vzhodnoevropska deregulacija v odnosu do Zahodne Evrope dejansko krepi prav tiste težnje, ki jih poskuša Zahodna Evropa v odnosu do ZDA in Japonske omejiti.

Evropa je – vsaj na področju telekomunikacij in elektronskih medijev – sredi prehodnega obdobja, ko bi bila vsakršna napoved bistvenih potez »nove ureditve« silno tvegana. Rezultat bo predvsem odvisen od tega, ali bodo prevladali ekonomski in tehnološko razvojni interesi ali pa politični, ideološki, ne nazadnje tudi kulturni interesi »stare Evrope«. Kakorkoli zadevo obrnemo, bo cena nove ureditve visoka: politična ob prevladi ekonomskih interesov in ekonomska ob prevladi političnih interesov. In nobenega dvoma ni, da bo cena na Vzhodu bistvena višja kot na Zahodu. Ali bo »nova evropska informacijska in komunikacijska ureditev« to ceno tudi upravičila še s čim drugim kot z večjo učinkovitostjo domačega evropskega kapitala – npr. z raznovrstnejšo ponudbo, programskim pluralizmom, večjo dostopnostjo zlasti marginalnemu občinstvu, skratka z vsem tistim, kar bi skupaj označili za »demokratskejšo ureditev« – pa je vprašanje, na katero bo težko odgovoriti pred koncem tisočletja.

Oblikovanje lastninske družbene strukture

Uredniški zapis

Na Brdu pri Kranju je bil 9. aprila 1990 posvet družboslovcev, pretežno ekonomistov o izkušnjah, ki so se že doslej izoblikovale o procesu preobrazbe nelastniško zasnovane družbene lastnine v različne lastniške oblike. O tej temi obstoje tudi dokaj različna stališča, v praksi pa prihaja tudi do pojavov, s katerimi se ni mogoče strinjati. Po prvih razpravah v dnevnem časopisu in v družboslovnem revialnem tisku je jasno, da smo v obdobju pretežno spontanega in zato tudi stihijskega vzpodbujanja notranjega in zunanjega podjetništva, predvsem pa vzpostavljanja trga kapitala, kar bo imelo dolgoročne, tudi socialne in politične posledice. O tej temi smo želeli v Teoriji in praksi organizirati posebno okroglo mizo in že vabili sodelavce. Ker je Gospodarska zbornica sočasno pripravljala omenjeni posvet na Brdu, sodelovanje pa je najavila tudi Ekonomska fakulteta, smo se v tej fazi pridružili temu posvetu in si zagotovili objavo nekaterih ključnih prispevkov.

Revijo zanimajo:

- kritične ocene različnih zamisli o titularju družbene lastnine ter o njeni privatizaciji;
- primerjava teh zamisli s koncepti privatizacije v razvitih tržnih gospodarstvih ter v deželah realnega socializma (zamisli, realizacije, izkušnje);
- strokovni pogledi na to, katere so danes ključne teme oblikovanja »lastniške strukture« in kakšne so perspektive v reševanju teh dilem;
- različni kritični pojavi v procesu privatizacije pri nas.

Na prva od teh vprašanj so zelo temeljito spregovorili razpravljalci na Brdu pri Kranju, odgovore na druga vprašanja bo potrebno šele vzpodbuditi, zlasti ko bo mogoče strniti prve izkušnje.

Geneza razprav in pomembnejša sporočila o novi lastninski reformi

Empirično je mogoče potrditi tezo, da je bil temeljni dejavnik, določujoč smer in cilje dosedanjih socialističnih družb, osvajanje in reprodukcija enopartijske politične oblasti ter egalitarna redistribucija dobrin, ne pa produkcija. Razumljiva je zato pomembnost ohranjanja ali zavračanja družbene lastnine kot središčne kategorije reformiranja ali pa kar ukinjanja dosedanjega socializma. Politično manipuliranje z družbeno lastnino in teoretska konfuznost pri njeni opredelitvi (razpravljalci opozarjajo na posledice ideologizacije pravne in ekonomske znanosti), je v preteklosti običajno vedno končala v obrabljenih tezah o »protislovnosti družbene lastnine«, o nikoli končanem projektu »operacionalizacije družbene lastnine« in neprestanih razpravah o subjektu in predmetu lastninskega prisvajanja in razpolaganja. Na zapeček so bile odrinjene razprave o možnostih lastninskega pluralizma, o razlikah med premoženjsko in lastninsko strukturo. Pogostejše so bile raz-

prave o motivaciji in racionalnosti poslovanja družbene lastnine, o alokativni učinkovitosti in distributivni pravičnosti ter podobno. Pri tem nismo nikdar jasno opredelili nosilca lastnine, tudi v odnosu na doslej znana alternativna lastninska sistema, kot sta privatna in javna lastnina.

Spreminjanje državne v družbeno lastnino se je v Jugoslaviji začelo z razvojem samoupravljanja in tržnega gospodarstva. Pri tem je samoupravni socializem, kot danes ugotavljamo, postavil tri temeljne omejitve: samoupravljanje je izključevalo trg delovne sile, socializem je izključeval trg kapitala, socialistična delitev po delu pa je izključevala prisvajanje na temelju lastnine. Socialistični principi in netržni koncept družbe so povzročili, da je v jugoslovanski teoriji in praksi prevladalo prepričanje:

a) da je družbena lastnina »nelastnina«, saj nima jasnega nosilca lastnine (družba je pravnoekonomsko neopredeljen subjekt, kolektiv zgolj »združuje« delo, delavci pa nimajo pravice prisvajanja na temelju lastnine);

b) da družbena lastnina pomeni pravico do dela (delavci) in pravico razpolaganja z družbenimi sredstvi (samoupravno podjetje), zato delavci postanejo svojevrstni kolektivni podjetniki;

c) da v razmerju med delavci, podjetjem in državo prevladujejo identični interesi za ekonomsko, racionalno in družbeno učinkovito izkoriščanje družbenih sredstev.

Razpravljalci na Brdu so bili soglasni, da mora vsak lastninski model v tržnem gospodarstvu odgovoriti na štiri temeljna vprašanja: a) kdo je subjekt lastnine, b) kdo prevzema tveganje poslovanja, c) kdo prisvaja dosežek (dobiček) in d) kdo nadzoruje poslovanje. Subjekt družbene lastnine je formalno »družba«, toda dejansko je neopredeljiv (država, delovni kolektiv, delavci), tveganje poslovanja prevzema pri »mehkih proračunskih omejitvah« država, profit prisvajajo zaposleni (država štiti družbeno lastnino s predpisano amortizacijo), nadzor nad podjetji pa so prevzeli neformalni politični pritiski. Samoupravno gospodarstvo je »upravljalško« in ne »lastninsko«, njegovo izhodišče ni kapital in premoženje podjetja, temveč delo in razpolaganje z družbenimi sredstvi. Podjetniško upravljanje pa je tudi prepuščeno nejasni razmejitvi med državo, managerji in delavci.

Ustavna dopolnila, Zakon o podjetjih in Zakon o prometu in razpolaganju z družbenim kapitalom, predstavljajo temeljne sistemske okvire nove lastninske reforme. Medtem ko so ustavne rešitve in nova podjetniška zakonodaja predvsem odprle pot pluralizmu lastninskih oblik, pa je šele Zakon o družbenem kapitalu (Ur. list 84/89) omogočil, da je lastnina postala predmet kupoprodajnih razmerij. S tem pa je bila odprta tudi formalna pot za možno privatizacijo družbene lastnine, ki je postala v letošnjem letu vse bolj uradna ideologija Zvezne administracije. Toda pot do tega spoznanja ni bila lahka in ne kratkotrajna. Do ideološkega in političnega preloma je prišlo 1989. leta ko je socializem v Vzhodni in Srednji Evropi izgubil kakršnokoli legitimnost, in ko so tudi druge »socialistične« države (predvsem Poljska, Madžarska in Kitajska) pričele s procesi privatizacije. V deželah, kjer je okoli 90% ekonomskega potenciala v državni (družbeni) lastnini, normalizacija tržne strukture in demokratizacija države nista mogoči brez širokega procesa privatizacije.

Ideja o nujnosti spremembe lastninske strukture je nadvse sveža. V preteklosti so le redki zagovarjali nujnost privatizacije družbene lastnine (S. Popović, V. Gligorov, J. Mencinger, B. Kovač, ...). Večina je hotela izboljšati mehanizme funkcioniranja družbene lastnine. Hitrost političnih sprememb in ideološkega razsula samoupravnega socializma je tako v veliki meri presenetila politično, eko-

nomsko in pravno znanost. Prav tako se je šele v novih razmerah raskrila vsa težavnost dejanskega prehoda iz »socialistične« v normalno tržno strukturirano družbo. Omejene izkušnje in številni predlogi možnih poti procesa privatizacije opozarjajo, da ni mogoče pričakovati niti hitrih, niti enoznačnih rešitev lastninskega problema. Med predlogi globalne privatizacije se najpogosteje uveljavljajo naslednje zamisli:

a) celotno ali delno poddržavljanje družbene lastnine in šele potem njena postopna privatizacija;

b) strukturiranje podjetij in družbene lastnine v tri sektorje (javni, privatni in kolektivni z mešano lastnino);

c) spreminjanje družbene lastnine v delniško lastnino in medsebojna povezanost lastninskih deležev (javnih, kolektivnih, privatnih);

d) razdelitev družbene lastnine zaposlenim delavcem v podjetjih in ustanovah;

e) razdelitev družbene lastnine vsem državljanom v enakih deležih;

f) prenos družbene lastnine na demokratične finančne institucije (pokojninski skladi . . .) ipd.

Zvezna administracija oz. strokovna skupina, ki je zadolžena za lastninsko reformo v okviru treh vladnih agencij, nasprotuje predvsem vsesplošnemu poddržavljanju in razdelitvi družbene lastnine delavcem ali državljanom. Zavzema se za: 1. pluralistične rešitve (nobena »monopolistična rešitev« v raznovrstnih pogojih gospodarjenja ni optimalna), 2. princip kompatibilnosti (navезanost na praktične izkušnje drugod), 3. princip kontinuitete in postopnosti (privatizacija kot dolgoročni proces spreminjanja tržne strukture), 4. princip učinkovitosti (rešitve morajo prispevati k povečanju podjetniške učinkovitosti) in 5. princip svobodne izbire te ali one predlagane rešitve privatizacije.

Kako iz začaranega kroga?

Pri privatizaciji socialistične lastnine imamo v bistvu opraviti s prebojem kroga: povečanje učinkovitosti gospodarjenja zahteva hitro privatizacijo, ki pa na drugi strani trči ob omejene finančne vire privatnega sektorja in visoka tveganja (politična in ekonomska nestabilnost) finančnih naložb. Mnogi se zavzemajo za realistične predloge, ki imajo praktičen pomen, zato se pogosto pojavljajo različni modeli odkupa podjetij na kredit in odplačevanje dolga na temelju prihodnjih dobičkov. Toda v Jugoslaviji ne obstaja globalni projekt privatizacije. O njem, kolikor nam je znano, prvič obsežneje piše B. Kovač Politična ekonomija privatizacije, v pričujočem zvezku Teorije in prakse (6–7). Tudi obstoječa zakonodaja posebej ne obravnava tega področja. Zakon o prometu družbenega kapitala omogoča v bistvu »spontano« privatizacijo, ne predpisuje pa različnih modelov ali poti, kako bi naj podjetja to tudi praktično storila. Med možnimi praktičnimi metodami privatizacije lahko na temelju tujih izkušenj, ki so pri nas v začetni fazi razprav, omenimo:

- javna prodaja delnic podjetja;
- zaprta prodaja delnic z vnaprej znanim in določenim investitorjem;
- različni modeli kreditne prodaje podjetja (management buy out, leveraged buy out, seller-take back financing . . .);
- odkup podjetja s strani zaposlenih v podjetju;
- različni načini najemanja podjetja (leasing, franchising . . .) in podobno.

Ob zaključku zapisa k objavljenim besedilom naj omenimo obilo pravnih, finančnih in tržnih predpostavk, ki bodo še potrebne, da bi proces privatizacije lahko zaživel v gospodarski praksi. Odgovoriti bo potrebno na vprašanja, kot so: kakšni so pravzaprav cilji države in kakšne makroekonomske učinke pričakuje od privatizacije? Katera podjetja neposredno zajeti ali posredno privabiti v procese

privatizacije? Kako oblikovati ceno delnic in kam usmeriti kupnino? Kdo lahko kupuje in prodaja družbeno podjetje in podobno?

Zaradi omejenega prostora objavljamo prispevke naslednjih avtorjev: dr. I. Ribnikarja, rednega prof. Ekonomske fakultete v Ljubljani, dr. J. Mencingerja iz Ekonomskega inštituta Pravne fakultete v Ljubljani, dr. Marka Simonetija iz Ekonomskega inštituta Ekonomske fakultete v Ljubljani in mag. Marjana Kocbeka iz Gospodarske zbornice Slovenije.

IVAN RIBNIKAR

Kako priti do lastnine podjetij?

Bistvo plansko-tržnega ekonomskega sistema, in sicer unikatnega, neučinkovitega in nekonsistentnega ekonomskega sistema, izhaja iz značilnosti ali posebnosti lastnine podjetja. Gre za bistveno značilnost tega ekonomskega sistema, in sicer za tako imenovano družbeno lastnino, ki opredeljuje vse druge elemente tega sistema. Njeno bistvo je v tem, da nobena pravna in nobena fizična oseba ni lastnik trajnih virov sredstev podjetja, kar seveda pomeni, da lastnik podjetja ni nobena pravna in nobena fizična oseba. Tako ali samo tako je bilo možno izključno delavsko samoupravljanje – seveda kot utopija – ker pač ni bilo lastnika v podjetje trajno vložena premoženja, ki bi terjalo zase kontrolo v podjetju, da bi prek te kontrole skrbel za svoje premoženje, da se ne bi uničevalo in da bi zanj dobival ustrezen donos.

Vendar pa iz teh dveh značilnosti plansko-tržnega ekonomskega sistema, namreč iz družbene lastnine in izključnega delavskega samoupravljanja, izhajajo posebne finance. Te finance so tako posebne, da se prvi dve značilnosti tega sistema ne moreta označiti drugače kot utopični. Za nastanek podjetja in za njegovo povečanje je potreben deus ex-machina (to pomeni nekdo zunaj institucij ekonomskega sistema), kajti brez tega odrešenika podjetje, ki bi na novo nastajalo, ali podjetje, ki bi se večalo, ne bi moglo priti do trajnih virov sredstev (a brez trajnih virov sredstev podjetje ne more nastati, se ne more večati in ne more obstajati), razen če ne bi bilo zadosti altruistov (tu prihaja do izraza utopičnost), ki bi podarili svoje premoženje, da se spremeni v družbeno – da nastane poslovni sklad podjetja – nad katerim nimajo nobenih ingerenc.

Vendar to še ni vse. Podjetja, ki so na novo nastajala, in/ali tista, ki so se večala s posredovanjem omenjenega Boga, niso bila finančno normalna. Imela so pre malo trajnih virov sredstev ali preveč dolgov. Če ne bi bilo inflacije, ne bi mogla ostati pri življenju. Inflacija je bila potrebna tudi za podjetja, ki niso nastala kot zgrešena naložba. Ker pa je bilo podjetij, ki so bila bolj ali manj zgrešena naložba, več kakor tistih, ki niso bila to, je bila inflacija toliko bolj pomembna. Inflacija je bila na splošno zadostna, tako da so podjetja na splošno ostajala pri življenju. Funkcija inflacije je bila, da je zmanjševala bremena dolgov (plačilo obresti in odplačila glavnice). Tako so podjetja postopoma večala svoje trajne vire sredstev (poslovne sklade), in sicer z uzurpacijo premoženja upnikov. Neposredni upniki so bile predvsem banke, medtem ko so bili posredni upniki podjetij upniki bank – na

primer prebivalstvo. Vendar pa so podjetja uzurpirala premoženje tudi v breme naraščajočih negativnih tečajnih razlik pri bankah – in sicer države, kar pomeni prek nje v breme nas vseh kot davkoplačevalcev.

Tako iz bistva plansko-tržnega ekonomskega sistema, to je družbena lastnina, izhajata vmešavanje oblasti, politike (Partije) v gospodarstvo in inflacija kot normalni habitat ali normalni milje podjetja tega sistema. Od tod seveda izhaja ekonomska učinkovitost, kakršno poznamo. Ker se ni možno niti približati ekonomski učinkovitosti, kakršno poznajo tržna gospodarstva, če ne odstranimo osnovnih vzrokov za vmešavanje politike v gospodarstvo, in brez odstranitve tega vzroka za to, da mora biti inflacija normalni habitat podjetij tega sistema (da bi bila posojila v zadostni meri darila), to seveda pomeni, da moramo najprej ukiniti družbeno lastnino. Šele potem lahko pridemo do normalnega upravljanja podjetij (namesto delavskega samoupravljanja pridemo do delavskega soupravljanja ali delavske participacije) in do normalnih financ.

Odprava družbene lastnine pomeni uvajanje lastnine – vedno mislimo na lastnino podjetij ali nad podjetji, ker nas lastnina v kakšnem drugem smislu, ki je lahko nadvse pomemben, ne zanima. Uvajanje lastnine pomeni uvajanje državne, zasebne in združne lastnine. Uvajanje zasebne lastnine pomeni uvajanje lastnine enega, več ljudi ali mnogo ljudi nad podjetjem. Uvajanje državne lastnine je odvisno od preferenc ljudi – in državna lastnina podjetij v dejavnostih, kjer gre za naravni monopol, ni nekaj nenavadnega. Če pravimo, da je odvisna od preferenc ljudi, mislimo, da gre za politično odločitev na osnovi ustrezno izraženih preferenc ljudi. Drugače je z družbeno lastnino. Njen obstoj ali njena ukinitve ne more biti odvisna od preferenc ljudi, ker gre za nekonsistenten ali nelogičen sistem »lastnine«. Obstaja lahko samo, če je zagotovljeno neinstitucionalizirano vmešavanje oblasti v podjetja, kar je mogoče samo v partijski državi. Nelogične ali nekonsistentne stvari se ne morejo dati ljudem, da odločajo – na primer z referendumom – ali so za takšno nelogično stvar.

Ker je bistvo tretjega ekonomskega sistema (vendar v tem primeru velja izrek »tertium non datur«) v poslovnih skladih podjetij, moramo najprej del tega premoženja, ki ga predstavljajo poslovni skladi podjetij, spremeniti v državno lastnino (lastnino republiške in občinske države). Gre za železnico, elektrogospodarstvo, PTT in verjetno še kaj. Tako pridemo do podjetij v državni lastnini. Za poslovne sklade drugih podjetij je treba najprej postaviti sistem, da se zaustavi nadaljnjo rast teh skladov. Tako bi količinsko fiksirali tisto, kar je bistvo plansko-tržnega ekonomskega sistema.

Rast poslovnih skladov podjetij se zaustavi tako, da se najde lastnik tega premoženja zunaj podjetja. Tako je namreč v vseh tržnih gospodarstvih in tudi v centralnoplanskih, ki bodo čez čas postali zgodovina. Ne samo da je tako povsod, ampak se samo tako zaustavi rast poslovnih skladov, saj gre profit, ki gre temu delu premoženja, iz podjetja. Ker s tem ne rešujemo neposredno problema upravljanja, ampak samo ustvarjamo pogoje za to, da pridemo do normalnega sistema upravljanja podjetij (normalnega z vidika motivov), ta, ki postane lastnik poslovnega sklada podjetij, ne dobi s tem pravice do upravljanja v podjetjih, kakor gre navadno lastniku. Ta lastnik dobi na primer podobne ingerence, kakor jih ima lastnik tistega dela v podjetje (na primer v delniško družbo) trajno vložene-ga premoženja, ki ga predstavljajo preferenčne delnice brez glasovalne pravice. Vemo, da to ni nekaj nenavadnega v podjetjih tržnega gospodarstva.

Zaustavitev rasti poslovnih skladov podjetij na ta način, da del profita podjetja (zelo splošno rečeno, naj bi šlo za tisti del, ki bi šel lastniku brez pravice do upravljanja, ki pa ima prednost pri izplačilu profita, v podjetju v tržnem gospodarstvu) gre iz podjetja, je pomembna zaradi tega, ker se tako ustvarja milje, ki bi silil podjetja, da se odprejo – da se spremenijo iz družbenih podjetij kot reliktoev plansko-tržnega ekonomskega sistema v podjetja (v družbe z omejeno odgovornostjo, v delniške družbe in tako naprej, zatem v družbeni, mešani in zasebni lastnini, če imamo v mislih trenutno zakonsko ureditev). To bodo podjetja prisiljena napraviti, če bodo imela neustrezno finančno strukturo (imajo na primer premalo trajnih virov sredstev) ali če se bodo morala povečati (zgraditi morajo novo tovarno, kupiti novo opremo, ...).

Vendar bo nekaj podjetij tudi drugačnih. Imela bodo ustrezno finančno strukturo za preživetje, vsaj nekaj časa se jim na primer ne bo treba povečati, dajala bodo lastnikom poslovnega sklada ustrezen profit in tudi delavcem ustrezne plače. V tem primeru bi prišla v poštev morebitna delna prodaja poslovnega sklada, poleg drugih načinov za nastanek sklada vlagateljev, in o tem pozneje še nekaj več, da bi prišli do lastnikov podjetja in prek njih do posloводства, ki bi skrbelo tudi za kapital.

Ustrezni milje za preoblikovanje družbenih podjetij se nadalje ustvarja z normalizacijo poslovnih bank (normalne poslovne banke bodo prisiljene skrbeti za svoj portfelj), z državo z ustreznim davčnim sistemom in sistemom kontrole ter z drugače organiziranimi delavci, ki de iure mnogo izgubljajo, vendar pa de facto mnogo dobivajo, ker de facto izgublja oblast, ker ni več potrebno, da bi igrala vlogo, ki je najbližja vlogi Boga, da bi gospodarstvo sploh delovalo.

Poanta ali osnovna skrb ne more biti privatizacija obstoječega premoženja podjetij, ki ga predstavljajo njihovi poslovni skladi, ampak privatizacija v podjetje dodatno trajno vložene premoženja, s katerim se ustvarja sklad vlagateljev. Ker nova podjetja lahko nastajajo popolnoma normalno, o njih ne bomo govorili. Če bi videli rešitev lastnine podjetij samo ali predvsem v tem, da pride v roke zasebnikov (razen tistih 10 do 20 odstotkov, kar naj bi prišlo v roke države na republiški ali občinski ravni), bi to pomenilo, da vidimo rešitev v razprodaji poslovnih skladov podjetij. V krajšem, na primer nekajletnem obdobju teh poslovnih skladov ni mogoče prodati po ceni, ki bi bila več kot 5 do 10 odstotkov resnične cene. To je socialno nesprejemljivo ker bi tako zašli v južnoameriško strukturo distribucije premoženja. Zato prihaja v poštev prodaja poslovnih skladov samo v posameznih primerih. Ne prihaja v poštev kot generalna rešitev. To pa tudi ni potrebno, da bi prišli do lastnine podjetij.

Ko iščemo nekoga zunaj podjetja (podjetje ne more biti lastnik samega sebe in prav tako ne morejo biti lastniki podjetja delavci kolektivno – še manj seveda morejo biti delavci kolektivni kvazi lastniki podjetja, kar uvaja zakon o »družbenem kapitalu« – če nam seveda ni vseeno, kaj se dogaja s premoženjem, ki ga predstavljajo poslovni skladi podjetij), da bi postal lastnik poslovnega sklada podjetja, mora to ustrezati več zahtevam. Te so na primer vsaj naslednje: ne sme biti nevaren, da bi prevzel kontrolo v podjetju ali v podjetjih; zaradi tega, ker gre profit zunaj podjetja lastniku poslovnega sklada, se ne sme povečati obseg sredstev, ki gredo iz podjetja; izbravec mora biti podoben lastnikom podjetij, kakor jih poznajo tržna gospodarstva, in končno mora biti socialno sprejemljiv – mora biti na nek način blizu pojmovanju ljudi o minulem delu (ideji, ki je sicer neumna). Tem pogojem na primer ustreza pokojninski sklad – lahko pa tudi kaj drugega – morda »zeleni sklad« ali kaj tretjega, četrtega. Sicer pa ni osnovni problem, kdo je ta

lastnik (in razprave, ne da bi upoštevale temeljni problem, so nesmiselne), ampak kako se rešiti družbene lastnine in/ali kako ustvariti razmere za nastajanje lastnine (državne, zasebne, združne) obstoječih podjetij. Rešitev ni v vsesplošni nacionalizaciji vseh poslovnih skladov, ki naj bi ji sledila privatizacija, ker nas bi to zapeljalo v južnoameriško distribucijo premoženja. Prav tako ne pride v poštev, da bi se poslovni skladi podjetij razdelili delavcem posameznih podjetij. Tudi to je socialno nesprejemljivo, ker bi spet prišli v nenavadno distribucijo premoženja. Ne more biti vsaka distribucija premoženja ustrezna – samo da se na primer rešimo družbene lastnine.

Temeljna poanta mora torej biti v normalizaciji lastnine podjetij in prek nje normalizacija upravljanja podjetij (kar zadeva spodbude ali egoistično skrb), prek dodatno trajno vložena premoženja v podjetje. Skladi vlagateljev naj ne nastajajo na račun zmanjševanja poslovnih skladov, ampak z večanjem v podjetja trajno vložena premoženja. Potencialni investitorji (to je tisti, ki bi trajno vlagali svoje premoženje v podjetja) so delavci podjetij, drugi posamezniki, druga podjetja, banke in tujci.

V tistem trenutku, ko pride v podjetje dodatno premoženje in nastane sklad vlagateljev, pride do radikalne spremembe podjetja. V tem trenutku se mora namreč določiti vrednost njegovih trajnih virov sredstev, ki se spreminjajo v kapital, prospektivno. Družbeno podjetje kot relikv plankotrznega ekonomskega sistema se spreminja v podjetje. Pri določanju te perspektivne vrednosti podjetja sta odločilna pričakovani profit in zahtevana pričakovana donosnost. V tem trenutku podjetje vstopa v novi svet. Da se ta novi svet ali novi sistem ne bi kompromitiral kot sistem goljufij, se mora z ustreznimi kontrolnimi institucijami zagotavljati, da na primer tisti, ki trajno vložijo v podjetje N dinarjev in pride na ta način do n-tega dela v trajnih virih sredstev podjetja, resnično dobi za N dinarjev premoženje, ki je vredno N dinarjev. To pomeni, da ima n-ti del trajnih virov sredstev podjetja vrednost N dinarjev.

Opisani splošni okvir, ki bi silil podjetja, da se odpirajo – da se pričnejo spreminjati iz družbenih podjetij v podjetja – se bo lahko pokazal kot nezadosten. To bo še precej bolj verjetno, če ne bo milje popolnoma takšen, kakršnega predpostavljamo. Vemo na primer, da je zakon o »družbenem kapitalu« ustvaril popolnoma neustrezen milje. Ker pa mora iti spreminjanje družbenih podjetij v podjetja ustrezno hitro, da se na primer ne bi izničilo vse premoženje, ki je naša skrb, se bo lahko pokazalo, da je treba še kaj dodati.

Gre za več mehanizmov, vzvodov ali spodbud. Poglejmo nekaj tega. Del premoženja, ki ga predstavljajo poslovni skladi podjetij, na primer 20 do 30%, bi se lahko razdelil – če že moramo kaj razdeliti in namesto da bi kar tako razprodajali to premoženje – državljanom. Zelo preprosto načelo bi bilo: vsakemu enako velik kos. To premoženje je namreč nastajalo v glavnem z uzurpacijo premoženja bančnih upnikov in bančni upniki so bili vsi državljani. Če ne drugega, so uporabljali bančni denar, ki je neprenehoma izgubljal vrednost. V podjetjih zaposleni državljani bi postali kar delni lastniki podjetij, v katerih so zaposleni. Drugi bi postali delni lastniki podjetij posredno prek za ta namen nastalega Investment Trusta. Tako bi na primer v višini 20 do 30 odstotkov nekdanjega poslovnega sklada podjetja postali lastniki podjetja delavci podjetja neposredno in drugi državljani posredno prek omenjene institucije. Tako bi nastal sklad vlagateljev na račun zmanjšanja poslovnega sklada (katerega lastnik je postal nekdo zunaj podjetja, ki

pa nima upravljaljskih pravic) v bistvu čez noč. Osnovni problem je kriterij delitve, če bi že prišlo do odločitve, da je nujno treba na ta način preoblikovati na primer 20 do 30 odstotkov poslovnega sklada v sklad vlagatelj. Ali je na primer najpreprostejše načelo vsakemu enak kos – ali kaj podobnega – socialno sprejemljivo?

Še pred omenjeno delno razdelitvijo poslovnega sklada, kar naj bi bilo na koncu, če ni ustreznih drugih mehanizmov za preoblikovanje družbenih podjetij v podjetja, pride v poštev, da na primer delavci delno prevzamejo bančne dolgove podjetja in v zameno za to postanejo delni lastniki sklada vlagatelj. V tem primeru bi nastal sklad vlagatelj na račun zmanjšanja bančnih dolgov podjetij.

Podjetja s takšno sestavo trajnih virov sredstev – imajo na primer že sklad vlagatelj – bi bila v ustreznem miljeju, ki smo ga opisali, že na pol odprta. Od tod naprej bi se sklad vlagatelj večal z dodatno trajno vloženim premoženjem delavcev, drugih posameznikov, drugih podjetij, bank in tujcev. Za tem skladom so lastniki, ki egoistično skrbijo za svoje premoženje. To skrb mora upoštevati poslovodstvo, ki mora služiti dvema gospodarjema – lastnikom podjetja in delavcem.

Če gre za trajne vloge enega podjetja v drugem, bo šlo v mnogih primerih za »participations croisées« ali za »equity swaps«. To pride na primer v poštev med drugim takrat, kadar je ekonomsko upravičeno, da se prepreči razpad neke grupacije, ki naj bi bila eno podjetje, vendar do tega ne more priti. Z nastankom holdinga, katerega lastniki so podjetja hčere, a holding je lastnik teh hčera, se lahko prepreči razpad in s tem izguba premoženja, ki ga predstavlja goodwill. Če tega ni, potem seveda razpad ne pomeni izgube premoženja. Ko pride do »participations croisées«, se podjetja, ki se tako povezujejo, spreminjajo iz družbenih podjetij v podjetja. Gredo čez črto, ki loči plansko-tržni ekonomski sistem od tržnega.

Bistvo ustreznega miljeja za preoblikovanje družbenih podjetij v podjetja je zaustavitev rasti poslovnih skladov podjetij (vedno mislimo na podjetja, ki ne postanejo lastnina države). Zaradi tega moramo priti do lastnika poslovnega sklada, ki mora imeti navedene lastnosti. Lahko je zgolj golo naključje, da ima največ teh lastnosti na primer pokojninski sklad, ki pa se je pojavil kot velik lastnik podjetij v tržnih gospodarstvih z normalno zgodovino, kjer ni bilo nikdar revolucionarne ali kakšne druge cezure. Zaradi tega ni poanta v tem skladu, ampak v lastnostih lastnika podjetja, to je poslovnega sklada.

V ta milje gredo nadalje preoblikovane poslovne banke, preoblikovana država in ustrezno organizirani delavci. Če ta milje ni zadosti, pride lahko v poštev kot »izhod v skrajni sili« razdelitev dela poslovnih skladov podjetij državljanom na način, ki upošteva nastanek tega premoženja in je zaradi tega socialno sprejemljiva. Sicer pa prodaja poslovnih skladov podjetij ne sme biti v ospredju. Težišče mora biti v nastajanju skladov vlagatelj podjetij z dodatnimi trajnimi vlogami premoženja v podjetja. Končno je na voljo nastajanje skladov vlagatelj še s »participations croisées«. Takšen prehod v tržni ekonomski sistem preprečuje, da bi zašli v južnoameriški sindrom s socialno in politično nestabilnostjo.

Kam bi del?

(ali zadrege polastninjenja družbenega premoženja)

1.

Ko je »Mikuličeva komisija« v 1988. letu začela z gospodarsko reformo, še ni bilo jasno, da ne gre za klasičen poskus reforme socialističnega gospodarstva, s katerim bi povečali njegovo učinkovitost, ne da bi pri tem ogrozili njegovo socialističnost. Šele ko so »reformatorji« začeli govoriti o trgu dela in kapitala in ko so začeli iskati titularja družbene lastnine, je postalo očitno, da gre za mnogo več. Trg kapitala namreč predpostavlja lastnike kapitala – kapitaliste, ki se morejo pojavljati kot njegovi kupci ali prodajalci. Družbena lastnina takšnega lastnika nima, saj je s celotno družbo kot titularjem *eo ipso* nelastnina. Z določitvijo titularjev, kar je pogoj za uvedbo kapitalskega trga, pa družbena lastnina nujno »degenerira« v kolektivno ali privatno. Takratna razmišljanja o tem, kako ohraniti družbeno lastnino kot dominantno obliko lastnine (z obvezno realno amortizacijo, obvezno akumulacijo itd.), so razkrila, da njene »degeneracije« v druge oblike lastnine ni mogoče preprečiti drugače kot z administrativno prisilo »titularja« v ravnanje, ki bi mu bilo, če bi bil dejanski titular, immanentno. Končno se je uveljavilo še spoznanje, da so socializem in gospodarska učinkovitost, trg kapitala in družbena lastnina ter trg dela in samoupravljanje nezdružljivi. »Novi« socializem, »socializem po meri človeka« in druge pogruntavščine so bile le izraz popolne ideološke zmede. *Zakon o podjetjih* je dokončno uveljavil »kapitalske« namesto »samoupravnih« odnosov. Razdobje socializma se je tako končalo, še preden je njegov konec nedavno razglasila slovenska skupščina. Ostaja čakanje na račun – cena je bolj ali manj popolno gospodarsko razsulo, v katerem delavec spet razpolaga le s ponudbo lastne delovne sile namesto s »celoto družbene reprodukcije«, in nova »prvobitna akumulacija kapitala«. Dejanski vprašanji sta torej, kako »preživeti« in kako odgovoriti na zadrego, ki je mučila Aškerčevega mejača. Vprašanji sta med seboj tesno povezani, vendar nas tu zanima predvsem zadnje.

Kaj torej z družbeno lastnino? Bi jo vrnili nekdanjim lastnikom? Teh komaj da je še kaj, ostanki njihovega premoženja pa so (če izvzamemo zemljiško posest in stanovanja) po štiridesetih letih zanemarljivi. To pa jih nikakor ne izključuje iz procesa privatizacije, čeprav je reprivatizacija pravno izredno zapletena. Njihova vključitev pa vendar ne rešuje temeljnega problema, to je, kaj napraviti s prvim, »neukradenim« družbenim premoženjem. To je nastajalo na mnogo različnih načinov. Tudi zato teoretičnega odgovora na vprašanje, kako ga privatizirati, najbrž sploh ni. Če pa je, bi bil, ko bi ga našli, pravzaprav že odveč. Vse bolj namreč kaže, da bo velik del družbenega premoženja razgrabljen, še preden bo mogoče razrešiti zadrego Aškerčevega mejača. Razgrabili ga bodo najbolj »podjetni in iznajdljivi«. Načinov je veliko, ovir pa malo, pa naj gre za pravne ali moralne. Zakonodaje, ki bi družbeno premoženje učinkovito varovala pred »solastniki«, nimamo in si jo je težko zamisliti. Moralnih ovir je še manj. Nacionalizacije, ekspropriacije, kolektivizacije, agrarne reforme in drugi nasilni odvzemi privatnega premoženja na eni strani ter štirideset let življenja z nelastnino so povsem

omajali veljavo moralnih norm, ki so se jih držali ekspropriirani ekspropriatorji. Je problem sploh treba reševati? So zato le moralni ali pa tudi ekonomski razlogi?

2.

Temeljni problem družbene lastnine je njena neučinkovitost; izhaja iz slabšega upravljanja s premoženjem v »družbeni« kot s premoženjem v privatni lasti in iz neprestanega odtekanja tega premoženja. Privatizacija naj bi torej zagotovila predvsem boljše upravljanje s proizvodnim bogastvom in obenem zmanjšala odtekanje proizvodnega v potrošno bogastvo. Zadnje je doslej šlo predvsem s spremi-njanjem družbenega proizvodnega v privatno potrošno bogastvo.

Ob vsesplošnem navdušenju za privatizacijo ni odveč opozoriti na iluzijo, da bo že sama privatizacija močno povečala gospodarsko učinkovitost. Vendar to ni tako. *Privatizacija za povečanje učinkovitosti sama po sebi ni dovolj; je samo potreben ne pa tudi zadosten pogoj. Da bi bila ekonomsko upravičena, jo mora spremljati povečevanje konkurence. Družbena korist privatizacije brez povečanja konkurence ne bi bila posebno velika.* Zdi se, da predlogi za razrešitev zadrege Aškerčevega mejaša, kot so ustanavljanje mešanih podjetij, simulacija kapitalskega trga z ustvarjanji holdingov in drugih kapitalskih združb, porazdelitev delnic med delavce, vse državljane Slovenije ali Jugoslavije, poddržavljanje družbene lastnine ali njen prenos v pokojninski sklad – ta vidik privatizacije zanemarjajo. Nekateri med njimi poskušajo rešiti sicer pomembno, vendarle bolj moralno kot ekonomsko vprašanje pravičnosti razdelitve premoženja, drugi pa niti tega ne.

Zakon o podjetjih je uveljavil mešana »družbeno-zasebna« podjetja in s tem precej nenavadno obliko mešanega gospodarstva. Zdi se namreč, da je značilnost mešanih gospodarstev bolj soobstoj privatnih in državnih podjetij kot pa soobstoj privatne in državne lastnine v podjetjih. Razlog za soobstoj privatnih in državnih podjetij so predvsem naravni monopoli, torej dejavnosti, pri katerih je iz tehnoloških razlogov ceneje, da trg oskrbuje eno podjetje kot dve ali več. Razlogi za soobstoj državne in privatne lastnine v posameznih podjetjih morejo biti torej podobni, predvsem je to naravni monopolni položaj, ni pa za to pravega razloga (razen za obdobje privatizacije) v »navadnih« podjetjih. To pa pomeni, da so mešana »privatno-državna« podjetja le kratkoročen izhod iz zagate enakopravnosti lastnin in ne dolgoročna rešitev. Razloge gre iskati v večji »sebičnosti« privatnega solastnika v primerjavi s »sebičnostjo« državnega solastnika.

Simulacija lastninskih odnosov, ki je najbolj razširjena oblika dejanskega »reševanja« družbenolastniških dilem, sodi med rešitve, ki ne rešujejo ničesar. Pri holdingih in drugih kapitalskih združbah, ki jih ustanavljajo predvsem velika monopolistična podjetja, je odprava »anonimnosti« družbene lastnine samo navidezna, prav tako navidezno je tudi povečanje učinkovitosti. S tem da podjetja ustanovijo kapitalske združbe, nanje prenesejo svoja sredstva in z njimi upravljajo na temelju kapitalskega vložka, medtem ko te postanejo njihovi kapitalski lastniki, se monopolna moč »mater in hčerk« ne zmanjšuje. S tem se le povečujejo možnosti, da »botri« v združbah privatizirajo družbeno premoženje. Takšne kapitalske združbe namreč menedžerjem omogočajo dejanski nadzor nad velikim delom družbenega premoženja in nad usodo tisočev delavcev. To bi bilo prav, če pri tem ne bi sami ostali povsem nenadzorovani. Dosedanji nadzor politokracije, ki so ji bili dejansko odgovorni (in iz katere so se v veliki meri tudi rekrutirali), je odpadla. Delavci, katerim so bili formalno odgovorni, so postali bolj ali manj brezpravna množica brez

prave zaščite s strani pravih sindikatov, tako da nad vsakim med njimi visi grožnja, da bo postal »tehnološki ali ekonomski presežek«. Lastnikov, ki bi jim menedžerji odgovarjali, pa z nikakršnimi povezavami ni mogoče najti.

Pri simulacijah lastninskih odnosov gre za način uveljavljanja idej »menedžerskega socializma«, ki zanemarjajo pomen lastnine ali pa predpostavljajo, da je ta za učinkovitost irelevantna. Vendar pa brez trga kapitala ni mogoče ugotoviti uspešnosti ali neuspešnosti menedžerjev. Funkcija kapitalskega trga namreč ni le oskrba s finančnimi sredstvi, trg kapitala je tudi edino učinkovito sredstvo za nadzor ravnanja in uspešnosti menedžerjev. Če gre podjetju slabo, bo padla cena njegovih vrednostnih papirjev. Cenejšje delnice bodo kupili tisti, ki poznajo pota za boljše gospodarjenje in ki so, ker jih poznajo, pripravljani prevzeti podjetniški rizik, pri tem pa neuspešne menedžerje zamenjati. Zato pomeni prav prodajljivost vrednostnih papirjev nenehen pritisk na ravnanje menedžerjev. Brez tega tudi ni mogoče ugotoviti, kako uspešni so. Dejstvo, da so njihova podjetja na trgu produktov uspešna, še ne zagotavlja, da gre za dejansko dobre menedžerje (posebno še, če so bili monopoli ustvarjeni s političnimi in ne z ekonomskimi odločitvami), saj je uspešnost lahko samo posledica monopola.

Pri simulacijah lastniških odnosov se močno povečujejo možnosti, da menedžerji postanejo (z nastajanjem mešanih družb) tudi formalnopravni lastniki. Zgodb o načinih sodobne »prvobitne akumulacije kapitala« je veliko, s popolnoma izgubljenimi moralnimi merili pa jih velik del sploh ne opazimo. Če pustimo ob strani moralne in socialne probleme, se zdi, da je s tem ekonomski problem privatizacije rešen. To drži samo delno. Do privatizacije takšnega tipa bo namreč prihajalo samo v delu gospodarstva, v posameznih delih podjetij in predvsem na račun drugih delov. Z njo se bo povečala notranja učinkovitost. Maksimiranje profita, ki je novim lastnikom kot kapitalistom imanentna, pa bo predvsem povečala uporabo vseh načinov uničevanja konkurence tudi preostalih delov istega podjetja. Neto učinek za družbeno učinkovitost je negotov, vsekakor pa je povečanje družbene učinkovitosti mnogo manjše od potencialnega.

3.

Ker ni verjetno, da bi našli teoretično korektno rešitev za izvedbo privatizacije, ki bi upoštevala njene ekonomske in tudi socialne in moralne vidike, preostajajo pragmatične rešitve. Različni načini privatizacije se zato ne izključujejo, pri vsaki je mogoče najti nekaj trdnih in nekaj šibkih strani. Vendar gre dodati, da so nekateri med njimi pravzaprav bolj namenjeni iskanju »titularja« in preprečevanju izginjanja družbene lastnine kot privatizaciji. Sem sodita ideji o pokojninskem skladu in poddržavljenju, ki sta si v bistvu precej podobni, saj dejansko poskušata reševati vprašanje pravičnosti razdelitve družbenega premoženja, tako da ga ne porazdelita. Učinke »privatizacije« na učinkovitost gospodarjenja pa bolj ali manj zanemarjata. Nedvomno pa sta možna prehoda, s katerima naj bi zavrla zdajšnje nenadzorovano izginjanje družbenega premoženja. Sem sodi tudi prodaja prek posebnega državnega sklada, ki jo uveljavlja *Zakon o prometu in razpolaganju z družbenim kapitalom*. »11. teza o družbeni lastnini« (Buvač, Delo, 17. 3), po kateri naj bi kar celotno bogastvo Slovenije z delnicami enakomerno porazdelili med vse njene državljane, ne sodi med resnejše predloge. Vsi predlogi, ki bi problem obvladali prek noči, so nasploh vprašljivi. V Veliki Britaniji je privatizacija desetine podjetij trajala osem let. Ker je obseg privatizacije pri nas neprimerno

večji, tako počasna privatizacija ne pride v poštev. Pospešitev bo nujna, kar pa bo povzročilo vrsto napak. Vsekakor pa bo privatizacija mučen in dolgotrajen proces. V njem bo vloga države ali njene takšne ali drugačne agencije ključnega pomena, pa naj gre za reševanje podjetij v stečaju in njihovo odprodajo, posrednika pri prodaji ali za nadzor, ki naj bi preprečil vsaj najbolj ekscesne oblike razprodaje. Kakorkoli namreč stvar obračamo, ne moremo mimo dejstva, da lastnika, to je tistega, ki prodaja, nimamo, in da imamo zato opraviti s »kupoprodajo brez prodajalca«. S tem pa se problemi ne končajo, saj so na drugi strani kupci, ki prav velikih finančnih sredstev nimajo in ki ne verjamejo v dokončnost odprave socializma.

Recimo, da je problem prodajalca, to je tistega, ki dobi kupnino, rešen. V tem primeru bo praktične načine in izkušnje za izvedbo privatizacije treba iskati v privatizaciji sodobnih kapitalističnih gospodarstev. Podjetje je mogoče prodati na več načinov, ki se ne izključujejo: z javno ponudbo delnic splošni publikii, prodajo drugemu podjetju ali s prodajo menedžerjem in delavcem. Temeljni problem je določitev cene, saj so ugotovitev vrednosti podjetja z dosedanjo vrednostjo osnovnih sredstev in razne druge ocene lahko le indikacija bodočih donosov in s tem dejanske sedanje vrednosti. Ena od možnih poti je prodaja po nefiksni ceni, in sicer tako, da se s pomočjo ocen določi najnižja cena, temu pa sledi javna prodaja. Končna cena delnic se določi, ko se povpraševana količina delnic izenači z vnaprej določenim številom delnic. Takšen način prodaje je precej zahteven, vendar je izvedljiv, uporabili so ga v nekaterih angleških privatizacijah. Problemov je veliko, med najpomembnejše sodi, da potencialni kupci delnic ne vedo veliko o dejanski vrednosti podjetja. Vendar je verjetno, da vsaj večji potencialni kupci približno poznajo pravo vrednost podjetja, s tem pa se cena delnic vseh kupcev močno približa pravi ceni. To zmanjša tveganje manjših kupcev delnic, ki verjetno slabše poznajo pravo vrednost podjetja.

Eden od ciljev privatizacije bi moral biti razpršitev lastnine, kar je tudi trend v tržnih gospodarstvih. Tako se je število lastnikov delnic v Veliki Britaniji v zadnjem desetletju povečalo s 3 na 9 milijonov. Med načine za zagotovitev takšne razpršitve sodijo možnost za obročno plačevanje, različni bonusi za lojalnost in posebno obravnavanje zaposlenih in upokojujencev posameznih podjetij. Obročno plačevanje omogoča, da mali varčevalec kupi več delnic kot bi jih sicer, bonus za lojalnost v obliki dodatnih delnic čez nekaj let spodbuja ohranjanje delnic. Pri skoraj vseh privatizacijah in reprivatizacijah – od povojne reprivatizacije volkswagna do sodobnih britanskih privatizacij – imajo posebne ugodnosti za zaposlene in upokojujence v obliki dodatnih prostih delnic itd.

V našem primeru bi mogli privatizacijo uporabiti tudi kot neposreden instrument stabilizacije gospodarstva, povezanim z nadzorom osebnih dohodkov. Ta je v gospodarstvu brez »naravnega sovražnika« rasti osebnih dohodkov nujna, njena slaba stran pa je uravnalovka. Prav to bi mogli odpraviti tako, da bi v podjetjih, ki bi mogla izplačati višje osebne dohodke, pa jih ne smejo, povečanje razdelili v obliki povsem normalnih delnic z eno samo omejitvijo, to je, da jih podjetje samo ne more odkupiti. S tem bi se tudi približali ureditvi v normalnih tržnih gospodarstvih, v katerih se večja uspešnost kaže predvsem v povečanju dobička (ta se izplača z delnicami, ki jih je mogoče prodati) in mnogo manj v povečanju plač.

Financiranje privatizacije družbenih podjetij

V svojem kratkem prispevku se ne bom ukvarjal z različnimi idejami za dokončno razrešitev vprašanja družbene lastnine, ampak bom iskal možnosti za pospešeno privatizacijo v sedanjih sistemskih pogojih. Znano je, da se je zakonodajalec zaradi ustavnih omejitev odločil za začasno in pragmatično rešitev v zakonu o prometu in razpolaganju z družbenim kapitalom (v nadaljevanju zakon), ki sicer ne določa titularja družbene lastnine, predpisuje pa prodajo, dodatna vlaganja (konverzijo dolgov), ocenjevanje vrednosti in likvidacijo za podjetja, v katerih je naložen družbeni kapital. Zakon temelji na koncepciji, da je agent družbenega kapitala v podjetjih delavski svet. Koncepcija pa ni dosledno izvedena, saj niso določeni pogoji, pod katerimi delavski svet izgubi svoje pravice (podobno kot na Madžarskem ali na Poljskem). To slabost je treba v zakonu čim hitreje odpraviti. Privatizacija družbenih podjetij je tako postala možna, vendar se lahko odvija le ob soglasju delavskih svetov. V tem prispevku obravnavam, kako bi lahko z zagotavljanjem kreditiranja odkupa družbenih podjetij pospešili privatizacijo v danih sistemskih pogojih.¹

Hitrejšo privatizacijo družbenih podjetij ovirajo predvsem omejene finančne možnosti zasebnega sektorja in državljanov. Če ne zagotovimo ustreznega financiranja za domačine, bodo kupci podjetij predvsem tujci. V primerjavi s tipičnimi odkupi podjetij s pomočjo kreditov na Zahodu (leveraged buy-out: LBO), kjer sredstva zagotavljajo predvsem finančne institucije, bi bilo treba pri nas razvijati tehnike odkupa podjetij s pomočjo kreditiranja s strani prodajalca (vendor financing ali sellertake back financing: STB). Za takšno kreditiranje niso potrebna nikakršna finančna sredstva, saj ne gre za finančni, ampak v bistvu za blagovni kredit.

1.

Za LBO je značilno, da je celotna transakcija v velikem delu financirana s kreditom in tako novi lastniki pridobijo glede na svoja majhna sredstva nadproportionalno velik delež v kapitalu podjetja. V prikazanem primeru (glej sliko 1) je delež v kapitalu za managersko skupino kar 6-krat večji od njihovega deleža v financiranju odkupa (multiplikator = 6). Uporaba kreditov pri odkupu povečuje rizičnost odkupljenega podjetja, saj mora podjetje vedno izpolnjevati svoje obveznosti do kreditov in ob nelikvidnosti sledi likvidacija, kjer lastniki v celoti izgubijo svoj kapital. Po drugi strani imajo ob uspehu lastniki velik profit, saj dolgovi po nižji obrestni meri od donosnosti sredstev omogočajo multiplikacijo profitnih stopenj, ki bi jih sicer realiziralo podjetje pri 100% odkupu za gotovino. Manjši kot je delež gotovine (večji kot je delež kredita), manj je v podjetju trajnega odkupa. Pomembno finančno sredstvo pri financiranju odkupov na Zahodu so rizične

¹ Slabe izkušnje Poljske in Madžarske v procesu »spontane« privatizacije, ki se s tem zakonom omogoča tudi pri nas, obravnavam v prispevku v GV, marec, 1990. Možnosti za uporabo delničarstva zaposlenih v procesu prestrukturiranja družbenih podjetij pa v EP, december 1989.

obveznice (junk bonds), ki so zavarovane s sredstvi podjetja in v našem primeru zagotavljajo kar 50% potrebnega financiranja. Pogosto sredstvo pri financiranju odkupov so tudi obveznice, ki jih je mogoče konvertirati v delnice (mezzanine financing). To je močna spodbuda za vlagatelje, ki dobijo tako priložnost, da so ob uspehu udeleženi pri razdelitvi profita. Primerni kandidati za LBO so stabilna podjetja, ki ne potrebujejo dodatnih naložb in so sposobna generirati dovolj velik tok gotovine za izpolnjevanje kreditnih obveznosti, ter jih je mogoče prodati v delih in s tem takoj izpolniti zapadle obveznosti. Na kratko, LBO so praviloma dokaj rizične transakcije in jih je mogoče uspešno uporabiti le ob kakovostni podpori finančnih strokovnjakov in ob razvitem finančnem sistemu.

Slika 1: Primer kreditnega odkupa (LBO)

	(1)	(2)	(3)	(4)
	Vrednost	% financiranja	% v delniškem kapitalu	Multiplikator (3)/(2)
1. Managerji/zaposleni (delniški kapital)	50	5%	30%	6
2. Finančne institucije (delniški kapital)	150	15%	60%	4
3. Finančne institucije (konvertibilne obveznice)	200	20%	10%	0,5
4. Nezavarovani dolgovi (junk bonds)	500	50%	–	–
5. Zavarovani dolgovi	100	10%	–	–
Skupaj	1000	100%	100%	

Opombe: Prodajalec dobi 1000 din v gotovini
 80% odkupa je financiranih s kreditom
 Razmerje dolg/kapital = 800/200 = 4

2.

V primeru Jugoslavije (in drugih socialističnih držav) odkupi na kreditni osnovi niso stvar izbire, ampak objektivna nujnost. Nihče nima na razpolago 1000 din za odkup podjetja, vendar lahko vseeno pride do transakcije, če država (prodajalec) zagotovi kreditiranje. V sliki 2 je prikazan primer, kjer prodajalec zagotavlja 60% sredstev za odkup podjetja: 500 din v obliki preferenčnih delnic in 100 din v obliki finančnega kredita. Finančna struktura tega STB financiranja je mnogo manj rizična od strukture LBO odkupa. Preferenčne delnice brez pravice do glasovanja, ki jih zadrži prodajalec, so zamenjava za rizične obveznice (junk bonds). Delež financiranja s pomočjo kreditov je zmanjšan z 80% na vsega 30%, razmerje dolg/kapital pa je znižano s 4 na 0,43. Zaradi manjše rizičnosti finančne institucije, ki vlagajo trajni kapital, pristanejo na znižanje multiplikatorja s 4 na 2. Koristi od tovrstnega kreditiranja s strani prodajalca imajo predvsem managerji/zaposleni, ki se jim

multiplikator poveča s 6 na 9. Struktura glasovalnih pravic v odkupljenem podjetju je zasnovana tako, da nobena skupina delničarjev ne more imeti odločujoče vloge. Prodajalec podjetja oziroma kreditor mora pred odobritvijo finančne strukture paziti, da novi lastniki zagotavljajo dovolj navadnega delniškega kapitala, ki bo varoval njegove preferenčne delnice (v sliki 2 je delež navadnih delnic v strukturi celotnega financiranja v strukturi virov financiranja 20%). Če je tega navadnega delniškega kapitala zelo malo, novi lastniki nimajo kaj izgubiti in so spodbujeni k sprejemanju preveč rizičnih odločitev. Z odkupom pride podjetje v roke novih lastnikov, prodajalec pa ima možnost, da se kasneje popolnoma umakne iz podjetja s prodajo preferenčnih delnic drugim investitorjem.

Slika 2: Primer podjetja, ki je financiran s strani prodajalca (STB)

	(1)	(2)	(3)	(4)
	Vrednost	% financiranja	% v delni- škem kapitalu z glasovalno pravico	Multiplikator (3)/(2)
1. Managerji/zaposleni (delniški kapital)	50	5%	45%	9
2. Finančne institucije (delniški kapital)	150	15%	30%	2
3. Finančne institucije (konvertibilne ob- veznice)	200	20%	25%	1,2
4. Financiranje s strani prodajalca				
– preferenčne delnice	500	50%	–	–
– odlog plačila (kredit)	100	10%	–	–
Skupaj	1000	100%	100%	
Opombe: Prodajalec dobi:	gotovina	400		
	preferenčne delnice	500		
	odloženo plačilo	100		
	Skupaj	1000		

30% odkupa je financiranih s kreditom

Razmerje dolg/kapital = $300/700 = 0,43$

Oba primera transakcij sta si podobna v tem, da pride do spremembe v strukturi virov pri odkupljenem podjetju: del navadnih delnic pri LBO zamenjajo dolgovi in pri STB financiranju preferenčne delnice in dolgovi. Manj rizična je konverzija v preferenčne delnice, ki jo predlagamo tudi za naša družbena podjetja in jo je po našem mnenju možno razvijati tudi ob sedanjem nedefiniranem titularju družbene lastnine. Kako?

Najprej moramo dobiti prodajalca družbenega kapitala. Po obstoječi zakonodaji je lahko kupec družbenega kapitala vsaka domača ali tuja pravna ali fizična oseba s pogojem, da prodajo odobri delavski svet. »Kupec« je lahko torej tudi Razvojni sklad, ki pa za to transakcijo sploh ne potrebuje nobenih denarnih sred-

stev: 1. Sklad kupi podjetje za 1000 din in delnice podjetja zamenjajo gotovino v portfelju sklada; 2. Po zakonu mora kupec družbenega kapitala vplačati kupnino sklada kot trajni delež republike v kapitalu sklada – sklad torej v tem primeru plača kupnino samemu sebi; 3. Končni rezultat je, da podjetje preide v lastnino sklada, hkrati pa se ustrezno poveča delež republike v trajnem kapitalu sklada in tako za transakcijo ni potrebno imeti nobenih denarnih sredstev.

Ko sklad postane lastnik, lahko nastopi tudi kot prodajalec, ki bo financial prodajo podjetja managerski skupini – zaposlenim in finančnim institucijam s pomočjo prikazane STB metode: podjetje bo prodal in hkrati kupil preferenčne delnice in obveznice v tem istem podjetju. V realnem življenju se vse te transakcije seveda opravijo hkrati s podpisom ustreznih pogodb med delavskim svetom, skladom in investitorji. Delavski svet odobri prodajo podjetja šele tedaj, ko se strinja s finančno konstrukcijo celotnega posla.

Menim, da bi za razvojen tovrstnih transakcij morala republika čimprej ustanoviti Razvojni sklad skupaj s tujimi finančnimi institucijami, ki bi zagotovile potrebno strokovnost pri poslovanju sklada. Vsaka prodaja družbenega kapitala je zanimiva za managerje sklada, saj se s tem povečujejo portfelj sklada in možnosti za njihov zaslužek. Managerji sklada bi zato aktivno iskali priložnosti za različne odkupne transakcije. Pri tem pa bi republika kot največji delničar sklada imela v rokah strateške odločitve in pri transakcijah bi se uporabljali le tisti finančni modeli, ki bi jih odobrila skupščina delničarjev sklada.

Če zakon tolmačimo ustvarjalno v smislu, da je Razvojni sklad lahko »kupec« družbenih podjetij in da lahko ponovno vlaga sredstva v ista podjetja, potem daje zakon veliko možnosti za aktivno spodbujanje privatizacije naših družbenih podjetij. S soglasjem delavskih svetov je mogoče družbeni kapital konvertirati v preferenčne delnice brez pravice do upravljanja (podobne modelu, ki ga zagovarja profesor Ribnikar, 1990) in hkrati zagotoviti, da bodo lastniki vložili vsaj toliko lastnega kapitala, da bo zagotovljeno njihovo racionalno odločanje. Mogoče je uporabiti tudi modele kreditnega odkupa, ki jih je za transakcije v podjetjih razvil Korže (1990), in hkrati zagotoviti transparentnost in jasnost teh transakcij, ki bi se namesto v podjetjih zdaj odvijale med podjetjem in skladom. Nakup s strani sklada in konverzija dela družbenega kapitala v preferenčne delnice je lahko koristen tudi pri premagovanju težav, ki jih povzroča togo določilo zakona, da so upravljalске pravice delavcev sorazmerne deležu družbenega kapitala v celotnem kapitalu podjetja. Če k temu dodamo še zakonske možnosti, da republike razvijajo sistem fiskalnih, kreditnih in drugih subvencij za odkupe s strani zaposlenih, lahko sklenemo, da je tudi v razmerah, ko še čakamo na zakonsko določitev titularja družbene lastnine, precej možnosti za privatizacijo družbenih podjetij, ki jih še dolgo ne bomo v celoti izkoristili. Morda pa problem ni le v odsotnosti titularja?

LITERATURA

U. Korže: Kaj ESOP prinaša nam?, RR, 1990.

I. Ribnikar: Društveno vlasništvo i penzijski fond, EP, decembar, 1989.

M. Simoneti: Deoničarstvo zaposlenih u tržišnoj privredi, EP, decembar, 1989.

M. Simoneti: Privatizacija v Vzhodni Evropi, GV, marec, 1990.

R. S. Bibler: Management Guide to Merges and Aquisitions, John Wiley, 1989.

Zarex Management: How to Facilitate the Process of Privatization, Discussion Paper, 1989.

Transformacija družbene lastnine pri prehodu iz družbenega v mešano podjetje

Uvod

V tem trenutku je pri uveljavljanju tržno zasnovanega gospodarskega sistema pri nas prav gotovo najaktualnejše vprašanje čimprejše transformacije družbene lastnine v lastnino z znanim titularjem. Določitev titularja sredstev, ki jih sedaj označujemo kot družbena sredstva oziroma po ustavnih amandmajih kot družbeni kapital, pomeni ponovno vzpostavitev klasičnih (normalnih) lastninskih odnosov, kot jih pozna tržno gospodarstvo in kot so bili uveljavljeni vse od rimskih časov naprej. Določitev titularja (titulus je naslov) torej pomeni določanje lastnika-subjekta družbenim sredstvom-objektu. Za koncepcijo družbene lastnine je značilno, da nima lastnika (titularja), saj je lastnina vseh in vsakogar ter hkrati nikogar, s tem pa naj bi pravzaprav bila poudarjena njena nelastninska narava. Ker sta torej anonimnost in nelastninskost bistveni atribut, temeljni opredelilni znak družbene lastnine, pomeni ponovna opredelitev lastninske koncepcije ter določitev znanega subjekta tem sredstvom kot objektu odpravo družbene lastnine. Z vidika časovnosti je mogoče pri tem govoriti o enkratni ukinitvi ali pa o transformaciji družbene lastnine, kar pomeni njeno postopno ukinitve, preobrazbo v drugo obliko.

1. Dvojnost lastnikovih razmerij pri družbah

Ponovna vzpostavitev lastninske koncepcije in določitev titularja sredstev se je sedaj najizraziteje strokovno izrazila kot nujna pri uveljavljanju novih pravno-organizacijskih oblik naših podjetij. Ker se uvajajo mešana in zasebna podjetja v tistih oblikah, ki so uveljavljene tudi v tržnih gospodarstvih, torej tudi v kapital-skih družbah, je jasno, da je potrebno v teh družbah dosledno izpeljati lastniško ter na tej podlagi kapitalsko in upravljalno strukturo. Za kapitalsko družbo (npr. delniško družbo ali pa družbo z omejeno zavezo) je jasno, da gre za dva pravna odnosa v smislu lastninskih odnosov. Prvi odnos je lastništvo premoženja, ki je v podjetju, ki pripada podjetju kot pravni osebi. Podjetje kot pravna oseba odgovarja s svojim premoženjem – 165. člen ZP. Podjetje kot pravna oseba pa ni sam svoj lastnik, ampak pripada drugemu lastniku, posebnemu pravnemu subjektu. Ta je lahko bodisi fizična ali pa juridična oseba. Možno je, da se ista, npr. fizična oseba, pojavlja prvič kot lastnik podjetja, torej kot ustanovitelj ali družabnik, ki je hkrati tudi edini direktor, uslužbenec in delavec v tej firmi. Pravo pa daje temu podjetniku novo kvaliteto v obliki nove pravne osebe. Gre torej za dva pravna subjekta: lastnika in pa njegovo pravno osebo. Iz lastninske funkcije lastnika pa izhajata dve lastninski upravičenji (tako kot je to razvito povsod v podjetniškem pravu, pri čemer se na tem mestu ne spuščamo v vprašanje vrste te pravice v smislu stvarnopravne pravice):

- upravljalno upravičenje,
- premoženjsko upravičenje (participacija pri dobičku in preostanku premoženja ob prenehanju oziroma likvidaciji podjetja).

2. Dva načina nastanka mešanega podjetja

Po naši novi podjetniški zakonodaji lahko mešana podjetja nastanejo na dva načina:

- z ustanovitvijo novega pravnega subjekta s strani družbenega podjetja in tuje ali domače fizične osebe,
- s preobrazbo družbenega podjetja v mešano podjetje.

Ker je mešano podjetje zgrajeno na dejanski lastniški strukturi enega ali večih lastnikov, transformacija družbenega podjetja v mešano podjetje hkrati tudi nujno pomeni transformacijo družbene lastnine v lastnino, ki ima določenega titularja, torej v pravo lastnino. Ni mogoča transformacija družbenega podjetja v mešano podjetje, kjer bi se transformirala samo pravno-organizacijska oblika brez transformacije lastniške strukture. Nemogoče je namreč govoriti o mešanem podjetju, kjer bi bila lastniška struktura, ki je značilna za družbeno podjetje, to je anonimnost titularja. V zadnjem primeru bi lahko govorili zgolj o »jugokapitalski družbi«.

3. Ustanovitev mešanega podjetja kot povsem novega gospodarskega subjekta

Najjasnejša in najenostavnejša pot, po kateri se pride do mešanega podjetja, je prav gotovo ustanovitev mešanega podjetja, ki ga kot povsem nov gospodarski subjekt ustanovijo domače in tuje pravne oziroma fizične osebe. V tem primeru se mešano podjetje ustanovi s pogodbo, sklenjeno med ustanovitelji v pisni obliki, pri čemer je treba ločiti dve situaciji: v enem primeru lahko gre za domače ustanovitelje, torej družbena podjetja in domače pravne oziroma fizične osebe, nosilce zasebne lastnine, če pa je vsaj ena izmed strank tuja pravna oziroma fizična oseba, pa je treba pri sklenitvi pogodbe upoštevati še določila zakona o tujih vlaganjih. Pri zadnjem primeru so razlike vsebinske in proceduralne zaradi vključevanja državnih organov, čeprav v bistvu ne gre za posebno pomembne razlike, ampak zgolj za določene posebnosti. Treba je omeniti, da ustanovitelj, ki je iz vrst nosilcev družbene lastnine, torej družbeno podjetje, v tem primeru ne preneha. Novo ustanovljeno mešano podjetje se bo povsem na novo tudi fizično izgradilo, možni pa so tudi primeri, da družbeno podjetje kot del ali pa kot ves svoj vložek v mešanem podjetju vloži tudi svoja obstoječa osnovna sredstva, torej tudi del svoje proizvodnje. Za takšen vložek seveda ne moremo šteti morebitnega prenosa delavcev iz obstoječega družbenega podjetja v mešano podjetje že iz razloga, ker zakon natančno določa pri posameznih oblikah, kaj je lahko vložek. Novo ustanovljeno mešano podjetje pa bo kot nov gospodarski subjekt povsem »samostojno« izbiralo, katere delavce bo zaposlilo. Te odločitve bo mešano podjetje sprejelo preko svojih organov upravljanja, v katerega upravljalško strukturo pa je seveda vključen kot ustanovitelj tudi družbeno podjetje. Menimo, da se je v pogodbi o ustanovitvi mešanega podjetja, npr. med domačim družbenim podjetjem in tujim vlagateljem, možno dogovoriti, da bodo v novo ustanovljenem mešanem podjetju prerazporejeni nekateri delavci iz družbenega podjetja. Vendar bodo realizacijo tega nato zagotovili ustanovljeni organi mešanega podjetja v kasnejši fazi.

Ob takšni ustanovitvi mešanega podjetja je treba opozoriti še na to, da so upravljalci takšnega mešanega podjetja na eni strani tuje oziroma domače osebe, nosilke zasebne lastnine, na drugi strani pa družbeno podjetje, torej delavci v družbenem podjetju – soustanovitelju mešanega podjetja, medtem ko imajo delavci v mešanem podjetju, bodisi delavci, ki so povsem na novo izbrani ali pa

prerazporejeni delavci iz družbenega podjetja, zgolj »soupravljalška« upravičenja, ki jih v glavnem realizirajo s sodelovanjem v skupščini ter upravnim odborom, predvsem pa prek delovanja delavskega sveta, kot to določa 131. člen zakona.

Po črki zakona je možno, da določeno družbeno podjetje vloži v novo mešano podjetje 99,9% »svojega premoženja« in prerazporedi tudi delavce. Pri tem pa se pojavlja vrsta vprašanj, kako urediti upravljalške pravice delavcev.

4. Preobrazba družbene lastnine – določitev titularja

Če ne želimo ohraniti zgolj obstoječe strukture gospodarskih subjektov, torej imeti zgolj samo družbena podjetja in nekaj manj zasebnih podjetij, ki bi jih ustanovile naše fizične osebe, ampak preiti na pluralistično lastniško strukturo iz družbenih, mešanih in zasebnih podjetij, je seveda nujno potrebno rešiti to osnovno vprašanje. Sedanje družbeno podjetje, kot je pozitivno opredeljeno v ZP, pa je dejansko relikv starih dogovornega sistema. Situacija pa je še slabša kot pred ustavnimi amandmaji, ker je povsem odpadel »titular-subjekt«, t. j. družba, ki je prej imela to vlogo. Vloga nosilca pa pravno ni priznana niti delavcem niti menedžmentu, zato je zelo čudno, da upravljanje lahko sploh funkcionira tudi na taki stopnji kot sedaj. Sedanji odgovori, ki se iščejo v teoriji in praksi, izhajajo iz različnih izhodišč. Lahko govorimo o štirih modelih:

1. Titular naj bo pokojninski sklad, ki uveljavlja samo premoženjska upravičenja, ne pa upravljalških upravičenj. Pokojninski sklad ima tako imenovane preferenčne delnice, ki so nevolilne. Upravljalška upravičenja naj uresničujejo še naprej delavci v družbenem podjetju. Ti so torej dolžni plačati nekakšen davek pokojninskemu skladu. Pri javnih podjetjih pa naj to lastninsko upravičenje uresničuje država. Če družbeno podjetje ni sposobno izplačevati »davka pokojninskemu skladu«, se mora dati v upravljanje specializirani agenciji, ki nadalje z njim upravlja.

2. Titular vseh družbenih sredstev naj postane država.

3. Družbena lastnina se v hipu v celoti ukine in ponovno reprivatizira na ta način, da se obstoječi skladi družbenih sredstev v posameznih družbenih podjetjih poimensko individualno razdelijo trenutno zaposlenim delavcem v njih.

4. Postopni prehod družbene lastnine v kolektivno lastnino in preko nje v lastnino z individualnim titularjem. Na ta način preide v pravo lastnino. To velja za tisti del družbenega kapitala, ki dodatno angažira zasebna sredstva. Drugi del družbenega kapitala, ki je na področju gospodarske infrastrukture, lahko deli isto usodo kot preostala družbena sredstva, ali pa je titular država. Če gre za celotno nadomestitev družbenih sredstev v določenem podjetju, se kupnina tega izplača državi. V tistih družbenih podjetjih, kjer upravljalci tako želijo in ne želijo mešanja z lastninskimi elementi, še nadalje ostanejo družbena podjetja.

Prednosti oziroma slabosti posameznih modelov so:

a) Lastnina pokojninskega sklada

Prednosti:

● v hipu se odpravi ostanek dogovorne ekonomije, to je družbeno podjetje, v katerem so anonimna sredstva;

● takojšnja rešitev, ki da hitre vzvode za oblikovanje nove gospodarske strukture in delovanje tržnih zakonitosti;

● ni večjih ugovorov socialne nepravilnosti zaradi trenutne razporeditve sredstev.

Slabosti:

● na silo se ločijo upravljalška in premoženjska upravičenja titularja, kar pomeni sui generis rešitev, umetno rešitev, ki ni poznana nikjer v tržnih gospodarstvih. V vsakem podjetju morajo biti vsaj določeni lastniki, ki imajo poleg premoženjskih upravičenj tudi 100%-no upravljalško upravičenje. Ker je upravljalško upravičenje v funkciji zagotavljanja premoženjskega upravičenja, je seveda takšna delitev umetna. 10%-ni upravljalec mora imeti tudi premoženjska upravičenja, ki pa so lahko znotraj lastnikov različno diferencirana;

● v določenem smislu je model podoben državnemu oziroma paradržavnemu lastništvu z vsemi njegovimi slabostmi;

● model je praktično izredno težko izvedljiv;

● model ne rešuje vseh vprašanj, kajti šele sedaj je treba začeti iskati tiste strukture, v katerih ima lastnik obe upravičeni, premoženjsko in upravljalško (sklad ne more biti lastnik podjetja za nedoločen čas);

● ni materialne spodbude zaposlenih v kolektivu;

● agencija, ki upravlja s slabimi podjetji, mora delovati na tržnih načelih pri formiranju kapitala, ne pa da jih dobi podarjene (zato le uresničuje paradržavno vlogo, verjetno celo slabše od države, ker ni mehanizmov nadzora v političnem pluralizmu).

b) Državna lastnina

Prednosti:

● je najbolj »naravna« pot preobrazbe, gre za povraten proces. Družbena lastnina je nastala iz državne in se zopet spremeni v državno;

● hipna rešitev problema, trenutna odprava družbene lastnine.

Slabosti:

● nezaupanje v državo (politični momenti);

● nezmožnost države za ustrezno ekonomsko funkcioniranje (ne gre za tržne elemente) pri izgrajevanju nadaljnje strukture, ki je ciljna, to je vzpostavitev prave individualne lastnine.

c) Individualna lastnina delavcev – takojšnja reprivatizacija

Prednosti:

● priznava se minulo delo delavcev (delavci so nedvomno ustvarili velik del obstoječega družbenega kapitala);

● ni večjih praktičnih problemov pri določanju titularjev (ti so identificirani v obstoječih lastnikih – matematika).

Slabosti:

● neustreznosti glede socialnega vidika pravične razdelitve (slučajno aktivni zaposleni v različnih podjetjih z različno organsko sestavo kapitala);

● zaradi socialne nepravičnosti veliki socialni pretresi.

d) Prehod iz družbene v individualno preko kolektivne lastnine

Prednosti:

● večje število možnosti (državna lastnina, še naprej družbena sredstva, ali pa postopni prehod, najrazličnejše kombinacije lastninskih momentov);

● ne gre za enkratno dejanje, za hipni pretres, ampak za postopnost, za prehodnost ene oblike v drugo, kar nima tako velikih hipnih socialnih posledic;

● upošteva se minulo delo delavcev v določenih kolektivih, ki so brez dvoma ustvarili del družbenega premoženja v teh kolektivih;

● ni večjih praktičnih problemov pri iskanju titularja, ki so jasni, v dosedanjih kolektivnih ali pa v bodočih kolektivih;

● ni rizikov etatiščne bodisi politično nepravilne delitve ali pa ekonomsko birokratsko zgrešene relokacije sredstev;

● ne gre za darilo, gre za določitev titularja na tistih sredstvih, ki so na novo ustvarjena ob pomoči sedanjega družbenega kapitala;

● v podjetjih, ki se preoblikujejo v mešana podjetja, izplačajo dividende skupnosti delavcev kot pravni skupnosti v obliki izdaje novih delnic, gre v bistvu za reinvestiranje, kar da nove ekonomske možnosti podjetju;

● motiviranost delavcev, ki vidijo lastniške interese v izdanih delnicah na ime iz dejanskih zaslužkov ali pa iz privatno angažiranih sredstev;

● v bistvu gre za »pravno pripoznanje«
obstoječe situacije (kolektivnost) z možnostjo dokončne individualizacije.

Slabosti:

● tudi tukaj nastanejo določene socialne krivice, ki pa so seveda bistveno manjše kot pa pri reprivatizaciji, kjer gre samo za možnost pridobitve lastninske pravice na podlagi dela s sedanjim družbenim kapitalom;

● relativno dolgotrajen proces prehoda v individualnost (vprašanje, ali imamo na razpolago toliko časa – vprašanje negativnih posledic kolektivnosti);

● potrebne nadaljnje aktivnosti h končnemu cilju, to so gospodarske strukture z individualno lastnino.

Vsem štirim modelom je skupno to, da odpravljajo ostanek dogovorne ekonomije, to je družbeno podjetje, oziroma odpravljajo njegovo monopolno mesto. Če pa se želi odpraviti njegovo monopolno mesto, je treba vzpostaviti mehanizme, ki bodo pravno in ekonomsko omogočale nastajanje novih struktur. Mešana podjetja so lastniška podjetja in zahtevajo lastniško strukturo. Zato se zdi, da je katerakoli izmed obravnavanih rešitev pot naprej k razrešitvi obravnavanega osnovnega vprašanja, torej boljša od trenutne situacije, to je obstoja lastniško nedefiniranega družbenega podjetja.

5. Transformacija družbenega podjetja v mešano podjetje

V primerjavi s pravno opisano potjo, kjer družbeno podjetje, ki soustanavlja mešano podjetje, tudi samo še dalje obstaja, bodisi v enakem fizičnem ali pa v skrčenem obsegu, zakon omogoča tudi transformacijo družbenega podjetja v mešano podjetje, pri katerem »staro«
družbeno podjetje preneha obstajati kot družbeno podjetje in postane mešano podjetje. Ne gre torej za nastanek novega pravnega subjekta poleg obstoječega, ampak za obstoj zgolj enega pravnega subjekta, kar pa je seveda bistvena razlika. Podlago za to je iskati v 36., 81. in 145. h členu ZP.

3. odst. 81. člena ZP omogoča transformacijo družbenega podjetja, če se zbirajo sredstva ne samo občanov, ampak tudi pravnih in fizičnih oseb, imetnikov drugih oblik lastnine. To lahko interpretiramo, da velja za domače pravne osebe, to je zasebna podjetja, in tuje pravne in fizične osebe. Ne velja pa to, če se zbirajo sredstva v tem smislu drugih družbenih podjetij. Čeprav je sama dikcija navedene odstavka zakona zelo nenatančna, pa lahko na podlagi 81. člena sklepamo, da se lahko obstoječe družbeno podjetje transformira v mešano podjetje tudi, če se zbirajo sredstva tujih oseb ter domačih nosilcev zasebne lastnine.

Kot pravno zelo zanimivo vprašanje pa se postavlja, kako organizirati poslovanje in upravljanje v tako transformiranem novem mešanem podjetju. Sedaj se namreč ne vključuje kot upravljalec v mešanem podjetju ustanovitelj kot poseben pravni subjekt, ampak se v upravljalno strukturo vključijo delavci dotedanjega družbenega podjetja. Ti nastopajo v dvojni vlogi. Enkrat kot soupravljalci na podlagi minulega dela skupaj z drugimi »lastniki« mešanega podjetja, drugič pa kot soupravljalci (participativno) iz naslova živega dela. Za takšno dvojno vlogo pa seveda morajo biti organizirani, kajti obstoječa upravljalna struktura družbenega podjetja se prestrukturira, kot to ustreza upravljalni strukturi mešanega podjetja.

6. *Opredelitve zakona o družbenem kapitalu*

Novi zakon o »družbenem kapitalu« daje več odgovorov glede postopnega procesa preoblikovanja nenominiranega družbenega kapitala v podjetjih z znanim ekonomskim lastnikom kot pa ZP.

Glede preoblikovanja dela kapitala, ki ga predstavlja obstoječe družbeno premoženje in ki se kot »vloga« v novem podjetju pojavi v koeksistenci z zunanjim titularjem, menimo, da je sprejeta rešitev, po kateri obstoječi družbeni kapital upravljajo delavci podjetja v času sovlaganja oziroma preobrazbe. Vendar pa zakon na žalost še vedno stvari tudi ne poimenuje v pravnem smislu, kot bi bilo to potrebno. (Neprimerni so izrazi: družbeni kapital, poslovni sklad, upravljanje iz živega in minulega dela, ker gre za lastnino, za podjetje, za premoženje, ipd.)

V tem primeru se »skupnost delavcev« pojavlja kot družbenik skupaj z zunanjim lastnikom, in tej skupnosti delavcem pripada na podlagi nenominirane osnovne vloge oziroma deleža v ustanovnem kapitalu tako preoblikovanega podjetja delež, ki skupnosti delavcev pripada ob koncu poslovnega leta. Ne glede na to, ali gre za delež pri družbi z omejeno odgovornostjo ali za delniški kapital v delniški družbi, skupnosti delavcev pripada ustrezna dividenda.

Dividenda pripada delavcem oziroma kolektivu kot celota in je na podlagi vloženega kapitala ne bi bilo mogoče izplačevati v obliki porazdelitve tega deleža med delavce kolektiva. Delavcem namreč že pripada dobiček iz naslova živega dela v razmerju do celotnega podjetja. Na žalost namreč 6. člen obravnavanega zakona izrecno določa, da ta del dobička pripada obstoječemu družbenemu kapitalu.

Rešitev je treba iskati v tem, da se dobiček, ki pripada skupnosti delavcev na podlagi tako vloženega družbenega kapitala, spremeni v delnice, ki so nominirane na delavce kolektiva v tekočem poslovnem letu. Promet teh delnic pa bi moral biti vezan na to, da se reinvestirajo v obstoječe podjetje, vendar so v tem primeru individualno nominirane na posamezne delavce. V tem primeru se relativno spreminja tudi struktura deležev v podjetju ob nominalnem ohranjanju vloge oziroma deleža, ki pripada skupnosti delavcev kot celoti, postopno pa bi se povečeval delež nominiranih delnic na delavce kolektiva. V tem smislu bi bilo treba spremeniti tudi navedeno zakonsko določbo, ne pa, da se povečuje anonimni družbeni kapital.

Podobno bi bilo mogoče praktično obvladati tudi problem, ko zunanji lastninski upravičenec dodatno vloži na lastninski podlagi v obstoječe družbeno podjetje dodatna sredstva. S tem se tudi poveča ustanovni sklad oziroma sklad vlagatelj kot trajni vir sredstev v podjetju za vrednost na novo vloženega kapitala z znanim lastnikom.

V tem primeru je treba upoštevati nominalni del na novo vložena kapitala v relativnem razmerju do celotnega kapitala podjetja oziroma družbe. Razmerja med družbeniki je v tem primeru treba opredeliti v odnosu do celotnega kapitala družbe in na ta način tudi opredeliti upravljalna upravičenja nosilcev. Obstoječi družbeni kapital glede upravljanja in glede delitve na podlagi kapitalskega odločanja pripada skupnosti delavcev kot celoti, ob tem pa še določena upravičenja, ki gredo delavcem družbe na podlagi živega dela.

V celoti bi bilo mogoče na ta upravičenja vezati tudi pridobitev dobička, ki sicer pripada delavcem v podjetju kot celoti iz živega dela. Tisti del družbenega kapitala, ki je nominiran na skupnost delavcev, bi se v razmerju, ki bi sicer tej skupnosti delavcev pripadal na podlagi vložena kapitala, razdelil med delavce iz celotnega dobička podjetij, pri čemer bi se lahko postopno zmanjševal relativni strukturni delež v kapitalu družbenega kapitala, ki pripada skupnosti delavcev, povečala pa vloga kapitala na delavce (individualno) nominiranega kapitala. Na ta način bi postopoma dobili normalno individualno lastnino fizičnih oseb, s katero bi lahko prosto razpolagali. To bi bil dokončni osnovni pogoj za nastanek novih struktur, ki ustrezajo tržnim razmeram.

JANEZ ŠMIDOVNIK

Od policijske do javne uprave

I

Pluralistične volitve v državne organe v Sloveniji in v drugih jugoslovanskih republikah ne pomenijo le zamenjave politične skupine, ki je bila doslej na oblasti, z drugo politično skupino, pač pa pomenijo – v prvi vrsti – spremembo države same, spremembo njenega položaja, celo njene narave in njene družbene vloge. Partija, ki je imela doslej monopolno oblast v družbi, je imela državo za svoj instrument, s pomočjo katere je izvajala to oblast, in z njo uveljavljala svoje interese, svoje politične vizije; čeprav je trdila, da uveljavlja interese vse družbe, pa je s tem, da jih je določala ona sama, dokazovala, da gre v resnici za njene interese. Družba kot celota ni mogla izražati in uveljavljati svojih interesov v politiki partijske države. Partijska država je – tako rekoč – privatna last partije; čeprav s svojimi upravljaljskimi mehanizmi poskuša ustvarjati videz, da predstavlja vso družbo, se ji to nikdar ne more posrečiti in zato tudi nikoli ne more funkcionirati kot »normalna« država – niti po vsebini svojih funkcij niti po načinu njihovega izvajanja. Zato je ta država delovala vseskozi kot pretežno policijsko vojaška sila, ki brani politično ureditev, to je obstoječi politični režim ene monopolne stranke. Vse druge državne funkcije, ki so se vsiljevale same po sebi kot problemi sodobne družbe – za tako državo pa so bile drugotnega pomena –, je izvajala skozi prizmo navedene temeljne orientacije na vzdrževanje in ohranjanje političnega režima. Zato tej državi – podobno kot vsem realsocialističnim državam – ni nikdar uspelo vzpostaviti pristnega in odkritega odnosa do njenih državljanov; seveda tudi ni moglo priti do odkritih odnosov v nasprotni smeri: to je do odkritih odnosov državljanov do države; kakor je država vedno morala sumničiti svoje državljane in dvomiti o njihovi lojalnosti, tako so tudi državljani vedno morali sumničiti državo in njene namere, kakor so se izražale v njeni politiki, v njeni zakonodaji in njenih ukrepih. Ta država ni mogla najti ravnotežja v družbenih odnosih zaradi svojega nenaravnega položaja, ker je bila zgolj instrument ene same stranke. Taka država tudi nikdar ni našla prave rešitve glede svoje vloge v odnosu na gospodarske in v odnosu na negospodarske dejavnosti. Zlasti v razdobju zadnjih dveh desetletij je delovala kot izrazita zavora družbenega razvoja – v prvi vrsti gospodarskega – in to prav v času, ko so sodobne države izpričale svojo sposobnost za trasiranje dolgoročnih razvojnih strategij (npr. v okviru Eureka), in dokazale, da so lahko bolj daljnovidne kot gospodarstvo samo, ki je zmeraj obremenjeno z določeno ozkosrčno podjetniško sebičnostjo.

Z odhodom monopolne stranke z oblasti država preneha biti instrument in postaja subjekt s svojo lastno družbeno vlogo, kakor jo ima demokratična država v sodobni družbi. Taka država ima isto vlogo in načeloma tudi iste funkcije ter celo

isto organizacijsko strukturo ne glede na to, katere stranke so pri njenem krmilu – v parlamentu in v vladi. Njena vloga, njene funkcije, pa tudi njena organizacijska podoba so se sčasoma izoblikovale same po sebi po pragmatični poti iskanja odgovorov za probleme, ki jih je prinašal čas. Različne politične stranke, ki se borijo za oblast v taki državi, prihajajo sicer s svojimi programi, s katerimi poskušajo uveljavljati svoje zamisli o načinu reševanja družbenih problemov s pomočjo države, vendar zmeraj v skladu s pravili obnašanja, ki ga določata ustava in pravni red države. Po teh pravilih se ne more zgoditi, da bi se kakšna politična skupina za stalno polastila oblasti in s tem države; kaj takega se lahko zgodi le z revolucijo, ki demokracijo zamenja z nasiljem. Neuspeh vladajoče stranke oziroma koalicije strank v sistemu konkurenčne demokracije pomeni začasno izgubo zaupanja volilcev, poraz na volitvah, izgubo oblasti in prihod druge konkurenčne skupine, ki se poskuša uveljaviti na krmilu države. Za stranko, ki je izgubila na volitvah, je to zgolj predah za nove naskoke na oblast na naslednjih volitvah. Univerzalno načelo konkurence, ki se uveljavlja tako v gospodarstvu kakor tudi v politiki, je najboljšje jamstvo za uspešno funkcioniranje države in družbe.

II

Problem, s katerim smo soočeni ob naših volitvah, pa je v tem, da se je z njimi sicer spremenil položaj samega sistema – države, ostaja pa do nadaljnjega ves njen mehanizem v svoji organizacijskotehnično, personalnokadrovski, strukturalni in v svoji idejnopolitični naravnosti; ostaja v veljavi tudi celoten pravni sistem, vsa zakonodaja, po kateri deluje ta mehanizem. Tako bodo morali novo izvoljeni državni organi do nadaljnjega delovati s pomočjo mehanizmov bivše partijske države ter izvajati oblast, kakor je vsebovana v obstoječem pravnem sistemu, v veljavni zakonodaji. Zakonodajo je sicer mogoče razmeroma hitro spreminjati in jo usklajevati z novimi razmerami; organizacijskih mehanizmov države pa ni mogoče spreminjati tako na hitro, ker so ti v osnovnih potezah določeni z ustavo in jih je zato mogoče spremeniti samo s spremembo ustave oziroma z novo ustavo. Tako se mora novo izvoljena oblast konstituirati v staro lupino treh skupščinskih zborov, ki ne ustrezajo ideji parlamenta in bodo oteževali njegovo delo. Tudi novo izvoljena vlada ne bo prava vlada, pač pa izvršni svet, ki je ustavno koncipiran zgolj kot izvršilni organ skupščine (v resnici pa CK-ja), ne pa kot samostojni in odgovorni nosilec državne politike. Parlament in vlada bosta lahko normalno oblikovana šele po novi ustavi, ki bo morala biti relativno hitro sprejeta; novi ustavi bodo morale slediti nove volitve, ki bodo – v primerjavi s pravkar opravljenimi – šele vzpostavile pravo podobo vrhovnih institucij demokratične države ter jim zagotovile ustrezno družbeno moč.

Še bolj neustrezno je stanje na lokalni ravni – v občinah. Novo izvoljene občinske skupščine bodo morale nadaljevati z delom kot organi komune oziroma komunalnega sistema, to je kot podaljšana roka države, ne pa kot organi lokalne samouprave, npr. samoupravne občine. Lokalne samouprave, ki je v demokratičnih deželah temelj demokracije, sploh nimamo, ker je bila ta z uvedbo komunalnega sistema v letu 1955 odpravljena. Tu bo prehod na »normalno« stanje še bolj dolgotrajen: najprej bo morala nova ustava postaviti pravnosistemske temelje za lokalno samoupravo; nato bo sledila radikalna teritorialna, vsebinska in organizacijska reorganizacija občin; dobili bomo nazaj klasične

občine; nato bo šele mogoče vzpostavitev normalne občinske samouprave z vsemi njenimi mehanizmi. Najbrž bo za vzpostavitev te samouprave potreben po sprejemu nove ustave še poseben zakon o občinah.

III

Niti z ustavo niti z volitvami pa ne bo mogoče na hitro rešiti največjega problema v sklopu mehanizma nove države, to je problema (javne) uprave. Javna uprava predstavlja v sodobni državi največji korpus države, ki opravlja tudi največji del nalog države; in to prav tistih nalog, glede katerih imajo ljudje največ opravkov z državo in z oblastjo. Ne da bi se spuščali v pojem (javne) uprave – kar predstavlja težavno vprašanje celo za strokovnjake – imam v mislih vso aparaturo državnih in paradržavnih (parastatalnih) organov, organizacij, uradov in služb (razen sodnih), ki izvršujejo zakone in druge predpise, izvajajo oblast ter opravljajo javne službe in druge dejavnosti javnega pomena za državo oziroma v imenu države – na državni in na lokalni (občinski ravni). To so strokovne dejavnosti, ki se morajo opravljati profesionalno v skladu s pravili posamezne stroke. Zato so za delo v javni upravi potrebne v prvi vrsti šolska izobrazba ustrezne smeri in strokovne izkušnje, ki se pridobijo z delom. Samo vrhovi javne uprave so politični. To so predvsem ministri, ki vodijo posamezna resorna ministrstva na ravni države in njim odgovarjajoči vodilni funkcionarji v lokalnih skupnostih, razen teh pa še – odvisno od konkretne ureditve – nekateri najvišji vodilni delavci in funkcionarji – predstojniki najpomembnejših notranjih organizacijskih enot v posameznih resorjih.

Zato bo novo izvoljena oblast lahko zamenjala s svojimi ljudmi samo te vrhovne funkcionarje, vso preostalo aparaturo javne uprave z ljudmi, napravami in nalogami vred pa bo morala prevzeti v zatečenem stanju. To stanje pa ne bo ugodno, ker bo dediščina partijske države, sicer posebnega – to je samoupravnega tipa te države oziroma njene uprave, ki pa vsekakor močno odstopa od tipa (javne) uprave v sodobni demokratični državi.

Opisana enostranska usmeritev partijske države za ohranitev samega sistema in političnega režima se najbolj izrazito kaže prav v aparaturi javne uprave – tako v njeni organizacijski strukturi kakor tudi v načinu njenega delovanja. Ta aparatura se je občasno neznansko širila, nato pa zopet krčila mimo vseh običajnih razsežnosti, v katerih so se ustalile javne uprave v sodobnih državah; njeno delovanje je po časovnih etapah prehajalo od revolucionarnih preko revolucionarnopravnih do pravnorevolucionarnih metod in ukrepov. Če jo presojamo z merili sodobne države oziroma njene javne uprave, moramo ugotoviti, da nikdar v skoraj polstoletnem razdobju svojega obstoja ni našla niti prave mere, niti prave vloge in tudi ne pravih sredstev za svoje delovanje. Dejstvo pa, da je bila v vsem svojem času v permanentni reorganizaciji, govori za domnevo, da ni našla – oziroma bolje rečeno, da vladajoči režim zanjo ni našel – pravih okvirov in prave vloge niti s stališča potreb same partijske države. To je tudi logično, saj je javna uprava kot relativno samostojen družbeni podsistem, ki temelji na strokovnem delu, tujek v tej državi, v kateri gre za oblast, ne pa za kvalificirano zagotavljanje javnih dobrin. Kolikor se je morala ta država ukvarjati tudi s takimi problemi, je bilo to le posledica kompromisa s stvarnostjo, ki je nasilno vdirala v zaprti sistem te države.

Partijska država je takoj po svojem nastopu – tako kot vse države tega tipa – nacionalizirala vsa gospodarska in tudi negospodarska področja – od industrijskih gigantov do najmanjše podeželske gostilne. Vsa nacionalizirana področja je

prevzela v svoj upravljalni okvir. S tem je ne le neznansko razširila ta svoj okvir, pač pa je s tem tudi zabrisala vsako razliko tako med javnim in zasebnim kot tudi med državnim in gospodarskim sektorjem. Vse je postalo državno; sama država pa je s tem izgubila naravo »normalne« države kot izvajalca javnih nalog in proizvajalca javnih dobrin. Uprava take države je postala en sam ogromni operativno upravni mehanizem, ki upravlja vsa družbena področja na isti birokratsko hierarhični način po metodi centralnega planiranja.

V Jugoslaviji je razmeroma hitro prišlo do neuspeha takega načina upravljanja in do temeljitega preobrata glede koncepcije o vodenju gospodarstva in države. Kot je znano, je k temu prispevala izključitev Jugoslavije iz informbiroja. Država je bila nenadoma postavljena pred vprašanje, kako naprej brez politično ideološkega štita, ki ga je predstavljal sovjetski vzorec. Kot rešitev se je pokazala ideja samoupravljanja. Na podlagi te ideje je bila nato izvedena deetatizacija gospodarstva, kar je bila ena redkih objektivno pravih potez jugoslovanske partije – z vidika družbe – ne pa z vidika partije same. Izločitev gospodarstva iz državnega okvira je sama po sebi navajala na gospodarjenje po tržnih načelih, kar je imelo za posledico relativno uspešnost jugoslovanskega gospodarstva v naslednjem razdobju in velik razvojni odmik države od drugih držav sovjetskega bloka. Ta odmik je bil tolikšen, da je ogrozil samo partijo. Partija je začutila, da jo osamosvojeno gospodarstvo po eni strani ter relativno osamosvojeni mehanizem javne uprave izrivata na obrobje družbenih dogajanj, da postaja odveč. Država ji je dobesedno uhajala iz rok. Če je hotela obdržati svoj monopolni družbeni položaj in imeti v rokah državo kot svoj instrument, je moralo udariti nazaj in obrniti razvoj. To je tudi storila v sedemdesetih letih, ko je grobo in z vso odločnostjo prekinila t. i. razdobje liberalizma in ponovno vzpostavila partijsko vladavino; to je izpeljala pod (lažnimi) gesli, da gre za reševanje samoupravljanja, ki da je bilo ogroženo v dosedanem razvoju. Z ustavo oziroma na podlagi ustave iz leta 1974 je bila ustanovljena množica novih »samoupravnih« organizacijskih mehanizmov na področju gospodarstva in na področju javne uprave (TOZD, OZD, SOZD, SIS itd.), s katerimi naj bi »zavarovali samoupravne pravice delovnih ljudi in občanov nasproti odtujenim centrom moči«, kot se je tedaj glasila na splošno uporabljena razlagalna politična floskula. V resnici je šlo za organizme, s katerimi je bila razbita družbena moč gospodarstva in javne uprave in je bilo ponovno omogočeno vsakršno vmešavanje partije v gospodarstvo in v državne zadeve.

V tem času je nastala v javni upravi ureditev, ki je danes sicer v razvalinah, je pa ustvarila razmere, ki so izhodiščnega pomena za nov začetek. Te razvaline so vsebino dediščine, ki jo pušča za seboj »stari režim«, in jo je treba prevzeti.

IV

Najbolj značilne poteze obstoječe javne uprave so: njena strukturalna neuravnoteženost, njena organizacijska disperzija in njena funkcionalna jalovost. V republiški upravi imamo več kot tri četrtine osebja zaposlenega v resorju notranjih zadev: pribl. 7000 »upravnih delavcev«, zaposlenih v organih za notranje zadeve – vključno z milico; pribl. 2000 pa jih je zaposlenih v vseh preostalih republiških upravnih organih in zavodih – z administracijo Izvršnega sveta in Skupščine vred. Do takega neravnotežja je prišlo zaradi policijske usmeritve partijske države na eni strani ter zaradi nejasne koncepcije te države glede njene vloge na drugih področjih, kar je pripeljalo do osamosvojenega SIS-ovske in OZD-ovske uprave na področju družbenih dejavnosti, na področju materialne infrastrukture in deloma

tudi na gospodarskih področjih; ta uprava je imela v rokah vse operativno izvajanje na teh področjih. Tako je nastal na eni strani hipertrofirani organizem policije, ki je bil vsepovsod prisoten, in je na svoj način povsem obvladoval razmere v državi; na drugi strani pa so nastali zakrneli zametki »civilnih« resorjev, ki niso imeli v rokah ničesar in so se pretežno ukvarjali s stalnim spreminjanjem zakonodaje in drugih predpisov, pri čemer so funkcionirali kot pomožna administracija vlade, skupščine, CK-ja in drugih političnih organizacij. Razlika pa ni le v obsegu resorjev, pač pa tudi v njihovem položaju: notranji resor, ob njem pa še resor ljudske obrambe, manj pa tudi resor mednarodnih odnosov, štejejo – po vzorcu iz federacije – za politične resorje, ki so s svojimi vrhovi vezani na Predsedstvo (376. člen republiške ustave Slovenije) in zgolj formalno spadajo v vlado; razen tega pa sta prva dva resorja še na določen – javnosti neznan – način vezana na ustrezne zvezne resorje tako, da ni povsem jasno, »čigava sta«.

Vsekakor zaradi opisanih razmer lahko rečemo, da imamo v republiški upravi na eni strani močne upravne resorje, ki so imeli doslej svoja področja povsem v svojih rokah, in so jih lahko upravljali celo ne glede na vladno, skupščinsko in celo partijsko oblast; na drugi strani pa imamo šibke upravne resorje na vseh drugih področjih, ki so skoraj brez izvršilne moči (organizacijske, upravne in finančne). To je povsem deformirana uprava, ki ni primerljiva z nobeno drugo upravo v svetu. Njen močni del je bil sicer po svoje učinkovit, vendar je deloval povsem neodgovorno; saj je bil močnejši od vlade, skupščine in navsezadnje celo od CK-ja; njen šibki del pa je bil neučinkovit, nestrokovno in neodgovoren, ker ni imel ničesar v rokah. Zaradi take organiziranosti sploh ni bilo mogoče jasno ugotoviti, kaj obsega pri nas sektor javne uprave, zlasti tudi ne koliko troši država za ta sektor; niso bile možne nobene primerjave z drugimi državami.

Funkcionalna jalovost uprave je po eni strani posledica opisane organizacije, po drugi – in to še v večji meri – pa posledica nemogoče vloge, ki jo ima uprava kot izvajalski del oblasti v partijski državi, ki vodi razredni boj in z nasiljem gradi nov družbeni red. Nasilje je vgrajeno v politiko in zakonodajo, izvajati pa ga mora uprava, ki nastopa neposredno na terenu v odnosih med državo in ljudmi, ki se nasilju upirajo. Tako nastopa na nivoju uprave frontna črta med državo in državljani, kjer se bije neprestani boj. Ta boj je najbolj vroč, ko gre za lastnino. Partijska država nima nobenega spoštovanja do lastnine in jo pri gradnji socializma neusmiljeno briše. Zgodovina socializma je zgodovina stalnega razlaščenja, stalnih konfiskacij in nacionalizacij – najprej zaradi izločitve bivšega vladajočega sloja, nato pa zaradi gradnje industrije, stanovanjskih naselij, infrastrukturnih objektov, itd. Temu razlaščenju se ljudje sicer niso mogli učinkovito upirati, toda lastninski odnosi, ki bi jih morala v zvezi s tem urediti uprava, so tudi zaradi tega v velikem obsegu ostali neurejeni. Postopki nove zemljiške izmere praviloma niso bili izpeljani ne v katastru in tudi ne v zemljiških knjigah. Zato ni bilo nikdar niti prave moči niti prave volje, pa tudi ne časa in denarja. Lastniška zmeda na urbaniziranih področjih je popolna. Na tej okoliščini temelji tudi neverjetna zanemarjenost velikega dela zemljišč, zlasti v mestih, ki jih ne oskrbuje nihče.

Na načelu stalnega razlaščenja temelječa ureditev urejanja naselij je na področju urbanizma pripeljala državo samo in njeno upravo v slepo ulico. Ker sledi vsakemu izvedbenemu načrtu kompleksna razlastitev zemljišč, občinske skupščine same zavirajo sprejemanje takih načrtov; s tem pa je blokiran vsak razvoj. Prav tako slepo ulico predstavlja na desetisoče črnih gradenj, ki jih uprava ni sposobna niti odkrivati, kaj šele preprečevati. Popoln nered je tudi v komunalni, ki niti približno ne sledi potrebam ljudi in naselij. Nastajajo nemogoče higienske in sani-

tarne razmere, ogroženo je okolje, prihaja pa tudi do nemogočih sosedskih odnosov v novih legalnih in ilegalnih naseljih. Povrh vsega obstaja občutek, da nas kot lavina zagrinja val nesnage, smeti in odpadkov, ki je že napolnil vse naše reke in potoke in vse naše bližnje gozdove. Take razmere ogrožajo ljudi in okolje, očitno pa – po presoji vladajoče stranke – niso ogrožale sistema. Zato tudi niso bile nikdar deležne posebne družbene pozornosti; kratko in malo niso bile važne.

Tudi v drugih upravnih dejavnostih, npr. v davčni službi, divja neprestani boj med državo in državljanji, zlasti obrtniki, ki so najpomembnejši davkopllačevalci. Kljub velikim naporom, ki so bili vloženi v ureditev te službe, se ni nikdar posrečilo, da bi davkopllačevalci sprejeli to ureditev kot pošteno in pametno in bi jo priznali, kot jo priznavajo davkopllačevalci v urejenih demokratičnih državah. Država in državljanji so si bili očitno predaleč vsak sebi, da bi bil med njimi mogoč kak družbeni konsenz. Tako bi lahko naštevali še naprej od ene do druge upravne službe. Povsod bi lahko ugotovili, da uprava ne deluje zadovoljivo. Postavili bi lahko celo trditev, da pri nas sploh nimamo javne uprave v pravem pomenu besede, ki je drugod v svetu dejavnik stabilnosti, kontinuitete, urejenosti, pravne varnosti, obenem pa tudi napredka in razvoja. Taka uprava v socialistični državi boljševiškega tipa očitno sploh ni mogoča, ker bi bila nesistemska ter nezdružljiva s takim režimom.

V

Novo vlado in vsakega ministra posebej čaka naloga, ki ne bo niti lahka niti kratkotrajna; to je naloga, da na novo zgradi javno upravo, vsak posamezni resor posebej – in sicer od vrha do tal. Zgraditi bo treba »normalne« upravne resorje, ki bodo vsak zase enotni upravljalski sistem, zgrajen na različnih ravneh – od ministra do neposrednih izvajalskih enot na terenu (npr. do osnovne šole, do kmetijske poskusne postaje, do železniškega podjetja, itd.). Graditi bo treba na zametkih obstoječe (državne) uprave, na razvalinah SIS-ovske oziroma OZD-ovske uprave ter na razvalinah komunalne (občinske) uprave.

Le nekatere stvari bodo lahko rešene že kar z novim zakonom o upravi. Namesto dosedanjega kolektivnega vodenja v republiških komitejih, ki zamegljuje vsako odgovornost, se vračamo na načelo individualnega vodenja in individualne odgovornosti upravnih predstojnikov po hierarhični liniji – do ministra in preko njega do parlamenta za vse, kar je bilo storjeno v resorju, in za vse, kar ni bilo storjeno, pa bi moralo biti storjeno; odpravlja se »samoupravljanje« delovnih skupnosti v upravi, ki je dodobra zakompliciralo delo v upravi, obenem pa omajalo delovno disciplino in delovne navade v upravi; namesto dosedanje kaotično nepovezane organizacije nastopa striktno resorno organizirana uprava z ustreznimi močnimi in uravnoteženimi temeljnimi organi; z republiškimi sekretariati (ki bodo postali ministrstva, takoj ko dobimo vlado – po novi ustavi); v resorne republiške sekretariate se vključujejo vsi organi in vse službe z ustreznega področja, tako da vsak organ oziroma vsaka služba spada v določeni upravni resor, vsi resorji skupaj pa pokrivajo vsa družbena področja iz republiške pristojnosti. Resor je seveda lahko le organ, ki pokriva določeno družbeno področje (npr. gospodarstvo, zdravstvo, notranje zadeve, itd.), ne pa npr. služba, ki opravlja zgolj določeno strokovno delo za druge organe (npr. planiranje, pripravljane predpisov, informiranje, kadrovska služba, itd.); take službe so lahko le pri vladi kot njene štabske službe ali pa pri posameznih ministrstvih.

S tem bo postavljena le osnovna organizacijska shema za nadaljnjo graditev

uprave v organizacijskem in funkcionalnem smislu v vsakem upravnem resorju posebej. Vsak resor zase bo moral najti svoj stik s terenom in tam vzpostaviti mrežo, s katero bo lahko obvladoval zadeve, ki jih mora imeti v rokah, da bi lahko odgovarjal pred parlamentom za razmere na svojem področju. To bo najbolj zunanji krog vsakega resorja, ki se bo ukvarjal z neposrednimi storitvami. Pri tem bo lahko uporabil različne organizacijske ter različne finančne in strokovne prijeme, ki jih bo treba zbirati glede na to, da bo izvajanje služb po eni strani čim bolj uspešno, po drugi pa čim cenejše. V sodobni javni upravi so na razpolago vsaj naslednje možnosti: 1. da se posamezna dejavnost opravlja neposredno v lastni, to je v državni režiji (npr. v uradu za mladoletnike), 2. v posebni ustanovi, v javnem zavodu ali v javnem podjetju, ki je državna institucija, deluje pa samostojno na tehnični ravni, vendar v okviru zakonsko določenih norm in državne politike (npr. državne šole, bolnice, železnica, pošta, itd.), 3. v obliki koncesionirane javne službe, ki jo opravlja zasebnik za svoj račun in v svojem imenu, vendar kot javno službo – za uporabnike pod istimi pogoji, kot bi jo opravljal državni upravni organ (npr. zasebni zdravnik prevzame ambulanto za šolsko mladino), 4. zgolj s finančnim sodelovanjem in spodbujanjem drugih subjektov zasebnopravne narave, ki se ukvarjajo s takimi dejavnostmi na prostovoljni osnovi, iz humanitarnih, mecenskih ali drugih nagibov. Ta stik s terenom bo lahko dokončno vzpostavljen šele v skladu z novimi oziroma noveliranimi zakoni, ki bodo urejali posamezne dejavnosti (npr. zdravstvo, posamezne oblike šolstva, socialne dejavnosti, posamezna področja materialne infrastrukture, itd.), možne načine njihovega operativnega izvajanja ter pravice in dolžnosti resornih organov v zvezi z delovanjem navedenih neposrednih operativnih izvajalskih enot. Ta skrajni zunanji krog resornih organov bo šele omogočal obvladovanje celotnega področja vsakega upravnega resorja.

Pri tem izgrajevanju resorjev se bo na posameznih področjih kmalu pokazala potreba po teritorialni dekoncentraciji republiških nalog, ker bo prihajalo do preobremenjevanja nekaterih resorjev. Treba bo misliti na vzpostavitev območnih teritorialnih enot za opravljanje posameznih republiških nalog (npr. za geodetsko službo, za inšpekcijske službe, itd.). Najpozneje ob reorganizaciji občin v lokalne samoupravne skupnosti, ko se bodo ločile lokalne (občinske) in državne naloge, ki jih sedaj upravljajo občine, pa se bo po vsej verjetnosti pokazala potreba po vzpostavitvi lokalnih teritorialnih enot splošne pristojnosti najbrž v okviru regij, ki so že sedaj oblikovane (sicer ne kot posebne institucije) za posamezne upravne dejavnosti.

VI

Proces izgrajevanja nove uprave – ne več policijske, pač pa javne – bo trajal desetletje ali več; kajti s tem opisom predvidenih ukrepov še zdaleč ni povedano vse. Nič še nismo rekli o osebju, ki bo delalo v tej upravi, razen tega, da ga bo treba prevzeti, kakršno pač je v dediščini partijske države in njene policijske uprave. Razmere, v katerih je delovala dosedanja uprava, so po svoje oblikovale to osebje tako, da mu manjkata dve temeljni lastnosti, ki bi morali biti bistveni za upravo; to sta potrebna strokovnost in potrebna ustvarjalnost. Strokovnost, ki bi morala biti temeljna značilnost uprave, se ni mogla razviti v državi, v kateri so se vsa komandna mesta zasedala po kriteriju politične pripadnosti in politične zvestobe, ne pa po kriteriju strokovnosti. Razen tega se ni mogla razviti tudi zaradi vsesplošne prevlade političnih kriterijev nad strokovnimi kriteriji pri vsa-

kem odločanju in pri vsakem drugem opravljanju zadev v taki državi. Strokovna avtonomija uprave tako rekoč ni obstajala.

Po drugi strani pa je na podoben način delovala tudi okoliščina, da pretežno policijsko usmerjena uprava v celi vrsti družbenih področij, kot smo videli, ni imela v svoji pristojnosti pravih realno otipljivih nalog, ob katerih bi bilo mogoče razviti lastno ustvarjalnost. Golo »administriranje« pa ne privlači ustvarjalnih kadrov, zlasti ne tehničnih. Tako prihaja v taki upravi do nekakšne profesionalne degeneracije osebja, ki izgublja stik s terenom, s stroko, pa tudi sposobnost za zaznavanje in realno ocenjevanje dogajanj znotraj sistema ter v njegovem okolju. Taka uprava se spreminja v jalovo birokracijo, ki za papirjem ne vidi realnih problemov, še manj pa jih je sposobna reševati.

Nova ureditev, nove razmere in nova organizacija javne uprave bodo sicer same po sebi delovale v smeri večje ustvarjalnosti in večje odgovornosti, vendar pa bo treba tudi dodatno šolanje in dodatno znanje za vodilni in strokovni kader v novi upravi. Tega znanja pa pri nas ni dovolj na razpolago niti v šolah – vključno z univerzo. Razmere, v kakršnih smo živeli pol stoletja, so povzročile ne le to, da smo izgubili stik s svetom in z njegovimi pridobitvami tudi v sferi vodenja države in gospodarstva, pač pa smo v glavnem pozabili celo tisto, kar je bilo na teh področjih znano že pred pol stoletja; to znanje je bilo pri nas neaktualno in celo nevarno, zato se je moralo umakniti iz naših šol s svojimi nosilci vred. Regeneracija tega znanja pa bo počasna. Praksa ne bo mogla čakati nanj. Če bomo hoteli dohitevati Evropo in razviti svet, bomo morali iskati bližnjice, zlasti z izposojanjem rešitev pri naših zapadnih in severnih sosedih. Obenem pa bomo morali seveda ustvarjati tudi novo lastno znanje, po eni strani v operativni praksi, po drugi pa tudi v sferi znanosti in v šolskih institucijah.

Na koncu omenimo še idejnopolitični problem. Ves obstoječi upravni kader je vzgojen in prepojen v duhu »samoupravnega socializma«. To pomeni, da gleda na svet z očali, ki so mu bila predpisana – tako rekoč ob rojstvu – in pozna le tiste načine reševanja problemov, ki so bili v skladu s takim pogledom. Ker ni mogoče računati z novimi ljudmi, se bo treba sprizajziti z njegovo počasno preusmeritvijo, ki bo trajala leta.

Vse te okoliščine potrjujejo misel, da se bo ta država, od katere pričakujemo hitre in učinkovite ukrepe za izhod iz krize in za priključitev k Evropi in k razvitemu svetu, morala še dolgo časa ukvarjati tudi sama s seboj, s svojo lastno organizacijsko aparaturo, kar bo seveda zaviralno vplivalo na osnovni tok realizacije navedenih političnih stremeljenj.

Zgodovinske determinante Jugoslovanske države (2)

NASTANEK JUGOSLAVIJE

a) *Jugoslovanska ideja* ima več različic in še posebej zaživi v 19. stoletju. Razdelili bi jo lahko tudi na razpoznavne faze ali obdobja, ki se vežejo na

- konstelacijo sil, ki so pretendirale (stremele) k vlogam vplivanja na »balkanske dogodke«;

- razmere v državah, ki so uokvirjale južnoslovansko prebivalstvo in prav zaradi njega imele »nacionalne probleme«;

- sposobnosti »jugoslovanske« politike že osvobodjene in samostojne Srbije.

Nemalo je bilo »načrtov«, kako naj se izvede zedinjenje južnih Slovanov. Med njima sta značilni dve varianti: ena z Bolgari in druga brez njih – in dve strategiji Srbije: prva, zgolj večanje Srbije na ozemlje, ki je domnevno k njej sodilo še posebej zaradi disperzije srbskega življa; druga, združenje južnih Slovanov v enakopravnosti s Srbijo – kljub njenim državotvornim prednostim.

Ta dvojnost se je dokaj jasno odražala v tistem, kar bi imenovali vojni cilji Srbije, potem ko se je Avstro-Ogrska izpostavila kot temeljna ovira združitve južnih Slovanov. Temeljni cilj, ki se je v dramatiki prve svetovne vojne iskristaliziral, je bil vsekakor država južnih Slovanov. Rusija je bila temu naklonjena kot ključna zaščitnica Srbije in Črne gore. Ruski zavezniki, tako imenovana Antanta¹¹, so v nekem smislu Rusijo sprejemali, hkrati pa si niso želeli njenega dokončnega prodora na Balkan. Ko so privolili Italijo (med prvo svetovno vojno, 1915), da se Antanti priključi, je to ta storila šele potem, ko so ji ponudili velika južnoslovanska ozemlja. (Antanta je Italiji obljubila nemško ozemlje, ki so mu Italijani rekli Trentino, Avstrijci pa južna Tirolska, od slovensko-hrvaških ozemelj pa Goriško, Gradiško, Trst, Kanalsko dolino, jugozahodni del Kranjske, celo Istro, otoke Cres, Lošinj in več manjših dalmatinskih otokov do Mljeta, Zadar, Šibenik, obe mesti z zaledjem). V tej dvojni politiki je bila zagata za vse zagovornike jugoslovanske ideje in seveda je s tem morala računati tudi Srbija kot del antantinega tabora.

Prav zato se je izpostavila prva srbska strategija: razširitev Srbije na ozemlju, kjer prebivajo Srbi, kar je zmanjšalo dimenzijo hrvaške priključitve, Slovenijo pa ideja sploh ni zajemala. V tem nasprotju se je oblikovala ideja o združenju na *federalnem načelu*, ki je imela najvidnejšega nosilca v Jugoslovanskem odboru. Ta

¹¹ Iz fr. entente, razumevanje (v čem), sporazum, dogovor, je tako imenovana cela veriga zavezništev, ki sta jih okoli sebe vzpostavili Anglija in Francija, potem ko sta (1904) sklenili tako imenovani »Entente cordial«; Rusija se je priključila leta 1907.

je bil sestavljen iz političnih ubežnikov iz Avstro-Ogrske in v njem so imeli vodilno vlogo Dalmatinci. Mednarodni položaj, poraz Srbije in izgon njene vlade in vojske, je prisilil srbsko vlado v izgnanstvu na sporazum z Jugoslovanskim odborom, in nastala je tako imenovana Krfska deklaracija (20. julija 1917). Razglašena je samoodločba jugoslovanskih narodov in sklenjeno, da bo Jugoslavija nastala na demokratičnih načelih kot ustavna, parlamentarna monarhija na čelu s srbskim monarhom. Obsegala naj bi ta država vsa ozemlja, kjer strnjeno žive jugoslovanski narodi, in jim je zagotovljena enakost jezikov, veroizpovedi, zastav in pisav.

S krfsko deklaracijo se je zdelo, da je zmagala tudi za Srbijo veljavna druga strategija. Rešitev pa je prišla, naj tako rečemo, po tretji poti: Italija je do skrajnosti napela s svojo iredento jadransko vprašanje in pomaknila meje jugoslovanske države daleč v obljubljeni etnične meje. Imela pa je Italija status velike sile. Srbijo pa je spremenila, naj to povemo simbolično, zmaga na Kajmakčalanu. (Na tej planini so srbske in francoske čete konec septembra 1918 prebile tako imenovano solunsko fronto, porazile bolgarsko vojsko in s tem proti Centralnim silam, Avstro-Ogrsko in Nemčijo izborile ključno zmago). Pripravljenost Srbije na, postavimo, federalni kompromis se je zmanjšala, italijanska agresivnost pa je izničevala samostojnost in možnost uresničitve načel, kakršna so zastopali politiki iz Avstro-Ogrske – doma in na tujem.

b) Pa spet ne gre pozabiti na *adverzativne dejavnike*, ki so branili jugoslovanski ideji do veljave. Naj povzamemo le bistvene:

– Delitev Balkana na rivalske interesne sfere, kakršna je dopolnjena po končnem izgonu Otomanskega imperija, še posebej po balkanskih vojnah¹², ter intenziviranjem rivalstva med balkanskimi državicami;

– tuji vdori na Balkan so postali izraziti še posebej potem, ko je Avstro-Ogrska že okupirano Bosno in Hercegovino priključila (1908) ob popolni podpori Nemčije. Potencirano je rivalstvo velikih sil na Balkanu z jasno izpostavljeno »zahodno« silnico in s pretenzijami Rusije »na vzhodu«;

– med južnimi Slovani (tudi če med nje ne štejemo Bolgarov) je zahodno-vzhodno rivalstvo kopal nove razpoke.

Premostiti te adverzativne dejavnike se bržkone ni zdelo mnogim politično razmišljujočim te dobe mogoče. So pa nekateri razmišljali o združitvi južnih Slovanov skozi Srbijo kot nekakšnega jugoslovanskega Piemonta.¹³ Za Srbijo je »velika« slovanska Rusija.

Občutek slovanske vzajemnosti ni bil nepomemben tudi med »severnejšimi« južnimi Slovani. Saj je France Prešeren pel: »... Največ sveta otrokom sliši Slave...« Panslavizem ali panslovanstvo je imel v Avstro-Ogrski obliko odpora zoper vladajoča naroda, Nemce in Madžare, v Rusiji pa je bil seveda lahko vprežen v politiko združevanja vseh Slovanov pod ruskim imperialnim žezlom.

Ni pa bilo malo pomislekov. Skepticizem je bil lahko nadstavek premisleka o omenjenih realnih geopolitičnih okoliščinah, adverzativnost pa prav gotovo ni imela malo virov. Tako se je katoliška cerkev, dominantna med Hrvati in Sloven-

¹² Balkanske vojne je skupno ime za dve vojni v letih 1912 in 1913. Prva vojna se je končala z zmago balkanske zveze (Srbija, Črna Gora, Bolgarija, Grčija) nad Turčijo in njenim dejanskim izrinjanjem z Balkana. Druga pa je bila med protiturškimi zaveznicami okoli delitve »plena«. Druga balkanska vojna je zapustila trajne posledice v balkanskih razprtijah, premagana Bolgarija je vztrajno iskala kompenzacijo za svoj poraz in zlasti za krivico, ki jo je imela v izgubi Makedonije (célo je namreč zahtevala zase).

¹³ Kot se je uveljavil italijanski pojem iredenta za politično gibanje, ki se bori za priključitev vseh ozemelj, ki jih ima kako združevalno jedro za »svoja« v etničnem smislu (Italija irredente, neodrešena Italija), je Piemont (italijanska pokrajina, ki ji je vladala savojska dinastija) pojem za združevalno jedro. Okoli Piemonta se je združila Italija v letih 1859–1866.

ci, bala skupne države južnih Slovanov pod rusko egido. Nikakor si ni želela države, v kateri bi ne bila večina. V tem smislu je bila naklonjena Avstro-Ogrski, kjer je tako večino imela povsem zagotovljeno. Če že govorimo o kakem nacionalnem programu, ga je katoliška politika prej gradila mimo Srbije kot pa z njo, razen če bi ne bila morda Srbija priključena Avstro-Ogrski in ne avstro-ogrski Slovani Srbiji.

Lahko bi naštevati še številne druge premisleke »avstro-ogrskih« Slovanov glede južnoslovanske združitve. Nemalo jih je šlo na rovaš »balkanizmov«, bizantinizma, kot so slabševalno imenovali ne le vzhodno krščansko varianto, pa seveda zaostalosti in celo primitivnosti »juga«. Srbi pa so obilno vračali s sumi glede »papizma«, kot so imenovali lojalnost do rimske katoliške cerkve, s poveljevanjem, ki je daleč od interesov južnih Slovanov. Bržkone so se v vladajočih slojih tudi nekolikanj bali večje gospodarske razvitosti »zahoda« in v stopnji razlik gospodarske narave tudi zapopadeno možnost dominacije.

Prva svetovna vojna je razrešitev južnoslovanskega vprašanja postavila na dnevni red ne glede na tako ali drugačno pripravljenost duhov in interesov.

Dejansko je zedinjenje izvedla Srbija. Le ona je imela na voljo vojsko in organiziran državni aparat. Bila je prepoznana kot zmagovita članica zmagovite Antante. Zahodne dele nastajajoče države (ki se je imenovala Država Slovencev, Hrvatov in Srbov in je imela svoje Narodno vijeće v Zagrebu in še narodne svete v posameznih nekdanjih pokrajinah Avstro-Ogrske), ki je dejansko trajala mesec dni (do zedinitve s Srbijo 1. decembra 1918) in ni imela mednarodnega priznanja, je ogrožalo vprašanje meja. Italija kot pripoznana članica »velike četverice« med zmagovitimi silami jih je močno ogrožala; ni le zahtevala izpolnitve obljub iz Londonskega pakta, marveč po možnosti še več ozemlja na račun Hrvatov in Slovencev. Severna meja z nastajajočo Republiko Avstrijo je bila negotova. Vojaška iniciativa (pozneje generala) Rudolfa Maistra (1874–1934) je Sloveniji rešila Maribor. Deloval pa je v močno zapletenih razmerah.¹⁴

»Ljubljanska vlada« se je pretirano zanašala na pravičnost Antante v reševanju slovenskih etničnih meja, ki naj bi bile pripoznane kot razmejitev z Avstrijo.

Jugoslovanski odbor, ki je bil nekakšen garant enakopravne (federativne) združitve, ni mogel doseči priznanja kot predstavnik avstro-ogrskih južnoslovanskih narodov in še manj kakega zaveznika, kot je to dosegel podoben odbor pri Čehih. In tako ni bilo dejanske opore za samostojno nastopanje mimo ali celo poleg Srbije.

V tej luči je postalo irelevantno, da so bili (notranji in zunanji) predstavniki južnoslovanskih narodov razpadle Avstro-Ogrske na različnih pozicijah, ki bi jih lahko strnili (proti koncu prve svetovne vojne) takole:

– Ni povsem izginila ideja o trialistični preureditvi Avstro-Ogrske, ki jo je kot zadnje upanje na ohranitev svoje države podpiral tudi Karel I. (1887–1922), zadnji avstrijski cesar in ogrski kralj. Tretja komponenta habsburške države naj bi bili Slovani. Ideja je prišla prepozno v uporabni obliki, je pa pomenila lojalnost Avstriji. Na združitve z drugimi južnimi Slovani je računala vse manj, ker je pač ni bilo mogoče doseči na isti način kot aneksijo Bosne in Hercegovine: z avstrijsko vojaško premočjo.

– Politika Jugoslovanskega odbora kot alternativa združitve z idejo federacije in enakopravnega vstopa vanjo – ne glede na to, kje se je kak narod »nahajal«

¹⁴ Dobra razlaga dogajanja se lahko najde v (kolektivnem delu) *Zgodovina Slovencev*, Ljubljana, Cankarjeva založba, 1979, po str. 605.

v vojni – smo videli, da ni bila uresničljiva. Je pa vztrajno živela in, kot je pokazala druga svetovna vojna, je bila uresničljiva le ob »zmanjšanih srbskih zaslugah« za Jugoslavijo.

– Jugoslovanska ideja, podrejena zahtevi po unitaristični ureditvi je bila zmagovita, in po sili razmer so morali nanjo pristati vsi jugoslovanski narodi.

c) Bi pa kazalo poudariti, da je jugoslovansko vprašanje rešila cela vrsta *nepredvidljivih dogajanj*. Izpostavili bomo najpomembnejša:

– Rusija, ki naj bi bistveno odločala o usodi Balkana po prvi svetovni vojni, je iz vojne izpadla s separatnim mirom, ki ga je sklenila s centralnimi silami (posebej je mir vezan glede na Nemčijo in Avstro-Ogrsko) v Brest Litovsku (3. marca 1918). S tem je postala dejansko poražena velesila in zmaga Antante ni mogla spremeniti tega dejstva. Revolucionarna preobrazba Rusije v Sovjetsko zvezo pa je k temu dodala sovražnosti zmagovite Antante, ki se je bala širjenja revolucionarnega vrenja prek sovjetskih meja.

– Avstro-Ogrska se je razkrojila na svoje nacionalnosti. Njen nagel in popoln razpad je bil nepričakovan in v marsičem v takem popolnem obsegu za mnoge komponente v Antanti nezaželen. To je bila država častitljive starosti in v tej dolgi državnosti so se utrdile številne povezanosti in navezanosti, nivelizacije v kulturnem in civilizacijskem smislu in, kar je posebno omembe vredno, izrazit je bil enoten gospodarski prostor.

Poleg teh dveh »nepričakovanosti« bi se kazalo vrniti k spremenjenim in spreminjajočim se geopolitičnim determinantom:

Prvič: Nastopilo je pred drugačeno ravnovesje tujih imperialističnih silnic na Balkanu. Vzhodna »determinanta«, ki si jo je, kot smo rekli, po propadu Otomanskega imperija prisvajala Rusija, izgine s prizorišča. Nastaja zelo negotov vakuum, ki ga polnijo same balkanske države. To počnejo v določenem razmerju sil in predvsem na izhodiščih udeležbe v vojni na zmagoviti ali premagani strani. Srbija in Romunija sta bili na »pravi strani« in prisodili so jima velike nagrade. Še posebej se je Romunija glede na pičlost svojih vojaških zaslug kar močno okoristila na račun Avstro-Ogrske, temu je dodala pridobitev Besarabije na račun Rusije, ki je šele postajala Sovjetska zveza. Bolgarija je morala plačati za »napačno« odločitev na strani centralnih sil. Turčija sicer v Evropi ni še naprej izgubljala ozemlja, je pa bilo z vojnim porazom konec njenega imperija, v kolikor je segala v arabski svet. Ne bomo več naštevali, povemo naj le, da je imela Srbija zagotovljene velike ozemeljske razširitve, kar pa ni bilo isto kot »vaba«, ki jo je predstavljala Jugoslavija.

Drugič: Avstro-Ogrska, ki se je sesula pod težo vojnega poraza in zaradi državotvornih ambicij svojih narodov, kar naenkrat (prav gotovo pa v letu 1917) ni bila več, naj se pošalimo, nikomur potrebna. V zgodovino je zatonila njena vloga v obrambi pred otomansko ekspanzijo in v tem smislu pred islamom kot ogrožanjem krščanstva. Njena vloga pendanta (v nasprotnosti se dopolnjujoče sile) Rusiji na Balkanu – prav tako ni bila aktualna. Njeno izginotje v začetku vojne ni bilo načrtovano, pač pa je zmagovita Antanta ravnala po novi logiki: ni dovolila, da bi se nemški del sicer okleščene Avstrije pridružil nemškemu rajhu. Rajh je bilo treba oslabiti in odstranitev njegovega avstro-ogrškega »podaljška« je bila dobrodošla. V tem smislu je zlasti Franciji ustrezala majhna Avstrija in klientela iz njenih slovanskih delov v novih državah.

Tretjič: Odstranitev dveh imperialnih kompleksov na Balkanu, oziroma »vzhodne« in »zahodne« imperialne silnice, je skušala nadomestiti Francija. To sovпада z njenim širšim načrtom ohranitve in zagotovitve versajskega sistema (kot imenujemo mrežo mirovnih pogodb po prvi svetovni vojni, med katerimi je najpo-

membnejša tista z Nemčijo) in z njim francosko pomoč. Kaj kmalu se je pokazalo, da Francija taki vlogi ni dorasla. Pa ne le zaradi obnovljene nemške moči in konsolidacije Sovjetske zveze, marveč predvsem zato, ker za svoje voditeljstvo ni imela dovolj lastnega potenciala v marsičem le namišljene velike sile, pa tudi ne polnega soglasja Velike Britanije.

Četrtrič. Francoska klientela so sicer bile vse države, ki so nastale po prvi svetovni vojni na ruševinah treh imperijev (Avstro-Ogrske, Rusije in deloma tudi Nemčije), in se temu primerno mednarodno vedle. Skušale so se zavarovati pred revanšizmom premaganih. Tako je skomponiran tako imenovani »sanitarni kordon« (cordon sanitaire); pa je imel še dodatno pomembno vlogo: zaustavil naj bi širjenje ruske (boljševiške) revolucionarne vneime in »ogradil« Sovjetsko zvezo po njenem izstopu iz »kapitalističnega tabora«. Jugoslavija je imela pri tem pomembno nalogo. Mala antanta, zveza med Jugoslavijo, Češkoslovaško in Romunijo (nastala v letih 1921 in 1922) je jasno izražala obnašanje francoske klientele; bila je po eni strani zavarovanje pred restavratorskimi poskusi habsburške vladarske hiše in pred Madžari, po drugi strani pa je bil to del sanitarnega kordona.

Petič. Vsaj omeniti je treba Italijo. Najavila je velike apetite še posebej na Balkanu, ni pa skrivala tudi svojih ambicij glede obvladovanja celotne jadranske obale. Bila je za svoje vojne napore nagrajena, pa vendar je sodila, da je bila nagrada premajhna. S tem je utemeljila tudi s fašizmom izrazito poudarjeno politiko »velike sile«, ki pa ni mogla biti resno upoštevana. Okupacija Albanije že med drugo svetovno vojno je prej pokazala slabosti kot moč te države, kar jo je potisnilo v naročje nemškega zavezništva v podrejenih vlogah.

Šestič. Nemčija je vsekakor po nastopu nacionalsocializma postala središčna evropska moč. Francoska hegemonija je kaj hitro odpravljena. Jugoslavija se je sredi tridesetih let že znašla pred novo razporeditvijo sil in se skušala v njej kot država ohraniti. Tega ni zmogla.

č) *Obstanek Jugoslavije*, čemur bi lahko rekli tudi ohranjanje njene enotnosti in stanju nacionalne in civilizacijske dekomponiranosti, je dejansko ostal v nespremenjenih okvirih in še posebej so nanj odločilno delovali vsi tisti dejavniki, ki so njen nastanek omogočili.

Ne bomo se podrobneje ukvarjali z medvojnimi časom, ko so izpostavljene vse razpoke njenega v marsičem umetnega komponiranja. Rešitev skozi diktaturo kralja Aleksandra I (1888 – ubit 1934) (iz dinastije Karadjordjevičev, torej vsekakor Srba) je bila začasna. Ustvarila je obilo resentimenta pri vseh in nič ni pomagalo tavanje od ideje o enem jugoslovanskem narodu (s tremi plemeni: Srbi, Hrvati in Slovenci) do popuščanja Hrvatom s privolitvijo k ustanovitvi banovine Hrvatske (1939). Upravna ureditev, ki naj bi povsem izbrisala zgodovinske meje, je seveda bila preizkušnja centralizma, banovina Hrvatska pa je nastala že med neposredno vojno nevarnostjo in naj bi privolila skrajno nezadovoljne Hrvate k sodelovanju v obrambi države, čeprav nastanek banovine Hrvatske lahko štejemo že k preizkušnji federalizma.

Tudi eksperimentiranje s parlamentarno demokracijo se je klavarno končalo.

Ko je francoska zavarovanost odstranjena z rastočo močjo nacional-socialistične Nemčije, se je Jugoslavija skušala z laviranjem rešiti v novi mednarodni situaciji. V tem pa je bila neodločna in notranje razklana. Logično priklanjanje nemški nadmoči, ki je imelo tudi gospodarske razsežnosti, ni moglo vztrajati tudi zato, ker se Velika Britanija, že v vojni na življenje in smrt (po septembru 1939), ni mogla odreči kateremukoli oporišču in je izzvala vojaški udar (27. marca

1941). Ta je pripeljal do drugačne konstelacije moči, hkrati pa je razburil tretji rajh in ta je Jugoslavijo kot državo uničil (kapitulirala je 11 dni po nemškem napadu 6. aprila 1941).

Jugoslavija je razdeljena med njene sosede (Italijo, Nemčijo, Madžarsko, Romunijo – in še Albanija pod italijansko okupacijo je dobila tisti del, ki naj bi sodil v Veliko Albanijo).

Pa niso bile le tuje okupacijske sile tiste, ki so Jugoslavijo uničile in razkosale. Velik del je pripadel kvizlinški NDH (Nezavisna Država Hrvatska). Ožja Srbija je dobila marionetski režim, ki mu je načeloval general Milan Nedić. V Črni gori je imela italijanska uprava ob sebi posvetovalno telo iz domačih vrst. Pa to ni bilo vse. Skozi vojne formacije, sicer pisane po sestavi in »vojnih ciljih«, je bila državljanska vojna najhujše nadaljevanje državnega propada. Odnos do vojskujočih se velikih sil (Nemčije in njenih zaveznikov na eni strani in antihitlerjevske koalicije, na drugi strani) je izpostavil stališča kolaboracije do okupatorja ali boja zoper njo.

Edina dejstvujoča se je izkazala akcija Komunistične partije, ki je vrgla svoje sicer pičle, a odločne kadre v osvobodilni boj. Okoli njene akcije se je izoblikovala *nova jugoslovanska sinteza*.

Kako pa je bila to težka pot in kako zapleteno strategijo in taktiko je zahtevala, nam plastično kažejo predvsem podatki o dveh adverzativnih dejavnikih, ki sta dejansko ogrožala ponovni nastanek Jugoslavije kot države. Razdelili bomo te dejavnike na notranje in zunanje. To pot bomo notranjim posvetili večjo pozornost.

– Tisto, kar smo v luči pozicije zmagovite narodnoosvobodilne vojne, ki jo je vodila Komunistična partija, imeli za kontrarevolucijo, lahko štejem z različni odtenki tudi za različno stališče glede Jugoslavije kot države. Seveda je bilo v vrstah narodnoosvobodilnemu gibanju zoperstavljenih opredelitev kar precej raznolikosti in variacij, še posebej na relaciji: ponovna vzpostavitev Jugoslavije, njeno razkosanje zlasti na nacionalne sestavine. Pa vendar bo ilustracija učinkovitejša, če naštejemo še posebej vse oborožene formacije, ki so bile sintezi avnojske preureditve Jugoslavije in njenega ponovnega vzpostavljanja na bistveno drugačnih premicah kot po prvi svetovni vojni, tudi z orožjem zoperstavljene. Na »nasprotni strani« so bili:

1. Nezavisna država Hrvatska, ustaška državna tvorba, ki je ustanovljena takoj po kapitulaciji Jugoslavije in njenem razkosanju, aprila 1941; s pristankom in pod varstvom Italije in Nemčije je imela svoj državni aparat in svojo vojsko. Po kapitulaciji Italije (septembra 1943) je njena vojska štela cca 200.000 mož (ustaši s svojimi »bojnimi«, domobrani kot regularna armada mobilizirancev, žandarmarijski polki);

2. Srbski dobrovoljski korpus (5 polkov);

3. Ruski zaščitni korpus (tudi 5 polkov);

4. Srbska državna straža (17.000 mož), ki je bila oborožena sila kvizlinške srbske države pod generalom Milanom Nedićem;

5. Četniki (cca 60.000 mož v Srbiji, Črni gori in v drugih krajih razkosane Jugoslavije naseljenimi pretežno s Srbi), ki so pod poveljstvom Draže Mihajlovića vztrajali v iluziji svojega projugoslovanstva v smislu boja za obnovo Jugoslavije v predvojni obliki in ureditvi; dejansko pa so, da bi se obdržali, paktirali z okupatorsko silo;

6. »Bela garda« v Sloveniji, najprej kot MVAC (Protikomunistična prostovoljska milica pod italijanskim skrbništvom), potem kot »domobranstvo« pod nem-

škim skrbništvom in poveljevanjem generala Leona Rupnika (po septembru 1943 okoli 6.000 mož);

7. Balisti, oborožena milica Albancev na Kosovu in v drugih z Albanci posejlenimi kraji (okoli 1.200 mož);

8. Muslimanska milica v Bosni in v Sandžaku (okoli 10.000 mož);

9. VII. SS divizije Prinz Eugen (v kateri so bili pripadniki nemške manjšine, zlasti iz Vojvodine);

10. 396. legionarska in XIII. SS divizija (služili so v njej muslimani);

11. 373. in 372. legionarska (ustaši);

12. XXI. divizija, imenovana Skender-beg (Albanci).

Drugo. Glede obnovitve Jugoslavije je jasno, da ta ideja ni imela zaslombe pri silah osi, je pa prav tako bilo veliko nestrinjanja v *antihitlerjevski koaliciji*.

V Združenih državah Amerike sta kardinal Francis Joseph Spellman (1889–1967), eden najpomembnejših katoliških primatev v Ameriki 20. stoletja, in Vatikan prepričevala predsednika Franklina Delana Roosevelta (1882–1945), da Jugoslavije ni treba obnoviti. Dovolj naj bi bilo bojov med Srbi in Hrvati.

Velika Britanija in njen vojni premier Winston Churchill (1874–1965) sta bila za obnovo Jugoslavije, oklevala sta le glede podpore »obnoviteljem« te ali one destinacije. Končno se je Velika Britanija odločila za partizane, ker so ponudili več zavezniške pomoči.

Sovjetska zveza je imela dolgo nejasne predstave o obnovi Jugoslavije in zagotovitvi svojih interesov v njej.

Živa je bila ideja Podonavske federacije. Krožile so tudi drugačne ideje o tem, kam kak del Jugoslavije spraviti.

Pa še bi lahko naštevali stališča in dejavnike, ki jih je nova jugoslovanska sinteza morala premagati.

Evaluacija konstitutivnih dejavnikov, ki so omogočili nastanek Jugoslavije (prvič in drugič), je seveda v določeni meri nepravilna do tistih, ki so se, pogosto dobro opremljeni z ideali in velikimi pozitivnimi pričakovanji, žrtvovali in bojevali za njeno vzpostavitev, ker so, naj se spet pošalimo, poznejši vselej modrejši. Vedo namreč, kaj je bilo potem . . . Še modrejši od nas, ki danes odmerjamo svoj odnos do Jugoslavije, pa bodo vsekakor tisti, ki pridejo za nami. Vedeli bodo, kar mi še ne vemo. In tisto, kar bo nastalo, bodo pač morali uporabiti kot gradivo za revidirano historiografijo.

Z našega sedanjega zornega kota pa bi morda takole prikazali zgodovinske okoliščine jugoslovanske državne sinteze:

– Jugoslovanska država je nastala v specifični konstelaciji zunanjih in notranjih silnic, ki sta jih uokvirjali dve veliki svetovni vojni. Njun izid je bil v bistvenih posledicah nepredvidljiv, kar morda velja bolj za prvo kot za drugo svetovno vojno.

– V svojem »herojskem času« je imela jugoslovanska ideja vlogo »revolucije pričakovanj«. Nosilci in oblikovalci te ideje so le megleno vedeli, kakšno državo ustvarjajo, kakšni bodo njeni dejanski problemi, ne razumevajoč civilizacijskih in drugih k njim pritiskajočih dediščin, ki jih je zgodovina nakopičila na Balkanu. Niso mogli predvidevati, kaj bo nastalo, ko bodo raznoteri deli po njihovem mnenju nenaravno razdruženega jugoslovanstva »vkup djani« v eno državo.

Namesto upoštevanja dejstva, da se je Balkan (in na njem tudi južnoslovanski narodi) že nacionalno razdelil, so utemeljitelji prve Jugoslavije vsilili domnevo o enonacionalni državi. Ta ideja je imela najvidnejšo korelacijo v unitarni ureditvi. Taka ureditev pa je bila predvsem v interesu Srbov, raztresenih po ozemlju drža-

ve, v kateri so bili prvič v zgodovini dejansko združeni. Pri tem ne gre pozabiti, da so vse balkanske države (Grčija, Turčija, Bolgarija, Romunija, Albanija) uveljavile načelo država-nacija.¹⁵ Država je pač narod. Zgled Francije je tudi pri tem bil pomemben, dasiravno so tudi specifične balkanske razmere pri oblikovanju narodov.

– Iluzija o enem narodu (naciji) je morala pretrpeti odločilne korekture. Bila je pač iluzija, ki ji zgodovina, s katero smo se v tem spisu prav zato ukvarjali, ni pritrdila. Iluzija ni vodila le k nestabilnosti »stare« Jugoslavije, obeležila je z državljansko vojno nastajanje »nove«.

– Prav ta dogajanja so pustila grde brazgotine. Glorifikacija narodnoosvobodilnega boja in v njem skovanega bratstva in enotnosti (med jugoslovanskimi narodi) je sicer nekaj časa bila »zmagovita ideja«. Še zlasti z njenim prevajanjem v nadnacionalne sfere s trditvijo, da je bila v tem boju izvedena socialna (socialistična) revolucija, ki je nacionalno vprašanje rešila z reševanjem razrednega (izničenja buržoazije kot nosilca nacionalizma in izročitvijo oblasti delavskemu razredu, ki ga je taka buržoazija tlačila).

– Ideja prevlade razrednega nad nacionalnim pa je bila nova iluzija. Zgodovina povojne »nove« Jugoslavije jo je grobo zavrnila, kot je to storila z iluzijo, na kateri je grajena »stara« Jugoslavija.

Ker si je Komunistična partija (preimenovana v Zvezo komunistov) naložila celotno breme jugoslovanske sinteze po drugi svetovni vojni, je seveda treba našo razpravo o zgodovinskih determinantah zaključiti vsaj s kratko analizo njene vloge in njenih dosežkov:

Prvič. Največji dosežek in najresnejši zgodovinski premislek so bila že večkrat omenjena avnojska načela. Ta sicer niso bila novost pri premišljanju o ureditvi Jugoslavije. Načela federativnosti in polne enakopravnosti jugoslovanskih narodov so bila že v tisti komponenti, ki je gradila prvo Jugoslavijo s stališča interesov tako imenovanih avstroogrskih južnoslovanskih narodov. Komunistična partija je načelo sprejela tudi kot ogrodje svojega povzpetja na oblast in pot k prevladi v razbiti Jugoslaviji med drugo svetovno vojno. Z naše zgodovinske distance je že moč razmišljati o tem, ali je šlo za taktiko ali globoko vsajeno pričanje.

Drugič. Prej ko slej sta podcenjevani raznoterost in različnost med posameznimi deli Jugoslavije, in zdi se, da federativna načela zagrinja ideja, ki je bila v temelju nadnacionalna in refleks kominternovskih kombinacij v prevedbi sovjetskih interesov (in v tem vsebovanih interesov »svetovne resolucije«) po drugi svetovni vojni (Balkanska federacija, pridružitve Albanije kot »celote«, priključitev Bolgarije itd.).

Tretjič. Korekture so nastopile z zlomom kominformovske verige, ki nima ničesar (namreč zlom te verige) opraviti z notranjo ureditvijo Jugoslavije ali njeni dvomi v prevzeti sovjetski model, marveč je bil bistveni povod za izgon Komunistične partije Jugoslavije »neposlušnost« njenega vodstva. Izgon je zahteval nove ideje in »prenovo« stalinizma, kakršen je uveden z izredno silino po osvoboditvi v Jugoslaviji. Prenova se je še vselej izkazala za nepopolno in nedosledno izpeljano. V »izumljanju« novih formul pa vodstvo ni imelo srečne roke. Uvajalo je nepreverjene, in, kot se danes kaže, neuresničljive modele.

Četrtič. V tej luči gre prevrednotiti vlogo Komunistične partije ali bolje rečeno njene povojne performance. Njene odgovornosti so izjemno velike, ker so pač

¹⁵ Novejša zgodovina (Izbrana poglavja, 1981), zlasti poglavje o »Tipologiji narodov«, po str. 140.

njeni kadri, naj ponovimo, v celoti prevzeli ne le oblast, marveč zakoličili tudi globoko družbeno in politično preobrazbo v smeri podiranja družbenega in političnega reda in njegovih sistemov (od gospodarskega, pravnega, izobraževalnega do vseh drugih) z obljubo izgradnje novega (socialističnega).

Prevrednotenje, ki ga je nekaj časa sama absolutna oblast prepovedovala in s tem odlagala, je možno na različne načine. Morda bomo največ povedali, če se ozremo na *deficientnost* kadrov, s katerimi je ta oblast na vodilnih mestih razpolagala, bodisi da so izšli iz predvojnega ilegalnega boja zoper državo ali pa iz vojnega izkustva predvsem v oboroženih silah narodnoosvobodilne vojske, bodisi da gre za kadre, ki so jih le-ti v oblast pritegnili po vojni. Deficientnost se kaže:

– glede na ideologijo, ki je bila v bistvu izrazito dogmatično-stalinistična (boljševiška) in je v tem smislu že v tej podobi neprimerna za ujemanje s progresivnejšimi tokovi svetovne zgodovine; čeprav se je ta ideologija sklicevala na marksizem kot znanost, jo je prekrivala tista njegova komponenta, ki ji poenostavljeno rečemo leninistična in je izšla iz dejansko zaostale države Rusije oziroma Sovjetske zveze;

– glede na izobraženost (ali bolje rečeno neizobraženost), ki jo je obtežila provenienca vodilnih ljudi; polaganje vseh teženj in metod oblasti v »politiko« kot borbo za oblast in njeno zadrževanje je še posebej v drugi red postavilo sposobnost vodenja gospodarstva, pa tudi drugih sfer družbenega življenja; odstranjevanje tako imenovanega vladajočega razreda »stare družbe« je pomenilo tudi odstranjevanje gospodarsko kompetentnih kadrov: politična zanesljivost je zamenjala strokovno usposobljenost; glede na nedemokratičen naboj celotnega procesa družbene in politične preobrazbe se je potencial »prav« v osnovi nedemokratično konstituirane oblasti; apodiktična stališča, sodbe in odločitve niso imele kontrole.

Tako lahko rečemo, da je politična generacija, ki bi ji lahko rekli partizanska, hotela zgraditi »novo družbo«. Ni pa pri tem imela dejanskih stvariteljskih moči, ker je izločila dejansko ustvarjalne družbene silnice. Nekontroliranost oblasti je povsem logično pripeljala do privilegijev oblastvene varuške, pretirane potrošnje »elite« in do neodgovornosti v gospodarskih odločitvah ter finančnih transakcijah. Bržkone je vsaj njen večji del vložil izjemne napore ne le v vojni, marveč tudi v miru. To pa se je krhalo in krušilo v oblasti, ki se je pretirano skoncentrirala v maloštevilnih osebah. Te osebe pa so oblast v njeni neprizivni logiki varovale z negativno selekcijo podrejenih kadrov in izrinjanjem »sebi enakih« ali sposobnejših.

Družbeno gledano se je ves proces (odvijanje) oblasti odigral v splošni nivelizaciji ali niveliziranju države. Prav ta nivelizacija pa ni bila možna. Vztrajanje pri njej pa je onemogočalo razvoj. In v tem je zajeto zaostajanje v odnosu na »veliki zunanji svet« kot tudi dokaz, da povojna »elita oblasti« ni razumela niti ene same zgodovinske premice. Pomagala si je sicer z »razprodajo« geopolitičnega prostora. To pa je postalo veliko premalo, ko je prostor zaradi mednarodnih tokov izgubil za svetovne razmere in dogajanja bistveni pomen. Mednarodni tokovi gredo mimo Balkana. Tudi to novost je dobro registrirati. Velike sile pa na Balkanu nimajo več neposrednih konfrontacijskih stičišč in ne bistvenih strateških interesov.

RUDI ČAČINOVIČ

Zedinjenje Nemcev

(Notranji in zunanji vidik nemškega vprašanja)

Niti malo ne dvomim: v NDR je vse realno, le socializem ni, v ZRN je vse realno, samo ne svoboda, enakost, bratstvo.

(Rudi Dutschke l. 1977)

Nekaj besed o nemški preteklosti

Ideja nemškega združevanja je bila tri stoletja vznemirljivo vprašanje medevropskih odnosov. Po westfalskem miru l. 1648 smo imeli številne države pod svetim rimskim cesarstvom nemške nacije. Bile so različne po obsegu in suverenosti. Napoleonske vojne so pretresle temelje evropskih odnosov, podrlle nekdanje ravnotežje moči. Novo ravnotežje, temelječe na dunajskem miru, je ustvarilo – precej ohlapno – povezavo nemških dežel: v posebni konfederaciji. Po revolucionarnih vrenjih v nemških in večini evropskih dežeh je nastala ožja nemška zveza (brez Avstrije) v t. i. »malem nemškem rajhu«. Bismarck je po zmagi nad Francozi ustvaril močnejšo zvezo in prusko prevlado. Pangermanska, ekspanzivna, imperialistična politika takratne Nemčije je hotela prevlado v Evropi in večjo oblast na morjih ter drugih kontinentih (Afrika). Zato je podprla tudi Avstrijo v njenem spopadu s Srbijo (sarajevski atentat) in izzvala svetovno vojno. Po porazu je zgubila nekaj ozemlja, morala plačati reparacije in še nekatere omejitve, ki naj bi preprečile novi nemški ekspanzionizem. In po hudi inflaciji, gospodarski krizi, političnih in tudi krvavih notranjih obračunih je prišel kot rešitelj iz krize in borec za ponoven nemški ugled v svetu Adolf Hitler. Po uničenju notranjih nasprotnikov, ob enopartijski diktaturi in pospešenem oboroževanju se je začela Hitlerjeva zedinjevalna politika vseh Nemcev. Končno je zanimal svetovno vojno, ki si jo je želel, saj je samo tako lahko razširil prostor za svoje zedinjene Nemce (»Lebensraum«). Poraz je bil popoln in katastrofalen, ne le za Nemce, temveč tudi za sosede in okupirane dežele ter nasprotnike. S katastrofo se je končalo prvo zedinjenje vseh Nemcev v njihovi tisočletni zgodovini. Trajalo je le nekaj let (1938–1945). Zmagovalci so Nemčijo razdelili na štiri cone in jih zasedli. Nemčija je zgubila vzhodna področja, iz katerih so preselili nemško prebivalstvo v poraženo domovino. Vzhodne pokrajine so vključene v današnjo Poljsko in Sovjetsko zvezo (tudi v današnjo Litvo). Nemško prebivalstvo so pregnali iz drugih socialističnih držav (iz Madžarske in Romunije le deloma). Pred sovjetsko vojsko jih je pobegnilo 6,22 milijona, pregnanih z Vzhoda pa je bilo 6,6 milijona Nemcev.

Delitev Nemčije je bila posledica sporazuma velikih zaveznikov v Jalti. Zavezniki so hoteli za vedno preprečiti možnost nemškega militarizma in ekspanzioniz-

ma. Zmenili so se tudi, da morajo poraženi Nemci plačati 20 mlrd dolarjev »kontribucije« za škodo, ki so jo povzročili. Polovico od tega bi morala dobiti Sovjetska zveza. Po zahtevah, ki so se potem zbrale v reparacijski agenturi (JARA), je vsota narasla (do l. 1946) na 300 milijard dolarjev. Dogovorjeno je bilo, da plača Sovjetom reparacije njihova okupacijska cona, drugim (tudi Jugoslaviji) pa Zahodni Nemci. Poljaki so zahteve naslovili na »Nemčijo«, čeprav bi jo morali le na Vzhodno Nemčijo.

In potem se je zgodilo tisto, kar so Nemci pričakovali že pred koncem vojne. Prišlo je do sporov in zaostrety odnosov med zmagovalci, predvsem med Sovjetsko zvezo in ZDA. Tako je bila Nemčija postopoma integrirana v obe sovražni coni. Okupatorji zahodnih treh con (ZDA, Francija, V. Britanija) so hoteli vključiti Nemce – in celoten njihov gospodarski in vojaški material – v zmogljivosti za morebitni skupen obračun s Sovjeti. Prvoten načrt »Morgenthau«, ki naj bi iz Nemčije naredil nerazvito polkmečko deželo, so zamenjali z načrtom »Marshall« in ustvarili temelje za kasnejši nemški gospodarski čudež. Iz zahodnih treh con so ustvarili Zvezno republiko Nemčijo (23. maja 1949), Sovjeti pa prav tako iz svoje cone Nemško demokratično republiko (30. maja 1949). Državi sta bili formalno suvereni. Imeli sta svoje ustave in druge zakone. V bistvu pa sta bili to dve okupirani državi. Njuna okupacija je dobivala različne zmanjševalne oblike, postali sta politični, gospodarski in vojaški dejavnik, vendar so njune suverene pravice okrnjene. Nemčija se je postopno vključevala v sistema, ki sta ju propagirala oba velika tekmeča. ZRN se je povezovala z ameriškimi koncerni, prestrukturirala svojo industrijo, prejela tehnološka in znanstvena dognanja ZDA in Zahoda. Zahodne sile so se hotele izogniti socialnim trenjem v svojih conah. V reparacijah so videle nevarnost za dvig življenjske rasti. Njihovi predstavniki so se sestali v Londonu ter sklenili odložitev nemških reparacij (l. 1953) do mirovne pogodbe z Nemčijo. Zahodnonemška reparacijska delegacija se je pogajala z devetnajstimi zahodnimi upniki. Višino reparacij je omejila na 14 milijard mark. Nemško delegacijo je vodil nemški velebankir Herman Abs. Do takrat je bilo izplačanih vsega 3 milijarde mark. Potem je tudi Moskva ustavila plačanja. Izterjala pa je že 66 milijard mark.

Zahodne sile so ZRN priznale pravico zastopanja celega nemškega naroda. Imela se je za pravno naslednico nemškega rajha. Obljubljali so ji tudi ponovno zedinjenje Nemcev. Tudi ni smel biti v ZRN sprejet noben ustavni zakon, ki ne bi poudarjal zedinjenja obeh Nemčij. ZRN je sprejela ustavni zakon, ki naj bi bil začasen, do združitve. Po svojih pravnih normah ZRN ni posebna država, temveč samo del nemške celote in samo posebej organizirana (Temeljni zakon za Zvezno republiko Nemčijo). V tej začasni ustavi je v čl. 23 zapisano, v katerih deželah velja. Vanj so vpisane vse dosedanje dežele. Posarje je bilo vpisano po priključitvi. Predvideva pa, da bo veljal po pristopu drugih delov. Torej bi morali vpisati posamezne dežele NDR, kot je bilo to po priključitvi Posarja. Tak način pomeni navadno priključitev (»Anschluss«), kjer bi NDR kot tako brisali in vpisali njene pokrajine. Ta ustava iz l. 1949 pa predvideva v čl. 146: »Ta temeljni zakon preneha veljati z dnem, kadar stopi v veljavo ustava, ki jo je sklenil nemški narod po svoji svobodni odločitvi.« (Čl. 23 in čl. 146 sta že dalj časa predmet iskanja različnih pravnih poti za zedinjenje Nemčij. Po Kohlovi zmagi na volitvah ima sedaj prednost čl. 23. Možna pa je tudi kombinacija obeh, kar bi lahko bil kompromis med sedanjo vlado in SPD).

V nasprotju z »vsenemško« in začasno naravo zahodnonemške ustave, ki se ni spreminjala, so različne ustave NDR spreminjale pojem nacije. Nekakšna »DDR

nacija« je bila: »socialistična nacija«, »nemška demokratična republika je socialistična država nemške nacije«, »država delavcev in kmetov«. Zbrisali so končno tudi trditev, da je »imperializem razdelil nemško nacijo, državljani pa se bodo potrudili, da se bosta obe nemški državi zblížali, vse dokler se na temelju demokracije in socializma ne združita«.

Nobenega dvoma ni, da sta v dveh Nemčijah vpeljana sistema po vzorcih in željah zmagovalcev in prisotnih kontrolorjev. Tudi v ZRN so v bistvu demokratične institucije oktroirali zahodni zavezniki. Adenauer je izbojeval pri tem umetno zastopanost vseh Nemcev, kar je – že na začetku hladne vojne – zahodnim silam tudi ustrezalo. Pozdravil je delitev Nemcev: bal se je vzhodnih protestantskih in socialdemokratskih delov, ki bi mu lahko preprečili odločanje o nadaljnji usodi Nemcev. Propadle so tudi Stalinove ponudbe o združitvi. Hotel je preprečiti vključitev ZRN v zahodno vojaško zvezo (NATO). Zmagala je adenaverska politika, da bo s pomočjo zahodnih sil »osvobodila vzhodne dežele«. Po nekaj letih je klonila tudi SDP. Poleg realne politike v ZRN je nanjo vplivala tudi prisilna vključitev socialne demokracije v enotno stranko (SED), ki so jo vodili komunisti (sporazum z voditeljem vzhodne SPD Grothewohлом).

Nastanek dveh Nemčij je bil tudi jabolko spora v prepirih, kdo je kriv za nemško delitev. Willy Brandt je pri tem poudarjal, da je to posledica Hitlerjevih grehov. Res pa je, da so na začetku štirje zavezniki hoteli upravljati celotno Nemčijo. To bi bilo tudi sicer v skladu z mednarodno prakso odnosov med zmagovalci in poraženci. Znana je Stalinova izjava iz l. 1945: »Hitlerji prihajajo in odhajajo, nemški narod, nemška država pa ostane!« Ne glede na razmišljanja Adenauerja je delitev posledica hladne vojne in napetosti med vojaškima blokoma.

Adenauer je pospeševal vključitev v zahodno sfero (politično, gospodarsko, vojaško). V kasnejšem procesu je bil pomemben sporazum de Gaulle-Adenauer (1962), ki naj bi odstranil stoletna nemško-francoska nasprotja. De Gaulle je z njim gradil francosko in tudi večjo evropsko samostojnost (postopno).

Med obema nemškima državama je nastalo svojevrstno tekmovanje, kdo med njima bo v svetu požel več diplomatskih priznanj. ZRN je uveljavljala t. i. Hallsteinovo doktrino: prekinitev odnosov z vsemi, ki priznajo NDR. Izjema je bila le SZ, ki je bila med štirimi kontrolnimi silami. Mi smo NDR priznali in ZRN je prekinila odnose. Posledice čutimo še danes.

ZRN je (v okviru EGS in NATO) postala najmočnejša gospodarska in vojaška sila s konvencionalnim orožjem. Atomskega orožja ni smela imeti. Oba rivalska vojaška bloka sta kopicila svoje atomsko orožje in rakete v obeh Nemčijah. Na njunih tleh je nastala največja koncentracija orožij v svetu.

Nemško vprašanje in odnosi med blokoma

Popuščanje med blokoma je zahtevalo predvsem ureditev odnosov med obema nemškima deželama. To vprašanje je zajemalo tudi status Berlina. Bilo je tudi odprto vprašanje vzhodnih meja ter odnosov z državami, od koder so se morali umakniti milijoni Nemcev. Vsa ta vprašanja so bila revanšistična gesla nemških političnih skrajnejšev, so pa tudi vplivala na desna krila vladajočih strank (CDU/CSU). Popuščanje je bilo v interesu politike obeh velesil, torej tudi ZDA, ki so želele nekoliko prožnejšo politiko, kot jo je vodila nemška konservativna vlada. Prišlo je do t. i. velike koalicije (CDU/CSU in SPD). Willy Brandt je postal zunanji minister in podpredsednik vlade. To je bil začetek Brandtove vzhodne politike

(»Ostpolitik«). Brandt je želel hitrejše spremembe in po novih volitvah je dosegel sestav »male koalicije« (FDP), ki jo je zblížala predvsem prožnejša vzhodna politika. Sledili so številni Brandtovi obiski na Vzhodu (pomembni v Varšavi, z Brandtovim klečanjem, in v Moskvi, s podpisom sporazuma). Prišlo je do Brandtovega triumfalnega obiska v NDR/Erfurt), ki je vsekakor opozoril na vsenemško nacionalno razpoloženje. Brandtova vzhodna politika je zakoličila temelje za helsinško konferenco. Eden od teh temeljev je bil sporazum četverice o Berlinu in Brandtov sporazum v Moskvi.

Vse kaže, da je Brežnjev v Helsinkih prejel, kar je želel: priznanje evropskih meja, priznanje meja sovjetskega imperija v Evropi. Popolnoma pa je zanemaril preostale »košarice« helsinškega sporazuma. Začel je s pospešenim oboroževanjem. To je bilo v skladu s sovjetsko vojno doktrino, preprečiti vdor nasprotnika, tj. potrebo ofenzivne vojne. V zadnjem obdobju (Gorbačov) se je pokazalo, da tako dodatno oboroževanje ni bilo potrebno. Izzvalo pa je dogovor v ZDA in na Zahodu. Pospešeno dooboroževanje naj bi zagotovilo tudi Zahodu ravnotežje ali premoč. Vse to se je pokazalo na obeh straneh v postavljanju raketnega orožja. Nova orožja bi pomenila predvsem uničenje Nemčij in Nemcev, izzvala pa bi, seveda, tudi svetovni spopad. Zaostritev med blokoma, zanemarjanje helsinških dogovorov o kulturnem sodelovanju, pravicah človeka, manjšin, odprtosti komunikacij itd. je bilo potem vzporedno orožje spopadov na različnih mednarodnih sestankih, posebno še v okviru KEVS-a (Beograd, Madrid itd.).

Sledilo je obdobje hladnih odnosov med blokoma. Vznemirjala so različna krizna žarišča izven Evrope: Bližnji vzhod, Afrika, še posebej Afganistan). Nobeno ni imelo v ZRN takšnega odmeva kot prej vietnamska vojna, ki je vznemirila mladinske množice, povzročila različna izvenparlamentarna gibanja, odmevi nanjo so bila mirovna gibanja, zeleni, pa tudi teroristični atentati. Popuščanje z vsemi posledicami na notranjo politiko obeh Nemčij prinaša šele Gorbačov.

Brandt je že od samega začetka spoznal, da je ključ za spreminjanje odnosov med Nemčijama v Moskvi. Moral pa je imeti varen hrbet, to pa je zagotavljala politika popuščanja, ki so jo vodile ZDA. Nemcem je postalo jasno, da ameriški vojaki ne bodo žrtvovani za nobene mednemške spremembe. To so lahko ugotovili ob berlinskih nemirih (1953) in berlinskem zidu (1961). Zahodni Berlin so ubranili (zračna preskrba, akcija generala Clay) in ostali na dogovorjenih mejah in interesnih sferah. Zato je bilo potrebno izkoristiti vsako možnost, ki so jo omogočili popuščanje ali novi sporazumi ter dogovori. ZDA pa so želele strogo nadzorovati vsa dogajanja. To je veljalo tudi za čas popuščanja. Kissinger je izjavil državnemu tajniku v zunanjem ministrstvu ZRN, če gre za popuščanje, bodo ZDA tiste, ki bodo dogajanja odmerjale in vodile. Na tem vse prekratkem povodcu se nista najbolje počutila ne Brandt ne njegov naslednik Helmut Schmidt. Schmidt je postal sumljiv, ker se ni oziral na nekatere ameriške prepovedi (bil je na Poljskem, ko to ZDA ni ustrezalo, pogovarjal se je z Brežnjevom, ko je bila zaostritev zaradi Afganistana, ni se strinjal s črno listo blaga za SZ). Prej pobornik dooboroževanja je ugotovil pogubnost tega za Nemce in skušal posredovati med velikima: dosegli naj bi ravnotežje na nižji ravni itd. Bil je Brandtov vojni minister in še naprej skrbel za nemško vojsko: edino vojsko, ki bi s konvencionalnim orožjem bila resen branilec Evrope. Seveda le, če bi Sovjeti uporabili samo konvencionalno orožje. (V vojski ZRN je bilo 670.000 ljudi, od tega v uniformah 500.000, 60% profesionalnih vojakov in oficirjev, 200.000 vojaških obveznikov).

Po padcu Schmidta (gospodarske težave, ameriško nezaupanje, nesporazumi s partnerji v koalicijski vladi) je zunanji minister Genscher po nekaj letih večje

previdnosti v bistvu nadaljeval socialdemokratsko zunanjo politiko, pri čemer je bil skoraj stalna tarča desnice v novi koaliciji s Helmutom Kohlom. Izraziteje je bilo to vidno po prihodu Gorbačova in vse večji otoplitvi. Ta politika je ustrezala vsekakor tudi ZDA, imela pa je vse značilnosti nemških in mednemških interesov.

V vsem tem povojnem obdobju se je gospodarstvo ZRN krepilo. Postala je gospodarska velesila. Nemški gospodarski čudež je temeljil na lastnih zmogljivostih (ljudskih, intelektualnih, industrijskih, gospodarskih virih itd.). Prav so prišli begunci, bili so dodatna in sposobna delovna sila. ZRN je prav kmalu razpolagala z novo – predvsem ameriško-tehnologijo, prevzemala licence, bila s kooperacijami in drugimi oblikami v tesnem sodelovanju z ZDA. Pomembno je bilo vlaganje tujega kapitala. Med gospodarsko krizo in ponovno zahtaditvijo med blokoma je tudi ZRN čutila pritisk »nacionalnk«. Zaustavilo se je vprašanje prestrukturiranja industrije. Zmagal je interes nosilcev »realne moči« v ZRN. Znebili so se Schmidta in SPD ter pod koalicijo CDU/CSU in FDP s povečanjem nezaposlenih, oženjem nekaterih socialnih dosežkov ter omejitveno mezdno politiko premostili težave in gospodarstvo prilagodili novim razmeram na svetovnem trgu. Pri tem so imeli precej razumevanja celo pri sindikatih. Rezultat: ZRN je postala l. 1988 največji svetovni izvoznik, s 325 milijard US dolarjev (1 milijon več kot ZDA). Imela je 8,8% vseh deviz na svetu.

Konferenca v Helsinkih nemškega vprašanja ni reševala. S sklepom o nespremenljivosti meja je mednemško mejo celo potrdila. Sprejetih pa je bila vrsta drugih sklepov, ki bi vsekakor koristili mednemškemu stikom, če bi se tudi uresničili. Smemo pa trditi, da je ZRN uporabljala najrazličnejše možnosti, da se obe polovici ne bi oddaljevali, temveč zblíževali in povezovali gospodarsko in kulturno. Vse pomembnejše industrije NDR imajo zahodnonemško tehnologijo. ZRN je NDR dejansko vključila v ES, saj je poudarjala, da je to ozemlje, ki ga pravno priznava kot svoje. V ta namen je plačevala preostalim precejšnje vsote. NDR je bila edina socialistična država, ki je brez omejitve – preko ZRN – trgovala z zahodno Evropo. Industrija ZRN je skrbela za to, da se NDR čimbolj tehnološko poveže z ZRN. Desničar F. J. Strauss je malo pred svojo smrtjo izsilil za NDR precejšnjo denarno pomoč.

Odmevi »perestrojke« v obeh Nemčijah

Perestrojka (in glasnost) na uradno notranjo politiko obeh držav ni imela nobenega vpliva. Vladajoči v ZRN so bili mnenja, da išče Gorbačov rešitev v smeri, ki je pri njih že sama od samega začetka zmagala. Erich Honecker in njegov vladajoči krog pa sta slutila, da bi vsake spremembe lahko povzročile nevaren pretres celotnega sistema. Odpiranje na Zahod in glasnost sta pomenila predvsem odpiranje pred ZRN, spodbujala bi največjo nevarnost za njegov režim: nemški nacionalizem. Postal je »poslednji Mohikanec« v vzhodnem bloku, ki se ni odzval Gorbačovu, čeprav ga je ta skušal osebno pridobiti (pri obisku ob svečanostih štiridesete obletnice ustanovitve NDR lanskega leta). Vse kaže, da so tudi sovjetski vplivi podpirali alternativna gibanja v NDR. Zanimiva je vloga nekdanjega razvpitega šefa obveščevalne službe Markusa Wolfa, ki se je razšel s Honeckerjem in njegovo nepremično politiko. Upokojil se je, posvetil pisateljstvu, pri tem pa spodbujal nekatere alternativce. Alternativna in demokratična gibanja v NDR niso bila proti obstoju NDR, želela so le drugačen, humani socializem s pluralistič-

nim strankarskim sistemom. Med nesocialisti niso bili pristaši enostavne priključitve ZRN. Razmišljali so o konfederaciji ali drugih prehodnih oblikah zedinjenja.

V NDR so že desetletja tlela različna demokratična gibanja. Spodbudila so jih podobna gibanja v ZRN, najmočnejše dejstvo pa je imelo kopičenje atomskih orožij in raket ob mednemški meji in isto spoznanje nevarnosti, ki je vplivalo tudi na mirovna gibanja v ZRN: Nemci v obeh državah bodo prve in najhujše žrtve morebitnega vojaškega spopada. Alternativna in mirovna gibanja so našla svoje zavetje najprej v večinski evangeličanski cerkvi, pred leti pa se jim je (po odobritvi papeža, med obiskom škofov v Rimu) pridružila še katoliška cerkev. Šele v zadnjem obdobju so se porajale tudi posebne (bolj ali manj nelegalne – ali pollegalne) organizacije mirovnikov, zaščitnikov človeških pravic (helsinška listina), zametkov političnih strank. Nekatera so dosegla presenetljivo število članov, predvsem Novi forum pod vodstvom slikarke Babel Boley, ki je imel 200.000 članov. Posebej se je organizirala socialdemokratska stranka, v zadnjem času pa tudi nekatere skrajno desničarske skupine. V procesu razsula političnega sistema so se začele – predvsem pod vplivom vladajočih strank v ZRN – osamosvajati tudi prej verne in ubogljive stranke v vladni koaliciji, ki so koristile vladajoči SED komunistom) za demokratično etiketo. Med te spadajo CDU (sedaj bo imela predsednika vlade), liberalci in še nekaj manjših skupin. CSU so posebej organizirali bavarski voditelji CSU (nekdanji »strausovci«).

Nova sovjetska politika Gorbačova je spodbudila predvsem zahodnonemške socialdemokrate (SPD), ki so desetletja vodili najaktivnejšo mednemško politiko. Vzdrževali so legalne in pollegalne stike. V zadnjem obdobju so iskali posebne stike z vodilnimi pristaši obnoviteljev v sami SED (Modrow, Berghofer itd.). Bila je to dolgoročna politika, ki jo je njihov poglavitni načrtovalec mednemških odnosov Egon Bahr imenoval metoda »korak za korakom« in »sprememba z zblizanjem«. Brandt je to sprejel še kot predsednik vlade. Sovjete je hotel prepričati, da so spremembe v njihovem interesu. To je njegova taktika do danes. Bila je rdeča nit socialdemokratske politike v zadnjih dveh desetletjih. V bistvu je bila to tudi politika Genscherja v zadnjem obdobju. Perestrojka je povzročila globoke spremembe in tudi pretrese v vzhodnoevropskih socialističnih državah. Brandt je menil, da bodo dogajanja počasnejša in postopnejša. V državah med Nemčijo in Sovjetsko zvezo je poudarjal njihovo prerojeno evropsko zavest. Že 1. 1963 je zapisal: »Vsekakor kaže, da se v letu 2000 ne bomo ozirali ne na ameriško ne na sovjetsko stoletje.« Med tema dvema silama je moral uravnjavati svojo mednemško politiko. Poudarjal pa je, da ima nemško vprašanje svoj svetovni, varnostni, humani in nacionalni pomen. To so bili tudi temelji socialdemokratskega razmišljanja o izbiri poti, ki bi vodila k zedinjenju Nemcev. Pred desetletjem je zapisal v tedniku »Die Zeit«: »Samo če se med posameznimi deli Evrope sedanji položaj bistveno spremeni – samo tedaj lahko oba dela Nemčije občujeta na drug način ali pa lahko medsebojne odnose drugače organizirata«. Iz takšnih razmišljanj se je porajala tudi ideja o konfederaciji z različnima družbenima sistemoma in postopno preraščanje v zvezno državo.

Mirovna in ekološka gibanja – na obeh straneh mednemške meje – so bila proti blokovski politiki. Zadnje popuščanje v Evropi je vsekakor v interesu obeh veselil. Genscherjeva zunanja politika pa je bila pri tem tvorna podpora. V vseh pogovorih o razorožitvi in drugih mednarodnih vprašanjih je nemško zunanjo politiko vodilo spoznanje, da je vsako popuščanje v korist njihovih nemških prizadevanj.

In potem se je zgodila prava demokratična eksplozija ljudske volje, ki je ni nihče pričakoval. Ni dvoma, da so bile spremembe spodbujane tudi s sovjetske

strani, da so bile iz ZRN in z Zahoda ni dvoma. Vendar pa takega navdušenja stotisočglavih množic, naskoka berlinskega zidu, tako hitrega propada celotnega sistema z varnostno službo, ni pričakoval nihče. Stranke so rastle kot gobe po dežju. Vojska in policija sta kazali znake razpada. Prehodna, predvolilna vlada Modrowa, sestavljena iz prenoviteljev SED in opozicionalnih predstavnikov, je pripravljala svobodne volitve.

Prve svobodne volitve v NDR

Volitve 17. marca so prve svobodne volitve v NDR, na katerih so tekmovalе nove ali prenovljene stranke. V resnici so to prve volitve od l. 1932, pri katerih so lahko državljani svobodno izbirali med demokratičnimi strankami. V NDR je prišlo sorazmerno pozno do demokratičnih sprememb. Prehitevale so jih vse pro-stale Vzhodne dežele. Izjema je bila Romunija, ki je še vedno poseben primer. Ne glede na zamudo pa so v NDR izvedli volitve med vsemi Vzhodnimi državami prvi. Bile so prvi demokratični odgovor na štiri desetletja nekdanjega enopartijskega režima. Imele pa so še svoje posebnosti: niso bile samo ocena prejšnjega režima (tako imenovane »antivolitve«), temveč so bile tudi volitve za zedinjenje obeh Nemčij. Ta »za« je imel tudi svoje različice in poudarke, čeprav je bil volilni rezultat jasen: zmagali so konservativci, zmagal je zvezni kancler Kohl, ki se je osebno vključil v predvolilno propagando in v volilne obljube. Propagiral je geslo takojšnje ali vsaj pospešene priključitve, ki jo omogoča čl. 23 ustave ZRN. Priključitev po tem členu bi omogočila, da se vlada bodoče zedinjene Nemčije izogne vpletenosti v različne neugodne posledice z mednarodnimi finančnimi dajatvami. Ne glede na zunanjepolitične posledice je Kohlovo geslo odmevalo – poleg siceršnjih pripadnikov različnih demokrščanskih strankarskih skupin – predvsem pri politično nešolani, celo nezainteresirani množici. Ustrezalo je razpoloženju ljudi, katerih odločnejši deli so že »z nogami«, s prebegi preko Madžarske, Češkoslovaške, potem pa naravnost, bežali v ZRN. Ni dvoma, da je to bilo glasovanje proti prejšnjemu sistemu. Vendar je bilo tako tudi pri preostalih, lahko bi rekli tudi pri obnovljeni KP (stranki socialistične preнове). Tudi pri njih – kot pri vseh drugih – je delovalo nacionalno prepričanje: zavest, da so Nemci in hočejo živeti skupaj, brez omejitev in pregrad. Analitiki pa se strinjajo, da je pri teh množicah delovala predvsem obljuba, da bodo dobili »takoj« in »zdaj« krepko zahodno marko. In da bodo izenačili vrednost med obema, vzhodno in zahodno. Socialdemokrati so pripravljali zedinjenje preveč »intelektualistično«. Opozarjali so na razlike med sistemoma (gospodarske, socialne), ki jih bo treba postopoma prilagajati razmeram v ZRN in v Evropi. Opozarjali so na zunanjepolitične probleme (evropsko ravnotežje sil, vojska, bloki, odnosi do sosedov, predvsem vzhodna meja s Poljsko). Nekateri med njimi so upali, da bo zedinjenje prineslo celo nekakšno srednjo pot med obema sistemoma, ki naj bi sprejela od obeh le dobro, odstranili slabost socialistične birokracije ob ohranitvi nekaterih socialnih zaščit, predvsem varstvo pred nezaposlenostjo, vse pa tudi brez kapitalističnega prerivanja in komolčarstva. Znano je bilo, da je bodoči socialdemokratski kandidat za kanclerja, Lafontaine, glasnik omejevanja pobegov iz NDR. Edini socialdemokrat, ki je zagovarjal udarnejša gesla in pospešeno zedinjenje, je bil Willy Brandt. Na severu NDR, kjer je imel predvolilne nastope, so dosegli socialdemokrati boljše rezultate. Tako se je zgodilo, da je stranka, ki so ji še pred kratkim demokopi prerokovali večino glasov in enostrankarsko vlado, pri volitvah zdrknila na petino glasov. Tako kot

pri vseh nemških združevanjih v zgodovini tudi sedaj združuje Nemce desnica. In vse to je v odločilnem boju dosegla marka (DEM)! Ljudje, ki se bojijo nemškega (ali bolje velenemškega) nacionalizma, se tolažijo, da ni bil odločilen nacionalizem, temveč zahodna marka. Volilci so se odločali realistično, tako kot tisti, ki so prej bežali v ZRN.

Obnovitelji partije niso bili kaznovani. Ostali so le nekaj odstotkov za socialdemokrati, ki so že pred volitvami izjavljali, da počejo z njimi nobene koalicije ali političnega sodelovanja. Prenovljeni partiji so zvesti predvsem sloji, ki se boje negotovosti, ki jih čaka po priključitvi ZRN. Zavzemali so se za postopno združevanje in prilagajanje. Za mednarodno politiko pa je pomembno njihovo zagovarjanje nemške nevtralnosti in odklanjanje vstopa združene Nemčije v NATO. Upravičeno pa so lahko bili razočarani resnični zagovorniki demokratične prenove NDR, predvsem Novi forum in z njim povezani v volilni koaliciji Zveza 90 (demokracija zdaj, iniciativa za mir in ljudske pravice), ostali so na popolnem (3%) volilnem obrobju. To so nasprotniki vojaških blokov, pristaši razorožitve, odstranitve atomskega orožja z nemških tal. Med njimi so ugledni književniki, umetniki in znanstvena inteligenca. Z minimalnim presežkom je preskočila ovire za parlament tudi liberalno-demokratska stranka, za katero se je zavzemal Genscher. Predlagali so enotnost v razumnem roku za prilagajanje. Z izjemo socialistov (reformiranih komunistov), ki so se borili sami zase, so vse stranke, izvoljene v novi parlament v NDR, imele svoje bogate in izkušene posestrime v ZRN, od koder so dobivale denarno in propagandno ter organizacijsko pomoč. Najvidnejši politiki zahodnih strank in njihovi funkcionarji so bili tudi dejavno vpleteni v volilni boj. Zanimivost volilnega boja v NDR je tudi pojav posestrime bavarske CSU, ki doslej izven Bavarske ni nikjer nastopala. Bila je sicer v volilni koaliciji s CDU (Kohllova Zveza za Nemčijo), hoče pa ostati samostojna stranka. Morebiti bo nastopila tudi v drugih pokrajinah ZRN (parlamentarne volitve 2. dec. t. l.).

Povolilni problemi v obeh Nemčijah

Po volitvah 17. marca je dobila NDR prvi svobodno izvoljeni parlament zahodnega demokratičnega vzorca. Večine niso zagotovile nobeni stranki. Večine ni zbrala niti Kohllova koalicija Zveza za Nemčijo. Koalicija Zveza za Nemčijo bi lahko vladala ob podpori liberalne stranke (»genšerovcev«) in bila zvest posnetek sedanje bonske koalicije. Kandidat za predsednika de Maiziere pa predlaga koalicijo s socialdemokrati. Ti so bili v ostrem sporu z njegovo zaveznico CSU, vendar – pod vplivom vseh posestrim v Bonnu – bo le sestavljena široka koalicija. Zahteva jo dvetretjinsko odločanje, ki bo potrebno pri glasovanju za čl. 23 zahodnonemške ustave in likvidacijo NDR. SPD so sicer zagovarjali čl. 146 ali kombinacijo obeh. V vsakem primeru mora rešitev izglasovati dvetretjinska večina poslancev. Zmagovalci se zavedajo tudi mnogih težav, ki jih bo sprožil proces izenačevanja NDR z ZRN. V opoziciji bodo najmočnejša stranka socialisti (reformirani komunisti, ki pričakujejo, da bodo zaradi pričakovanih težav svoj vpliv še okrepili). V opoziciji ostanejo tudi resnični začetniki demokratične prenove v NDR (Novi Forum in drugi). Komunistični prenovitelji, ki so le za nekaj odstotkov zaostali za socialdemokrati, pa so imeli opazljiv vpliv v ZRN. Vse kaže, da bo zedinjena Nemčija imela spet komunistično (demokratično, reformirano) zastopstvo tudi v parlamentu. Povzročila bo enake skrbi SPD, kot jih ima CDU/CSU zaradi pojavov neonacistov na svoji desnici.

Med državljani ZRN pa se zastavlja sedaj tudi vprašanje: »Kdo bo to vse plačal?« Gre za uresničevanje volilnih obljub kanclerja Kohla. (To je sicer refren zelo popularnega nemškega napeva.) Do srede tega leta bi morali skleniti z NDR denarno unijo in izenačiti vrednost obeh mark. Velika bo sprememba za vzhodno marko, saj je doslej veljala na zahodnoberlinskem sivem trgu le desetino tega (1:10). Kohlov socialdemokratski tekmeč pri prihodnjih parlamentarnih volitvah (2. decembra t. l.) Lafontaine je mnenja, da bo Kohl v škripcu: če obljubo uresniči (ob drugih obljubah pomoči), bo to težko brez novih davkov. Zaklel pa se je, da jih ne bo povečeval. V NDR je tudi veliko hranilnih vlog. Zunanji dolgovi so 20 milijard dolarjev. Zedinjena Nemčija bo morala prevzeti tudi obveznosti NDR do SZ in držav SEV-a, kar je Kohl v Moskvi obljubil. Predlog izenačenja mark so že spremenili: bo le 1 proti 2!

Priključitev NDR po čl. 23 nikakor ni zagotovilo, da bo proces izenačevanja hiter in brez večjih težav. Uresničitev gesla volilnih zmagovalcev »Blaginja namesto socializma« zahteva mnoge osnovne pogoje. Omenimo samo nekaj problemov. Ne bodo plačevali rent, podpore nezaposlenim, podpore za prešolanje nezaposlenih ali presežke v obratih, po višini prejemkov v ZRN, temveč v NDR (čeprav v DEM). 700.000 kmetijcev z več kot 4000 zadrug in obratov javne lastnine se boji za svoj obstanek (za volitve so bili celo posebno organizirani). Uničila jih bo konkurenca iz ZRN in ES. Proizvodnost je pri njih trikrat manjša od ES. V ZRN pa davkopllačevalci že zdaj govorijo proti vsakemu subvencioniranju z vzhodnih delov (industrijskih, cen hrane in kmetijskih pridelkov). Potrebna bodo velika vlaganja v infrastrukturo (prometne zveze v NDR in z ZRN, PTT v celoti, ekološki problemi, dezideologizacija šolstva in vzgoje zahteva tudi primernejšo opremo). V NDR je zaposlenih 91% žena. Potrebne so jasli, vrtci, zdravstvena zaščita. Vse to je bilo pomanjkljivo, vendar je delovalo in to poceni. Izračunali so, da bi obnova neprimernih stanovanj in gradnja potrebnega števila novih zahtevali 750 milijard mark. Uresničevanje vsega zahteva daljše obdobje. Nekatere analize pa opozarjajo, da bi to lahko izzvalo prehodne inflacijske učinke. Dovoljujejo stopnjo 9%, toliko bi gospodarstvo Nemčije še preneslo brez večjih pretresov, višja stopnja bi bila pa že tvegana. Velika vlaganja (še posebej zasebnega kapitala v industrijska podjetja) pa bodo izzvala tudi izrazit boom gospodarske dejavnosti. Dvignila bodo storilnost na evropsko raven ter obstovala tudi vlaganja.

Vprašanja zastavlja tudi javna uprava. V njej je 2 milijona zaposlenih (12% vseh zaposlenih). V policiji je bilo 100.000 stalnih in prav toliko »svobodnih« sodelavcev, 114.000 članov ljudske policije, 25.000 graničarjev. NDR je imela več policije kot vojakov. Vojska je imela 170.000 vojakov. S politično policijo je sodelovalo še pol milijona plačanih »informatorjev«. Sumijo, da je najmanj četrtnina novih poslancev bila sodelavcev tajne policije. Odpirajo se dosjeji vodilnih politikov (tudi kandidata za predsednika vlade), ki so bili osumljeni takega sodelovanja. V totalitarnih državah le malokateri državljani, ki je deloval v javnosti (odvetniki, igralci in kulturni delavci, politični delavci – v NDR je bilo še nekaj navideznih strank – itd.), ne bi prišel v stik s tajno policijo (kot žrtev ali kot sodelavec ali pa oboje). To kažejo tudi odprti dosjeji v NDR. V Bonnu se zavzemajo za brisanje, če ni bilo nespornega kriminalnega dejanja. Verjetno bo treba upoštevati neke spremembe v vseh vzhodnih državah, kjer so bili štiridesetletni totalitaristični režimi. Tudi Savel se je spremenil v Pavla (ali šef tajne policije Markus Wolf v pripadnika »perestrojke«).

Potrebna bodo leta vlaganj v spremembo strukture. Samo tako bo gospodarstvo NDR konkurenčno z zahodnonemškim in evropskim. Rešiti bo treba vpraša-

nja lastine, razpolaganja s premoženjem, s sredstvi za delo, zaščititi lastnino (javno, zasebno). Kakršno koli poenostavljeno obnavljanje nekdanjih odnosov (1945) bi izzvalo prevelik pretres. Še pred volitvami je pisal Modrow pismo Gorbačovu, da je treba zaščititi razpolaganje s premoženjem. NDR ne pozna ne svobodne zunanje trgovine ne samostojne banke. Nekateri hočejo razpustiti velika podjetja in organizirati veliko (zasebnih) majhnih. Posebno tista, ki so v težki krizi. Vprašanje lastništva in konkurenčnosti bo nedvomno eno izmed najpomembnejših pri združevanju obeh držav.

Nobenega dvoma ni, da po volitvah 17. marca ne NDR ne ZRN nista več to, kar sta bili. Posledice združevanja bodo zadeva vseh Nemcev. Imele bodo svoje posledice na vseh področjih dejavnosti, vsekakor pa svoj odmev v nemškem političnem življenju. Prve ocene (po zmagi Kohla v NDR) so prerokovale SPD že vnaprej zgubo pri parlamentarnih volitvah. Kohl, ki po svojih intelektualnih zmogljivostih nikoli ni bil posebno privlačna, nikakršna karizmatična osebnost, si je nenadoma z volilnimi obljubami pridobil sloves združitelja vseh Nemcev. Vse pa kaže, da evforija njegove zmage na Vzhodu ni posebno zajela njegovih volilcev na Zahodu. Tako bi sodili po volitvah v Schleswig-Holsteinu, kjer je njegova stranka vladala že desetletja, zdaj pa so zmagali socialdemokrati (z osebnimi nastopi njegovega tekmeča Lafontaine). Ni pa nobenega dvoma, da bo zedinjenje Nemcev – posredno in neposredno – prisotno tudi v volilni propagandi za parlamentarne volitve.

Mednarodne posledice zedinjenja Nemcev

V Evropi se poraja Velika Nemčija. Tega ne morejo več spremeniti nobeni problemi in pravne formulacije zedinjenja. To bo verjetno 23. čl. Temeljnega zakona ZRN, mogoče tudi čl. 146 ali kombinacija obeh, niso pa izključene še kakšne dodatne možnosti, vse je odvisno predvsem od štirih zmagovalcev, ki bodo morali zedinjenju vsekakor botrovati. Vse kaže, da Nemci ne bodo privolili ne v sklepanje mirovne pogodbe ne v konferenco o miru. Hočejo mednarodnopravno priznanje združitve na konferenci o evropski varnosti in sodelovanju (KEVS). Tako bi se izognili podpisu mirovne pogodbe (z nekdanjimi vojnimi nasprotniki) in plačilu reparacij. Vse kaže, da bodo pri tem uspeli. Lahko trdimo, da Evropa že danes ni več to, kar je bila. Bivši zvezni kancler Helmut Schmidt v tedniku *Die Zeit* opozarja Nemce pred nevarnostjo izolacije, predvsem v odnosu do Francije. Nemčija ne bo velesila zaradi 78 milijonov državljanov ne zaradi svoje vojne sile (ZRN 495.000 + NDR 170.000 vojakov). Vojska bo v prihodnjem obdobju vse manj odločilna. Velika Nemčija bo ekonomska velesila, ki bo prevladovala v Evropi. Govorijo o nemškem »gospodarskem nacionalizmu«. Zahodni zavezniki, posebno Francozi in Italijani, se boje, da bi se Nemci preveč zavezali priključeni NDR in njenim mnogim nerešenim vprašanjem. ZRN je v zadnjem času zavlačevala pristop k osrednji evropski banki in monetarni uniji. Vzbuja je vtis, da se boji za svojo čvrsto marko. V predvolilnih obljubah pa je Kohl obljubil izenačenje obeh mark, kar bi lahko bila še težja obremenitev za marko. Se kaže, da bo moral – pod zahodnim pritiskom – menjavati marke v odnosu 1:2! Obljublja tudi pristop k monetarni uniji, vendar naj bi se dogovorili o tem in drugih integracijskih ukrepih šele po parlamentarnih volitvah. Nemški zahodni zavezniki sprejemajo zedinjenje Nemcev, hočejo pa nekoliko zmernejši tempo, ki bi zagotovil integracijske procese v gospodarstvu, na področju varnosti pa ohranil dosežanje ravnovesje.

Hočejo Nemčijo v NATO in svoje čete v Nemčiji. Tudi sovjetske bi pustili še v prehodnem obdobju. Čete NATO bi ostale v sedanji ZRN, sovjetske pa na ozemlju NDR. Teško se je znebiti vtisa, da je v tem tudi tiho upanje na varnost pred kakršnim koli nemškim korakom, ki jim ne bi bil po volji. Francija in Velika Britanija – ne glede na vse dogovore o razorožitvi in zmanjšanju atomskega orožja dveh velesil – vztrajata pri svoji atomski oborožitvi. Francozi upajo, da bo tudi v kasnejši samostojnejši Evropi (z malo ali brez ameriške prisotnosti) njihov »atomski dežnik« nad Veliko Nemčijo najboljši porok za evropsko varnost in sodelovanje. Zanimivo pa je, da razmišljajo o polnopravnem sodelovanju v NATO. Sprejemajo vse pravice in obveznosti. Ne glede na vse poskuse, ki naj bi Nemce čvrsteje povezali v evropsko integracijo, to samo po sebi ne bo zmanjšalo njihovega pomena in »teže« v evropskem ravnovesju. Ne glede na vsa zanikanja, da nočejo iskati nobene »protiteže« (Margaret Thatcher), lahko slutimo take zametke (morebiti samo občasne). Ni dvoma: Britanci in Francozi so zelo zainteresirani za definitivno priznanje nemških vzhodnih meja s Poljsko in pri tem ne dovoljujejo nobenih pogojevanj. Verjetno bodo tudi z večjim zanimanjem spremljali prizadevanja srednjeevropskih dosedanjih držav SEV-a, da bi se vključile v evropske integracije. Zanimiva je tudi italijanska pobuda za sodelovanje štirih (Italija, Jugoslavija, Avstrija in Madžarska) na jugovzhodu ZRN. Priključila bi se verjetno še ČSR.

Francoski zunanji minister Chevenement je po razgovoru predsednika vlade in njegovim izjavil, da sta s sovjetskim ministrom obrambe ugotovila: »Stališča Francije in SZ o nemški združitvi se v številnih točkah ujemajo«. Ševardnadze pa je za »postopnost v sklopu sinhroniziranega procesa celotne Evrope«. V aprilu se bodo v Bonnu sestali štirje ministri zmagovitih zaveznikov, v juniju pa, na vrhu, dvojica v Washingtonu, Bush in Gorbačov.

Augstein je zapisal, da je od združene Nemčije, združene Evrope pomembnejša nova miselnost. Kdo naj jo navdihne?

Kriza marksističnih in socialističnih idej, pravi svetovalec v State departementu, Francis Fukuyama, pomeni, da je človeštvo na koncu svoje zgodovine. To sicer ne bi bil konec svetovnih dogajanj, bil bi le konec evolucije človeškega mišljenja »o temeljnih principih«, t.j. takih, ki vplivajo na sistematično idejo politične in družbene pravičnosti. »Taka je bila socialistična oziroma marksistična, ki je sedaj definitivno poražena«. Sovjetski zvezi in bivšim socialističnim državam lahko ostane le moč vojske, nič več ne bodo delovale z močjo ideje, ki je po Heglu nosilka zgodovine. Ostane le sila vojske, imperializem. Zmagale so ideje, ki jim Fukuyama pripisuje dokončnost, liberalistične ideje Zahoda, tržnega gospodarstva, konkurence, s poudarkom na individualni svobodi. Ne glede na te »zgodovinske resnice« o človeški bodočnosti se vzporedno širi prepričanje sedaj vladajočih v ZRN (ne samo vlade, temveč »realnih moči«). Zato opozarjajo celo nekateri bližnje prihodnosti na trenutnih slabostih Sovjetske zveze in preostalih socialističnih držav. Iz sedanje nemške združitve Sovjeti ne bi smeli iziti kot zgubarji. Nemci v resnici potrebujejo sovjetsko soglasje. Nihče ne sme pozabiti, da je nemška težnja po nadvladi v Vzhodni Evropi (in nad Sovjetsko zvezo) pripeljala Sovjete za seboj do Labe in Berlina. »Zgodovinska ideja«, po Fukuyami, je v krizi. Kompromitiral, oblatil in zrušil je njeno veljavo že Stalin. Tudi Sovjetska zveza se skuša vrniti nazaj k demokratičnim, svobodoljubnim temeljem napredne človeške misli. Te temelje hoče graditi za politični in gospodarski razvoj. Henry Kissinger se boji uspeha sovjetske demokracije. Tako bi postala v resnici nevarnejši tekmelec, imela

mного večji vpliv v svetu kot pa s kompromitirano in neučinkovito »socialistično« »zgodovinsko« idejo. V deželah med Sovjetsko zvezo in Nemčijo so danes politični in socialnogospodarski pretresi in krize. Zlom socialističnih idej poraja nacionalizme, revizionizme, šovinizme in antisemitizme. Vendar pa so to obrobní izrastki demokratičnega vrenja, ki zajema ves prostor med dvema velikima. V vseh teh deželah je prisotna težnja, vključiti se v Evropo, prevzeti njene dosežke, doseči blagostanje zahodnoevropskih ljudi. Na vse to vrenje bosta vplivala oba velika. V sedanjem obdobju se verjetno nagibajo na nemško stran. Vsekakor pa bi bilo lahko usodno za Nemčijo in za vmesne dežele, če bi bili mnenja, da je Sovjetska zveza zanemarljiv dejavnik. Obrambni minister Jazov napoveduje umik vseh sovjetskih čet iz tujih dežel do l. 1995/96. Sovjeti predlagajo to tudi zahodnim silam. Francozi so že desetletja (z de Gaulleom) hoteli samostojno evropsko silo brez ameriške prisotnosti in nadzorstva. Bo porajanje velike Nemčije sedaj zavrlo težnje po evropski samostojnosti? Nekateri vesti govorijo o tem, da imajo v bonškem kanclerjevem uradu in v zunanjem ministrstvu že izdelane predloge, po katerih naj bi štirje zmagovalci predali Nemčiji svojo kontrolno vlogo. Konča naj se status štirih sil v Berlinu. Zavezniki naj bi vrnili Nemčiji popolno suverenost in odšli iz države. Po nekaterih zahodnih pričakovanjih naj bi sovjetske čete čez čas zapustile Nemčijo, čete NATO pa naj bi ostale. Ali ni bolj verjetno, da bodo Sovjeti podpirali Nemce in njihov predlog? Odhod obeh bo tudi logičen plod nadaljnjega popuščanja v Evropi in svetu. Sovjeti bodo imeli v prihodnjem desetletju dovolj problemov s seboj, s perestrojko in njenimi posledicami. Vzporedno z odhodom tujih čet se rešuje tudi pomembno vprašanje nemških mirovnikov in levice: odstranitev atomskega orožja. Pri vojnih strategijah prevladuje mnenje, da Evrope ni mogoče braniti samo s konvencionalnim orožjem in da lahko samo nevarnost atomskega spopada prepreči namere napadalca. Združena Nemčija bo sedaj še težje dosegla soglasje, da lahko uporablja atomsko orožje. Ostal bi potemtakem »francoski dežnik« in tesnejše sodelovanje, ki so ga načrtovali de Gaulle in Adenauer, pa tudi Mitterrand s konservativnimi Nemci. Gunter Gaus, nemški publicist in nekdanji predstavnik ZRN v Berlinu je že pred leti zapisal, da mu je bolj všeč francoski dežnik kot ameriški. Verjetno bi tak proces sodelovanja razgnal nekaj pooblaščitve, ki se poraja na francosko-nemškem obzorju. Vprašanje pa je, ali bo novi velikan tudi v prihodnosti ohranil skromnost krivca za dve svetovni moriji. Usoden bo tudi potek perestrojke v Sovjetski zvezi in proces popuščanja v Evropi in v svetu.

Nemško zedinjenje in Jugoslavija

Nemškim prizadevanjem za zedinjenje Jugoslavija ni bila nobena ovira. Izhodiščna načela jugoslovanske zunanje politike niso bila nikoli proti prizadevanjem posameznih narodov, da se zedinijo v enotni državi. Za nas spremljajo nemško zedinjenje iste želje in ista razmišljanja kot vse nemške sosede in Evropo: da bi to ohranilo mir, ravnovesje ter stabilnost Evrope. Ni pa mogoče zanikati, da z nastankom novega evropskega velikana odnosi v Evropi niso več dosedanji. Spremenili so se tudi odnosi med Nemci in njenimi vzhodnimi in podonavskimi sosedi. Tudi odnosi z Jugoslavijo dobivajo druge razsežnosti. Nemčija postaja naš nesporno največji gospodarski partner (v izvozu, uvozu, prevzemanju tehnologije, v prodaji storitev, turizmu itd.). Od prevzema nemške tehnologije je najbolj odvisna tudi možnost za naše vključevanje v evropske integracije. V Nemčiji bomo imeli

največ naših zdomcev. Prihod beguncev iz NDR in nekatere posledice združitve izzivajo v ZRN ostrejši odnos do tujcev. Vplivale bodo verjetno tudi na njihovo nadaljnjo usodo. Nemška zunanjepolitična dejavnost, vojno strateška vloga Nemčije, vse to bo vedno odločilen dejavnik tudi za položaj Jugoslavije in njenih narodov. Z Nemčijo imamo še neporavnane račune: gre za reparacije, odložene 1. 1953 do sklenitve pogodbe o miru.

Zanimati nas morajo odmevi zedinjenja predvsem na podonavskem prostoru, njegov vpliv na sredozemsko sodelovanje ter na srednjeevropska povezovanja. Doslej smo opazovali regionalna sodelovanja v Evropi (»Evropa regij«, ki naj bi bila značilna za bodočo Evropo). Ali bo zedinjenje pospešilo in spodbujalo neposredno sodelovanje nemških dežel z drugimi evropskimi regijami ali pa bo proces usmerjen v nekdanje ideje trdnega vsenemškega nastopanja. Slovenija in Hrvaška imata najtesnejše povezave z Bavarsko (v skupnosti Alpe-Jadran, izven tudi Srbija), različne oblike sodelovanja pa so še z drugimi deželami. Pri nas se mnogi sprašujejo, kako bo zedinjenje Nemcev vplivalo na prihodnost Avstrije in njen samostojen razvoj. Ni dvoma, spomin na avstrijsko priključitev (»Anschluss«) je še živ. Avstrija je bila dozdej tretja dežela z nemškim jezikom. V nemški preambuli k ustavi (»temeljnemu zakonu«) se v nasprotju z drugimi deželami ne govori o Avstriji kot o »skupnem nemškem narodu«. Avstrijci poudarjajo, da so »lastna nacija«. Imajo pa velenemške in nenacistične kroge, ki so sedaj postali nekoliko glasnejši (npr. Oto Scrinzi, nekdanji voditelj Haiderjeve stranke, izjave in pisanje Haiderjevih sodelavcev itd.). Ne smemo pozabiti na prevlado nemškega kapitala, ki ga deatizacija avstrijskih koncernov in podjetij še pospešuje. Ne glede na formalno neodvisnost Avstrije od Nemčije še okrepila. Govorili bi lahko tudi o vplivu nemških časopisnih in sploh komunikacijskih koncernov na avstrijski tisk in javna informacijska sredstva. Neposredni avstrijski sosedji tega procesa ne bi smeli zanemarjati. Avstrijci so bili končno 500 let na čelu nemške zgodovine. Avstrijski branilci samostojnosti vidijo rešitev v srednjeevropskih integracijah.

Nemške politike do Jugoslavije zedinjenje ne bo bistveno spremenilo. Spremenil pa se je politično in vojno strateški položaj Jugoslavije. To je posledica spremenjenih odnosov med blokoma, sprememb v Sovjetski zvezi in v bivših socialističnih državah, mogoče pa še bolj posledica naših notranjih težav in pretresov. Med hladno vojno in napetostjo med dvema blokoma je ZRN aktivno podpirala našo samostojno politiko. Je tudi upoštevala naš notranji sistem, vedno pa je imela simpatije za pluralizem. Jugoslavija z večstrankarsko parlamentarno demokracijo uživa simpatije vseh nemških političnih strank. Nekatere svoje simpatije kažejo z različnimi dejavnostmi. ZRN je podpirala in s simpatijami spremljala vsako krepitev antisovjetizma pri nas. Spoštovala je našo neuvrščenost in v skladu s svojimi koristmi to našo dejavnost celo podpirala.

Posebno vprašanje so naši zdomci. Razvoj demokratičnega strankarskega sistema, še posebej politika sprave, ki se uveljavlja v Sloveniji in Hrvaški (brez takšnih najav pa že dalj časa med srbskimi vladajočimi skupinami in njihovimi četniškimi in velesrbskimi emigrantskimi krogi), bo polagoma odstranila še težko povojno breme. Gre za t.i. sovražno emigracijo, med katero so delovali tudi izrazito teroristični krogi. Ta emigracija je bila posebno dejavna in uživala podporo v obdobju prekinitve diplomatskih odnosov. Pozitivno bodo delovale spremenjene razmere doma, današnja Nemčija pa nima nobenega interesa za razpad in dezintegracijo današnje Jugoslavije. Lahko bi postala nevarno žarišče na Balkanu (in v njeni »neposredni sferi«) ter obremenila sedanji pozitiven proces popuščanja,

sodelovanja ter varnosti v Evropi. ZRN pričakuje konferenco v Helsinkih (KEVS) kot »svojo konferenco, ki naj bi prinesla mednarodno priznanje nemškega zedinjenja in čim popolnejšo nemško enakopravnost.«

Euforija nemške združitve je izzvala v nekaterih beograjskih krogih pravo euforijo nemških reparacij, odškodnin itd. Če odštejemo, da je to tudi politika očrnjevanja Tita in njegovih nekdanjih sodelavcev, da je namenjena dokazovanju zanemarjanja Srbije itd., ostane še vedno pretirano pričakovanje in zato tudi potreba, da se vprašanja realno proučijo. Po sporazumu o nemških reparacijah iz l. 1946 je Jugoslavija dobila doslej nekaj manj kot 0,1%. Omenjeni odstotek prvotno določene vrednosti reparacij smo dobili s stroji in transportnimi sredstvi. Leta 1953 so zahodni zavezniki plačilo reparacij ZRN odložili do pogodbe o miru. Mi smo s svojimi reparacijskimi zahtevami v krogu zahodnih upnikov, ki so danes nemški zavezniki. Poleg tega so si deloma terjatve že nadomestili. Nemci danes razglašajo podatke, da so že plačali 136 milijard DEM za t.i. »izenačenje bremen«, 85 milijard za reparacije (ali odškodnine), 14 milijard DEM pa za poravnavo predvojnih dolgov. Uradni predstavniki bonske vlade s Kohlom na čelu izjavljajo, da ne sprejemajo mirovne konference in sklenitev pogodbe o miru. Kohl je celo pogojeval priznanje poljske meje s poljsko odpovedjo reparacijskim in odškodninskim zahtevam. Hočejo se izogniti reparacijskim in odškodninskim zahtevam. Za uresničitev reparacijskih zadev pa je potrebna konferenca vseh bivših držav vojskujočih se strani s sklenitvijo mednarodnega sporazuma, ki bi urejal meje nove države ter pravice in obveznosti, ki so nastale zaradi vojne in njenih posledic. Nemci hočejo mednarodno priznanje združitve na konferenci o evropski varnosti in sodelovanju (KEVS). Vse kaže, da bo do tega prišlo. Zato so naše reparacijske terjatve vprašljive. Morebiti bi lahko več dosegli po različnih neformalnih sporazumih. Sovjetska zveza je prejela največ reparacij. Bila je izterjevalec pri NDR, kjer je bila tudi okupator. Izterjala je (po preračunanem tečaju iz leta 1953) skoraj 80 milijard DEM. ZRN pa je plačala 3,16 milijard DEM. Nekatere odškodnine so prejeli zahodni upniki (ne kot reparacije) v obdobju, ko nismo imeli diplomatskih odnosov. Dobili smo povračilo za vivo-eksperimente (8 milijonov DEM) in na račun socialnega zavarovanja (26 milijonov DEM). Ostala so odprta vprašanja odškodnine bivšim »logorašem«, vojnim ujetnikom, delavcem na prisilnem delu, za žrtve nacističnih preganjanj (nacionalna, rasna, verska, ideološka diskriminacija). Po mednarodnih predpisih se odškodnine ne zastarajo. Brez zveze z reparacijami so bile odškodnine za železnice, pošto, bile so restitucije (tu nas Nemci obtožujejo, da smo »restituirali« vrednosti, ki niso bile naše). Iz sklada za brezobrestno posojilo je prejela Jugoslavija 70 milijonov DEM (na 99 let). Po vzpostavitvi odnosov (1968) so se začela pogajanja za odškodnino za ljudske žrtve nacističnega preganjanja. Po dveh pogodbah (iz leta 1973 in 1975) smo prejeli skupno eno milijardo DEM. Pogodbi nikjer ne omenjata, da je to kakršnakoli oblika odškodnine. Formalno gre za posojili z zelo ugodnimi pogoji (dolgoročnost, nizke obresti), vključeni v institucijo t.i. nemške »pomoči v kapitalu« (»Kapitalhilfe«). Doslej nismo uresničevali odškodnine našim delavcem, ki so bili na prisilnem delu v Hitlerjevi Nemčiji. Zahteve morajo biti individualne in plačajo zasebna podjetja, kjer so delavci delali. Nemci plačujejo tudi odškodnine iz sklada »skrbi za žrtve vojne«. Toda tu Jugoslavija ni postavila nobenih zahtev, ker gre za mobilizirane v nemško vojsko.

V ZRN pa velja ustavni zakon, katerega učinki zadevajo polovico slovenske republike. To je t. i. Göringov zakon, s katerim je omogočil pravice državljanstva vsem prebivalcem takratnega tretjega rajha. Vključena sta bila Avstrija in celotno

okupirano slovensko ozemlje. Med prekinjenimi diplomatskimi odnosi z ZRN so ta zakon ponovno potrdili. Zakon zajema tudi sedanje poljsko in sovjetsko ozemlje. Med poljskim in sovjetskim ozemljem in našim ozemljem pa je zelo pomembna pravna razlika. Poljsko in sovjetsko ozemlje je bilo v nekdanjem predvojnem rajhu, o katerem bodo šele sedaj razpravljali (priznanje meja itd.). Naše ozemlje pa takrat ni bilo v rajhu, torej gre za prilasčanje po okupaciji pridobljenih pravic. Avstrijo so ob povojnem obnavljanju veljavnosti zakona izvzeli. Tako je Slovenija nekakšen fevdalno-okupacijski enklave nemškega ustavnega (Göringovega) zakona. Ob vsakem večjem pritisku na zdorce se ti rešujejo s hitrim prevzemom državljanstva, kar jim ta zakon omogoča. Z Brandtom je bilo dogovorjeno, da ga ne bodo uporabljali (sprememba je zahtevala dvetretjinsko večino v parlamentu, s čimer Brandt ni razpolagal). Kasnejše vlade se na to niso več ozirale. Okupacija (in za to gre pri uredbi z dne 14. 10. 1941) ne daje pravice, da prebivalcem ozemlja pod okupacijo kolektivno podeli svoje državljanstvo. V nasprotju s tem pravilom je Nemčija med drugo svetovno vojno v svoji zakonodaji predvidela možnost za kolektivno podeljevanje nemškega državljanstva na ozemlju pod okupacijo, med drugim tudi na okupiranih področjih današnje Slovenije, in to v praksi tudi izvajala. Ta uredba je na podlagi določb zakona o državljanstvu ZRN z dne 22. 2. 1955 postala del pozitivnega prava Zvezne republike Nemčije, podelitve državljanstva ne veže na poreklo (iur sanguinis), kot to trdijo nemški pravniki, pač pa na dejstvo okupacije, ker izhaja iz načela podelitve nemškega državljanstva čim širšim plastem prebivalstva ozemlja pod okupacijo. Za osebe nenemške narodnosti je v čl. 2 uredbe uporabljen izraz »osebne nemške ali sorodne krvi« in na podlagi te določbe so nacistične oblasti v skladu s svojo ekspanzijsko politiko množično podeljevale nemško državljanstvo na preklic Slovencem na območju tako imenovane Spodnje Štajerske, Koroške in Kranjske.

V zvezi z mednarodnopravnimi problemi v okviru konference v Helsinkih (KEVS), bodisi v obliki, v kateri bodo Nemci hoteli priznanje svoje združitve, bi morali končno urediti tudi to vprašanje, ki ni samo madež na naših meddržavnih odnosih, temveč (vsaj za Slovenijo) poseben atavističen okupacijski postopek, ki spominja na nelepe in nasilne čase. Naše zunanje ministrstvo je bilo s problemom že večkrat seznanjeno. Nemci so rešitev zavračali z različnimi pravnimi zvijačami, ki nikakor niso prepričljive.

Sklepne misli

Vso Evropo – od Atlantika do Urala – je v zadnjem obdobju zajelo vrenje, katerega posledica je lahko samo njeno spremenjeno prizorišče. Na Zahodu so bila pospešena prizadevanja za napore za popolno integracijo dvanajsterice, ki naj bi z od članov preneseno suverenostjo postali do 31. decembra 1992 trdna skupnost (skupni trg, tesno gospodarsko sodelovanje, skupen denarni sistem. Skupna naj bi bila celo zunanja politika). Evropa bi postala ena izmed vodilnih svetovnih velesil (največja tržna menjava, najmodernejša tehnologija, okrepljena bi bila celo njena vojnoprategška pozicija). Vzporedno s tem zahodnim razvojem pa je – za mnoge nepričakovano – nastalo na celotnem vzhodnem področju močno preporedno gibanje. Temelji na spoznanju, da je sedemdesetletni razvoj po oktobrskih revolucionarnih družbenih spremembah zašel v slepo ulico stalinistične prisilne enosmernosti, zatiranja demokratičnih pobud in zapiranja pred preostalim svetom in njegovim razvojem. Pojavil se je Gorbačov s svojo »perestrojko« in »glasnostjo«

in s tem izzval pozitivne spremembe sovjetske družbe, ki se usmerja na pot demokracije, tržnega gospodarstva, svobodne spodbude in odpiranja v svet. Razvoja ni mogoče več vrniti na izhodiščno raven. Odprl pa je predvsem potrebo po zmanjšanju stroškov za oboroževanje. Preobremenjeno gospodarstvo ne zmore sredstev za potrebno prestrukturiranje gospodarstva, preselitev tehnoloških presežkov v rentabilna nova podjetja in v služnosti. Pretres v Sovjetski zvezi je izzval prave demokratične revolucije pri vseh sovjetskih državah. Pritisk je popustil, ljudje so svobodneje zadihali in zahtevali demokratične spremembe. Poleg pozitivnih demokratičnih prizadevanj je vrenje vrglo na vrhove tudi negativne težnje nacionalizma, šovinizma in celo antisemitizma, odvrгло je celo pobudnike sprememb, ker so spominjali na komunistične (prenovljene) in socialistične ideje. V bistvu zmagujejo ideje političnega liberalizma in tržno gospodarski odnosi. Ne glede na siceršnje obujanje različnih starih in novih mitov, starih mitologij in ideologij so ta temeljna svobodoljubna spoznanja v politiki in gospodarstvu najbolj prizemna, obetajo edino možno pot vključitve v evropsko in svetovno tržišče in družbo.

In v ta dogajanja in premike so vzhodnonemške volitve 18. marca odprle pospešeno pot za zedinjenje Nemcev. Vse kaže, da jih bo tudi tokrat združevala desnica (morebiti z manjšimi socialdemokratskimi popravki). Nemški kolos odpira vprašanje ravnovesja med evropsko dvanajsterico, ravnovesja, skrbno in dolgo načrtovanega, ki naj bi za vedno onemogočilo medsebojne konflikte. Ali se bo začelo novo iskanje nasprotne uteži? Ali bodo dovolj čvrste vezi med dvanajsterico? Ali bodo Nemci povzročili dodatna iskanja za porušeno ravnovesje? S pospešenim sodelovanjem z vzhodnoevropskimi in podonavskimi državami? Ali bo pospešeno sodelovanje med državami srednje Evrope in Podonavja? Ali bo to pospešilo prizadevanja za Evropo regij? Če smo po porazu socialističnih idej prišli do »konca zgodovine«, kot trdi Fukuyama, konec boja med interesi še nikakor ni končan. Nasprotno, zrušeni prisilni odnosi pod sovjetskim nadzorom so spodbudili nova trenja. In da bodo v zahodnem svetu – vsaj še nekaj časa – odločali gospodarsko tekmovanje in interesne sfere ni nobenega dvoma.

Zedinjena Nemčija bo na preizkušnji: po kateri poti bo gradila svojo prihodnost in sožitje s svetom. To pa je predvsem vprašanje njenega notranjega demokratičnega razvoja. Krize, nezaposlenost, socialna trenja so v njeni zgodovini znanih reakcije in nedemokratičnosti. Vse kaže, da ima sedaj pred seboj obdobje razvoja in blagostanja.

In Jurgen Habermas govori o »nacionalizmu DEM«!

Kriza, pluralizem in nove koalicije na Poljskem

Iz vsebine akvarija je mogoče zvariti ribjo čorbo, ali pa je tudi možno to čorbo znova spremeniti v akvarij? S tem vprašanjem danes pogosto opisujejo razmere v socialističnem delu Evrope, predvsem na Poljskem in Madžarskem. To, da so v teh državah žrtvovali akvarijske ribice, je pomenilo, da so odstopili od demokracije in trga v imenu novega socialističnega sistema, kakršnega so jim konec druge svetovne vojne prinesli na sovjetskih tankih.

Štiri in pol desetletja pozneje so zahteve po opustitvi socializma – ki je v dedičino vsakemu prihodnjemu sistemu zapustil izjemno težko rešljivo ekonomsko in politično krizo – večje kot kadar koli prej. Še več spretnosti bo treba, da bi se socialistična ribja čorba spremenila v akvarij in da bosta trg in demokracija zaplavala svobodno in v korist večine v teh družbah, ne pa v korist manjšine in oblasti, ki je med tem časom posebala tako rekoč vso čorbo.

Poljska je primer, ki nam lahko zelo plastično razkrije vso težavnost tega podviga brez precedens – namreč opuščanje dosedanjega modela socializma. Nobeden od številnih poskusov reform v tej in tudi v drugih socialističnih državah doslej ni uspel spremeniti temeljnih lastnosti teh sistemov. Marsikaj se je na videz spremenilo, a navsezadnje je vse ostalo isto. Poljska danes ni več takšna kot včeraj, njeni velikanski problemi pa se še vedno niso začeli razpletati. Po mnenju nekaterih obstajajo šele prve predpostavke, iz katerih je mogoče iskati trajnejše rešitve.

V tej ne pretirano obširni analizi bomo razpoznali poljsko krizo skozi osnovno predpostavko za njeno uspešno terapijo – skozi ustvarjanje pogojev za vzpostavitev legitimne oblasti v tej deželi.

Politične krize

Vprašanje legitimnosti oblasti je trajno poljsko vprašanje. V vsaki poljski krizi se je postavilo pred politične akterje in je terjalo rešitev – in če ni bilo ustrežno rešeno ali če so ga zaobšli, se je vselej vračalo v še bolj zaostreni obliki.

Do konca prejšnjega desetletja so se rešitve za politične krize na Poljskem izčrpavale v personalnih spremembah na vrhu politične hierarhije, v delni liberalizaciji sistema in v selektivnem izpolnjevanju postavljenih zahtev. Delavski upor leta 1956 je opravil s stalinistično strahovlado ter prispeval k določeni »otoplitvi« v politiki in gospodarstvu – na čelo vladajoče Poljske združene delavske stranke pa je prišel Wladislav Gomulka. Vendar njegov prvinski antistalinizem ni bil zadosten okvir ne za radikalnejše širjenje politične svobode ne za trajnejšo rast življenjskega standarda večine prebivalstva.

Omejevanju političnih svoboščin so se uprli poljski študentje in intelektualci leta 1968, upor delavcev dve leti pozneje pa ni prinesel le konca Gomulkove politične kariere, temveč tudi konec nekega načina reševanja vprašanj legitimnosti oblasti. To vprašanje je spet prišlo na dnevni red zato, ker Gomulkova oblast ni

mogla več izpolnjevati svojih obveznosti iz nenapisanega dogovora z družbo. Dotedanja rast življenjskega standarda se je konec leta 1960 sprevrgla v stagnacijo in upadanje, tako da je Gomulkov naslednik, Edward Gierek, dojel, da mora temu za vsako ceno podrediti vse drugo.

Cena, ki jo je Poljska plačala v prejšnjem desetletju, je bila v sorazmerju z vložkom, ki je bil v igri. Za tako velik vložek, kot je bilo podaljševanje nedeljene oblasti poljskih komunistov, se je Giereku zdelo, da ni prevelika cena, če postane država največji evropski dolžnik. Kakor se sicer po navadi dogaja v režimih, v katerih se totalna politična oblast povsem enači tudi z neomejeno ekonomsko oblastjo (nobena pa ni pod nadzorom družbe), tako so tudi na Poljskem tuje kredite neproduktivno trošili ali pa so jih uporabljali za nerealno stimuliranje domačega povpraševanja. Ob koncu sedemdesetih let se je Poljska začela soočati z neprijetno resnico: zunanji viri akumulacije so usahnil, gospodarski sistem je ostal nespremenjen (z novimi problemi nemara samo še slabši, kot je bil prej), potrošnja je slabela, politični konsenz, zasnovan na potrošnji, je postal stvar preteklosti, z njim pa tudi Gierekov kratkotrajni gospodarski »bum«.

Rezerve obstoječega gospodarskega in političnega sistema so bile povsem izčrpane, legitimnost vladajoče stranke pa je bila na samem dnu. Družba se je začela samoorganizirati, in sicer neodvisno od vladajočih struktur in celo v nasprotju z njimi; veliki štrajki v avgustu leta 1980 so se končali z ustanovitvijo sindikata Solidarnost, prvega neodvisnega, množičnega družbenega gibanja v socialističnih državah.

Z vidika legitimnosti in stabilnosti oblasti je bila ustanovitev Solidarnosti pomembna prelomnica, saj je prinesla nekaj novosti. Spopad interesov znotraj poljske družbe je prišel tedaj prvič odkrito na dan, sami interesi pa so se lahko jasneje izrazili, med drugim tudi po zaslugi drugačnega jezika in ideologije, ki ju je intelektualna opozicija že vpeljala v javno življenje. Šestnajstmesečni obstoj Solidarnosti je tudi potrdil, da so nove, alternativne oblike družbenega organiziranja možne, pa tudi to, da ni več mogoče odlašati z reševanjem problemov in odrivati iz središča pozornosti tistega, kar je najbolj pomembno: politično oblast, se pravi volitve in nadzor nosilcev oblasti.

Kriza legitimnosti režima

To je bil začetek doslej neprestane politične krize, katere najpomembnejša prvina je postala kriza legitimnosti celotnega režima. Na Poljskem se je najbolj jasno pokazalo, da si legitimnosti v okoliščinah že tako dolgo trajajoče krize ni moglo zagotoviti z majhnimi koncesijami. Nasprotno, pešanje identitete režima je v tej deželi praviloma ustvarjalo pogoje za nadaljnjo erozijo legitimnosti režima. Tako je npr. takoj po nastanku Solidarnosti vladajoča partija padla še nižje na družbeni lestvici ugleda. Po mnenju Poljakov so konec leta 1980 uživale največje zaupanje naslednje nacionalne ustanove: katoliška cerkev (94% vprašanih v javnomnenjski anketi se je izreklo za zaupanje tej ustanovi), Solidarnost (90%), armada (89%), sejem (81%), Državni svet (73%) in PZDP (samo 32%).

V takšnih razmerah je vladajoča stranka pristala na določeno stopnjo dualizma v upravljanju, oziroma bila je prisiljena privoliti v nadzorovano neformalno delitev moči s sindikatom Solidarnost. Takšen svojstven splet upravljanja ali tip političnega režima je poljski politolog Jerzy Wiatr imenoval »dogovorna demokracija«, mnogi drugi avtorji pa so v njem videli uresničenje vseh poglavitnih elementov korporativističnega sistema.

Večino pomembnejših odločitev so sprejemali po poti posvetovanja partijsko-državnih oblasti z vodstvom Solidarnosti, v zameno pa je bilo devetmilijonsko članstvo Solidarnosti porok socialnega miru. Vprašanje legitimnosti vladajoče partije se v tem času (1980–1981) še vedno ni izpostavljalo v docela izostreni obliki.

Namesto da bi oblast nadaljevala dialog z družbo in iskala za ta dialog ustrežnejšo institucionalno rešitev (da bi se namreč dejanski dualizem potrdil v institucionalni formi), so se decembra 1981 odločili za nasilno prekinitve te dualne oblasti. Vrnitev k poprejšnjemu monizmu so izpeljali z uvedbo vojnega stanja, s katerim so bile suspendirane pravice in svoboščine državljanov, prepovedana Solidarnost in tisoče njenih aktivistov so internirali. Preklicani so bili vsi legalni nacionalni sporazumi, ki bi postopno lahko pripeljali do novega konsenza in legitimnejše oblasti.

Vojno stanje je bilo leta 1983 odpravljeno, toda noben problem poljske družbe v tem času ni bil rešen. Kljub novim gospodarskim reformam so se razmere v gospodarstvu še poslabševale, politične odnose so oznamenjevali še globlji spori in spopadi znotraj nacije.

Nacionalno sporazumevanje

Prvi pogoji za obnavljanje nacionalnega dialoga so bili izpolnjeni tedaj, ko so bili osvobojeni vsi politični zaporniki, se pravi septembra leta 1986. Poljske oblasti so doumele, da so same, brez pomoči družbe in celo v nasprotju z njo povsem nemočne v boju z vse hujšo ekonomsko krizo; zato so tedaj začele spodbujati formiranje tako imenovanega protikriznega pakta, ki naj bi pomenil svojevrstno strnitev vseh političnih sil v državi. *Institucionalni formi* te zamisli sta bili poljsko Gibanje za nacionalni preporod in Konzultativni svet pri Državnem svetu, najvišjem organu državne oblasti.

Naziv »protikrizni pakt« so v letu 1987 preimenovali v »prereformsko koalicijo«, toda rezultati obeh institucij so bili dokaj skromni. Vlada je sprejemala kar po tekočem traku projekte reform, toda zaradi prešibke legitimnosti ni mogla izpeljati niti ene same. Izkušnje socialističnih pa tudi drugih držav so pokazale, da lahko reformo izpelje samo stabilna oblast, ki uživa dovolj zaupanja družbe in ki ima tudi dovolj dejanske moči, na katero opira uresničevanje reforme. Dovolj močno politično vodstvo, ki se počuti trdno in ne trepeta za svojo usodo, ima več možnosti za izpeljavo reforme (če se je za takšno politiko že odločilo) kot pa šibko politično vodstvo. Politična elita ne potrebuje moči samo zaradi vplivanja na družbo, marveč tudi za nadzor nad političnim in gospodarskim aparatom, katerega strateški pomen postane očitno šele tedaj, ko pridejo na dnevni red dejanske spremembe.

V tem smislu bi lahko vse dosedanje socialistične oblasti opredelili kot šibke, ker niso bile legitimno izbrane na svobodnih volitvah. Vendar pa so hkrati prav zato, ker so socialistične, tudi preveč »močne«, saj v načelu izvajajo nedeljivo oblast, ki je poleg tega tudi ni mogoče zamenjati. Zato bi lahko ugotovili, da so socialistične oblasti šibke v tistih točkah, kjer bi morale biti močne, močne pa tam, kjer je prav šibkost zagotovilo dobre in družbeno nadzorovane politike. Po očitnem neuspehu z vojnim stanjem in s poskusi, da bi z drugačnimi metodami rešili vprašanje zaupanja družbe, se je poljsko vodstvo v novembru 1987 odločilo za tvegan korak: izpeljalo je narodni referendum z namenom, da bi dobilo politično vodstvo Poljske dolgoročnejša pooblastila za izvajanje druge etape gospodarske reforme. Nepričakovano slabi – ali v najboljšem primeru polovični – rezultati referenduma so razkrili nov nesporazum med politično elito in družbo: Poljaki

namreč niso odgovarjali na zastavljena vprašanja o potrebnosti reforme, ampak so s svojimi odgovori še enkrat odrekli oblastem pravico, da bi bile izključne nosilke reforme.

Drugače povedano: postalo je jasno, da potrebuje Poljska za kolikor toliko uspešno gospodarsko reformo najprej politično reformo. To je sicer v nasprotju z dotodanjimi predvidevanji, da bi lahko zmeren toda zanesljiv pohod gospodarske reforme krčil pot tudi politični reformi. Vendar se je izkazalo, da bi morali s predhodno politično reformo na Poljskem doseči najmanj dva cilja: prvič, spremeniti razmerje sil v organih oblasti, kar bi omogočilo ne le ireverzibilnost začetih reform, pač pa tudi uvajanje nadaljnjih in globljih reform; drugič, politične reforme so bile nujne, da bi prišlo do legitimne vlade, kajti edino takšna vlada se lahko loti smelih podvigov in terja tudi nujna odrekanja.

Za začetek političnih reform je bilo predvsem potrebno novo nacionalno sporazumevanje, ki se je lahko zgodilo samo v dialogu med oblastmi in opozicijo, posebljeno v vodstvu prepovedane Solidarnosti. Obe strani sta še jasneje dojeli potrebo po dialogu potem, ko tudi skupaj nista bili dovolj močni, da bi pomirili vrsto štrajkov v avgustu leta 1988.

Pogajanja za okroglo mizo

Konec leta 1988 so sprejeli sklep o pogajanjih oblasti in opozicije »za okroglo mizo«, centralni komite PZDP pa se je s posebno resolucijo opredelil za strankarski in sindikalni pluralizem na Poljskem. Lech Walensa je iz vrst najbolj uglednih predstavnikov opozicije in nekdanjih aktivistov Solidarnosti konec leta 1988 sestavil tako imenovani Državlanski odbor Solidarnost. Ta odbor naj bi vodil pogajanja z oblastmi, ker je bila Solidarnost še vedno prepovedana.

Pogajanja za okroglo mizo so trajala od začetka februarja do začetka aprila leta 1989, na koncu pa so sprejeli dokument, ki pomeni začetek poljskega izstopanja iz socializma.

Najpomembnejše vprašanje, ki ga je bilo treba rešiti za okroglo mizo, so bile parlamentarne volitve, katerih rezultat naj bi bila legitimna vlada, sposobna izpeljati reforme. Volitve, ki so bile v začetku junija, so prinesle veliko zmago Solidarnosti, in to kljub dvema bistveno omejujočima dejavnikoma.

Prvič, oblasti so vztrajale, da morajo biti volitve čimprej, že mesec in pol po ponovni legalizaciji Solidarnosti (kar se je zgodilo sredi aprila), da opozicija ne bi imela dovolj časa za učinkovito predvolilno kampanjo. Naglica je bila razumljiva tudi zaradi želje oblasti, da bi odgovornost za krizo čimprej delila s sindikatom Solidarnost, torej s ponovnim partnerjem v novi verziji dualizma poljske oblasti. Drugič, s sporazumi za okroglo mizo so bile določene samo delno svobodne volitve – v primerjavi s prihodnjimi, ki bodo predvidoma čez štiri leta in ki naj bi bile resnično svobodne, brez vsakršnih omejitev. Medtem ko so bile lanske volitve za en parlamentarni dom, senat, svobodne (niso bile določene nikakršne omejitve), so bila mesta za drugi dom, sejem, vnaprej razdeljena na način, ki je vladajoči koaliciji (PZDP, Združena kmečka stranka in Demokratska stranka) že vnaprej zagotavljal potrebno večino glasov (65% proti 35%).

Solidarnost je dobila na volitvah 99 do skupno 100 mest v senatu in 161 sedežev v sejmu – torej maksimalno število, določeno z volilnim sporazumom. Predstavniki vladajoče koalicije so z velikimi težavami zapolnili svojo predvideno večino mest v sejmu, ki jim je nikakršen volilni rezultat ni mogel odvzeti. Ko namreč

pretežni del njihovih kandidatov v prvem krogu volitev ni dobil zadostnega števila glasov (manj kot polovico), so pred drugim krogom volilna pravila spremenili. Takrat je že vsak odstotek glasov zadoščal za izvolitev, še posebej zato, ker je v drugem krogu sodelovalo zelo malo kandidatov opozicije – Solidarnost se je borila samo za 9 od skupno 303 mest. Sprememba volilnih pravil je bila seveda neustavna, a s stališča politične stabilnosti nujna, ker se je že tako nizek odstotek vodilnih udeležencev v prvem krogu (62%) v drugem krogu še zmanjšal (25%). S takšnim »glasovanjem z brcami« so državljani samo potrdili, da je Solidarnost pravi zmagovalec na poljskih državnih volitvah, čeprav so bile kvote vnaprej porazdeljene.

Demokracija, ki omejuje samo sebe

Posledica podpisa sporazuma za okroglo mizo je bila delitev in medsebojno soočanje opozicijskih političnih sil na Poljskem. Do tega je prišlo ne samo zaradi novih, v marsičem bistveno spremenjenih okoliščin v poljski družbi, temveč tudi zato, ker sta se nekoliko spremenili tudi sama narava Solidarnosti in njena vloga.

Solidarnost ni bila več ista organizacija kot med svojim legalnim obstojem v letih 1980 in 1981. Tedaj je bila namreč edina organizacijska oblika, ki je lahko v svoje dovolj široko opredeljene ideološke in organizacijske okvire vključevala več alternativnih in opozicijskih političnih strategij. Nekatere od njih so bile kar naravnost konkurenčne, vendar pa je bilo vsem članom ter bolj ali manj organiziranim frakcijam znotraj Solidarnosti skupno to, da so hoteli doseči spremembo dotedanjega sistema oblasti z lastnim, hkrati pa tudi notnim političnim organiziranjem.

Prepoved Solidarnosti in večletna represija nad njenimi člani sta pripeljali do skoraj popolne prekinitve dela te organizacije. Vodstvo Solidarnosti ni zmoglo več koordinirati dejavnosti mnogih posameznikov in skupin, ki so se aktivirale na poljski opozicijski sceni po ukinitvi vojnega stanja v drugi polovici osemdesetih let. Z nekaterimi od njih je prišlo vodstvo Solidarnosti ob parlamentarnih volitvah v spor, ko se je bilo treba odločiti, ali bo opozicijska lista kandidatov enotna ali pa se bo kandidatom vladajoče koalicije postavila nasproti neenotna opozicija, ki bi ločeno od kandidatov Državlanskega odbora nastopila tudi z neodvisnimi kandidati.

Na poljskih parlamentarnih volitvah je sodelovalo skupaj 35 neodvisnih kandidatov. Niso bili ne predstavniki vladajoče koalicije in tudi niso zastopali programa Državlanskega odbora Solidarnosti. Neodvisni kandidati so izrabili priložnost, ki jim jo je ponujal novi volilni zakon, sprejet ob koncu pogajanj za okroglo mizo: za kandidiranje je namreč zadoščal že predlog skupine državljanov. Mimo te možnosti jim nobena druga okoliščina ni šla na roko, ker so volilna pravila formulirali predstavniki oblasti in opozicije skupaj, na oni strani okroglega omizja, kjer je sedela opozicija, pa niso bile zastopane vse njene politične barve.

Vsaka od nasprotnih strani v pogajanjih za okroglo mizo si je prizadevala, da bi zase zagotovila kar najbolj ugodne pogoje za predvolilno kampanjo in za same volitve. Obe pa sta predpostavljali, da njuna skupna navzočnost za okroglo mizo praktično prezentira celotno poljsko družbo. Zato so na neodvisne kandidate v vihi konfrontacij in poskusov doseganja konsenza le malo mislili, dokler se niso ti kar sami in malce nepričakovano pojavili v volilni tekmici. Zato je bila zanje tudi dostopnost do informacijskih medijev med predstavljanji programov bistveno

manjša, kot pa je to veljalo za kandidate vladajoče koalicije in Državljanskega odbora.

Državljanski odbor se je dejansko zapletel v nesoglasja z več opozicijskimi skupinami že med pripravami na okroglo mizo. Mnoge radikalno naravnane politične organizacije so Solidarnost ostro kritizirale, ker se je sploh odločila za pogajanja z oblastmi; ko pa je Solidarnost pristala še na delno svobodne volitve z vnaprej razdeljenimi mesti v parlamentu, so te organizacije najavile bojkot volitev, postopek Solidarnosti pa razglasile tako rekoč za izdajo.

Vodstvo Solidarnosti se je tedaj lahko odločalo med formiranjem široke koalicije ali »federacije« vseh opozicijskih političnih sil, ki so – čeprav so bile kritične do vodstva – vendarle želele sodelovati na volitvah – in med tem, da se opre samo na tiste skupine, ki so Solidarnosti »dale mandat« za čas, ko je bila prepovedana, in za čas pogajanj z oblastmi za okroglo mizo.

Pogajanja z nekaterimi od teh skupin niso pripeljala do odločitve za skupno listo kandidatov. »Konfederacija za neodvisno Poljsko« in gibanje »Mlada Poljska« sta se, na primer, opredelili za samostojen nastop na volitvah. Kandidati drugih podobnih opozicijskih organizacij (npr. kmečke Solidarnosti in političnega-diskusijskega kluba »Dziekanie«) pa so sprejeli poziv Walensovega Državljanskega odbora ali regionalnih odborov in tako prišli v najširši izbor delegatov Solidarnosti.

Do novih nesoglasij in razhajanj je prišlo ob končnem potrjevanju kandidatov za volitve. Tu so se prepletale in spopadale želje »zmernih« in »radikalnejših«, se pravi najbolj zvestih Walensovih pristašev in skupin, ki so se od vodje razlikovale že v letih 1980 in 1981, in sicer zaradi nespravljalivosti, s kakršno so oblastem postavljale svoje zahteve. Kot v vsaki organizaciji so tudi tu vznikali spopadi med favoriti regionalnih predstavnikov in tistimi, ki so jih podpirale »centralne« oblasti Solidarnosti. Seveda ni bilo mogoče zaobiti tudi vprašanja proporcionalne zastopanosti določenih političnih odtenkov v okviru skupnega števila opozicijskih kandidatov na volitvah, pri čemer je več frakcij zatrjevalo, da imajo več privržencev ali vsaj več kot drugi. Seveda nobena frakcija ni mogla dokazati svojih trditev, ker je bila Solidarnost predolgo zunaj zakona, da bi bilo sploh možno določene sklepati o skupnem številu njenih pristašev. Kljub vsem starim in novim spopadam je Državljanski odbor zelo hitro in pod odločilnim vplivom Lecha Walense in njegovih najbližjih sodelavcev objavil končno listo z imeni 261 kandidatov. Za vsako mesto, ki ga je Solidarnost potencialno lahko dobila v parlamentu, je bil torej naveden po en kandidat. Kmečko Solidarnost je zastopalo 51 kandidatov, visoko pa so bili zastopani tudi spravljivi Katoliški krožki in Klubi katoliške inteligence. Poljska socialistična stranka (ustanovljena konec leta 1987) je imela tri kandidate, ker se je odločila, da bo nastopila skupaj z drugimi kandidati Državljanskega odbora. Veliko polemik je izzvala nominacija ljudi, ki jih je »center« kandidiral za volilna okrožja zunaj vojvodstev, v katerih so živeli (kar so volilna pravila sicer dopuščala). Šlo je za 41 kandidatov, v glavnem v javnosti zelo znanih osebnosti, ki jih je Državljanski odbor kandidiral v tistih mestih, kjer je predvideval, da z lokalnimi kandidati ne more zmagati.

Volilna kampanja Solidarnosti se je v največji meri opirala na popularnost Lecha Walense in na zaupanje, ki ga uživa v poljski družbi. Kandidate Državljanskega odbora so imenovali »Walensov team«, implicitno sporočilo celotne kampanje pa je bilo, da bi bila izvolitev tega teama najboljši porok za preobrazbo »realso-cialistinega« političnega monizma v parlamentarno demokracijo. Sam Walensa je večkrat izjavil, da še ni napočil čas za uvajanje polnokrvnih demokratičnih

metod znotraj opozicije, ker tudi celoten sklop okoliščin, v katerih potekajo volitve, ni demokratičen, ampak v najboljšem primeru šele predpostavka za demokracijo ali prvi korak k njej. Toda te volitve, pa najsi so še tako pohabljene, so vendarle nezamenljivo sredstvo za doseganje demokracije, – je prepričeval Walensa –, in zato po njegovem mnenju te priložnosti ne kaže zamuditi s tem, da bi popuščali posebnim interesom znotraj opozicijskega bloka. Z uporabo besednjaka iz leta 1980 je Walensa v nekem intervjuju dejal, da je prišla opozicija v fazo »demokracije, ki sama sebe omejuje«. Neodvisni kandidati, ki v volilni tekmi niso hoteli sodelovati pod zastavo Walensovega Državlanskega odbora, so takšno »samoomejvalno demokracijo« znotraj opozicije poimenovali novo diktaturo, podobno tisti, ki so jo dotlej izvajale oblasti.

Od skupno 35 neodvisnih kandidatov jih je bilo kar 22 predstavnikov Konfederacije za neodvisno Poljsko. Ta organizacija, ki je nastala leta 1979, je sklenila maja 1989 z vodstvom Solidarnosti nekakšen gentlemenški sporazum. Ta nepisani dogovor je predvideval tudi izogibanje ostrejšim medsebojnim spopadom v volilnem boju, ne pa tega, da bi Konfederacija svoj način soočanja podredila spravljivejšim metodam Državlanskega odbora. To je razvidno tudi iz naslednje izjave enega od voditeljev te organizacije: »Mi obsojamo volitve kot nedemokratične; mislimo, da ne sejem ne vlada, ki jo bo le-ta izbral, ne bosta imela pravice predstavljati poljskega naroda. Vendar pa sodelujemo na volitvah, da bi tako dobili še eno platformo za boj proti komunistom«.

Poglavitna razlika med programom Konfederacije za neodvisno Poljsko in Solidarnosti je v tem, da Konfederacija meni, da je popolna neodvisnost Poljske temeljni pogoj za reševanje poljskih problemov; Solidarnost pa zagovarja stališče, da je demokracijo in gospodarsko reformo mogoče uresničiti tudi v okviru obstoječih poljskih mednarodnih obveznosti, se pravi, tudi v pogojih članstva Poljske v Varšavskem paktu.

Razlike med programom Državlanskega odbora oziroma Solidarnosti in programi drugih neodvisnih kandidatov oziroma njihovih političnih organizacij so bile manj izostrene. Sedem neodvisnih kandidatov je bilo prijavljenih na listi Krščansko demokratske delavske stranke, ki se je ponovno aktivirala v letu 1989 in jo posebej podpira poljski kardinal Glemp. Zmago Solidarnosti na volitvah, ki je bila za mnoge nepričakovana, je mogoče pojasniti predvsem kot izraz želje Poljakov, da na prvih liberalnih volitvah pokažejo predvsem to, česa ne marajo. Vendar pa niso zgolj specifično oblikovana volilna pravila prispevala k temu, da so Poljaki lahko povedali predvsem tisto, s čimer se ne strinjajo. Ni presenetljivo ne želeli si predstavnikov politične partije, ki je postala simbol gospodarske in politične krize, privilegijev in monopola.

Solidarnost je imela na volitvah izjemno kvalitetne in v javnosti poznane kandidate, med katerimi je bilo tudi 28 akademikov, 35 pravnikov, 16 ekonomistov, 11 zdravnikov, 10 novinarjev itd. Za njen uspeh pa je bilo odločilno to, da so poljski volivci želeli dati priložnost tistim, ki je še nikoli niso imeli, ki so se predstavili z alternativnimi političnimi, ekonomskimi in socialnimi programi, hkrati pa že tudi z zavidljivo politično veščino in ki so to konec koncev med vojnim stanjem – pa tudi poprej in kasneje – z osebno požrtvovalnostjo dokazali, da jim gre za usodo dežele.

Zanimivo je, da na volitvah ni zmagal niti en sam neodvisni kandidat, čeprav so bile med njimi tudi znane javne osebnosti, nekateri celo nekdanji aktivisti Solidarnosti. Volivci so nemara ocenili, da je nasproti nerealno visoko zastopani vladajoči koaliciji potrebna enotna opozicija v parlamentu, katere družbena baza temelji na neki neodvisni organizaciji.

Takoj po volitvah se je premoč Solidarnosti pokazala v praktičnem razpadu vladajoče koalicije. Poslanci Združene kmečke stranke in Demokratske stranke so odrekli poslušnost določilom svojih lastnih partijskih programov (ki priznavajo vodilno vlogo PZDP) in ob dveh pomembnih glasovanjih stopili na stran poslancev Solidarnosti.

Prvič se je to zgodilo julija 1989, ko je bil Vojtziech Jaruzelski izvoljen za predsednika republike z enim samim glasom več, kot je to določeno s spodnjo mejo glasovalcev. Tudi to je delovalo kot presenečenje, kajti vladajoča partija je v pogajanjih za okroglo mizo vztrajala pri uvedbi funkcije predsednika republike z izredno velikimi pooblastili (šestletni mandat, njegova pravica do uvedbe trimesečnega izrednega stanja, pravica do razpustitve Sejma itd.), kar je bilo vključeno tudi v sklepni dokument pogajanj. Že vse od začetka se je vedelo, da je to mesto predvideno za predstavnika PZDP, zato je bil tudi celotni sestav parlamenta načrtovan v skladu s tem dejstvom.

Jaruzelski je bil res izvoljen, toda z najtesnejšim možnim izidom – kar ni nič presenetljivega, če vemo, da je v kvoti 65% poslancev vladajoče koalicije v sejmu delež PZDP le 37,5% (22,5% poslanskih mest imajo koalicijske stranke, 5% mest po katoliške organizacije, ki so blizu PZDP). To pomeni, da lahko vsakršna nediscipliniranost pri glasovanju v okviru vladajoče koalicije odtegne oziroma osiromaši PZDP za potrebno večino glasov ali pa jo lahko pahne celo v absolutno manjšino, če bi se tudi nekateri njeni poslanci ravnali neposlušno.

Nekaj podobnega se je zgodilo tudi v avgustu 1989, ko so volili predsednika nove poljske vlade. Solidarnost v začetku ni razmišljala o svojem kandidatu za mesto premiera, in to je bilo tudi zapisano v njenem volilnem majskem razglasu. Svoje odklonilno stališče do tega, da bi Solidarnost sodelovala v vladi, je utemeljevala z dejstvom, da ne želi deliti odgovornosti za izhod iz krize, h kateri sama ni ničesar prispevala. Prav tako pa se ji je zdelo nerealno, da bi predstavnik opozicije vodil vlado, katere celoten aparat je nastal za časa klasične socialistične partijske države; brez podlage pa tudi ni bil njen pomislek, ali bi bil takšen premier za vzhodnoevropsko gospodarsko in vojaškopolično zvezo sploh sprejemljiv.

Vendar je to stališče Solidarnosti naglo evoluiralo; opozicija je pokazala pripravljenost, da deli odgovornost za reforme (s tem da prevzame kak resor v vladi), vendar pod pogojem, da se odpravi sistem nomenklatur (imenovanj), načelo vodilne vloge PZDP kakor tudi to, da se državna administracija – predvsem pa vojska in policija – otreseta ideoloških in drugih dotedanjih spon v odnosu do PZDP ter da se laicizirata z vezavo na organe nove vlade.

Po mnogih polemikah, pomislekih in zadržkih je Solidarnost odklonila vse kandidate za mesto premiera in je v avgustu – skupaj s partnerji PZDP iz vladajoče koalicije – predlagala svojega kandidata, Tadeusa Mazowieckega. Kljub vsem poprejšnjim zadržkom je bil Mazowiecki izvoljen s prepričljivo večino glasov in je tako postal prvi premier iz vrst opozicije v neki socialistični državi.

Razširjene meje sovjetske tolerantnosti

Izvolitev Mazowieckega za poljskega premiera je bila dobra priložnost, da se pokaže tudi nov odnos Sovjetske zveze do političnih sprememb v deželah članicah Varšavskega pakta. V prejšnjih časih bi že samo omenjanje možnosti, da bi bil nek

ministrski resor ponujen nekomunističnemu kandidatu, v sovjetskem vrhu verjetno izzvalo ostre reakcije. Reakcije so bile zdaj drugače intonirane, čeprav je bil za prvega moža poljske vlade izbran dolgoletni aktivist Solidarnosti in stari nasprotnik vladajoče poljske partije. Razen tega je Mazowiecki samo eden od članov nove vlade, ki ne pripadajo stranki poljskih komunistov: z njim je bilo v vlado izvoljenih še nekaj članov Solidarnosti in tudi pripadnikov Združene kmečke stranke in Demokratske stranke.

Ko je v začetku avgusta 1989 – po enomesečni krizi v zvezi z izvolitvijo nove vlade – Lech Walensa nastopil s predlogom, naj vlado izoblikuje Solidarnost skupaj s še dvema omenjenima strankama, ki sta uradno še vedno v koaliciji s poljsko delavsko partijo, so bili komentarji sovjetskih uradnih predstavnikov oprti na iste argumente kot stališča poljskih komunistov. S teh dveh mest so – precej odločno in na način, ki je spominjal na čase, ko je še veljala »Brežnjeva doktrina« – opozarjali, da bi bil takšen korak v nasprotju s skupnimi težnjami, da bi enkrat za vselej opravili z dolgotrajno poljsko krizo, pač pa bi se utegnilo zgoditi, da se kriza ne bo samo nadaljevala, ampak celo nevarno poglabljala. Niso pozabili opozoriti tudi na to, da bi takšen sestav vlade pomenil kršenje sporazuma za okroglo mizo. Zadnji, a ne najmanj pomemben argument zoper takšno opcijo je bil pomislek, da bi z novo vlado postale vprašljive poljske obveznosti na mednarodni ravni, ki izhajajo iz njenega članstva v Varšavskem paktu. Čeprav so vsi sovjetski politiki in komentatorji dosledno poudarjali, da gre za notranje poljsko vprašanje, se niso izognili opozorilom, da bi vlada brez komunistov ali brez njihovega odločujočega nadzora zaradi vsega naštetega utegnila sprožiti posledice tako glede stabilnosti kot sprememb v obstoječem razmerju sil v Evropi – do česar pa Sovjetska zveza nikoli ni mogla biti ravnodušna.

Takšna stališča Moskve pa so se brž omilila, ko so Walensa in drugi predstavniki Solidarnosti prepričljivo dokazovali, da v njihovih krogih niti ne pomišljajo na spreminjanje obstoječih poljskih mednarodnih obveznosti. Drugače povedano: prihodnja koalicijska poljska vlada pod nadzorom Solidarnosti sprejema pripadnost Poljske Varšavskemu paktu kot nespremenljivo dejstvo in kot eno od predpostavk za svoje delo.

Temu so kmalu sledili izrazito naklonjeni komentarji o Mazowieckem v sovjetskem tisku, kar je doseglo vrhunec s čestitko sovjetske vlade Mazowieckemu 24. avgusta, ko je bil v parlamentu izvoljen. S posebnim zadovoljstvom je sovjetski tisk navajal izjavo novega poljskega premiera, da »Poljska razume pomen obveznosti, ki izhajajo iz njene pripadnosti Varšavskemu paktu« in da bo poljska vlada ta sporazum spoštovala. Komentar visokega sovjetskega funkcionarja ob tem je bil, da gre za »konstruktiven pristop, ki se ujema z našimi željami«.

Ta komentar dobro ponazarja revidirano sovjetsko stališče, ki bi utegnilo imeti trajnejši pomen. Izraža razumevanje poljskih političnih razmer, v katerih komunisti po porazu na parlamentarnih volitvah niso bili več sposobni, da bi sami nadzorovali razmere, kaj šele, da bi imeli dejavno pobudo. Rezultati volitev so pokazali, da je vlada brez predstavnikov opozicije stvar preteklosti in da je izhod iz vladne krize možno iskati samo v neki zvrsti koalicije. Poraz PZDP na volitvah je odločilno vplival tudi na odnose te stranke s partnerji iz vladajoče koalicije. Dejanski zlom te koalicije je bil tudi formalno potrjen, ko je Solidarnost predlagala, da bi novo vlado sestavila skupaj s Kmečko in Demokratsko stranko. Predpostavka za ta odločilni korak je bila končna odločitev Solidarnosti, da bo v vladi sploh sodelovala. Ko pa se je za to enkrat odločila, je hotela iz tega sklepa potegniti tudi vse ustrezne konsekvence: delitev odgovornosti za vodenje nacionalne politike so

morali urediti tako, da bo izražala dejansko razmerje političnih sil v državi. Razmerje sil pa je bilo nedvomno v korist Solidarnosti, zato je bila edina logična rešitev, da se za premiera izvoli predstavnik tega sindikata.

Kontinuiteto starega režima – s tem pa tudi temeljne odnose znotraj Varšavskega pakta – so nekako ohranili s tem, da so dva pomembna resorja – obrambo in notranje zadeve – prisodili predstavnikom PZDP, ki so v novi vladi dobili skupno štiri resorje. Z vidika PZDP to ni bila zadovoljiva rešitev, toda na ugodnejše izide ta partija, že utrujena od oblasti, tedaj ni mogla več računati. Določen odmik od celostne odgovornosti za izredno težavno delo, ki čaka vsako poljsko vlado v bližnji prihodnosti, morda tej partiji dolgoročno celo ustreza. Poglavitni del neprijetnega bremena reševanja iz krize je preložen na opozicijo, s čimer sta se dotedanja vloga in položaj poljskih političnih sil nekoliko spremenila. Solidarnost je morala zmago na volitvah »plačati« z negotovostjo, ki jo čaka pri upravljanju z državo. Poljska združena delavska partija pa je prišla do priložnosti za oddih, ki ga bo verjetno izkoristila za lastno preobrazbo in ponovno pridobivanje izgubljenega ugleda. Manevrski prostor PZDP kot koalicijske ali delno celo kot opozicijske stranke je poslej večji; in od spretnosti njenih predstavnikov in ustreznosti strategije je odvisno, če ga bodo produktivno izrabili do naslednjih parlamentarnih volitev, na katerih se bo – če ne že prej – znova zastavilo vprašanje, kdo bo upravljal s Poljsko.

Vendar pa je mnogo pomembnejša mednarodna plat svojske kontinuitete poljskega režima. Poljski premier je s svojimi izjavami potrdil poljsko odločenost glede statusa v Varšavskem paktu – še dodatno težo pa ima dejstvo, da je bil za obrambnega ministra postavljen komunist; to je bilo edino možno in v tistem trenutku tudi zadostno jamstvo Sovjetski zvezi, da je podprla izvolitev nove poljske vlade. Sovjetska ocena je bila realna: vsaka višja zahteva ali morebitno bolj neposredno vmešavanje ali celo onemogočanje te izvolitve bi imelo vsaj dolgoročno gledano negativne posledice. Ta primer dobro osvetli nove elemente v sovjetskem presojanju potreb po vmešavanju v notranje zadeve vzhodnoevropskih držav. Čeprav »Brežnjeve doktrine« niso izrecno zavrgli, je krizno in nestabilno stanje, značilno za vso to regijo, spremenilo prioriteto ciljev sovjetskega vrha. V primerjavi z nekoč v nebo povzdigovane monolitnosti je v Moskvi prevladalo toleriranje pluralizma v mnogih vidikih notranjega in mednarodnega ponašanja vzhodnoevropskih držav. Tega cilja seveda ni lahko doseči in k njemu pelje mnogo različnih poti. Pomembno pa je, da je ZSSR v praksi, čeprav še ne na ravni programskih opredelitev, legitimnost nekaterih od teh poti priznala.

Povečana fleksibilnost in strpnost Sovjetske zveze se zaenkrat zatikata ob vprašanju o pripadnosti Varšavskemu paktu in Svetu za vzajemno ekonomsko pomoč (SEV). Pripadnost tema dvema organizacijama, zlasti Varšavskemu paktu, je predpostavka, od katere izhaja danes Sovjetska zveza v razgovorih o nadaljnjih spremembah odnosov z vzhodnoevropskimi zavezniki.

Ko je govor o Poljski, je ta pripadnost še bolj poudarjena kot v primeru drugih držav. Poljska ima življenjsko pomemben in strateški pomen za Sovjetsko zvezo predvsem zaradi svojega položaja in velikosti, saj je po teh kazalcih največja sovjetska zaveznica.

V primerjavi z drugimi vzhodnoevropskimi državami ima Poljska največjo in najbolj opremljeno vojsko. Za primer vojne je predvideno, da se vsa poljska »operativna armada« (v primerjavi z OTK – sil za obrambo nacionalnega ozemlja), letalstvo in mornarica vključijo v t. i. Skupne vojne sile Varšavskega pakta.

V primeru nevtralizacije ali demilitarizacije Poljske bi bili vojaški cilji in priori-

tete Sovjetske zveze bistveno omajane. Na poljskem ozemlju je stacioniranih 40.000 sovjetskih vojakov, ki zagotavljajo izredno pomembno povezavo s sovjetskimi četami na ozemlju Nemške demokratične republike. Glede na to potemtakem ni naključje, da sta poleg Floriana Siwickega kot obrambnega ministra in Czeslawa Kiszczaka kot ministra za notranje zadeve druga dva ministra iz vrst PZDP odgovorna za promet (Adam Wiedalek) in za zunanjo trgovino (Marcin Swiecicki).

Od dualizma k pluralizmu

S premierom in nekaj ministri iz vrst opozicije je postala Poljska znova izjema v krogu socialističnih držav. Toda, ali je o Poljski sploh še mogoče govoriti kot o socialistični državi? Če za zdaj zanemarimo doktrinarna vprašanja, pa ne smemo spregledati dejstva, da se sistem oblasti na Poljskem že danes bistveno razlikuje od modalitet, ki so jih sprejeli v večini drugih socialističnih držav. Ne gre samo za premiera iz opozicijskih vrst ali za vlado »velike opozicije«, v kateri so zastopane vse politične sile (čeprav ne docela v skladu s stvarno politično močjo, ki je bila izpričana na volitvah). Pred svobodnimi madžarskimi volitvami še vedno velja, da je poljski parlament najbolj svobodno izvoljen najvišji organ oblasti v socialističnih državah.

Tudi po položaju komunistične partije in opozicije ter po njunih medsebojnih odnosih Poljska odstopa od tradicionalnega modela – celo od najnovejše prakse v drugih državah. PZDP zdaj ni več ne vladajoča in ne opozicijska stranka, pa tudi za Solidarnost ni mogoče reči, da je kaj od tega dvojega. Verjetno bo šele njun razvoj v naslednjih letih kot tudi razvoj združene kmečke in Demokratske stranke (pa tudi drugih že osnovanih in novih, še neustanovljenih) pokazal, kakšen partijski sistem bo imela poljska do naslednjih parlamentarnih volitev.

Sedanji dualizem je vsekakor boljši od prejšnjega monizma, toda dolgoročno lahko deluje tudi kot zavora za nadaljnje politične in ekonomske spremembe. Z dualizmom poljskega tipa je sicer mogoče oblast učinkovito nadzorovati, sam dualizem pa ni vedno zaveznik učinkovitega izvajanja oblasti; prav tako v okvir dualizma tudi ni mogoče vgraditi vseh opcij boljše prihodnosti Poljske.

V tem smislu je naslednji korak v širjenju demokratizacije postsocialistične Poljske – v nadaljnji politični pluralizaciji, ki je že začela reaktivirati stare in ustanavljati nove politične stranke. Korak nazaj, k realsocialističnemu monizmu, je potemtakem na Poljskem dokončno zgubil vsako družbeno podporo in perspektivo.

VLADIMIR ŠTAMBUK

Replike in teoretska komuniciranja*

(Odgovor Borutu Pahorju)

Na željo uredništva Teorije in prakse sem aprila ali maja 1989 napisal besedilo, ki je bilo objavljeno v številki 11–12 leta 1989. Zaradi moje napake prispevek ni prispel za tematsko številko, ki jo je uredništvo načrtovalo in izdalo v drugi polovici leta 1989. Zato se zahvaljujem uredništvu, da je našlo način za objavo mojih teoretskih razmišljanj o možnih vidikih pluralizma v ZKJ. Uredništvu se zahvaljujem tudi zato, da je hitro našlo »opponenta«, ki je še v isti številki napisal pripombe k mojemu prispevku.

Kolega Borut Pahor v kratkem prikazu mojega besedila »Pluralizem v ZKJ« meni, da sta njegovi bistveni pomanjkljivosti idejna profiliranost in naravnost v preteklost. S tem je kolega Pahor sporočil, da uporabljena teoretska paradigma zanj ni sprejemljiva, ni pa opozoril na morebitno teoretsko ali praktično nekonsistentnost besedila. Ne da bi oporekal praksi, ki v teoretskem razpravljanju uporablja tudi takšen pristop, sem bil vselej za to, da je potrebno v razpravljanju, tudi tistem, kjer vzporedno obstajajo različne teoretske in ideološke paradigme, poskušati vzpostaviti komunikativni vzorec, ki (čeprav lahko predstavlja le presek) vendar omogoča, da primerjamo, soočamo in tudi uskladimo tiste dele teoretskih konstrukcij, ki pojasnjujejo isto prakso, isto resničnost. Na podlagi iste resničnosti mora teoretski in idejni premislek, ne glede na vso različnost, pripeljati do nekih »skupnih« posplošitev, do nekih generalizirajočih konceptov.

Že površen pregled naše jugoslovanske in svetovne literature o političnih strankah pokaže, da je prispevek »Pluralizem v ZKJ« poskušal na inovativen način proučiti politično in družbeno delovanje ZKJ. V tem sobesedilu sem se opiral na že tradicionalna stališča o funkcionalnih delitvah znotraj strank in njihovih medsebojnih pretokov, kar so pokazale številne analize »levega in desnega«, »naprednega in konservativnega«, analize, ki so postale obvezni del vedenja o strankah od francoske revolucije do danes. Vse pripombe kolege Pahorja, ki bi zadevale metodološko in teoretsko nekonsistentnost ali neuskklajenost z obstoječim spoznavnim, konceptualnim in teoretskim fondom zelo različnih vedenj in spoznanj o strankah kot družbenemu fenomenu, bi bile seveda dobrodošle.

---

* Avtor je poslal obsežen članek z naslovom Politične stranke in politični sistem (26,3 strani). Objavljamo samo uvodni del besedila, kjer avtor odgovarja na repliko Boruta Pahorja.

O evoluciji popoldanskih politikov

Ena izmed nesreč, ki jih je povzročila oktobrska revolucija, je ta, da so si znanstveno in teoretsko legitimacijo pridobili (beri: prisvojili) vsi komunistični politiki, ergo partijski uradniki, od Lenina naprej, ki so to želeli. Nekateri (novejši) so se za vsak primer tudi formalno okitili z naslovi, drugi, predvsem tisti starejšega kova, pa jih (menda zavoljo ideala skromnosti) niti niso potrebovali. Dovolj je bilo biti »nekdo« v komunistični partiji na oblasti, pa je bila vsaka misel, ki jo je tak človek izrekel, tudi najbolj bedasta in spačena, »naravno vrednejša« in pravilnejša od vsakega znanstvenega pogleda. Takrat se je pravzaprav začelo to nasilje, specifično za socialistične družbe; nasilje uradniške misli kot dela komunistične politike nad znanostjo – še posebej nad družbeno znanostjo.

Katere so različne možnosti takšnega nasilja in kakšne so njegove posledice, smo čutili in lahko še vedno občutimo na lastni koži. Kljub temu pa sem bil med tistimi, ki smo menili, da je čas partijske palice in »naduma« v glavnem za nami (vseeno katerega: kominternovskega, unitarističnega, republiškega, medrepubliškega). Vendar se je to moje prepričanje precej omajalo, ko sem prebral »Teorijo in prakso« številka 1/2, leto 1990, ki je objavila moj prispevek, napisan že dolgo prej, ob njem pa, glej čudo, kar v isti številki dialoška »znanstvena« reakcija v naglici demokratsko transformiranega nacional-komunista-marksologa Milana Balažica, v vlogi osrednjega partijskega pisarja-»redarja«.

Težko je ne zamisliti se nad takšno fantastično hitrostjo reagiranja, ki potrjuje, da so nepredvidljiva pota Gospodova, pota rokopisov pa tudi Milan Balažic namreč ni niti član redakcije niti recenzent in je zato vprašljivo, kako je moj neobjavljeni rokopis prišel do njega; prav gotovo pa bi bilo vse skupaj manj groteskno, če bi reagiral, kakor zahtevajo navade v svetu znanosti, šele po objavi mojega teksta, torej v prvi naslednji številki časopisa. Vendar pa ta pravila znanstvenega sveta ne veljajo za »tovariše teoretike iz Komiteja«.

Razen tega je že na prvi pogled čudno tudi, da Milan Balažic v tem svojem »polemičnem besedilu« – ki je napisano v stari maniri partijskih aparatčikov, saj le z novo obliko »naravno« pretendira na status »teoretskega dela« – v glavnem sploh ne polemizira s pravimi tezami mojega teksta, ampak s »srbsko politiko«, s čimer se očitno poskuša, pa če na še tako nekorekten način, v svojem političnem krogu še utrditi kot »strokovni borec« za slovensko svobodo in reformo: neusmiljene dnevno-politične vojne, v kateri se že dalj časa bijeta srbsko in slovensko vodstvo s svojimi medijskimi in znanstvenimi trabanti vred, se ne udeležuje samo kot partijski uradnik – dopoldne, ampak tudi na »teoretskem področju« – popoldne. Da v tej vojni nisem sodeloval, niti ni bilo pomembno.

Skoraj ni dvoma, da je Milan Balažic skušal izkoristiti moj članek, ko ga je označil za moje aktualno stališče (napisal pa sem ga že davno) tako, da bi dokazal, da je on v današnjem času res budni Kerber in preverjeni komunistični reformator »slovenskega tipa« z izostrenim refleksom, ki se sproži »takoj« in maha s svojim »teoretskim« orožjem. Smešno. Izmed vseh odličnih slovenskih teoretikov je samo uradniku (ampak partijskemu, ti pa najboljše vidiš, mar ne?) v mojem članku uspelo najti grožnjo Sloveniji. Zato se je odločil, da bo On (če so že slovenski znanstveniki menda nedorasli takšnemu podvigu) pričel s teoretskim bojem »na

življenje in smrt«. Zgodovina Kominterne (ki jo deklarativno zavrača, praktično pa obnavlja) ga je dobro podučila, kako »originalen in moder« štos je to in kako dobro se da politično vnovčiti.

Izhajal je iz dveh »samoumevnih predpostavk«: da sem »miloševičev« in mitingaški Srb. Na njegovo žalost pa se ti dve predpostavki ne prilegata vsakomur, komur ju prilepijo, ter tako dokazujeta ali Balažičovo neinformiranost ali pa bahavost in površnost partijskega uradnika – »teoretika v prostem času«, ki mu resnica ni pomembnejša od cilja. Že to, kakor tudi vrsta etiket in žalitev, tudi osebnih (čeprav z navidezno ograditvijo), močno spominja na pretekle »zgodovinske« trenutke, »preokrete« in »dialoge« stalinsko uglašeni demokratizacij socialističnega partijskega in sploh političnega življenja, ko so si vsi, ki so pledirali na specifično komunistično titulo »uradnih nosilcev napredka«, prizadevali, da bi le-to, prav kakor Balažič, pridobili s čimhitrejšim formalnim odrekanjem lastnih zablod; seveda ne tako, da bi koga spomnili nanje, ampak tako, da so brutalno napadali vse, ki se po njihovem mnenju niso pravočasno »prestrojili«, in ne le v njihovem lastnem, marveč tudi v »tujem« okolju, kar je bila vedno lažja naloga, primerna za bolj leno dogmatsko pamet napadalca. Bolj ko je bil napad iracionalen in divji, bolj očiten je bil dokaz o progresivnosti napadalca, njegov obstanek ali vzpon po birokratski lestvici pa je bil bolj gotov. Tako se je izoblikoval fenomen: v komunističnih partijah so se nenehno rojevali novi in »večji demokrati«, partije pa so kljub temu in prav zato tonile vse globlje in globlje v brezperspektivnost in sedanjo temo. Seveda pa ne samo zaradi njih.

Ker je bila pri tem teoretska podkovanost popolnoma nepomembna, saj je pomanjkanje znanja nadomeščalo poudarjanje zvestobe aktualni politični »liniji«, se ne smemo čuditi, da je tudi v Balažičevem pisanju ni. Nekaj lakonizma in veliko slabo zakritega boljševizma je vse, kar je znal pokazati. Zato je v njegovem tekstu toliko bombastičnih besed: obtožb na račun »antibirokratske« (ve se – srbske) revolucije, cenjenih iluzij o Vodji (seveda spet ne o slovenskem »papežu«), in še veliko drugega, česar nima smisla naštevati in o čemer v svojem članku sploh nisem pisal. Po vsebini in tudi po, resda nekoliko moderniziranem, a zlahka prepoznavnem partijskem besednjaku, se tako jasno potrjuje obstoj boljševiske samoidealizacije lastnega mišljenjskega modela in sicer prek absolutizirane pozitivnosti sprememb v »novuum progressa«; tokrat z reformo in obvezno komparacijo med »ideološko napačno« in »njihovo« potjo in modelom, a ne brez samoidealizacije in prepričanja o lastnem reformizmu. Tako je postavljena tudi glavna os Balažičevega pisanja: Srbi so samo za revolucijo – torej za preteklost, Slovenci pa za reformo – torej za prihodnost. Potemtakem gre za »mi« in (ali) »oni«. Kakšna nostalgična stalinska floskula je v teh, navidez tako reformiranih komunističnih glavah in demokratičnih časih!

Kar pa zadeva moj pogled na ta »problem« (sam se z njim sicer nisem ukvarjal, ampak, ker se je že Balažič!) lahko mirno rečen naslednje: v primerjavi z Milanom Balažičem sam nikoli nisem imel nikakršnega vodje, nisem pripadal partijskim strujam in vrhuškam, tudi nisem nikoli ničesar profitiral od njih, zato nimam nobenega razloga, da ne bi skušal objektivno ugotoviti, da (po mojem mnenju) noben poskus in model reformiranja jugoslovanskih republiških komunističnih partij, od slovenske do srbske, zaenkrat niti konceptualno niti zgodovinsko ne zadovoljuje reformnih potreb, pa tudi v praksi ni dovolj uspešen. Za zdaj to dovolj jasno potrjujejo rezultati opravljenih volitev, pa tudi tiste, ki nas še čakajo, bodo imele verjetno podobne rezultate. Čeprav so bili komunisti zelo (samo)zadovoljni z »demokratično obleko«, ki so si jo sami ukrojili in si jo v naglici oblekli, nato pa jo po svoji

navadi namenili vsej družbi, so gladko izgubili oblast. Pozabili so, da »obleka ne naredi človeka« in da bi bilo treba spremeniti nedemokratsko dušo komunističnih partij. V globlja razmišljanja se ne bom spuščal, saj bi to morali za domačo nalogo opraviti za to plačani partijski uradniki, namesto da se popoldne igrajo s teorijo.

Kar pa se tiče vprašanja o upravičenosti smisla in namena političnega dialoga, ki ga je Milan Balažič vzpostavil z menoj, je potrebnih vsaj nekaj odgovorov:

Prvič, ali je vedel, da »aktualno polemizira« s tekstom, ki sem ga napisal precej pred za Balažica tako pomembno »antibirokratsko revolucijo« in s tekstom, ki je razen tega zelo zelo dolgo ležal v redakciji »Teorije in prakse«? Drugič, ali se mu ne zdi čudno – nekaterim slovenskim (da, slovenskim!) bralcem »Teorije in prakse« se namreč že zdi – da je moj tekst objavljen šele sedaj, ko je že precej neaktualen, skupaj z že pripravljenim odgovorom Milana Balažica, in sicer brez poprejšnjega obvestila avtorju, da bi ta, če ima kakšne pripombe, lahko korigiral svoj tekst; to je sicer dobra navada dobrih redakcij. Ali pa nemara dnevno-politično nasilje nad znanostjo čez noč prinaša tudi nove navade? Tako pa je videti, čeprav morda v resnici le ni tako, da je vse precej prozorno skonstruirano za dnevno-politične namene obračunavanja s Srbijo v trenutku, ko je nekdo potreboval politične točke. Kako cenena formula birokratskega napredovanja: da bi dokazal, da si demokrat, obtoži nekoga, da ni – ne glede na to, da je nemara večji demokrat in manjši boljševik od tebe (oznake boljševik ne uporabljam kot psovko, rad bi le označil zgodovinsko preživet in izčrpan način mišljenja in delovanja).

Kar zadeva moj članek sem dovolj pošten, da priznam, da bi lahko danes – kljub temu, da je v času, ko je nastal, morda pomenil določen premik – v njem marsikaj popravil, če bi seveda imel priložnost za to. V demokratični družbi imajo vsi pravico do evolucije ali pa Vi mislite, da je drugače? Naj vas spomnim, kako je o tem razmišljal Stalin: samo nekaterim gre ta pravica.

Kako pa bi bilo, Milan Balažič, če bi jaz vzel katerega od vaših starejših spisov, ki ga danes nemara ne bi hoteli objaviti kot »nove ideje«, vsaj v nekorigirani obliki ne (kar velja pač za vse, ki kdaj kaj napišemo), potem pa bi iz današnjih »političnih pozicij in perspektiv« v njem iskal pomanjkljivosti, ne da bi bralce opozoril na to, kdaj je tekst nastal? Ali se vam zdi nekorektno in nevišeško »polemizirati« s katerikoli tekstom o idealnosti delegatskega sistema, potrebi dogovorne ekonomije in podobno, ne da bi o tem povedali, da to ni avtorjevo aktualno stališče? Nepravilen vtis dela v našo korist in v škodo drugih. Lahko pa bi se kdo vprašal tudi, zakaj se kritika ni pojavila takrat, ko so to hvalili. Saj tako bi se mogel tudi jaz zlahka »potrditi« v svojem okólju kot »borec za napredek in demokracijo«? Nacionalnega profila, se razume; prav kakor Vi. Kar preveč enostavno, ali ne?

Ali se vam ne zdi, da je čas, da se socialistična politika končno umakne s pleč znanosti in da jo neha uporabljati za svoja politična podtikanja in obračune med našimi apokaliptičnimi jezdecji? Zato postavljam vprašanje: čemu služijo še danes socrealistični prispevki politične birokracije v časopisih teoretskega profila? Ali ne bi bilo, Milan Balažič, za vašo politično kariero pametneje, če bi vzpostavili »diskurz« z nekom, ki vam je po meri, torej s kakšnim dnevno-politično angažiranim partnerjem – iz »Politike Ekspres«, na primer? Tudi odmev bi bil večji! Ali pa ste ocenili, da se bo nabralo več političnih točk, če boste kot slovenski partijski uradnik napadli nekoga iz znanstvenih krogov, srbskih seveda? Saj to je stara stalinska zgodba o premoči Partije nad znanostjo, le da je preoblečena v nacionalna oblačila videti še bolj uboga in razcapana.

Komu pa je sploh potrebna (razen seveda dnevni politiki, pa še to ne več vsaki) Balažiceva stalinska tehnika črno-belega razmišljanja, ki je ne more prekriti niti

debelplast navideznega »univerzitetnega diskurza« (poslušajte, Balažič, Lacan je enako kot Miloš Obilić teoretsko neuporaben v današnjih obračunih med slovenskimi in srbskimi političnimi strukturami). Iz Vašega besedila se vidi, da za vas obstaja ena sama definicija revolucije (samo vi veste, čigava!), v resnici pa je teh definicij skoraj toliko, kot je njihovih avtorjev; očitno je, da tudi ne menite, da kontrarevolucija ni nekakšen »konec revolucije« in da je lahko v praksi tudi pozitivna kot vrnitev k zgodovinsko neizživetemu, za družbo pa morda koristnemu neposnemljivemu eksperimentu; ne vidite, da revolucije nisem označil kot nekaj, kar je absolutno čisto, sveto, sestavljeno iz izključno pozitivnih momentov družbenega gibanja. Vse to, pa tudi druge reči, me silijo k sklepu, da je »teoretičnost« Vašega teksta na ravni dijakov kumrovške politične šole, in da je blizu teoretskemu znanju komunističnih »delavcev-politikov«, ki so, medtem ko so gradili svoje politične kariere, zlahka diplomirali še na fakultetah družbenih ved, nato pa še doktorirali; kar, žal, niti v njih samih niti pri drugih ni prispevalo k vtisu o kakovosti teh fakultet, razen tega pa je pogosto porajalo ali krepilo stalinsko prepričanje, da mora politika dominirati nad znanostjo. Ker pa znanost pomeni tudi poštenost – čemu (razen političnemu uspehu) lahko sploh služijo svojevoljno pripisovanje izrazov in idej, ki jih sploh nisem zapisal, kopičenje premočnih besed v skojevskem besedilu Milana Balažiča (»Srboslavija«, »narod – ovce«, »Slovenija – Kosovo«, »despotov vezir«, »mitingaška bomba, ki je vrgla v zrak vso Jugoslavijo«) in obtožba, da bi jaz, v primerjavi z Vodjo, postrelil 500 in ne 1000 ljudi? Katerih? Dragi slovenski bralci, saj se ve – Slovencev. Čemu paranoja in pripisovanja nacionalizma in klavskih nagonov, če to nima nobene zveze niti z mojim tekstom niti z mojim družbeno-političnim udejstvovanjem niti z mojimi človeškimi prepričanji? Na žalost imamo tudi v Beogradu takšne »junake«, ki so, tako kot Balažič, zadolženi za produkcijo sovražnikov in za reševanje pred »slovenskimi morilci«. Ali ni prav to indikator, da je bil tekst Milana Balažiča primernejši za politični bilten ali spolitizirani dnevni tisk kakor za »Teorijo in prakso«? Le zakaj se Balažič tako navdušuje nad razpadanjem Jugoslavije, ko pa to nima z mojim pisanjem nobene zveze? Odkod njegove obtožbe, da sem za enopartijski sistem? Jaz sem zagovarjal pluralizem že takrat, ko je bila to pri nas še prepovedana beseda, kar vedo vsaj nekateri člani Redakcije!

Pripombe k objavi mojega teksta so naslednje: manjka opomba, v kateri sem citiral Blocha, kar lahko prispeva k vtisu, ki ga je želel ustvariti Balažič. Nadalje, zakaj so tuje besede, ki jih vsebuje moj spis, tako prizadevno prevedene v slovenščino, ko pa so sicer v teoretskem komuniciranju povsem običajne? Ali zato, da bi Balažič laže napadal ali da bi bolje razumel moj tekst? Prevod besede reiteracija z »znovič ponavljajočega se nazadovanja« ne ustreza pomenu tega pojma in je zelo dobeseden. Po tej logiki bi tudi besedo revolucija lahko prevedli kot »kotaljenje nazaj«. Hkrati se tako odpira vprašanje, zakaj v imenu čistosti slovenskega jezika niso v slovenščino prevedeni tudi tuji izrazi, ki jih je uporabljal Milan Balažič (besedo netransparentnost, na primer, je veliko laže prevesti kot besedo reiteracija)? Ali zato, da bi bil Balažičev tekst videti bolj »znanstven«? Kaj počnejo v njegovem spisu neslovenske besede, kakršna je, na primer, veščak? (Balažič, kaj pa, če sem jaz »bolj čist in večji Slovenec« od Vas?) Nazadnje naj spomnim tako Balažiča kot Redakcijo: za objavljeni tekst so me zaprosili (še danes mislim, da z dobrimi nameni) davno, preden so se začele polemike med Srbijo in Slovenijo. Znano je, da sem tedaj in kasneje (tudi v intervjuju, ki sem ga dal »Vjesniku« 7. 1. 1990, denimo) javno opozarjal na to, da se termini revolucija in kontrarevolucija v Srbiji prevečkrat uporabljata neustrezno in da v Sloveniji in Hrvaški to povzroča

nelagodje, ki se bo stopnjevalo do popolnega zavračanja obeh terminov v teh okoljih; po volji politike in v imenu znanosti, da bi se tudi na ta način distancirali od »srbskega revolucionizma«. Čemu torej prepozno hitenje, Balažic? Saj tega še vsi antimarksisti niso storili. Najbrž niso imeli nacionalnega razloga za to.

Ker ostajam vedno pripravljen na znanstveno sodelovanje in ker verjamem, da gre morda prej za nesporazum kot za slabe namene, popolnoma razumem Balažicevo potrebo, da bi iz socrealističnega politologa prerasel v demokrata. Vsaj predpostavka antropološkega optimizma, če ne tudi predpostavka demokracije, pa mora biti, da imajo vsi pravico do evolucije. Ali pa?

ZORAN ŽUGIĆ

Socialistična javnost: ideologija, utopija, ali nekaj tretjega?

(O interpretacijah javnosti v Jugoslovanski komunikologiji)

Uvod

Raziskovanje razvoja komunikacijske teorije in prakse v Jugoslaviji, katerega namen je spoznati »prakso ideologije v delovanju komunikacijskih medijev«* ne bi zadostilo svojemu namenu, če ne bi zajelo tudi skoraj tridesetletnega obdobja teoretskega elaboriranja t. i. socialistične (samoupravne) javnosti. Tako splošno postavljen cilj je potrebno operacionalizirati na treh ravneh: 1. znotraj celotnega komunikacijskega kompleksa v Jugoslaviji je potrebno opredeliti pomen pojma javnosti; 2. opredeliti njegovo teoretsko utemeljenost v poglavitnih sodobnih raziskovalnih paradigmah svetovne komunikologije in 3. označiti temeljne zgodovinske posebnosti razvoja meščanske in socialistične (proletarske, samoupravne) javnosti.

Analiza pojma javnost v interpretacijah jugoslovanskih komunikologov je potemtakem segment raziskovanja komunikologije v Jugoslaviji. Le-ta se je razvijala kot »obrobna veda« in je prišla do rezultatov, ki napeljujejo na dve poglavitni spoznanji: a) v Jugoslaviji že trideset let eksistira komunikacijska teorija in praksa neke določene kvalitete; b) v njenem razvoju bi težko odkrili prevlado le ene znanstveno artikulirane raziskovalne paradigme. Ta ugotovitev izhaja iz opravljenega bibliometričnega raziskovanja citiranja jugoslovanskih avtorjev;¹ paradigme so bile – ne glede na njihove očitno različne znanstvene strokovne in vrednostne usmeritve – predmetno združene v okvir discipline, kakršna je komunikologija.

S predpostavko, da ne obstaja prevladujoča raziskovalna paradigma v teoriji in praksi ideologije v delovanju komunikacijskih medijev v Jugoslaviji, je anticipirano stanje, ki ne dopušča uporabe in razvoja samo enega od možnih komunikacijskih modelov. Vpogled v disciplinarni razvoj komunikologije v Jugoslaviji potemtakem navaja k sklepu, da razlike v epistemoloških, strokovnih in vrednotnih usmeritvah avtorjev, ki so ustvarjali našo komunikacijsko teorijo in prakso, niso mogle pripeljati do drugačnega rezultata. Ker ni bilo sistematiziranega pristopa, je prihajalo do razlik tudi v interpretaciji pojmov, kot sta na primer javnost in javno

* Raziskava »Razvoj komunikologije v Jugoslaviji« je bila formalno sprožena in institucionalizirana s projektom: »Vplivne ideologije v svetu in ideološke orientacije v jugoslovanski družbi«, Centar za idejnoteoretski rad CK ZKH »V. Bakarić«, Zagreb, 1985; avtor objavljenih študij je učitelj na Fakulteti za telesno kulturo Univerze v Zagrebu (*op. ur.*).

¹ Gl. S. Splichal, Razvoj znanosti na obrobju: komunikologija v Jugoslaviji, Raziskovalni inštitut FSPN, Ljubljana 1988, 1–37.

mnenje, katerih recepcija v jugoslovanski komunikologiji je osrednja tema tega prispevka. Raziskovanje različnih pristopov do javnosti (in javnega mnenja) v jugoslovanski komunikologiji smo opravili na podlagi del najpogosteje citiranih in najpomembnejših avtorjev, in to ne glede na število objavljenih del o tej temi. Tako so bili v raziskovanje zajeti: J. Đorđević (1957, 1985), T. Đorđević (1975, 1981), T. Jantol (1975, 1980, 1980a, 1986), S. Splichal (1981, 1981a, 1986, 1986a), R. Supek (1968), Lj. Tadić (1964, 1987) in F. Vreg (1968, 1975, 1978, 1980, 1980a, 1981, 1985 in 1986). Z analizo njihovih interpretacij javnosti smo poskušali odgovoriti na naslednja vprašanja: kakšna je tematska struktura njihovih del, katere pojme najpogosteje obravnavajo, ali raziskujejo razmerja med sorodnimi pojmi – na primer med javnostjo in javnim mnenjem, ali jih zanima zgodovinska geneza javnosti, ali in kako problematizirajo t.i. socialistično javnost, kako uporabljajo citirano literaturo in ali obstajajo razlike med knjigami in spisi, objavljenimi v časopisih? Tu bomo, ne da bi se podrobno spuščali v odgovore na zastavljena vprašanja, poskušali analizirati pogloblitve in priti do skupne podlage, če seveda obstaja, da bi tako dobili vpogled v konkretne učinke in domete jugoslovanske komunikologije pri vzpostavljanju in razvoju javnosti znotraj socializma kot projekta in resničnosti.

Spraševati po teoretskem in praktičnem statusu javnosti v socializmu pomeni, da se vračamo k prej postavljenemu vprašanju o teoretski (ne)utemeljenosti te kategorije v delih jugoslovanskih komunikologov in zgodovinski umeščenosti socialistične javnosti nasproti meščanski. To predpostavlja razvijanje analitskega postopka kot pogloblitnega koraka, ki je potreben, da bi se sploh lahko spoprijeli z vprašanjem: kaj je socialistična javnost, kakšna je njena (pred)zgodovina, kakšna je njena sedanost in kakšne perspektive?

Javnost kot teoretska in socioempirična kategorija

Analitični vpogled v interpretacije javnosti v delih eminentnih jugoslovanskih avtorjev razkrije že omenjeno spoznavno-teoretsko in vrednostno različnost v njihovih pristopih. Pojem javnosti v svojih delih eksplicitno obravnavajo J. Đorđević, T. Jantol in Lj. Tadić, implicitno pa T. Đorđević in F. Vreg. S socioempirično razsežnostjo javnega mnenja kot segmenta javnosti se ukvarjata R. Supek in S. Splichal.

Prvo definicijo javnosti na ravni obče pojmovne opredelitve je postavil J. Đorđević. Po njegovem mnenju jo opredeljujejo trije elementi in sicer: »prvič, to je celota vseh državljanov, ki imajo relativno trajno in aktivno stališče do splošnih in skupnih vprašanj ureditve in razvoja skupnosti; drugič, javnost pomeni pravico in možnost udeležbe ne samo v politični aktivnosti in nadzoru, temveč tudi v državni oblasti in družbenem upravljanju; tretjič, javnost predpostavlja obstoj ne samo temeljnih osebnih in političnih demokratičnih pravic in jamstev za te pravice, temveč tudi minimalno materialno in tehnično možnost, da se ljudje lahko izražajo in sodelujejo v družbenem življenju« (1957:17).

Trideset let kasneje je isti avtor dodal pojmu javnosti še tri nove pomene. Javnost zdaj predstavlja: »a) družbeno stanje, in sicer ne glede na to, ali mu ustreza določeno kolektivno mnenje; b) politični subjekt, ki je izvor in utelešenje informacij; c) ne samo oblika demokratizacije, temveč tudi preseganja politične odtujenosti v socializmu in v samoupravnih družbenopolitičnih odnosih« (1985:93).

J. Đorđević posebej poudarja pomen javnosti kot subjekta, ki omogoča, da se javno mnenje kot difuzni pojem konkretizira in preobraža prek teorije informacij. Zanj je javnost izraz in porok demokratičnih procesov in obnašanja v procesih političnega komuniciranja. Je še več, ker omogoča »vzpostavljanje oblik in poti za razreševanje protislovij in dualizma v družbeni in politični ureditvi« (1985:94). Vendar pa vnaša J. Đorđević v primerjavi s staro opredelitvijo tega pojma največjo novost s pojmovanjem javnosti kot subjekta, s katerim se najavlja nek novi pluralizem, »ne samo pluralizem interesov, ampak tudi interesni pluralizem. Ta pluralizem mnogo bolj in odločilneje ukinja težnje po docela političnem oziroma večstrankarskem pluralizmu, pa tudi procese atomizacije in konfliktnosti, ki pogosto izvirajo iz koncepta pluralizma samoupravnih interesov« (1985:95).

Eksplicitno opredeljuje pojem javnosti tudi T. Jantol, in sicer v štirih temeljnih pomenih: »Prvič, javnost pomeni načelo publicitete oziroma načelo odprtosti in dostopnosti; drugič, to je sfera javnih zadev in dolžnosti; tretjič, to je komunikacijsko polje ali področje interakcij med publiko in oblastjo in, četrtič, je oblika delovanja, v katerem se vzpostavlja specifično razmerje zaupanja in privlačnosti med publiko in javnimi subjekti« (1980:13). Iz teh štirih temeljnih pomenov izvaja Jantol bistvo javnosti, ki »... izraža soodgovornost ljudi za oblikovanje lastnega družbenega življenja; s tem se uvršča med temeljne vrednote novoveške politike, med določnice njene demokratične biti... V tem smislu je pomen javnosti v politiki predvsem v njenem načelu odprtosti in sodelovanja. Načelo odprtosti je vgrajeno v konstitutivni temelj demokratičnih ureditev kot ena osrednjih norm, ki opredeljujejo ravnanje vseh udeležencev v političnem življenju« (1980:13).

Skratka, javnost je po Jantolu komunikacijsko polje, v katerem publika državljanov in nosilci funkcij oblasti – torej oba temeljna subjekta političnega življenja – kot komunikatorja izmenjujeta simbole regulativne splošne volje, in to v oblikah, ki jih določa okvir konkretnega normativnega sistema. Ta odnos je stalna komunikacijska zveza dveh strani v političnih skupnostih, in to na podlagi ideje o sodelovanju vsakega človeka pri temeljnih skupnih vprašanjih. Da pa takšna opredelitev pojmov politika in politična skupnost ne bi zdrknila v abstraktno splošnost, ki spregleda bistvo sodobnih, v osnovi še vedno dualističnih družb, je Jantol vpeljal v igro medij, v katerem se strnjujejo tokovi političnega komuniciranja, medij javne moči: »Izza zahtev, ki jih 'publika' namenja 'vladi', kakor tudi odločitev, ki jih 'vlada' naslavlja publiko, stoji moč, s katero računata obe strani; v vrstah socialno in interesno raznotere publike pa se prevladujoče mišljenje pogosto prebije ne zaradi ali samo zaradi moči argumentov, temveč tudi z argumenti moči« (1980:15). Od tega, ali pri nastajanju prevladujočega mišljenja publike zmagujejo argumenti moči ali moč argumentov, je odvisen tudi tip javnosti.

Drugače kot J. Đorđević in T. Jantol, ki se pri opredeljevanju javnosti osredinjata na splošne elemente in pomene, okoli katerih oblikujeta pojem javnosti, pa Lj. Tadić (1987) definira javnost predvsem kot zgodovinsko kategorijo. Kot takšna se spreminja in razvija: od prvotnega pomena pri starih Grkih, prek Kantovega implicitnega pojmovanja kot »javne rabe uma« pa tudi kot kritike, potem prek Marxove kritične teorije o razredni družbi – vse do opredelitve javnosti v interpretaciji jugoslovanske Praxis filozofije. Pri zgodovinski problematizaciji javnosti se Tadić najdalj zadrži na primeru Kantovega razumevanja kritike kot splošne sposobnosti uma, kot sodišče, kjer um izreka svojo presojo; posebej poudarja pomen tega pojmovanja ne samo za javnost zgodnjega kapitalizma, ampak tudi za Marxovo analizo razvitega kapitalizma, ki omogoča – zlasti na podlagi Marxovih tez o pomenu svobode tiska za razvoj javnosti – razvoj kritične teorije družbe. Z opi-

ranjem na Marxa so v kritični teoriji nastale po mnenju Tadića najpomembnejše sodobne teorije javnosti – Habermasova teorija meščanske javnosti in Negtova in Klugejeva teorija proletarske javnosti.

O pojmu javnosti izrecno govorita tudi T. Đorđević in F. Vreg. Prvi meni, da je (politična) javnost subjekt javnega mnenja, ki jo lahko vzpostavlja samo skupina ljudi, ne pa tudi posameznik, kajti ta z vstopom v »kolektivno socialno-psihološko španovijo z drugimi – zlasti v okviru množičnih astrukturnih oblik družbenosti – »žrtvuje« identiteto in se uvršča v niz personalno neidentificiranih individuov. Prav to se dogaja s pripadniki politične javnosti, ker gre za obliko družbenosti, v kateri ni hierarhije vlog in zato tudi ne diferenciacije v personalnem smislu« (1975:82). Politična javnost je torej družbeni mehanizem, »s čigar posredovanjem kot tudi prek organizacijsko-institucionalnih dejavnikov političnega sistema se rešuje razmerje med človekom, se pravi med njegovim družbenim okoljem ali družbo v celoti, ter med državo kot ožjim političnim aparatom . . . Politična javnost se ob ostalih oblikah političnega združevanja (publika, grupa in množica kot astrukturalne skupine na eni ter politične stranke in skupine pritiska na drugi strani – Z. Ž.) tudi sama pojavlja v vlogi dejavnika, ki s svojim posredništvom ta konfliktni odnos *politično* premaguje (1975:85).

Še bolj implicitno je v opredeljevanju pojma javnosti stališče F. Vrega. Izhaja namreč iz zgodovinsko že vzpostavljene razlike med meščansko in socialistično javnostjo (1980:23–25). Meščansko javnost šteje za nujno posledico ločenosti razrednih družb na politično državo in meščansko družbo, kar se kaže v polarizaciji na javno in zasebno sfero. »Meščanska javnost je tako razklana na elito kapitalске oblasti in na delavski razred. To je javnost, v kateri manjšina vlada nad večino delovnih ljudi. V njej so nerazrešljiva razredna protislovja, ki se nenehno kažejo v ostrih razrednih spopadih, konfliktih, stavkah, revolucionarnih vrenjih« (1980:303). Ta javnost je kot tipična kategorija meščanske demokracije tudi danes načelno prisotna, čeprav je že zdavnaj izgubila tiste idealne demokratične funkcije, katere ji je pripisovala liberalna teorija meščanske družbe. Na drugi strani pa, za razliko od meščanske, socialistična oziroma samoupravna javnost po mnenju F. Vrega ni razredno razklana. Je . . . »agregacija različnih samoupravnih skupnosti, ki prek institucionalnih kanalov delegatskega sistema izražajo mnenja in soodločajo . . . Javnost samupravljalcev odloča tako v sferi dela kot tudi v sferi oblasti, zato je ta javnost tudi kvalitetno povsem različna od drugih socialnozgodovinskih oblik javnosti« (1980:303).

Meščanska in socialistična javnost: dopolnjevanje namesto izključevanja?

Interpretacije razmerja med meščansko in socialistično javnostjo je mogoče s formalnga vidika obravnavati skozi dva pristopa: prvi temelji na kronološkem spremljanju razvoja javnosti, če povemo nekoliko poenostavljeno, od antike do obdobja poznega kapitalizma in socialističnih revolucij, drugi pristop pa se opira na t.i. veliko analogijo med meščansko in socialistično (proletarsko, samoupravno) javnostjo. Medtem ko bi za prvi pristop lahko rekli, da je bolj ali manj vključen v vsako analizo, ki hoče pojmovno opredeliti javnost z vidika zgodovinskih dimenzij nastajanja in razvoja tega pojma, pa je drugi pristop navezan na predpostavljeno in samoumevno razliko med meščansko in socialistično javnostjo in mu del naših komunikologov pripisuje središčno mesto. Ko se na primer J. Đorđević podrobneje ukvarja z vlogo javnega mnenja v socialistični demokraciji, najprej

implicitno (1957:25.38) potem pa tudi eksplicitno (1985:93, 185) problematizira razmerje med meščansko in socialistično (samoupravno) javnostjo. V prvi prepozna in ji prizna civilizacijsko raven dosežene stopnje *dotedanjega* razvoja človekovih svoboščin in pravic – čeprav seveda razredno pogojenih – v obdobju prehoda industrijskih v postindustrijske (informativne) družbe. V socialistični javnosti pa vidi tisti novi korak, s katerim je mogoče, če nekoliko parafraziramo Marxa, prestopiti ozko obzorje meščanskega prava in antagonističnih družb sploh.

Glede na »veliko analogijo« je T. Đorđević še določnejši: govori o popolnoma različnih oblikah javnosti (1975:100–187), ki sta tudi nastajali skoz različne razvojne stopnje. V splošnem pristopu opredeljuje (politično) javnost meščanske družbe kot javnost, ki – na ravni razvoja ločenih sfer družbene dejavnosti, zasebne in javne – »posreduje pred državo in njenimi organi oblasti sloj upravljalcev s področja materialne proizvodnje, ki je zaradi moči statusa vtisnil svojemu družbenemu interesu občedružbeni pečat« (1975:100); samoupravno politično javnost pa opredeljuje kot javnost, ki »posreduje med družbo in državo, učinki tega posredovanja pa niso enaki kot v primeru meščanske javnosti, ker se v socializmu, še posebej v samoupravnem, razredna narava države postopoma spreminja, z njo pa tudi narava razmerja družba-država« (1975:128).

»Veliko analogijo« si je za podlago svojega pristopa izbral tudi F. Vreg, ko govori o razliki med meščansko in socialistično demokracijo. Podobno kot J. in T. Đorđević razpravlja predvsem o javnosti samoupravne družbe in o javnem mnenju v delegatskem sistemu. (O javnosti kot konstitutivnem elementu in bistveni vsebini samoupravne demokracije govori Vreg podrobneje v študiji, ki jo je napisal skupaj s S. Splichalom, 1986a:54-57).

Analizo razmerja med meščansko in socialistično javnostjo, ki v določenem smislu presega okvir tradicionalne marksistične teorije, je po našem mnenju predstavil T. Jantol. Ko je proučeval samo idejo meščanske javnosti in njeno konstitucijo in resničnost, jo je opredelil kot kategorijo, ki »se utemljuje v družbenem področju proizvodnje in družinske intimne. Zato so njena publika privatni ljudje (z legitimacijo državljana). Pluralizem svojih zasebnih izkušenj prenašajo v javnost, kjer oblikujejo svojo skupno politično voljo, da bi jo uresničili z volitvami nosilcev javnih pooblastil, z zakonodajno pobudo ali kako drugače. Zasebno lastništvo je podlaga njihove avtonomnosti in soglasja s pravili političnega življenja« (1980:26). Socialistično javnost proučuje T. Jantol skozi razvoj socialistične ideje, od Thomasa Paina do Marxovega pronicanja v anatomijo in strukturo meščanske družbe in njegovih spoznanj o potrebi in nujnosti spreminjanja te strukture. V pojmu socialistične javnosti razlikuje – glede na tip socializma – dve podvrsti: javnost v socialistično urejeni družbi (etatistični socializem) in javnost v samoupravni družbi. Tudi Lj. Tadić v svojem delu o javnosti jemlje obstoj »velike analogije« kot predpostavko za svojo analizo, ki pa jo utemljuje skozi svojo interpretacijo Habermasovih ter Negtovih in Klugejevih teorij o meščanski oziroma proletarski javnosti.

Navedeno obsežno citiranje naših avtorjev še vedno ne zadošča za to, da bi lahko odgovorili na vprašanje o teoretskem izvoru njihovih pristopov. Oziroma konkretnije, če bi nanj hoteli odgovoriti, bi morali proučiti povezanost njihovih zastavitev z najnovejšimi raziskovalnimi paradigmami v svetovni komunikaciji. Ker pa na takšno vprašanje ni mogoče odgovoriti na kratko in enoznačno, bomo samo opozorili na razmerje med idejo in resničnostjo socialistične javnosti in na eno od možnih konceptualizacij pristopov jugoslovanskih komunikologov, ki piše-

jo o javnosti in javnem mnenju v socializmu. Izhodišče za takšno sistematizacijo smo našli v predlogu za konceptualno taksonomijo, ki ga je izdelal S. Splichal v delu »Od javnega do svobodnega mnenja« (1981). Čeprav, kakor priznava sam avtor, pomeni »določeno nasilje nad raznovrstnostjo pojmovanj in tudi določeno poenostavljanje« (1981:1609), pa ta taksonomija omogoča, da umestimo različne interpretacije v okvir izdelanih koncepcij. V predlagani taksonomiji, s katero bi radi preizkusili teoretsko pripadnost jugoslovanskih komunikologov, so na voljo tri koncepcije: 1. koncepcija kritične teorije, 2. koncepcija o delitvi oblasti in odgovornosti med vlado, množičnimi mediji in publiko, in 3. strukturalno funkcionalna teorija in sistemska teorija množičnega komuniciranja.

Hitra in zato ne dovolj poglobljena ocena bi pokazala, da je dela domačih avtorjev o javnosti in javnem mnenju s precejšnjo zanesljivostjo mogoče uvrstiti v prvo vrsto koncepcij. (Edina izjema je Supkova študija, ki jo je težje konceptualno kot pa disciplinarno opredeliti; glede na prevladujočo uporabo ameriške literature o metodah proučevanja stališč in javnega mnenja jo štejejo za pomemben prispevek k spoznavanju temeljnih postulatov klasične ameriške komunikologije). Da naši avtorji ne pripadajo drugi in tretji vrsti, zlahka odkrijemo: koncepcija o delitvi odgovornosti in moči med vlado, množičnimi mediji in publiko, ki jo razvija ameriška funkcionalna komunikologija in njena evropska inačica, nemška »Zeitungswissenschaft«, povezuje razliko med »demokracijskimi« in »totalitarnimi« sistemi z (ne)obstojem klasičnih političnih in ekonomskih kategorij meščanske družbe, kakršni sta parlament in tržišče; po mnenju naših avtorjev je bistvo te razlike v vladajoči obliki lastnine nad produkcijskimi sredstvi in v tipu države. Radikalni sistemski teoretiki, kot npr. N. Luhmann, pa nasprotno temu menijo, da je klasična teorija javnosti dnes neprimerna za kritično rabo; štejejo jo celo za agrarnozgodovinski epifenomen, ki se ga je treba na vsak način otresti.

Pripadnost naših avtorjev h kritični teoriji družbe zlahka razkrije tudi neposreden vpogled v njihove glavne tekste in v njihov način interpretacije javnosti. Vendar pa se takšno razpoznavanje ne konča s taksonomičnim preštevanjem, saj so interpretacije jugoslovanskih komunikologov razporejene po dokaj široki lestvici kritične teorije družbe – od klasičnih Marxovih postulatov in analize delovanja razrednih družb ter objektivno spoznane in znanstvene dokazane nujnosti njihovega revolucionarnega spreminjanja, do tematsko in vsebinsko obnovljenih in obogatenih pristopov, pa vse do interpretacij, ki so deloma ali povsem zunaj koordinat tradicionalne marksistične paradigme. Vsekakor ostaja disciplinarna raznolikost in teoretska (ne)enoznačna pripadnost koncepciji kritične teorije eno temeljnih obeležij, ki je značilno za obči pristop in odnos jugoslovanske komunikologije do vladajočih svetovnih raziskovalnih paradigem. Hipotezo o (ne)obstoju dominantne (pod)paradigme, ki bi ji jugoslovanski komunikologi disciplinarno, teoretsko-spoznavno in vrednotno pripadali in jo razvijali kot konstelacijo koncepcij, vrednot in delovanj – na katerih bi bila udeležena skupnost raziskovalnih somišljenikov, ki proizvaja specialno stvarnost in skupno soglasje, ki velja kot samoorganizacija družbe,² implicitno potrjujejo tudi spremembe znotraj koncepcije kritične teorije – zlasti v zadnjih dvajsetih letih – ki so v klasični pristop prvega rodu kritičnih teoretikov vnesle še celo vrsto novih momentov in okoliščin.³

² G. Capra/Ogilvy (1986), Elmwood Newsletter, Herbst.

³ S. Splichal, Razvoj znanosti na obrobju ..., 12.

Ko povzemamo razpravo o ideji, resničnosti in perspektivah socialistične javnosti v interpretacijah jugoslovanskih komunikologov, se moramo nujno vrniti k argumentaciji, iz katere izhajajo trditve o obstoju takšnega tipa javnosti kot posebne entitete. Trditev o teoretsko izvedljivi in praktično dokazani razliki med meščansko in socialistično javnostjo temeljijo na t.i. veliki analogiji: meščanska javnost – socialistična (samoupravna, proletarska) javnost = meščanska družba-socialistična družba. Ta trditev izhaja iz (napačne) premise kritične teorije družbe o *obstoju javnosti kot obči kategoriji* – ki da je podobna, na primer, kategoriji proizvodnje in jo najdemo tudi pri naših avtorjih.

Ta »posebnost« – posebnost t.i. socialistične javnosti – pa ni opredeljena »s posebnim razmerjem konkretne javnosti do določenega načina proizvodnje in z njo določeno razčlenjenostjo družbe ter z odnosom človeka do narave« (S. Splichal, 1981a:1611), ampak je ideološko argumentirana tako, da se zdi, kot da se bistvo in narava kapitalistične družbe tako rekoč samoumevno in posledično spreminjata s spreminjanjem lastninskega razmerja nad proizvodnimi sredstvi in s pravnonormativno »ukinitvijo« privatnega prilaščanja ter privatnolastniškega izkoriščanja.⁴ Zato se je težko spraševati o možnostih in perspektivah socialistične javnosti, če najprej ne razčistimo s temi ideološkimi postulati. Da bi javnost v porevolucionarnih, v bistvu še vedno enostrankarskih družbah imela svojo prihodnost, je nujno (samo)osveščeno razvijanje in izvajanje temeljnih in neodtujljivih generičnih svoboščin in pravic ljudi, kakršne so na primer: a) pravica do objavljanja mišljenja množičnih medijih in svoboda mišljenja ter izražanja nasploh; b) pravica do sodelovanja v upravljanju z množičnimi mediji in komunikacijskimi organizacijami, in c) pravica in svoboda združevanja in medsebojnega povezovanja z namenom uresničevanja individualnih in skupnih interesov ter izenačevanje državljanov po pravicah in dolžnostih ne glede na njihov socialni status.⁵

Perspektive socialistične javnosti potemtakem ne povezujemo z idealnotipskim, v bistvu utopičnim – v slabem pomenu te besede – ali ideološkim projektom spreminjanja razrednih družb, temveč z možnostjo praktične uresničitve navedenih temeljnih svoboščin in pravic državljanov, od česar je odvisno tudi uresničevanje generične pravice ljudi, da neusmerjeno, svobodno in po lastni izbiri medsebojno komunicirajo. Samo na takšnih načelih izpeljana sprememba porevolucionarnih družb odpira perspektivo demokratični javnosti, ki bi nastajala in rasla iz ideje o »odprti družbi« in/ali informacijski dužbi kot potencialno novi, a zaenkrat še vedno stari/novi paradigmi.⁶

LITERATURA:

1. Đorđević, J., *O javnom mnenju*, Rad, Beograd, 1957.
2. Đorđević, J., *Otvoreno društvo*, Radnička štampa, Beograd, 1985.
3. Đorđević, T., *Političko javno mnenje*. R. Cirpanov, Novi Sad, 1975.
4. Đorđević, T., Implikacije neistraženog javnog mnenja, *Sociološki pregled*, 3-4, 1981., 145-153.
5. Jantol, T., *Javnost samoupravne demokracije*, FPN, Zagreb, 1975.
6. Jantol, T., *Socijalizam i javnost*, CEKADE, Zagreb, 1980.
7. Jantol, T., Emancipacijski potencial javnosti, *Marksiistička misao*, 1, 1980, 21-31.

⁴ Z. Žugič (1988), *Informacijsko društvo – nova paradigma*, CICID, Beograd, 51-57 in 90-97.

⁵ S. Splichal (1986) *Množično komuniciranje in razvoj demokracije*, Komunist, Ljubljana, 12-14.

⁶ Z. Žugič, *Informacijsko društvo*, 145-157.

8. Jantol, T., O javnosti v socialistični družbi samoupravne demokracije, *Teorija in praksa*, 23(1986)6, 551–522.
9. Splichal, S., *Množično komuniciranje med svobodo in odtujitvijo*, Obzorja, Maribor, 1981.
10. Splichal, S., Od javnog do slobodnog mnijenja, *Naše teme*, 10, 1981.
11. Splichal, S., Istraživanje javnog mnijenja u svjetlu kontroverzi između kritičke i administrativne paradigme u komunikologiji, *Naše teme*, 9, 1986, 1321–1345.
12. Supek, R., *Ispitivanje javnog mnijenja*, Liber, Zagreb, 1968.
13. Tadić, Lj., *Javno mnjenje u savremenom društvu – ka kritičkoj analizi modernih političkih pojmova*; Zbornik: Javno mnjenje u prednacrtu novog Ustava, Institut društvenih istraživanja, Bgd. 1964.
14. Tadić, Lj., *Ogled o javnosti*, Univerzitetska riječ, Nikšić, 1987.
15. Vreg, F., *Teorija javnega mnenja*, I. del, VŠPN, Ljubljana, 1968.
16. Vreg, F., *Javno mnjenje*, VŠPN, Ljubljana, 1973.
17. Vreg, F., *Društveno komuniciranje*, CIP, Zagreb, 1975. 10, 1978, 1108–1119.
18. Vreg, F., Množični mediji, javno mnjenje in demokracija, *Teorija in praksa*, 15(1978)10, 1108–1119.
19. Vreg, F., *Javno mnjenje in samoupravna demokracija*, Obzorja, Maribor, 1980.
20. Vreg, F., Samoupravno komuniciranje i informisanje u funkciji samoupravnog položaja radnika i radnih ljudi, *Pregled*, 11–12, 1981, 1244–1260.
21. Vreg, F., Političko komuniciranje i konstrukcija društvene stvarnosti, *Novinarstvo*, 3–4, 1985, 177–184.
22. Vreg, F., Samoupravljanje, društveno komuniciranje in mnenjski pluralizem, *Teorija in praksa*, 6–7, 1986, 724–738.
23. Vreg, F., Splichal, S., *Množično komuniciranje in razvoj demokracije*, Komunist, Ljubljana, 1986.

IVAN PRPIĆ

Nekatere predpostavke politološke razprave o pluralizmu v Jugoslaviji

Zadnja leta smo pričé svojstveni inflaciji ideoloških razprav o pluralizmu (oz. o političnem pluralizmu) ter političnim spopadom o potrebnosti, možnostih in o morebitnih institucionalnih oblikah uvajanja političnega pluralizma v politični sistem Jugoslavije. Te razprave so vsekakor posledica spoznanja, da se tudi jugoslovanski institucionalizirani samoupravni socialistični sistem ni uspel izogniti stagnaciji – ki je značilna za vse druge socialistične sisteme; sooča se z nujnostjo preobrazbe celotnega sistema – od sprememb proizvodnih odnosov do spreminjanja vrednot, ki jih je sistem institucionaliziral, prebivalstvo pa ga je v glavnem toleriralo.

Stagnacija samoupravne socialistične ureditve je spodbudila tudi politološko razpravo o pluralizmu oz. političnem pluralizmu pri nas. Metodično izhodišče razprave je trditev, da v jugoslovanski družbi in v njenem političnem sistemu ni vzpostavljen *politični pluralizem* – in to kljub temu, da se je skušal uveljaviti pluralizem samoupravnih družbenih interesov. Cilj razprave je v tem, da se pojem »politični pluralizem« natančno opredeli, nakažejo njegove možne institucionalne oblike in s tem prispeva k legitimiranju take ureditve, ki bi bila stabilna in učinkovita ter tudi sprejemljiva za največji del prebivalstva Jugoslavije.

Jugoslovanski politologi so se znašli pred nujno in perečo nalogo, da opredelijo pojma »pluralizem« in »politični pluralizem«. Razlogi, zakaj so se znašli v tem precepu, so znani vsem tistim, ki so vsaj nekoliko seznanjeni z razvojem politologije v Jugoslaviji in s položajem družbenih znanosti v zadnjih štirih desetletjih. Četudi lahko to izzveni kot opravičevanje, pa je le treba poudariti: pojma »pluralizem« in »politični pluralizem« v jugoslovanski politologiji nista bila pravilno in širše opredeljena tudi zato, ker nista bila doslej potrebna za pojasnjevanje strukture samoupravnega socialističnega sistema in temu sistemu ustrezne vladavine.

Zaradi tega je razumljivo in znanstveno povsem legitimno prizadevanje, da se zdaj pojma »politični pluralizem« in »pluralizem« opredelita s kritično recepcijo teorij, v katerih sta ta pojma definirana. Ta postopek pa ima seveda določene predpostavke in omejitve, ki jih moramo upoštevati. V kontekstu te razprave bom opozoril le na nekaj teh.

Pojem »pluralizem« se v politični teoriji uporablja za označevanje različnih vsebin. Označuje npr. določeno *teorijo* o družbi. Nadalje izraža *ideologijo* kot sistem vrednot, ki jo zlasti zagovarjajo v najbolj razvitih družbah Zahoda. Končno označuje »pluralizem« tudi *načelo* strukturiranja odnosov, ustanov in njihove dejavnosti v družbi ter v sistemu oblasti. Razumna in znanstveno relevantna recepcija pluralističnih teorij mora vse te različne vsebine upoštevati. Šele priznavanje

medsebojne prepletenosti teh vsebin omogoča pravilno postavitev pojmov »pluralizem« in »politični pluralizem«.

Namen naše razprave je vsekakor prikazati pomen, predpostavke in možnosti za utemeljevanje pluralizma kot načela ureditve družbe in države.

Iz bogate znanstvene literature o pluralizmu lahko ugotovimo, da je treba metodološko razločevati teorije, ki so po empirični poti, z raziskovanjem političnih procesov v posamičnih državah ugotavljale, kako je v njihovih ureditvah več različnih subjektov udeleženih v konstituiranju politične volje in političnih odločitvah. Ker izhajajo iz empirično ugotovljenih dejstev, da vsak posameznik deluje znotraj neke skupine, da bi prek nje uresničil svoje interese, je metodološko izhodišče teh teorij seveda skupina; preučujejo razloge za njen nastanek, njeno strukturo, oblike in načine njenega delovanja, njen odnos do drugih skupin v sistemu – ter skušajo tako pojasniti dogajanje v političnem procesu.

V nasprotju s temi teorijami se »politološka teorija pluralizma – ki seveda upošteva izsledke socioloških raziskav – sprašuje po strukturnih načelih političnih sistemov družb, o odnosu med zasebnim in javnim, med državo in družbo, o političnem oblikovanju volje ter sprejemanju odločitev in njihovi demokratični legitimizaciji. Politična teorija pluralizma se ne ukvarja zgolj z analitično zajeto ustavno stvarnostjo v najširšem smislu, marveč tudi z vprašanjem o ‚dobri‘ državi, se pravi o državi, ki ustreza temeljnim vrednotam *svobode*, *pravičnosti* in *solidarnosti*. Politološki pluralizem predpostavlja potemtakem pluralistično teorijo države in demokracije. S tem pogosto poudarjeno izpostavlja njune normativne značilnosti.¹ Zato je politološka pluralistična teorija vedno hkrati tudi angažirano zagovarjanje in uveljavljanje nekega določenega političnega stališča.

Razen tega je znano, da obstajajo pomembne razlike med evropskimi in ameriškimi teorijami o pluralizmu. Te razlike so posledica specifičnih zgodovinskih poti utemeljevanja pluralizma v Ameriki in Evropi. Pluralizem v Evropi se je opredeljeval kot nasprotje liberalizma, hkrati pa tudi kot neposredno osvobajanje iz poprej obstoječih monokratskih sistemov vladavine in monističnih svetovnih nazorov.²

Opozorilo k tem, sicer obče znanim dejstvom, nas navaja k trem hipotezam. Ob kritični recepciji obstoječih pluralističnih teorij bi kazalo kritično preučevati normativno opredelitev pojma »pluralizem«. Vprašanja, ki jih izpostavljajo te teorije, so osrednja vprašanja izbora strategije preobrazbe socialistične ureditve v Jugoslaviji. Razprava o pluralizmu in politično prizadevanje, da se ta vzpostavi, se dogaja v sistemu, ki ni ukrojen po pluralističnem načelu, četudi lahko v njem prepoznavamo več različnih svetovnih nazorov, pa tudi subjektov političnih procesov.

Drugič: zdi se, da bi bilo koristnejše, če bi v razpravi o pluralizmu in njegovem utemeljevanju upoštevali predvsem evropsko pluralistično tradicijo. Četudi se je ta tradicija zlasti po drugi svetovni vojni razvijala pod izjemno močnim ameriškim

¹ Z. Žugič, Informacijsko društvo, 145–157.

² Zlasti v zahodnonemški politologiji je zaznavna ugotovitev, da se pluralizem zoperstavlja obema tipoma totalitarizma – boljševičkemu in fašističnemu. Kriza svetovne oblastne ureditve, ki je v začetku dvajsetega stoletja kulminirala z izbruhom prve svetovne vojne, je izostrila podobnost nacionalistične in komunistične ideologije skupništva. Kljub razlikam je obema skupno to, da skupnost kot apriorno vzpostavljeno entiteto opredeljujeta kot bistveno predpostavko obstoja posameznika. Sistemi, ki so bili kasneje vzpostavljeni v Italiji, ZSSR in v Nemčiji – kljub njihovim zagotovilom, da bodo razhajanja, ki jih med ljudmi povzročila liberalna meščanska družba – niso uspeli integrirati družb, v katerih so bili vzpostavljeni, četudi so osredotočili in strnili njihovo politično in v dobronji meri tudi ekonomsko moč. Nasproti njim je tistim sistemom, ki so krize liberalnega sistema prevladovali z njegovim postopnim reformiranjem in utrjevanjem pluralizma, uspelo ustvariti stabilno in propulzivno družbeno ureditev.

političnim, ekonomskim in teoretskim vplivom, se je kljub vsemu razvijala tako, da je upoštevala specifično evropsko zgodovino političnih ureditev v posameznih državah. Naša zgodovina in zgodovinsko izkustvo sta mnogo bližje tej drugi, kot pa ameriški tradiciji.

Pluralistične teorije o družbi so se, kot je znano, najprej izoblikovale v Veliki Britaniji in ZDA. V času, ko so te teorije nastajale, je bila kapitalistična meščanska družba v teh dveh državah v pogledu industrijskih, civilizacijskih in političnih meril med najbolj razvitimi. V teh državah ter v njenih političnih sistemih je tudi najdlje in najgloblje vkoreninjena liberalna tradicija.

Kapitalistična meščanska družba se je v Evropi začela porajati šele v 16. stoletju. V teorijah, ki domala skozi štiri stoletja odlikujejo strukturo te družbe in njej ustrezno vladavino – nimata pojma »pluralizem« ali »politični pluralizem« niti analitično-deskriptivne, kaj šele normativne vloge.

Različne teorije o družbi so se v 19. stoletju izoblikovale v dve veliki ideologiji – liberalizem in socializem. Ti ideologiji z nasprotnih političnih stališč prikazujeta ureditev kapitalistične meščanske družbe ter tej družbi prirojene vladavine. Niti v eni od teh ideologij pa pojma »pluralizem« in »politični pluralizem« še ne veljata za temeljni vrednoti. Pluralizem kot ideologija se je izoblikoval po nastanku liberalizma in socializma. Čeprav se je izkristaliziral v spopadu z liberalizmom in socializmom, pa vendarle zajema elemente obeh teh svetovnih nazorov.³

Tretje, kar bi glede na povedano kazalo predpostavljati, je to da se pluralizem in politični pluralizem kot načeli strukturiranja dejavnosti, odnosov in ustanov v družbi in državi vzpostavljata na začetku 20. stoletja v tistih sistemih, ki so liberalna načela institucionalizirali kot izvorna. Uvajanje pluralizma kot načela je odraz preobrazbe liberalnih sistemov, v katerih je prihajalo do *neskladja* med liberalnimi ustavami, zakoni in ustavami na eni strani, ter dogajanjem družbenih in političnih procesov na drugi strani. To neskladje je postalo eno od povzročiteljev napetosti v teh sistemih ter je klicalo po političnem delovanju, ki bi to neskladje odpravljalo. Pojasnjevanje tega neskladja je terjalo spremembe znanstvene paradigme in ustvarjanje nove pojmovne aparature, s katero bi bilo mogoče to novo organiziranost pojasniti.

II

Liberalci so, kot je znano, zagovarjali in spodbujali *svobodo* individuuma. Svoboda je v tem kontekstu razumljena kot sposobnost človeka, da sam določa pogoje za svoj obstoj, kot *neodvisnost* posameznika od drugih posameznikov, kot zmožnost, da *sam izbira* oblike in načine ohranjanja svoje eksistence. Po liberalnem pojmovanju je ta svoboda lastnost človekove narave.

Posameznik zmore uresničevati tako razumljene svoboščine zato, ker je po naturi edini razpolagalec z lastno osebnostjo ter z lastnim delom pridobljenimi dobrinami. *Zasebno lastništvo* in *svoboda* sta lastni človeku kot človeku. Potemtakem so svoboda, lastnina in enakost temeljne vrednote liberalnega svetovnega nazora. Te vrednote so evropski liberalci zagovarjali in se zanje zavzemali v času,

³ Reiner Einfeld je v izredno minuciozno napisani študiji *Pluralismus zwischen Liberalismus and Sozialismus*, Kohlhammer Verlag, Stuttgart, zelo prepričljivo dokazal to tezo. Že v naslovu knjige izpostavljeni besedi »med« poudari, da zajema pluralizem tako nekatere liberalne kot tudi nekatere socialistične določnice oz. vrednote. Vendar pa je treba pri tem poudariti: »med« za Einfelda ne pomeni tega, da pluralistične ureditve nastajajo med liberalnimi in socialističnimi ureditvami. Beseda teče o strukturi ureditev.

ko so bile v Evropi že vzpostavljene absolutistične monarhije, ki so, kot pove že njihovo poimenovanje, uveljavile načelo ene same oblasti na relativno velikem področju potencialno možnih večnacionalnih držav. Z vzpostavljanjem teh vrednot in njim prirejenih ustanov se je bistveno spremenila tudi notranja členitev absolutističnih monarhij. Uveljavljanje pravic in dolžnosti posameznika, da sam proizvaja svoje življenje in skrbi za zadovoljevanje lastnih potreb, se je steklo v podiranje fevdalnih stanov in korporacij ter k odpravljanju njihovih privilegijev. *Individuum* je vzpostavljen kot dejavnik ekonomske in socialne dejavnosti ter kot subjekt enotnega in za vse veljavnega prava.

Individuum ni bistvo skupnosti. Ni zoon politikon, vendar pa je zaradi tega, da bi zadovoljil svoje potrebe, prisiljen vzpostavljati odnose z drugimi posamezniki. V izmenjavi svojega dela in proizvodov z drugimi posamezniki vzpostavlja individuum družbo kot nujni sistem medsebojne odvisnosti posameznikov. Družba je vzpostavljena skupnost formalnih, mehaničnih in prehodnih odnosov med posamezniki – zasebnimi lastniki. To je stanje, v katerem so posamezniki v poziciji vzajemnega boja za življenje. Predpostavka sodelovanja in obstoja v izmenjevalni družbi sta svoboda in zasebno lastništvo. *Skupni interes* vseh posameznikov je varstvo lastnine in svobode. Ta interes pa lahko zagotavlja le ustanova, kateri posamezniki priznavajo pravico in moč, da na nekem določenem teritoriju uravnava odnose med ljudmi – s čimer se odrekuje pravici, da bi se sami v medsebojnih odnosih zatekali k nasilju. Ta ustanova je *država*. To je edina ustanova liberalno vzpostavljenega sistema, katere dejavnost je motivirana s skupnim interesom. Država je potemtakem edina politična ustanova liberalnega sistema, vendar pa to ni politična skupnost.

Ko se liberalci v okviru absolutističnih monarhij zavzemajo za svoje vrednote, hkrati ne nasprotujejo obstoju države kot centralizirani in suvereni oblasti. Vendar pa terjajo – če je potrebno tudi z revolucijami – drugačno legitimiranje obstoja in dejavnosti te oblasti. Razen tega pa liberalci tudi drugače utemeljujejo državno oblast in njene funkcije.

Oblast, ki jo vzpostavlja država, je sekularizirana in legitimizirana s svobodno voljo posameznikov, ki so se odločili, da jo bodo spoštovali.

Država zagotavlja skupni interes posameznikov – zasebnih lastnikov, ne pa tudi vzajemne dobrobiti. Skrb za lastno dobrobit je skrb in dolžnost vsakega posameznika. Seveda lahko država zagotavlja varnost lastnine in svobodo posameznika ter razsoja v sporih med posamezniki – ki se v ustvarjanju lastnih dobrobiti in interesov spopadajo – vendar le v primeru, če ni tudi sama eden od subjektov proizvodnega procesa in materialnih interesov. Zato mora biti tudi njena dejavnost omejena le na določanje obćih pogojev vzajemnih odnosov med posamezniki in zaščito enakih pravic vseh posameznikov. Te pravice se izražajo v zakonih kot splošnih normah, ki veljajo tako za državljane kot tudi za oblast.

Zakonodaja je temeljna funkcija države, pravica do udeležbe v oblikovanju zakonov pa je izraz in dokaz svobošćin individuumov. Vendar pa liberalci ne zagovarjajo neposredne udeležbe vseh posameznikov v oblasti. Zakonodaja je ena od funkcij parlamenta kot institucije državne oblasti, v kateri sodelujejo le izvoljeni predstavniki svobodnih posameznikov – zasebnih lastnikov. Eden od razlogov za to je vsekakor številčnost prebivalstva in teritorialna razsežnost državne oblasti. Pomembnejše od tega pa je spoznanje liberalcev, da opravljajo zakonodajalci dejavnost, ki je motivirana s skupnimi interesi. Temeljno dejavnost slehernega individuumu navdihujejo njegovi lastni interesi. Potemtakem bi kazalo izbirati posameznike, ki bi mogli v imenu vseh posameznikov ozaveščati in promovirati

skupni interes kot specifično zvrst dejavnosti. Politika je kot konstituiranje skupnostnih interesov taka specifična zvrst dejavnosti.

Konstituiranje skupnega interesa se dogaja skoz soočanje različnih argumentov. Medij politične dejavnosti je javnost.

Imperativ, da svobodni posamezniki sodelujejo pri sprejemanju zakonov, ki jih bodo kasneje tudi spoštovali, je bil v absolutistični monarhiji zasnovan na delitvi oblasti med monarhom in njemu odgovornim aparatom izvršilne oblasti ter predstavniki državljanov. S funkcionalno delitvijo oblasti ter z zahtevo liberalcev, da naj bi bil tudi monarh podrejen zakonu, so hoteli liberalci onemogočiti zlorabo oblasti, samovoljno dejavnost aparata države in zagotoviti svoboščine posameznika. Vendar pa po doktrini liberalcev s tem ne bi smeli biti okrnjeni suverenost in avtoriteta države. Uresničevanje tega načela ni prispevalo k vzpostavljanju večih subjektov oblasti, četudi je bila uveljavitev tega načela ena od bistvenih predpostavk za uveljavitev pluralizma kot sistema družbe in države.

Temeljne liberalne norme in njim prilagojeni sistemi so se v posamičnih evropskih državah porajali v različnih obdobjih, na različne načine in v različnih oblikah. Vendar pa je v vseh teh deželah jasno zaznavna temeljna struktura liberalnih ureditev. Njena poglobitna elementa sta *individuum* (kot ekonomski, pravni, socialni in politični dejavnik) in *država* (kot vrhovna avtoriteta in edini subjekt politične dejavnosti).⁴ Četudi liberalci poudarjajo, da se posamezniki združujejo v družbo (natančneje povedano v civilno družbo) kot skupnost svobodnih in enakopravnih posameznikov, ki vzpostavljajo na zakonu utemeljeno oblast, družba kot celota ni subjekt konstituiranja liberalnih ureditev. To po nazorih liberalcev niso tudi segmenti družbe – skupine ali kakorkoli drugače organizirani interesi.

Institucionalno je ta struktura zaznavna v prepovedi združevanja posameznikov. Pri tem seveda ne gre prvenstveno za prepoved združenj, katerih cilj bi bilo osvajanje ali rušenje oblasti, pač pa tudi združenj, ki so bila naravnana k doseganju »zasebnih« ekonomskih interesov. Razen tega se razkriva rezoniranje liberalcev tudi v dejstvu, da politične stranke, četudi so dobile veto za svoj obstoj, vse do konca druge svetovne vojne niso postale subjekt javnega prava.

Liberalne ureditve določajo bistvene predpostavke pluralizma kot načela strukturiranja odnosov v nekem določenem sistemu. Razen uvedbe pravne države je najbolj pomemben pogoj tudi uzakonitev avtonomije individuuma v družbi, s čimer je odpravljena neposredna istovetnost politične oblasti ter gospodovalnosti, ki se vzpostavlja med posamezniki v »privatnem« ekonomskem procesu. Kljub temu pa v liberalnih ureditvah pluralizem ni načelo strukturiranja sistema. Razen že omenjenega pojmovanja države kaže na to tudi liberalno razumevanje družbe. S poudarjanjem svoboščin in zasebnega latništva kot naravnih pravic človeka, prek katerih lahko sam uravnava pogoje lastne eksistence, so liberalci v nasprotju z monarhijo ponovno obnovili *demokratsko* načelo ureditve vladavine. V politični dejavnosti so zasebno lastništvo ter z delom pridobljene dobrine obravnavali le kot bogastvo, ki posamezniku zagotavlja neodvisno življenje. Prav zaradi tega so priznavali pravico, da sodeluje v konstituiranju oblasti samo tistim posameznikom, ki jim je bogastvo omogočalo neodvisnost. *Demos* v tako razumljeni demokraciji tvori izjemno majhno število prebivalcev neke države in ni razdeljen na razrede.

⁴ Čeprav je tradicija, na kateri se utemeljuje pluralizem v ameriški družbi bistveno drugačna, je Rober Paul Wolf v svoji študiji *Onstran tolerance* ugotavljal, da je bila v ameriški družbi prvotno vzpostavljena prav ta struktura liberalne ureditve. Primerjati: Robert Paul Wolf, *Jenseits der Toleranz*, v: Wolf, Moore, Marcuse, Kritik der reinen Toleranz, es 181, Suhrkamp Verlag, Frankfurt 1973, str. 7–60.

Kot skupnost posameznikov – zasebnih lastnikov – ima ta seveda nek skupen interes – varstvo in napredek zasebnega lastništva. Veliko število prebivalstva, ki je naseljevalo teritorij, na katerem je vzpostavljena oblast liberalne države, ne spada v tako opredeljeni demos, vendar pa je dolžan spoštovati zakone, ki jih sprejema, izvaja in zagotavlja država. To prebivalstvo je potemtakem zunaj demosa.

Zgodovina novoveške meščanske družbe se je dogajala drugače kot so to prikazovali liberalci. Z vzpostavitvijo trga kot temeljnega odnosa med posamezniki – privatnimi lastniki in s preobrazbo zasebnega lastništva v kapital se začenja nov tip integracije posameznika v družbo. Ne da bi se podrobneje ukvarjali s sicer znanimi, četudi različno tolmačenimi oblikami te integracije, bi kazalo omeniti vsaj dve. To je integracija posameznika v razred zasebnih lastnikov, osebkov in sredstev za proizvodnjo (kapitalistov) ter v razred posameznikov, ki so zgolj lastniki lastne osebe, preživljajo pa se tako, da prodajajo svojo delovno silo. Odnos med pripadniki teh dveh skupin je v liberalni ureditvi formalno odnos med dvema subjektoma zasebnega prava. S tem pa so zasebni lastniki delovne sile že vključeni v dogajanja meščanske družbe kot družbe zasebnih lastnikov, čeprav nimajo pravice sodelovati v konstituiranju oblasti, ki določa njihove pravice. Lastniki in nelastniki sredstev za proizvodnjo se vzpostavljajo kot posebne skupine, ki imajo različne in medsebojno si nasprotujoče interese. Preobrazba zasebnega lastništva v kapital vpeljuje konkurenco zasebnih lastnikov kot modusa vzajemnega obstanka zasebnih lastnikov, industrijska organizacija dela pa vzpodbuja nastajanje velikih, hierarhično strukturiranih korporacij kot organizmov, ki se zavedajo svojega posebnega interesa, ki je različen od interesov drugih korporacij. V tem smislu se družba ne vzpostavlja več kot skupnost individuumov, marveč kot skupnost različno organiziranih, avtonomnih skupin, ki imajo kot skupine svoje lastne interese. Se pravi, *med* individuumi in državo se vzpostavlja družba kot posrednik odnosov med njimi. S tem posredovanjem se spreminjata tudi opredeljenost tako individuumu kot države. Individuum deluje tudi kot družbeno bitje. Hkrati pa si skupine kot kolektivni subjekti prizadevajo uveljavljati vpliv na državno oblast.

Proizvodnja seveda ni edina oblika integracije posameznika v družbo, vendar pa je njena prevladujoča oblika. Verska pripadnost, nacionalna pripadnost, profesija itd. prav tako pomenijo oblike integracije. Vse te skupine zahtevajo, da se tudi njim kot skupinam priznavajo določene pravice. Kar pa seveda ne pomeni, da se že dotlej dosežene pravice individuumu ukinjajo.

Te skupine zahtevajo in izsiljujejo priznanje svojih posebnih pravic in interesov, pri čemer skušajo vplivati na državno oblast. Torej imajo politično vlogo, čeprav niso prezentant političnih interesov svojih članov. Sindikati delodajalcev in delojemalcev, velike korporacije, cerkve, strokovne organizacije itd. imajo nedvomno politično vlogo, čeprav primarna namembnost njihovih združenj ni oblikovanje politične volje in obnašanja oblasti v državi.

Zlasti pomemben element integracije novoveške meščanske družbe je uvedba splošne, enake in tajne pravice glasovanja. S to razširitvijo volilne pravice so tudi nelastniki sredstev za proizvodnjo, pa tudi druge marginalne skupine (ženske, črnci v ZDA) uvrščeni med enakopravne udeležence v konstituiranje politične volje in oblasti.

Dosežek demokratizacije in posebna oblika integracije novoveške meščanske družbe so partije. Prvi razlog za njihov nastanek v liberalni ureditvi je institucionalizirna ločenost »zasebne« družbe in države. Drugi razlog pa je interesna struktura družbe. Partije nastajajo kot organizacije, katerih temeljni cilj je ozaveščanje

o posebnih skupnih interesih različnih družbenih skupin ter prenašanje in zastopanje teh interesov pred državo, predvsem v parlamentu. Pravno gledano so potemtakem v liberalni ureditvi subjekti »zasebnega prava« in s tem tudi družbene organizacije. Vendar pa s prenašanjem posebnih skupnih interesov v državo postajajo s tem »del« države in seveda tudi politične organizacije. Partije so politične organizacije tako po svoji vlogi kot tudi načinu delovanja. Zastopajo posebne skupne interese posameznih skupin, vendar pa se ne vzpostavljajo neposredno iz proizvodnega procesa (kot npr. sindikati). Ker si prizadevajo pridobiti zaupanje kolikor mogoče velikega dela državljanov, formulirajo posebne skupne interese v kar se da posplošeni obliki, sprejemljivi za vse. V tem smislu so prisiljene programsko predstaviti lastno videnje strukture celotnega sistema. In prav zaradi tega so politične organizacije.

Specifična integracija novoveške meščanske družbe in demokratizacija konstituiranja državne oblasti vzpostavljata tako sistem, v katerem postaja pluralizem prvo načelo zgradbe celotnega sistema. Seveda gre pri tem za sistem, v katerem pluralizem zavestno spodbujajo.

V posameznih družbah in političnih sistemih je to načelo različno opredeljeno. Prav tako različno je pojasnjeno v različnih teorijah. Kljub temu pa, kot to navaja Hans Kremendahl,⁵ lahko naštejemo vsaj štiri načela, ki morajo biti v ustavah posamičnih sistemov institucionalizirana, da bi lahko sploh govorili o pluralizmu.

To je, prvič, priznavanje legitimnega obstoja *mnoštva* posameznikov in skupin, ki imajo različne interese in svetovne nazore ter zagovarjajo različne vrednote. Vendar pa zgolj obstoj številčnosti še ne institucionalizira pluralizma kot načela strukturiranja ureditve. Mnoštvo lahko pomeni le golo heteronomijo različnih subjektov, ki so sicer različni, niso pa medsebojno povezani. Pluralizem kot pojem je smiselno uporabljati samo za predstavitev sistema, katerega elementi so v določeni povezavi in tako tvorijo neko enotnost. Enotnost seveda ni vnaprej dana (z nacionalno pripadnostjo ali idejnim zavezništvom), marveč nastaja z zavestno dejavnostjo posamičnih subjektov. Institucionalno najpogostejše oblike take skupnosti so moderne teritorialne politične države, četudi to ni edina oblika. Poseben pomen ima upoštevanje nujnega vzpostavljanja enotnosti pri oblikovanju politične volje različnih subjektov. V pluralističnem sistemu mora biti poleg tega ozaveščeno in institucionalizirano spoznanje, da sistem zagotavlja *skupno dobrobit* vseh njegovih elementov. Obča dobrobit ni objektivno obstoječa obča volja, ki že vnaprej zagotavlja enotnost sistema, marveč regulativna ideja zlasti na področju političnega delovanja. Ta je predmet diskurza med spopadajočimi se skupinami, ki mora biti institucionalno zagotovljen.

V pluralistični ureditvi je splošno upoštevano spoznanje, da je *konflikt* »normalno stanje« v družbi, njegov obstoj pa je legitimen. Vendar pa mora biti prav tako politično ozaveščeno spoznanje, da edino konsenz omogoča stabilno delovanje konfliktnega sistema. Seveda prihaja trajno do sporov o minimumu zadev, glede katerih je konsenz nujen, da bi se sistem lahko ohranjal. Vendar pa je zavest o pravici do različnosti in institucionalizirana možnost uresničevanja te pravice, nedvomno področje, o katerem mora obstajati konsenz vseh.

V pluralistični družbi konflikt ne sme biti pod presijo. Njegovo zanikanje konflikt le zaostruje. Prav tako pa ne bi smelo biti ambicij, da se konflikt enkrat za vselej razreši. Da bi se izognili nasilnemu razreševanju konflikta, je seveda nujno reguliranje procesa za njegovo razreševanje s splošno sprejetimi pravili. Edino

⁵ Glej Hans Kremendahl, *Pluralismustheorie in Deutschland*, Heggen Verlag Leverkusen 1977, str. 33–44.

soglasje vseh, da bodo spoštovali pravila igre, omogoča kompromis kot začasno razrešitev konflikta.

Zato je četrti pogoj za uveljavitev pluralizma kot načela družbene ureditve pristanek na *tekmovalno teorijo demokracije*. Gre za tisto pojmovanje demokracije, po kateri je legitimna pravica sleherne skupine ali posameznika, da tekmuje v pridobivanju zaupanja volivcev ter da si prizadeva svoj javno proklamirani interes utrditi tudi z udeležbo v državni oblasti ter da poskuša svoje programske cilje uresničiti tudi s položajem na ključnih mestnih državnega aparata.

To prizadevanje pa je legitimno le tedaj, če se dogaja v skladu s splošno sprejetimi pravili. Potemtakem demokracija ni prvenstveno naravnana k uresničevanju vsebin, marveč je predvsem metoda sprejemanja odločitev. To je metoda, ki odločitve sprejema z upoštevanjem vnaprej predpisanih in znanih pravil.

Šele zelo temeljita analiza pomena vsakega od teh elementov pluralizma bi razkrila njihov pravi pomen. Ta analiza v tem sestavku ni mogoča. Kljub temu pa bi lahko rekli vsaj dvoje: socialistični sistemi, kakršni so do nedavnega obstajali, niso bili zasnovani na nobenem od naštetih načel. Vzpostavljeni so bili s predpostavko o apriorno spoznanem skupništvu in dobrobitjo individuuma. Subjekt tega spoznanja je bila komunistična organizacija, ki je v skladu s takim »spoznanjem«
poskušala ukrojiti celoten sistem. Metodološko izhodišče tega sistema je bilo spoznanje, da je človek bistven člen skupnosti, s to skupnostjo pa je indentificiran tudi posameznik. Pri uresničevanju ideje o taki skupnosti so komunistične partije vse odnose in združbe med posamezniki ukrojemale po enem samem načelu. Potemtakem bi bilo v prikazu strukturiranosti socialističnih sistemov neumestno uporabljati pojem »pluralizem«, ki se je tudi dejansko le redko pojavljal.

Poskusi prenove socialističnih reform, kakršno je bilo na primer samoupravljanje, ki je sicer vsebovalo to temeljno premiso, so kvečjemu ugotavljali in priznavali heteronomijo elementov sistema.

V sodobnih prizadevanjih, da se socialistični sistemi reformirajo – ob upoštevanju zgodovine in izkušenj novoveških meščanskih družb – je treba seveda pojem pluralizem uporabljati kot normativno kritični pojem. Z uporabo pluralistične paradigme bi bilo mogoče dokazovati, da socialistični sistemi ne funkcionirajo učinkovito zato, ker niso vpeljali pluralizma kot načela strukturiranja odnosov med posamezniki in skupinami. Zavzemanje za prenašanje izkustva novoveške meščanske družbe v socialistične družbe pa bi moralo vendarle upoštevati dejstvo, da so te družbe svojo ekonomsko učinkovitost, socialno varnost, mir ter stabilnost dosegale skoz dolgotrajno, težavno ter institucionalno vzpostavljeno uskladitev dveh izvorno protislovnih načel: liberalizma in demokracije. Potemtakem je uvajanje liberalnih in demokratičnih načel v strukturo jugoslovanskega sistema predpostavka za utemeljevanje pluralizma. Ob njihovem uvajanju se bo pluralizem vzpostavljaj seveda prek postopnega političnega in ekonomskega angažiranja samih državljanov. Seveda, če še pred tem ne bo prišlo do spopada med našimi heteronomnimi skupnostmi.

Ustavne spremembe in nova volilna zakonodaja – odločilni korak k parlamentarni demokraciji na Hrvaškem

I

1. Amandmaji k Ustavi SR Hrvatske (od LIV. do LXII.) ter zakon o volitvah in odpoklicu odbornikov in poslancev, ki so bili sprejeti 14. in 15. 2. 1990, ne ustvarjajo le pravnih izhodišč za neposredne, svobodne, večstrankarske volitve, ki bodo na Hrvaškem 22. 4. v tistih volilnih enotah, kjer noben izmed kandidatov ne bo dobil zakonsko opredeljene večine, pa bo drugi krog volitev 6. 5., *že pomenijo bistveni institucionalno-pravni korak v parlamentarno demokracijo, in še več kot to, v parlamentarno ureditev*. To, kot menimo, zelo pomembno značilnost ustavnih sprememb na Hrvaškem, po kateri se tudi model ustavne organizacije oblasti in volilni sistem pomembno razlikujeta od določb, sprejetih npr. v Sloveniji, realno pa tudi v SR Srbiji, ker je bil v prvi oblikovan svojevrsten polpredsedniški sistem, medtem ko je bilo v drugi to storjeno z neposrednimi volitvami predsednika in članov republiškega predsedstva, potrjeno pa z realnim funkcioniranjem političnega sistema, si bomo posebej ogledali v prikazu temeljnih značilnosti amandmajev in zakona o volitvah in odpoklicu odbornikov in poslancev.

2. Z amandmaji k Ustavi SR Hrvatske z dne 14. 2. 1990 so bile najprej odstranjene vse ustavne ovire: z volilno zakonodajo in v politični realnosti naj bi tako omogočili delovanje strankarskega pluralizma ob zagotovljeni enakosti državljanov glede pravic in dolžnosti, ne glede na politično prepričanje, ter z izrecno določitvijo svobode političnega združevanja (LV. in LVI. amandma). V ta namen je bil s LIV. amandmajem tudi odpravljen IX. oddelek Temeljnih načel Ustave, v katerem je bila opredeljena vodilna vloga Zveze komunistov Hrvatske, pa tudi temu ustrezna vloga Socialistične zveze in Zveze sindikatov pri organizaciji in delovanju političnega sistema in vse družbe. S tem amandmajem je bil odpravljen tudi 11. odstavek IV. oddelka Temeljnih načel Ustave, ki je delovanje političnega sistema povezoval izključno z družbenopolitično dejavnostjo socialističnih sil, organiziranih v družbenopolitične organizacije.

S LVIII. amandmajem je bila najprej zelo enostavno, z enim stavkom ustvarjena ustavna možnost, da je z volilnim zakonom mogoče uporabiti takšen sistem kandidiranja, pri katerem državljan in delovni ljudje ter njihove organizacije, kar seveda vključuje tudi politične stranke, v enotnem procesu predlagajo in določajo kandidate za poslance oziroma zastopnike v ustrezne skupščinske zборе družbenopolitičnih skupnosti *izključno na podlagi določenega števila podpisov*, vendar v skladu s pogoji in na način, opredeljen z zakonom. S tem določilom je hkrati ustavno omogočena *transformacija družbenopolitičnih zborov v (z vidika volilne baze) klasične zборе občanov*, v katere se en poslanec oziroma zastopnik voli na približno enako število ljudi. Tako so že s to ustavno določbo enostavno odpravljene vse nedemokratske, hkrati pa tudi večstrankarske tehnološko neustrezne oblike kandidiranja, kot so ne le kandidacijske konference, ampak tudi ločevanje postopka predlaganja in določanja kandidatov ter njuna izvedba s pomočjo zborov delovnih ljudi in zborov občanov.

S tem amandmajem je ustvarjena ustavna podlaga za to, da Ustavno sodišče Hrvatske lahko opravlja določene funkcije volilnega nadzora. Zanj je namreč določeno, da lahko daje skupščini (zakonu) predloge in da izvaja ukrepe za zavarovanje ustavnosti in zakonitosti ter zaščite pravic državljanov v volilnem postopku. Že tu kaže omeniti, da je bil na podlagi te ustavne določbe z 22. členom zakona o volitvah in odpoklicu poslancev in zastopnikov ustanovljen *republiški odbor za nadzor nad volitvami*, katerega glavna naloga je izvajati splošni nadzor nad postopki političnih in drugih organizacij ter kandidatov v času predvolilne kampanje, o tem organu pa bo več govora pozneje.

3. Po našem mnenju so najmanj enako pomembne in po institucionalnih in političnih posledicah enako odločilne tudi spremembe, do katerih je s LX. in LXI. amandmajem prišlo v kandidacijskem in volilnem postopku za nosilce funkcij v državnih organih, ki jih vodi ali imenuje sabor. Tu je posebej pomembno vprašanje kandidiranja in volitev predsednika in članov predsedstva SRH ter predsednika izvršnega sveta skupščine in izvršnega sveta v celoti. Pomen sprejetih sprememb, ki – naj takoj omenimo – omogočijo uvajanje načel temeljnih institucij parlamentarne vlade in organizacijo republiške oblasti, skorajda sploh še ni spoznan, toda po volitvah in po oblikovanju nove skupščine bosta njihova globina in kakovost v novih razmerah večstrankarske sestave skupščine kmalu jasni.

Zato da bi se spremenila dosedanja vloga socialistične zveze pri predlaganju kandidatov za nosilce funkcij v državnih organih, ki jih voli ali imenuje skupščina, je s LX. amandmajem določeno, da je treba v skupščini ustanoviti komisijo za volitve in imenovanja, ki jo sestavljajo predsednik in 18 članov. Vsak skupščinski zbor voli po 6 članov komisije, ki je – skladno s sprejetim načelom parlamentarne večstrankarske demokracije – sestavljena tako, da približno ustreza strankarski razporeditvi predstavnikov v skupščinskih zborih. Poleg komisije za volitve in imenovanja pa predlog kandidature za volitve delegacije skupščine v zboru republik in pokrajin skupščine SFRJ, predsednika in članov predsedstva SRH ter člana predsedstva SFRJ iz Hrvatske lahko da tudi trideset poslancev v skupščini.

Za sklep v zvezi s sprejemanjem parlamentarne vlade, ki smo ga omenili že poprej, je bistveno *tudi tisto, česar v besedilu amandmajev ni, namreč to, da volitve predsedstva SR Hrvatske in njegovega predsednika še naprej ostajajo izključno v pristojnosti skupščine*. S tem se je Hrvatska v nasprotju z večino drugih republik opredelila za šefa države, ki naj bi bil ključni reprezentativni organ, ki ne bi izvajal svoje oblasti iz neposredne izvolitve iz ljudstva, zaradi česar bi bil neposredni predstavnik ljudske suverenosti ter organizacijsko enakopraven skupščini. Zato na ta način ne le da ni bil sprejet polpredsedniški sistem, ampak je, ko gre za ustavni položaj šefa države, čeprav mora ta zaradi izrecne določbe Ustave SFRJ še vedno ostati kolektivni organ, docela identičen položaju, kakršnega ima šef države v klasičnem in popolnem sistemu parlamentarne vlade, kakršen je to v Italiji in Zvezni republiki Nemčiji.

Način oblikovanja izvršnega sveta skupščine kot republiške vlade v polnem in pravem pomenu te besede je s LXI. amandmajem institucionalno skoraj popolnoma skladen s postopkom oblikovanja klasične vlada v parlamentarnem večstrankarskem sistemu. Skupščina namreč izvoli predsednika izvršnega sveta na predlog predsedstva SRH, ki mora mandat zaupati osebi, za katero na podlagi posvetovanj in strankarske razporeditve zastopnikov meni, da uživa zaupanje večine zastopnikov v skupščini. Potem kandidat za predsednika izvršnega sveta

predstavi svoj program na skupni seji vseh skupščinskih zborov in predlaga sestavo izvršnega sveta. Zatem skupščina – tako kot doslej – izvoli predsednika in člane izvršnega sveta.

Pomembno je tudi določilo 3. točke LXI. amandmaja, ki dejansko pomeni, da mora ustavno obstajati politično soglasje med politično večino v skupščini, predsedstvom SRH in izvršnim svetom kot vlado, ki izhaja iz politične večine v skupščini. Če se namreč v roku šestih mesecev od dneva konstituiranja novoizvoljene skupščine ne izvoli nov izvršni svet, predsednik skupščine ne razpiše novih volitev za skupščinske poslance, kar pomeni, da se skupščina/sabor razpušča, predsedstvu SRH pa preneha mandat. Ker država ne more ostati brez svojega šefa oziroma državnega poglavarja, predsedstvo SRH, ki mu je prenehal mandat, ostane v svoji vlogi do volitev novega predsedstva. Ta določba konkretno pomeni, da mora predsedstvo SR Hrvatske svojo ustavno vlogo iskanja osebe, ki ima zaupanje politične večine v skupščini, odigrati v času, ki zadošča, da se v šestih mesecih po konstituiranju skupščine izvoli izvršni svet.

4. Po našem mnenju te ustavne spremembe in v nadaljevanju na kratko predstavljen celovit sistem oblikovanja najvišjih ustavnih organov SR Hrvatske *pomenijo prvi bistveni korak k uvedbi celovitega sistema parlamentarne ureditve na Hrvaškem*. Z vidika oblikovanja in organizacije teh organov je ta sistem že ustavno parlamentaren, vendar pa to še ni v zvezi s funkcioniranjem organizacije republiške oblasti. Še več: tudi načelno in institucionalno je vselej ustavno, skladno z določili Ustave SFRJ, sprejet sistem skupščinske vladavine, po katerem je skupščina najvišji oblastni organ, izvršni svet pa funkcionalno ni samostojni organ oziroma vlada, medtem ko je istočasno, kot v določeni meri izrazito nasprotje skupščinskemu sistemu, republiško predsedstvo funkcionalno delno samostojen izvršilni organ, celo nadrejen izvršnemu svetu, ter tako v vsakem primeru po svojih funkcijah ni samo reprezentativni šef države. Glede na to se postavlja vprašanje, kako uskladiti to nedvomno nasprotje ustavnega modela organizacije republiške oblasti na Hrvaškem.

Menimo, da je odgovor na to vprašanje zelo enostaven. Ne glede na izide pomladanskih volitev na Hrvaškem *menimo, da je med pogoji za večstrankarsko politično demokracijo hkrati pa tudi eden izmed pomembnih elementov krepitve pravne države oziroma vladavine prava nujno z novo republiško ustavo povsem opustiti sistem skupščinske vladavine in – izhajajoč iz načela tihe porazdelitve oblasti – sprejeti oziroma – bolje rečeno – docela ustavno izpeljati dosleden čisti klasičen sistem parlamentarne vlade*. Zakaj?

Sistem parlamentarne vlade se je v več kot dvesto letih, ko se je v meščanskih demokracijah v Zahodni Evropi razvijal v zelo različnih ekonomskih in političnih okoliščinah, vselej posrečilo ohraniti kot svojo temeljno vrednoto ravnotežje in določeno stopnjo omejitev ter kolikor toliko učinkovite kontrole politične oblasti. To mu je uspelo zaradi velike elastičnosti in prilagodljivosti svojega temeljnega ustavnega modela nasproti spremembam gospodarske in politične dejanskosti, znotraj katere se je uporabljal. Ta modelska posebnost parlamentarizma izvira iz njegove temeljne ideje, ki je hkrati tudi cilj oblikovanja in uresničevanja njegovih ustavnih in realnih institucij. To je ideja o omejitvi politične oblasti – tako v celoti kot v posameznih njenih delih. Njeno nujnost in družbeno bistvo je s svojimi besedami najlepše in najbolj popolno izrazil že Montesquieu: »Večna pa je izkušnja, da je vsak človek, ki ima oblast, nagnjen k njeni zlorabi. Pri tem gre tako

daleč, do koder more. Le kdo bi rekel: tudi krepost mora imeti svoje meje . . . « in potemtakem, »da oblast z urejenostjo stvari omejuje oblast.«¹

Parlamentarni sistem se je, menimo, s to svojo stalnico v razmerah meščanske politične oblasti družbe dokazal kot oblika organizacije oblasti, ki najpopolneje zagotavlja relativno dinamično ravnotežje med politično demokracijo in učinkovitostjo izvajanja politične oblasti. Zaradi tega bi pri današnjem hitrem uveljavljanju in (kljub vsem nedorečenostim ter nevarnostim, ki izvirajo iz hitro prebujenih političnih in nacionalnih strasti) oblikovanju politične večstrankarske demokracije na Hrvaškem kazalo prav zaradi njene stabilizacije kot enega izmed elementov institucionalnega spodbujanja zveznega in kar najbolj demokratičnega političnega sistema, kar je bil tudi razlog za sprejem absolutne večine v volilnem zakonu, uvesti celovit parlamentarni sistem. Pri tem bi kazalo *opustiti sistem skupinske vlade in načelo enotnosti oblasti, hkrati pa ne sprejeti predsedniškega sistema ter izločiti iz današnjega ustavnega modela vse prvine polpredsedniškega sistema oziroma uvesti institucijo individualnega šefa države, predsednika republike z izključno reprezentativnimi pristojnostmi.*

Ustavnopравни mehanizem delovanja parlamentarnega sistema z dvojnostjo oblasti, ki zagotavlja sodelovanje pri njihovem delovanju, hkrati pa tudi ravnotežje, ki tako izvršilni kot zakonodajni oblasti preprečuje, da bi si prigrabila prevelika pooblastila in postali absolutni, je določeno s štirimi temeljnimi ustavnimi značilnostmi, ki bi jih v novi hrvaški ustavi kazalo sprejeti in iz njih izpeljati temeljne institucije organizacije oblasti v republiki.

Najprej vlada izhaja iz parlamenta, ki mu je tudi politično odgovorna. Če večina v parlamentu izglasuje nezaupnico vladi, mora ta odstopiti. Skladno z našim načelom ravnotežja oblasti in možnostjo vzajemnega učinka ene oblasti na drugo ob morebitnem nesoglasju med vlado in parlamentarno večino lahko izvršna oblast pod določenimi pogoji – praviloma se to pooblastilo daje šefu države na predlog vlade – razpusti parlament, ki mu je vlada odgovorna. V tem primeru spor med vlado in parlamentom rešuje volilno telo, volitve, ki sledijo razpustu parlamenta, pa vsebujejo prikriti referendum. Prav zato liberalna, ne le pravna, ampak tudi politična doktrina pojmuje parlamentarni sistem kot najbolj funkcionalen model demokratičnega doseganja političnega konsenza na podlagi stalnega nadzora in vzdrževanja ravnotežja med izvršilno in zakonodajno oblastjo na ustavnem, pri tistih, ki pa so na oblasti (stranke ali strank), pa na realnem političnem področju.²

Iz prvih dveh ustavnih značilnosti parlamentarnega sistema izhaja, da niti vlada niti parlament nista stabilna. V nasprotju s tem je šef države (monarh dosmrtno, predsednik republike pa vse dotlej, dokler mu traja mandat) politično odgovoren in je stabilen element sistema. Toda prav iz tega sledi četrta ustavna značilnost parlamentarne vladavine – institucija sopodpisa ali kontrasignature. Noben akt, katerega sprejem je v pristojnosti šefa države, nima pravne moči brez sopodpisa predsednika vlade, pristojnega ministra ali vse vlade. S sopodpisovanjem vlada prevzema nase politično odgovornost za akte politično neodgovornega šefa države.

Z delovanjem v dani politični realnosti navedenih ustavnih mehanizmov, ki ga določajo, model parlamentarizma omogoča nenehno obnavljanje ravnotežja ali – bolje rečeno – zagotavlja ravnotežje na podlagi odnosa med težo in protitežo

¹ Oeuvres complètes, De l'esprit des lois, livre XI, ch. IV, Paris, 1951.

² Tudi parlamentarni sistem pogosto imenujejo vlada javnega mnenja, Upr. M.J.C. Vile, *Constitutionalism and the separation of powers*, Oxford, 1967, str. 295.

(Checks and Balances, freins et contrepoids) dveh nasprotnih sil ali oblasti (zakonodajne in izvršilne), in pri tem varuje svobodo posameznika.

Če premislimo ustavno in politično vsebino vsake izmed teh štirih temeljnih ustavnopravnih značilnosti parlamentarne vladavine, je že na prvi pogled mogoče ugotoviti, da je prva izmed njih docela zgrajena v ustavno ureditev organizacije oblasti na Hrvaškem z določili LXI. amandmaja, ki so bila poprej analizirana. Drugi značilnosti bi zato kazalo v ustrezni institucionalni razčlenitvi sprejeti v novi hrvaški ustavi, vendar pa pri tem kaže omeniti, da določene njihove prvine ali vsaj možnosti za njihov sprejem in ustavno izpeljavo še zdaj obstajajo v tem, da predsedstvo SRH (iz)voli skupščina/sabor, ne pa da je izvoljeno neposredno, pa tudi v njegovi obveznosti, da mandat za sestavo izvršnega sveta zaupa tisti osebi, ki uživa zaupanje politične večine v skupščini.

II

1. Temeljni pogoj za nastanek in razvoj parlamentarizma je, da volilni sistem tako pravno kot realno omogoča večstrankarski sistem oziroma nastajanje politične večine, iz katere se oblikujeta vlada in parlamentarna opozicija. Zaradi tega brez volilne zakonodaje, ki omogoča svobodne, neposredne, večstrankarske volitve, ni temeljnih možnosti za parlamentarni sistem.

Na podlagi poprej za kratko obravnavanih določil ustavnih amandmajev je zakon o volitvah in odpoklicu odbornikov in poslancev, sprejet 15. 2. 1990, po našem mnenju v celoti prilagojen tem zahtevam oziroma pogojen za nastanek in razvoj parlamentarizma.

Obstajajo tri temeljna področja, znotraj katerih zakon vsebuje vrsto novih institucij, s katerimi se v celoti izraža njegov namen, da v večstrankarskem pluralizmu omogoči enakopraven položaj vseh udeležencev volitev (volilcev, političnih strank in drugih organizacij ter kandidatov), in to ne le pri samem aktu volitev, ampak tudi v fazah kandidiranja ter v volilni kampanji. Enakopravnost vseh udeležencev volitev oziroma ponujanje enakih, zakonsko določenih možnosti vsem, pa tudi določanje učinkovitih kontrolnih mehanizmov so pravni pogoji za to, da bi bile volitve zares svobodne in demokratične. Ta tri področja so: *kandidiranje, učinkovita kontrola volilnega postopka v vseh fazah ter sam akt in ugotavljanje rezultatov volitev.*

Kandidiranje je kar najbolj poenostavljeno in v vseh svojih prvinah normirano tako, da omogoča, da tako kandidirajo politične stranke in druge organizacije, pa tudi neodvisni kandidati. Temeljno načelo kandidiranja je, da se kandidati predlagajo in določajo izključno na podlagi določenega števila podpisov državljanov za zbere krajevnih skupnosti v občinskih skupščinah, zbere občin v skupščinah mestnih skupnosti občin, zbor občin v saboru (skupščini) in za družbenopolitične zbere skupščin DPS, za zbere združenega dela pa na podlagi določenega števila podpisov delavcev. Na volitvah lahko vsakdo kandidira samo v eni volilni enoti, kar pomeni, da npr., nekdo ne more kandidirati za zbor krajevnih skupnosti občinske skupščine in za družbenopolitični zbor v saboru.

Zbiranje podpisov za kandidate lahko spodbudi in opravlja politična stranka in druga organizacija občanov in delavcev, pa tudi občani in delavci skupinsko in posamično, kar pomeni, da je možno tudi t. i. samokandidiranje. Podpisi občanov oziroma delavcev se, kadar gre za kandidiranje za zbor združenega dela, zbirajo na osebnih obrazcih, v katere se vnese ime in priimek, naslov in matična številka

predlaganega kandidata, enaki podatki pa se vnesejo tudi za vsakega podpisanega predlagatelja.

Predlagatelji morajo imeti prebivališče na območju volilne enote, za katere odbornika oziroma poslanca predlagajo kandidata, ker je aktivna volilna pravica vezana na prebivališče oziroma delo v volilni enoti. Ko pa gre za kandidata, mora biti ta edino za zbor združenega dela – enostavno povedano – iz volilne enote, v kateri je predlagan oziroma mora delati na njenem področju, medtem ko kandidati za vse druge zборе, katerih volilna osnova je državljan, prebivajo tudi zunaj volilne enote, v kateri kandidirajo, vendar na območju družbenopolitične skupnosti, za katere skupščino kandidirajo. To konkretno pomeni, da morajo kandidati za družbenopolitični zbor in zbor občin v saboru/skupščini prebivati na ozemlju SR Hrvaške. Ta rešitev je skladna s pravilom, da je pri večstrankarskih parlamentarnih volitvah pasivno volilno telo vezano na področje, za katero se predstavniško telo voli.

Naslednja bistvena ureditev z zakonom predpisanega postopka kandidiranja je, da kandidat, ki ga na podlagi pravno veljavno zbranih podpisov predlaga z zakonom določeno minimalno število volilcev, »avtomatično« postane kandidat določene volilne enote. Pristojna volilna komisija kontrolira samo formalne pogoje števila podpisov in samo tedaj, kadar je izražen ugovor, ugotavlja verodostojnost podpisov oziroma podatkov na formularju, na katerem je predlagan kandidat. To pomeni, da se domneva, da so podatki na formularju, na katerem se zbirajo podpisi za kandidaturo, resnični.

Število podpisov, ki jih je potrebno zbrati, da nekdo lahko postane kandidat volilne enote, je: za vse zборе občinske skupščine najmanj 50 podpisov volilcev, za vse zборе skupščine mestne skupnosti občin najmanj 100 podpisov volilcev; za zbor združenega dela skupščine/sabora 200 podpisov delavcev; za zbor občin skupščine/sabora 400 podpisov volilcev v volilni enoti. Posebej kaže opozoriti, da je število podpisov pri kandidiranju za vse zборе vseh skupščin dejansko tudi manjše od poprej navedenih števil, razen kadar gre za kandidiranje za družbenopolitični zbor skupščine/sabora. Vselej je namreč – razen pri kandidiranju za DPZ skupščine – določena tudi alternativna možnost števila podpisov, ki zajema najmanj 5% volilcev volilne enote. To bo posebej prišlo v poštev v občinah in nasploh v volilnih enotah z manjšim številom volilcev, zato bo, na primer, za kandidiranje v zbor občin in v saboru, kjer se zahteva 400 podpisov ali podpisi najmanj 5% volilcev v občini, ki ima 1100 volilcev, glede na zahtevani postopek potrebno število podpisov 55, ne pa 400.

To, kar povzroča, da so volitve za vse skupščinske zборе vseh družbenopolitičnih skupnosti v SR Hrvaški v polnem in pravem pomenu besede večstrankarske, je tudi zakonsko določilo, po katerem se na listi kandidatov volilne enote poleg imena in priimka vsakega kandidata obvezno navaja tudi ime politične ali druge organizacije, ki ga je z zbiranjem podpisov kandidirala. Če je kandidat določen na podlagi predloga posamičnega državljana ali delavca ali skupine teh, se poleg njegovega imena in priimka na kandidacijski listi obvezno navede »neodvisni kandidat«.

2. Učinkovita kontrola volilnega postopka je zakonsko zagotovljena najprej z ustreznimi določili v sestavi organov za izvedbo volitev. Zakon na prvem mestu določa, da nobena organizacija (stranka) ne more imeti več kot tretjine članov niti več kot tretjine namestnikov članov volilne komisije in volilnega odbora. Namen te zelo pomembne načelne zakonske norme, ki se nanaša na vse volilne komisije (občinsko, volilno komisijo volilne enote, republiško volilno komisijo), je pravno

zagotoviti nepristranskost dela vseh organov za izvedbo volitev in že poprej odpraviti vse ugovore v zvezi s politično sestavo volilnih komisij in volilnih odborov.

Poleg tega določila je pomembno tudi določilo, po katerem v sestavo republiške volilne komisije najpozneje osem dni po končanem postopku kandidiranja vstopijo po en predstavnik in njegov namestnik iz vsake organizacije, ki je v najmanj polovici volilnih enot predlagala kandidate za volitve odposlancev v družbenopolitični zbor sabora. Ta norma je pomembna zato, ker je republiška volilna komisija najvišji organ za nadzor nad ustavnostjo in zakonitostjo volilnega postopka. Daje navodila vsem drugim volilnim komisijam in nadzira njihovo delo. Ker mora republiška komisija, to pa seveda velja tudi za vse druge volilne komisije, obstajati že v času razpisa volitev, ko se še ne ve, katere organizacije bodo predlagale kandidate na volitvah, je sprejeta ureditev, po kateri ima ta predsednika in štiri člane, ki jih izvoli skupščina/sabor (predsednik Vrhovnega sodišča Hrvatske je po položaju predsednik republiške volilne komisije), potem pa se – po končanem postopku kandidiranja – razširja na poprej navedeni način.

Postopku kandidiranja sledi faza volilne kampanje kandidatov ter strank in drugih organizacij, ki so jih predlagale. To je faza formalne volilne kampanje, ker se dejanska kampanja začne že z dnem razpisovanja volitev.

Z vidika zakona velja posebej poudariti določilo, po katerem imajo vsi kandidati pod enakimi pogoji pravico do predstavljanja in pojasnjevanja svojih volilnih programov. To zakonsko določilo obvezuje vse organizacije javnega obveščanja, da skladno s svojimi tehnološkimi možnostmi zagotovijo kandidatom, da bodo lahko predstavljali in pojasnjevali svoje programe, tako da bodo imeli v popolnem in pravem pomenu besede v vsem enak položaj in enake pogoje. To določilo državne organe hkrati obvezuje, da skladno z določili drugih zakonov s svojimi postopki ne delajo nič takega, kar bi onemogočalo predstavljanje in pojasnjevanje volilnih programov pod enakimi pogoji. Pri tem je primerno in temeljno, da je glede na določbo »pod enakimi pogoji« vse tisto, kar je dovoljeno enemu kandidatu, dovoljeno tudi vsem drugim. Tega načela morda niti ni treba posebej poudarjati s pravne vidika, ker je vgrajeno v vse zakonske norme, vendar pa je nujno nanj posebej opozoriti z vidika realizacije, ker je bistveno za uresničevanje enakopravnosti kandidatov, strank in drugih organizacij v fazi volilne kampanje.

Glede na to, da v nasprotju z drugimi fazami volitev faze volilne kampanje glede na njeno naravo ni mogoče docela natanko zakonsko urediti, zakon – upoštevajoč posebnosti družbenega in političnega trenutka na Hrvaškem in v Jugoslaviji – določa ustanovitev posebnega organa, ki bo opravljal splošni nadzor nad postopki političnih in drugih organizacij ter kandidatov med predvolilno kampanjo. Ta organ je republiški odbor za nadzor volitev, ki ima sedem članov. Imenuje ga skupščina/sabor na predlog Ustavnega sodišča Hrvatske. Njegov predsednik je po položaju predsednik ustavnega sodišča Hrvatske. Njegovi člani ne morejo biti člani vodstev političnih organizacij, ki predlagajo kandidate na volitvah. Ta odbor, ki ga sestavlja sedem modrih ljudi, ljudi z velikim družbenim ugledom na republiški ravni, nadzoruje pravilnost predvolilne kampanje in opravlja predvsem te naloge: skrbi za spoštovanje enakosti in pravic kandidatov pri predstavljanju njihovih programov v javnosti, brani nedotakljivost kandidatov v javnosti, opozarja na postopke sredstev obveščanja, političnih in drugih organizacij, upravnih organov ali kandidatov, ki ovirajo korektnost volilne kampanje in ogrožajo enakost pravic vseh kandidatov v njej. Poleg tega lahko republiški odbor za nadzor pri morebitnem ravnanju, s katerim bi katerikoli udeleženec predvolilne kampanje

pozival k nasilju, širil nacionalno, versko in rasno sovraštvo ali spodbujal neenakopravnost spolov, začne postopek pri pristojnih državnih organih.

Ta odbor deluje predvsem z močjo družbene ter moralne avtoritete in se pri tem obrača na javnost z opozorili, ki kot svojevrstni »rumeni kartoni« učinkujejo ne le na kandidate in organizacije, ki kršijo fair-play v predvolilni kampanji, ampak tudi preventivno na vse druge. Šele v skrajnih primerih ta odbor uporabi svojo pravico do začenjanja postopka pri pristojnih državnih organih.

V zvezi z volilno kampanjo in pravicami kandidatov velja tu omeniti, da ima izvoljeni poslanec oziroma odbornik pravico do pavšalnega nadomestila stroškov, ki jih je imel od dne, ko je bil določen za kandidata volilne enote ter do dne volitev. Vsi izvoljeni poslanci pa imajo pravico do enake vsote nadomestila stroškov, njeno višino pa določa pred volitvami skupščina, za katero so volitve razpisane.

3. Volilne enote za izvolitev odbornikov in poslancev se ustanavljajo tako, da se v vsaki izmed njih voli po en odbornik oziroma poslanec. Samo izjemoma se za izvolitev odbornikov v zboru občinske skupščine v majhnih občinah, to pa je določeno s številom prebivalcev – v občinah, ki imajo manj kot 20.000 prebivalcev – volilne enote oblikujejo tako, da se v posamezni volita dva ali več odbornikov.

Po zakonu so volilnemu imeniku ali njegovemu izpisku tedaj, ko gre za volitve vseh zborov skupščin družbenopolitičnih skupnosti (razen za zборе združenega dela) priloženi posebej uradno potrjeni imeniki volilcev, ki so na začasnem delu v tujini, oziroma volilcev, ki služijo vojaški rok. Delavci na začasnem delu v tujini so, kar zadeva uresničevanje aktivne in pasivne volilne pravice, izenačeni z vsemi drugimi državljani na Hrvaškem, in enako kot vsi drugi sodelujejo na volitvah, razen seveda, za zборе združenega dela, kjer imajo volilno pravico samo tisti, ki so zaposleni v jugoslovanskih podjetjih v tujini.

Za odbornika oziroma poslanca je izvoljen kandidat, za katerega je glasovala večina (več kot polovica) volilcev, ki so se udeležili volitev, s pogojem, da število glasov, ki jih je dobil, ni manjše od tretjine števila vpisanih volilcev v volilni enoti. V volilni enoti za volitve družbenopolitičnega zbora skupščine/sabora je, npr., v volilni imenik vpisanih skupaj 48.000 volilcev. Na volitve v tej enoti je prišlo skupaj 30.000 volilcev. Eden izmed kandidatov je dobil 15.001 glas, torej skupaj več kot polovično večino tistih, ki so glasovali, vendar kljub temu ne bo izvoljen za poslanca te volilne enote, ker ni izpolnjen tudi drugi poprej navedeni zakonski pogoj, torej da ni dobil hkrati tudi najmanjšega števila glasov, ki ustreza tretjini vpisanih volilcev te volilne enote, oziroma ni dobil najmanj 16.000 glasov (tretjina od 48.000 volilcev te volilne enote).

Že ta primer kaže, da se pri večjem številu kandidatov zelo težko oziroma le v majhnem številu volilnih enot lahko zgodi, da nekdo izmed kandidatov dobi več kot polovično večino danih glasov in da je to hkrati tudi najmanj tretjina celotnega števila volilcev volilne enote. To bo še težje doseči, če bo na volitvah bolj izrazita abstinenca volilcev. Zaradi tega se bodo volitve v velikem številu volilnih enot verjetno morale ponavljati. To bo drugi krog volitev, ki mora potekati čez 14 dni. To pomeni, da bo glede na to, da so volitve razpisane za 22. IV. oziroma 23. 4. za zbor združenega dela, v vseh tistih volilnih enotah, kjer skladno z zakonom v prvem krogu ne bo izvoljen poslanec oziroma odbornik, drugi krog 6. V., za zbor združenega dela pa 7. V. 1990.

Na ponovljenih volitvah (v drugem krogu) lahko sodelujejo tisti kandidati, ki so v prvem krogu dobili najmanj 7% glasov volilcev, ki so prišli volit. Seveda pa ni treba vsem kandidatom, ki so v prvem krogu izpolnili zakonski pogoj za sodelova-

nje v drugem krogu (najmanj 7% glasov), v njem tudi zares sodelovati. Možno je, da v posameznih volilnih enotah pride do povezovanja sorodnih političnih usmeritev, kar se izraža v medsebojnem preferencialnem odstopanju po pravilu v korist tistega kandidata, ki je v prvem krogu v tej volilni enoti dobil med njimi največ glasov. V tem primeru bi drugi krog realno pomenil izbor med dvema, tremi ali morebiti več koalicijami političnih strank in neodvisnih kandidatov. Pomembno pa je opozoriti, da morata v vsaki volilni enoti v vsakem primeru tudi v drugem krogu sodelovati najmanj dva kandidata.

V drugem krogu volitev (na ponovljenih volitvah) je bil izvoljen kandidat, ki je dobil največje število glasov volilcev, ki so glasovali. Zahteva se torej relativna večina, ne pa več absolutna – kot v prvem krogu. Glede na to po drugem krogu ne more več priti do ponavljanja volitev – razen v izjemnem primeru, kadar bi dva ali več kandidatov dobilo enako število glasov.

Ob koncu je nujno treba povedati nekaj besed o dobrih in slabih straneh sistema absolutne večine in specifičnih razmerah kratkega delovanja strankarskega pluralizma na Hrvaškem. Posebej zaradi tega, ker je bilo v zvezi z uporabo tega ali proporcionalnega sistema med razpravo pred sprejemom volilnega zakona največ različnih stališč.

Zakonodajalec se je na Hrvaškem opredelil za sistem absolutne večine v varianti, ki je bila poprej na kratko razložena, predvsem zaradi tega, ker je prevladala ocena, da v razmerah, ko je strankarski pluralizem šele na začetku, ko večji del strank še nima izoblikovanih niti svojih programov niti svoje strankarske organizacije, prav v prid razvoja politične demokracije ob politični stabilnosti prednosti tega sistema pretehtajo njegove slabe strani in je zato vendarle bolj uporaben kot proporcionalni sistem. Glavna dobra stran sistema absolutne večine je, da spodbuja zmanjševanje števila strank, hkrati pa ne vodi, tako kot se to dogaja pri uporabi sistema relativne večine, v dvostrankarski sistem. *Z volitvami, ki praviloma potekajo v dveh krogih, sistem absolutne večine nedvomno sili po programih in temeljnih političnih usmeritvah podobne stranke v povezovanju.* Poleg tega spodbuja k umirjenosti političnih strank znotraj temeljnih političnih usmeritev, posebej pa je to izrazito po predlaganju kandidatov. Ker volitve potekajo v majhnih volilnih enotah, v katerih se voli en poslanec oziroma odbornik, volilci ne izbirajo zgolj, pa tudi ne v prvi vrsti med različnimi strankami, ampak tudi med kandidati, upoštevajo njihove osebnosti. Tako sta ne le mogoča predlaganje in realni volilni uspeh neodvisnih kandidatov, ampak so stranke, kot je pokazala tudi praksa kandidiranja na Hrvaškem, spodbujene s tem, da kandidirajo umirjene osebnosti in kandidate, ki so dejansko neodvisni oziroma ugledne osebnosti – znane profesorje, zdravnike, umetnike, direktorje in druge, ki pa niso zrasli v klasičnem partijskem aparatu in se doslej najpogosteje sploh niso poklicno ukvarjali s politiko.

S temi svojimi učinki sistem absolutne večine omogoča obstoj relativno stabilne politične večine v predstavniškem telesu in relativno močne opozicije, kar je nujno za funkcioniranje politične demokracije, pa tudi za stabilnost političnega sistema v celoti.

V nasprotju s sistemom absolutne večine proporcionalni sistem spodbuja obstoj velikega števila strank, ki se jim ni treba povezovati na volitvah, hkrati pa zato, ker se temeljnim političnim interesom in stališčem bližnjih si strank ni treba zvajati na skupne imenovalce in s tem delovati znotraj vsake skupine relativno umirjeno, ta sistem deluje v prid krepitve radikalnih in ekstremnih strank tako na levi kot na desni. Tako onemogoča kakršnokoli vezanost kandidatov na volilno telo, po volitvah pa to velja tudi za zastopnike, ki so odgovorni samo politični

stranki, odpoklic posameznega poslanca pa je tehnično nemogoč glede na volitve v velikih volilnih enotah. Pri obstoju velikega števila premalo profiliranih političnih strank proporcionalni sistem realno v veliki meri otežuje nastanek stabilne vlade in čist odnos med politično večino in opozicijo v predstavniskem telesu.

V specifičnih razmerah na Hrvaškem in v Jugoslaviji je proporcionalni sistem – po našem mnenju – ustrezen, prav nasproten pa je njegov učinek v razvitem in stabilnem večstrankarskem sistemu, večjih strankah, ki imajo razvito strankarsko organizacijo in več sredstev ter možnosti za izpeljavo volilne kampanje in agitacije. Poleg tega je ta sistem – glede na to, da se pri njegovi uporabi glasuje realno samo za stranko in nosilca liste oziroma strankarskega vodjo, medtem ko so osebnosti drugih kandidatov na listi več kot sekundarne – *izrazito pogodno tistim strankam, na čelu katerih so karizmatični politični vodje*. V naših razmerah to realno pomeni, da *proporcionalni sistem istočasno tudi spodbuja nastajanje takšnih karizmatičnih političnih vodij, ki svojo karizmo najpogosteje ustvarjajo na podlagi nacionalne homogenizacije*. Zaradi vsega tega menimo, da je kljub temu, da je proporcionalni sistem nasploh bolj pravičen, ker edino on omogoča, da je vsaka stranka zastopana v parlamentu v sorazmerju s številom glasov, ki jih je dobila na volitvah, ima danes sistem absolutne večine na Hrvaškem, mislimo pa, da je to, kljub določenim razlikam, mogoče *mutatis mutandi* uporabiti tudi v drugih republikah, vendarle več dobrih strani.

Ko se namreč ocenjuje sistem absolutne večine ter proporcionalni sistem na drugi strani, se kaže strinjati s stališčem C. J. Friedricha, ki je na koncu razprave o volilnih sistemih dejal, da je te volilne tehnike nujno obravnavati: »... v odnosu do celotne ustavne ureditve ter drugih družbenih okoliščin in razmer v konkretni državi. Vsaka ljudska oblast mora iskati in sprejeti takšen sistem, ki bo ustrezal njenim posebnim potrebam.«³

Prevedla: A. B.

³ Constitutional Government and Democracy, New York 1950, str. 440.

MARJAN SVETLIČIČ IN MATIJA ROJEC

Novi zakon spodbudil tuja vlaganja, vendar . . .

Uvod

Konec leta 1988 smo v Jugoslaviji sprejeli nov zakon o tujih naložbah, zakon, ki je Jugoslavijo uvrstil med države, ki lahko, kar se zakonodaje tiče, enakopravneje konkurirajo kot investicijska lokacija za neposredne tuje investicije. Val liberalizacij zakonodaj, ki urejajo tuje investicije, je tako zajel tudi Jugoslavijo. Čeprav je bila Jugoslavija prva socialistična država po drugi svetovni vojni, ki je dovolila neposredne tuje investicije na svojem ozemlju,¹ je v zadnjem času v tem pogledu začela vse bolj zamujati in zaostajati za drugimi. Zakon o tujih naložbah v Jugoslavijo s konca 1988. leta je jugoslovansko zakonodajo na tem področju bolj ali manj uskladil z mednarodnimi standardi.

Preden pa se lotimo analize rezultatov tujih vlaganj v Jugoslaviji po sprejemu novega zakona, ki pomeni popolno konceptualno prekinitev s prejšnjim specifičnim jugoslovanskim konceptom skupnega vlaganja, si je treba vsaj na kratko priklicati v spomin, kaj se je v praksi dogajalo v okviru starega koncepta. To je lahko trdna osnova za ocenjevanje rezultatov na področju tujih vlaganj od konca 1988. leta do danes.

1. Odnos do tujih vlaganj

Jugoslovanski odnos in izkušnje z neposrednimi tujimi investicijami do sedaj bi lahko razdelili v štiri faze:

a) fazo dominacije tujega kapitala v mnogih sektorjih naše industrije in rudarstva pred drugo svetovno vojno;

b) fazo administrativnega socializma, ki ni dovoljeval neposrednega angažiranja tujega kapitala pri nas (1945–67);

c) fazo specifičnega jugoslovanskega modela kvazi equity naložb (»vlaganje sredstev tujih oseb v domače organizacije združenega dela«) tujega kapitala (od sprejema prvega zakona, ki je dovoljeval skupne naložbe s tujimi partnerji leta 1967 pa vse do konca 1988. leta);

d) sedanjo fazo, ki se je začela s sprejemom novega zakona o tujih vlaganjih konec 1988. leta. Ta zakon je jugoslovansko zakonodajo približal svetovnim kriterijem na tem področju, to je z nacionalnim tretmajem tujih investitorjev, možnost-

¹ Takoj po oktobrski revoluciji je tudi nova sovjetska oblast dovolila dva tipa neposrednih tujih investicij na svojem ozemlju, vendar pa to dejansko ni nikoli zaživelo.

jo ustanavljanja delniških družb ter podjetij v popolni lasti tujcev, načela »vse, kar ni prepovedano, je dovoljeno« itd.

Odločilen vpliv na »barvo« dosedanjih jugoslovanskih izkušenj s tujimi investicijami ima vsekakor tretja faza. Ideološka obremenjenost in neuspešnost, da se pritegne več neposrednih tujih investicij v tej fazi, sta končno pripeljali tudi do njenega konca in do uvedbe v svetu običajnega modela.

Čprav ima val liberalizacij zakonodaj, ki urejajo poslovanje tujih investorjev v socialističnih državah in državah v razvoju tudi nekatere negativne posledice, to ni predmet tega prispevka. Za kaj takega bi bila potrebna posebna analiza, ki bi morala opredeliti našo bodočo strategijo do tujih investorjev in še posebej tako imenovano spodbujevalno politiko. Omenili bi le možen negativen učinek pretiranega tekmovanja med državami v privabljanju tujih investorjev. Ta se izraža v tako imenovani »dilemi ujetnika«. Država A liberalizira svoj zakon o prilivu tujega kapitala tako, da da tujim investorjem posebne spodbude. Država B ji kmalu sledi z liberalizacijo svoje zakonodaje in dejanjem vsaj takih spodbud kot država A. Po možnosti pa ponudi še nekaj več, da bi tako postala privlačnejša za tuje naložbenike. Sledi ji država C, ki skuša doseči isto kot državi A in B in zato predvidi še bolj liberalno zakonodajo in še ugodnejše spodbude. Postopoma se cel proces zopet zaokroži pri prvi državi, ki je krenila na pot liberalizacije, saj mora tudi ona ponovno liberalizirati svojo zakonodajo in sistem spodbud, da bi zopet postala privlačnejša od konkurentskih držav B in C itd. Na ta način države zaostrejejo medsebojno konkurenco in dolgoročno zmanjšujejo možne pozitivne učinke tujih naložb na svoja gospodarstva oziroma rušijo ravnotežje med porazdelitvijo pozitivnih učinkov med investorjem oziroma njegovo državo in prejemnikom investicije oziroma njegovo državo. Čprav je to poenostavljanje, vendar izraža dejanske procese.

Kar se tiče te spodbujevalne politike do tujih investorjev, se je bistveno zavedati treh ključnih elementov:

- spodbude morajo biti vsaj takšne, kakršne dajejo države, ki so neposredna konkurenca kot investicijska lokacija;
- spodbude morajo biti pisane na kožo konkretnim/posameznim tujim investorjem, sicer pogosto sploh niso spodbude;
- spodbude so omejene. Delujejo le bolj »na meji«. Spodbude so lahko pomembne, ko tuji investor izbira med dvema približno enakovrednima državama/investicijskima lokacijama (npr. med Tajvanom in Singapurom), sicer pa ne (npr. izbira med Singapurom in Etiopijo).

Zanimivo je, da so bili razlogi za sprejem prvega povojnega zakona, ki je dovoljeval tuje naložbe v Jugoslaviji leta 1967, zelo podobni. Če ne že kar identični s tistimi, zaradi katerih je bil v letu 1988 sprejet popolnoma nov, mednarodnim standardom prilagojen koncept tega zakona. Že ob sprejetju prvega zakona je bil osnovni cilj dobiti dodatno tujo akumulacijo, in to na način, po katerem bosta tuji in domači investor delila rizik poslovanja, da bi tako zagotovila uspešnost projektov in pridobila sodobno upravljalno tehniko, sodoben marketing oziroma dostop do tujih trgov ter sodobno tehnologijo. Izhodišče je bila podmena, da teh sposobnosti v alternativnih oblikah angažiranja tujega kapitala sploh ni mogoče dobiti ali pa vsaj ne v željenem obsegu. Dotedanje izkušnje samo z angažiranjem finančnega kapitala niso dale dobrih rezultatov, še manj pa bi lahko to trdili za izkušnje z zadolževanjem v tujini, ki je sledilo temu obdobju.

Tudi sedaj (oziroma 1988. leta) so argumenti za liberalizacijo na tem področju podobni, če že ne identični. Bistvena razlika pa je, da imamo danes 22 let izkušenj

z nekim neuspešnim modelom, ki je bistveno odstopal od svetovne prakse na tem področju; da smo si nabrali niz izkušenj z alternativnim angažiranjem finančnega kapitala v tujini, to je z zadolževanjem; in da se je vendarle bolj ali manj razčistilo z ideološkimi dogmami, ki so ovirale modernizacijo oziroma točneje normalizacijo koncepta/modela tujih vlaganj. Pri tem je dejstvo, da so ekonomisti in gospodarstveniki že davno spoznali kontraproduktivnost starega jugoslovanskega koncepta tujih vlaganj, vendar dokler ni prišlo do vsesplošnega lomljenja starega sistema, tudi pri tujih vlaganjih ni bilo sprememb.

Zakaj je Jugoslavija kljub očitni neuspešnosti tako dolgo vztrajala pri svojem specifičnem modelu tujih vlaganj in zakaj je bil ta model neuspešen? Osnovna značilnost neposrednih tujih investicij je, da tuji investitor lahko nadzoruje in da je udeležen pri upravljanju. Zato so bile neposredne tuje investicije za socialistično ideologijo v primerjavi s tujimi krediti (ki so v bistvu čista »daj-dam« operacija), vedno ideološko sumljive oziroma nesprejemljive. Dokler ni prišlo do zloma sistema na vseh področjih, nikakor ni bila možna sprememba samo na področju tujih vlaganj. Specifična, sui generis oblika tujih vlaganj v Jugoslaviji je bila skrajnost, ki jo je jugoslovanski sistem še lahko prenesel. Dejstvo, da so v liberalizaciji zakonodaje o tujih vlaganjih Jugoslavijo prehiteli celo nekatere vzhodnoevropske socialistične države, ni presenetljivo, saj je bil njihov sistem (državna lastnina in centralnoplansko upravljanje nasproti družbeni lastnini in samoupravljanju) lažje ideološko uskladiti s pravimi tujimi vlaganji. Če je Jugoslaviji posebnost sistema omogočila, da je pred drugimi, tedaj še zelo »pravovernimi« socialističnimi državami uvedla neko kvazi obliko neposrednih tujih vlaganj, je prav ta ista posebnost povzročila zamudo v liberalizaciji za drugimi socialističnimi državami, ko so te pod pritiski ekonomske krize postale manj »pravoverne«.

Jasno je, da tak poseben koncept tujih vlaganj med tujimi investitorji nikoli ni naletel na pozitiven odziv. Če so v tujini med popolno zaporo za tuje investicije v drugih socialističnih državah na to gledali z nekakšnimi simpatijami v neupravičenem upanju, da je to le prehodna faza v prave tuje investicije, se je stvar po pravi liberalizaciji tujih investicij v vzhodnoevropskih državah bistveno spremenila. Postalo je očitno, da je specifični jugoslovanski koncept tujih vlaganj vseskozi odbijal tuje investitorje; da jih je odbijal specifičen družbenoekonomski in politični sistem, ki jim ni bil jasen in ki je bil v praksi popolnoma nekaj drugega kot normativno, in da jih je ne nazadnje odbijala še specifična jugoslovanska ekonomska in pravna terminologija, ki je niso mogli najti nikjer drugje v svetu. Vse to so lahko »prebavili« res samo redki zelo zainteresirani tuji investitorji.

Kaj je tuje investitorje kljub vsemu vodilo v to, da so investirali v Jugoslavijo? Za odgovor na to vprašanje je ključno vedeti, kdo so bili pretežno tisti redki tuji investitorji v Jugoslavijo. To ni bil mednarodni kapital, ki išče lokacijo za dobro naložbo. Investitorji v Jugoslavijo so bile praktično izključno tiste tuje firme, ki so že sicer sodelovale z jugoslovanskimi firmami; so torej dobro poznale konkretne jugoslovanske partnerje in posebnosti delovanja jugoslovanskega sistema v praksi ter so na podlagi preteklega uspešnega sodelovanja želele to tudi razširiti in utrditi. Drugi tuji investitorji v Jugoslavijo niso prihajali.

Poleg tega, da je bila Jugoslavija dolga leta edina socialistična država, ki je dovoljevala neposredne tuje investicije, nas je na tem področju dolgo časa reševalo tudi to, da je precej tujih investitorjev računalo, da bo preko Jugoslavije prodrlo v vzhodno Evropo. Kasneje, ko je Zahod začel neposredno poslovati z Vzhodom, se je ta vloga Jugoslavije izčrpala.

Skromna tuja vlaganja, negativne izkušnje z zadolževanjem in predvsem vses-

plošna ekonomska in družbena kriza, ki je privedla do lomljenja starega sistema in ideologije, so privedli do uskladitve jugoslovanske zakonodaje o tujih vlaganjih z mednarodnimi standardi. Prekinjeno je bilo gledanje na transnacionalna podjetja kot na izvir vsega zla in »vmešavanja«, ki je pozabljalo na to, da je internacionalizacija kapitala in proizvodnje, katere glavni nosilec so transnacionalna podjetja objektivno pogojen proces, v katerega se je nujno treba vključevati.² To seveda ne sme pomeniti eliminacije vsake politike in nadzora tujih vlaganj. Ta vlaganja morajo biti v funkciji nacionalnega razvoja. V tem smislu je verjetno treba razlikovati med neposrednimi tujimi vlaganji, ki gredo v gradnjo novih zmogljivosti (tako imenovane »greenfield« investicijami) in med kupovanjem že obstoječih zmogljivosti pri nas (»acquisitions«).

2. Nekateri rezultati tujih vlaganj v Jugoslaviji do sprejetja novega zakona o tujih vlaganjih konec 1988. leta

Izhodišče je ocena, da so tuja vlaganja v Jugoslaviji kvantitativno igrala izrazito obrobno vlogo. Do konca leta 1988, to je do sprejetja novega zakona o tujih naložbah, je bilo v Jugoslaviji registriranih le 368 pogodb o tujih investicijah ali nekaj manj kot povprečno 18 letno. Priliv tujega kapitala na podlagi teh investicij po naši oceni ni znašal več kot 800 milijonov dolarjev, verjetno pa le okoli 700 milijonov dolarjev.³ Ni treba posebej navajati primerjalnih podatkov za druge države na podobni ravni gospodarskega razvoja, da bi ugotovili, da so jugoslovanski rezultati glede števila sklenjenih pogodb kot glede vloženi sredstev zelo skromni. Vrednost tujih naložb je več desetkrat manjša od skupnega zadolževanja Jugoslavije v tujini.

Drugi kazalec skromnega pomena tujih vlaganj v našem gospodarstvu je, da je samo 1,1% jugoslovanskih delavcev zaposlenih v skupnih vlaganjih s tujimi partnerji. Tuji kapital v Franciji, na primer, je leta 1986 zaposloval 21% francoske delovne sile, v ZDA 7% in v ZRN 13%. Več kot očitno je, kako skromen pomen so imele/imajo tuje naložbe pri nas.

Tretji kazalec relativnega pomena tujih naložb v razvoju Jugoslavije je delež tujih vloženi sredstev, ki je leta 1985 znašal le 0,2% povprečno uporabljenih sredstev jugoslovanskega gospodarstva; skupaj z domačimi vloženi sredstvi pa 1%. Hkrati so te naložbe ustvarile 1,5% skupnega prihodka gospodarstva Jugoslavije.⁴

Kljub tako skromnemu kvantitativnemu deležu tujih naložb v gospodarstvu Jugoslavije pa kvalitativni rezultati pričajo o pomembni pozitivni vlogi tujih naložb v razvoju države. Čeprav udeležene le z 1% v povprečju uporabljenih sredstvih gospodarstva, je bil njihov delež v izvozu države leta 1985 kar 5,1% in v uvozu

² K teoretičnemu in strokovnemu obračunu z ideološkimi zablodami je pomembno prispevala tudi študija Uloga transnacionalnih kompanija na področju Jugoslavije s aspekta našeg ekonomskega sistema, jedinstva tržišta i nezavisnosti (mart 1984, vodja tima Marjan Svetličič), ki jo je ob pomoči sodelavcev iz vse Jugoslavije izdelal Center za proučevanje sodelovanja z deželami v razvoju (sedaj Center za mednarodno sodelovanje in razvoj). Rezultati te študije in njena obravnava na Zveznem svetu za mednarodne odnose in ustreznih republiških svetih so prvič pri nas postavili celovit koncept strategije Jugoslavije do transnacionalnih podjetij.

³ Gre za oceno, saj v Jugoslaviji ne razpolagamo s točnim podatkom, kolikšen del pogodbeno dogovorjenih tujih vlaganj v skupni višini 1,17 milijarde dolarjev je bil dejansko realiziran.

⁴ Glej podrobneje M. Rojce: Vlaganje tujega kapitala v jugoslovansko gospodarstvo, Center za proučevanje sodelovanja z deželami v razvoju, Ljubljana 1987, str. 99.

2,7%. Skupna vlaganja s tujimi partnerji so tega leta ustvarila 207 milijonov dolarjev suficita v trgovinski bilanci.⁵

Tudi drugi razvojni vplivi tujih vlaganj so bili v glavnem pozitivni. Realizirani prihodek na zaposlenega je bil 1985. leta pri skupnih naložbah za 36% večji kot v jugoslovanskem gospodarstvu v celoti. Še boljše so se skupna vlaganja odrezala glede prihodka na povprečno uporabljena sredstva: 56% nad povprečjem za jugoslovansko gospodarstvo v celoti. Dohodek na zaposlenega je bil pri skupnih vlaganjih za 9% nad jugoslovanskim povprečjem, dohodek na povprečno uporabljena sredstva pa kar za 25%. Izvozna naravnost skupnih naložb (merjena kot delež izvoza v skupnem prihodu) je bila pri skupnih vlaganjih kar za 229% višja kot v jugoslovanskem gospodarstvu v celoti.⁶ Čeprav gre do ti rezultati deloma na račun dejstva, da so tuji investitorji vlagali predvsem v uspešnejša jugoslovanska podjetja, to nikakor ne more v celoti razložiti njihove nadpovprečne uspešnosti.

Tehnološko je pomembno predvsem dvoje:

– Prvič, kljub temu da je bila povprečna starost tehnologije, ki so jo tuji vlagatelji transferirali v skupna vlaganja v Jugoslaviji, 7,2 leti, v največjem številu skupnih vlaganj pa okoli 5 let, ostaja dejstvo, da so tuje naložbe večinoma vnašale v Jugoslavijo tehnologijo/proizvode, ki so bili do tedaj pri nas neznani.

– Drugi pomemben tehnološki vidik se nanaša na vprašanje zastarelosti tehnologije, ki so jo vnašali tuji investitorji. Kar 86% jugoslovanskih partnerjev je odgovorilo, da tehnologijo, ki so jo prinesli tuji partnerji, tudi sami uporabljajo v svoji lastni proizvodnji doma. Težko je torej govoriti o zastarelosti tuje tehnologije, ki se prenaša v skupna vlaganja.

Še en tehnološki vidik vpliva tujih naložb na naš razvoj je njihov vpliv na izgrajevanje lastnega domačega razvojno-raziskovalnega dela. 70% anketiranih jugoslovanskih partnerjev v skupnih vlaganjih je vzpostavilo sodelovanje s tujim partnerjem/investitorjem na področju raziskav in razvoja. Skoraj v polovici primerov sta partnerja skupaj izvajala raziskovalno-razvojno delo. Le v petih odstotkih primerov naj bi tuji partnerji domače omejevali pri izvajanju razvojno-raziskovalnega dela. V tem smislu ni presenetljivo, da je 67% anketiranih izjavilo, da skupne naložbe ne zamenjujejo, pač pa dopolnjujejo domače razvojno-raziskovalno delo. Celo več, 40% anketiranih je navedlo, da so tuje naložbe znatno spodbudile razvojno raziskovalno delo, 10% pa, da so ga spodbudile. Da bi te trditve vsaj malo preverili, smo analizirali tudi gibanje izdatkov za razvojno-raziskovalno delo pri jugoslovanskih partnerjih v skupnih naložbah pred in po sklenitvi pogodbe o skupnem vlaganju. Ti izdatki so se po sklenitvi pogodb povečali pri 61% anketiranih. Dejstvo pa je, da je bil obseg teh izdatkov kljub povečanju še vedno precej skromen: manj kot 10% stroškov uvožene tehnologije. Tudi njihov namen ni bil preveč ohrabrujoč, saj se je nanašal v največjem delu na modifikacije prejete tuje tehnologije.⁷

Skupna ocena vloge tujih vlaganj pri nas od sprejetja prvega zakona leta 1967 pa do konca leta 1988, to je do uveljavitve novega modela tujih naložb, je v celoti vzeto pozitivna. Tudi ocene uspešnosti investiranja v Jugoslaviji s strani tujih investitorjev so v bistvu pozitivne, in to kljub pripombam k naši zakonodaji in preostali spremljajoči zakonodaji. Analiza P. Artisiena, angleškega ekonomista, ki

⁵ Žal v Jugoslaviji nimamo podatkov za daljše obdobje, ker je analiza, ki jo navajamo, prva in edina detajlna empirična analiza o razvojnih učinkih o tujih vlaganjih v Jugoslaviji.

⁶ M. Rojec, op. cit., str. 105.

⁷ M. Rojec, op. cit., str. 177–185.

je anketiral 42 tujih investitorjev v Jugoslaviji, kaže, da jih je kar 83% ocenilo odločitev za naložbo v Jugoslaviji kot pravilno; 48% je svoje naložbe v Jugoslaviji ocenilo kot zelo uspešne, 47% kot povprečno uspešne in le 5% kot neuspešne. Tuji investitorji so v glavnem dosegli ali celo presegli pričakovane cilje, ki so si jih postavili ob ustanovitvi skupnega vlaganja: 52% anketiranih je izjavilo, da so bili pričakovani cilji preseženi; v 43% so bili rezultati na ravni pričakovanj in le v 5% pod pričakovanji.⁸

3. Rezultati tujih vlaganj v Jugoslavijo po sprejetju novega zakona (v 1989. in 1990. letu)

V prvem paketu reforme ekonomskega sistema v Jugoslaviji konec leta 1988 je bil po dolgih pripravah in obsežnih razpravah sprejet tudi novi zakon o tujih vlaganjih. Naši uradni predstavniki so ga doma in v tujini pogosto predstavljali kot revolucionaren korak naprej pri pravnem urejanju poslovanja tujega kapitala v Jugoslaviji. Res je, da je zakon odprl novo stran v teoriji in praksi tujih naložb pri nas, saj je v primerjavi z dotedanjo zakonodajo postavil popolnoma nov koncept tujih vlaganj, ki le še s tem, da je kot ena od možnosti ohranjena tudi (rahlo izboljšana) stara oblika, spominja na stari model. Ta stara oblika je bila ohranjena tudi zato, da bi se omogočilo nemoteno nadaljnje poslovanje starih skupnih naložb.

Vendar pa se ne bi smeli predati vse prepogosti evforiji v zvezi z novim zakonom. Tu gre predvsem za dve stvari:

a) Prvič, novi zakon je z jugoslovanskega stališča morda res nekaj radikalno novega, vendar pa z vidika tujih investitorjev ne pomeni nič več kot le prilagoditev standardom, ki so v svetu običajni.

b) Drugič, napačno je misliti, da smo že samo z uvedbo tega zakona zadostili vsem razmeram za velik priliv tujega kapitala v prihodnje.

Zakon o tujih vlaganjih je le eden od elementov investicijskih razmer, je le eden od nujnih infrastrukturnih pogojev, da tuji investitorji sploh začnejo razmišljati o možnosti za investiranje v neki državi. Najprej so tu še drugi deli institucionalnega okvira, ki naj bi omogočal nemoteno poslovanje s tujim kapitalom. Šele v začetku leta 1990 smo vzpostavili nekatere druge predpostavke, kot je na primer ustanovitev borz, pa ustrezen zunanjetrgovinski in devizni sistem itd. Šele s tem bo omogočeno dejansko udejanjanje novih oblik tujih investicij. Mnogo je še nedorečenega, zlasti davčni sistem in sistem spodbud, če se zadržimo le pri formalnem. Nadalje, ocena investicijskih razmer v neki državi je pomembno odvisna od splošnih ekonomskih in političnih gibanj v državi. Če ta niso ugodna, niti najbolj liberalna zakonodaja ne more prepričati tujih investitorjev za naložbe. Investicijske razmere, gledano v celoti, so v Jugoslaviji daleč od tega, da bi jih lahko ocenili kot dobre. Nasprotno, najrazličnejše tuje ocene političnih in ekonomskih gibanj v Jugoslaviji so, logično, izredno slabe. Edino glede finančnega rizika je Jugoslavija ocenjena nekoliko bolje s težnjo popravljanja teh indeksov v zadnjih mesecih.

Vse to je treba upoštevati pri ocenjevanju tujih vlaganj v Jugoslavijo v zadnjih 15 mesecih. Glede na vse omenjene negativne dejavnike so rezultati po številu registriranih tujih vlaganj zelo dobri, vendar pa bistveno slabši glede na vložena tuja sredstva.

⁸ Več o tem glej v P. Artisien: *Joint Ventures in Yugoslav Industry*. – Bradford, University of Bradford 1982.

Tabela: Tuja vlaganja v Jugoslavijo, registrirana v razdobju od 1. 1. 1989 do 6. 4. 1990, po obliki podjetja oziroma vlaganja

Oblika podjetja oziroma vlaganja	Število podjetij	Struktura (v %)	Vrednost tuje vloge v 1.000 DEM	Struktura (v %)
a) Mešana podjetja	674	69,6	305.495	42,4
b) Lastna tuja podjetja	185	19,1	41.486	5,8
c) Skupna vlaganja	109	11,3	372.820	51,8
SKUPAJ	968	100,0	719.801	100,0

Vir: vsi empirični podatki temelje na analizah Centra za mednarodno sodelovanje in razvoj, Ljubljana.

Iz tabele je več kot očitno, da je bila dinamika tujih vlaganj v Jugoslavijo v zadnjih 15 mesecih, to je od sprejetja novega zakona naprej, zelo velika, saj je bilo povprečno mesečno registriranih skoraj 65 takih vlaganj ali skoraj tri vlaganja dnevno. Če k temu dodamo še prijavljena, vendar še neregistrirana vlaganja, se število poveča za nadaljnjih 158 ali na skupno 1.126 projektov tujih vlaganj. Takšnih rezultatov skoraj ni smiselno primerjati s preteklim obdobjem (1968–88), v katerem je bilo sklenjenih 368 pogodb o skupnih vlaganjih s tujimi partnerji ali povprečno 18 letno.

Vendar pa navajanje podatkov o velikem številu tujih vlaganj v zadnjem razdobju v določenem smislu zavaja, saj gre za veliko zelo majhnih naložb. Skupna vrednost vloženega tujega kapitala namreč ni preseгла 720 mio DEM. Ker gre pri podatkih za skupna vlaganja⁹ dejansko za pogodbeno predvidena vlaganja, ki še niso bila v celoti realizirana, sodimo, da dejanski priliv tuje akumulacije (od začetka 1989. leta do danes) preko tujih naložb v Jugoslavijo ne presega 600 mio DEM. Ta ocena temelji na predpostavki, da so tuji partnerji v skupnih vlaganjih v letu sklenitve pogodbe dejansko vložili približno 50% pogodbeno predvidenih vlaganj. To je mogoče sklepati po tem, da so tuje vloge v skupnih vlaganjih uvoz opreme, ki se večinoma uvaža že v prvem letu.

Če vložena tuja sredstva od sprejema novega zakona do danes primerjamo z vloženiimi tujimi sredstvi v razdobju 1968–88, je očitno, da priliv kapitala v zadnjih 15 mesecih ni bil bistveno manjši kot v celem razdobju trajanja starega modela tujih vlaganj. Vendar pa je vrednost vloženihi tujih sredstev še vedno precej skromna. Povprečno mesečno vložena tuja sredstva v zadnjih 15 mesecih znašajo 48 mio DEM, če upoštevamo našo oceno o realno vloženihi sredstvih. Z drugimi besedami: tuji kapital vloži povprečno mesečno v Jugoslavijo manj kot 100 avtomobilov srednjega razreda.

Čeprav so trendi pri vlaganju tujega kapitala v zadnjem času glede na prej relativno dobri, pa na splošno z obsegom teh vlaganj ne moremo biti zadovoljni, še posebej če se primerjamo z nekaterimi drugimi državami na podobni ravni razvoja

⁹ S pojmom skupna vlaganja označujemo obliko »vlaganj sredstev tujih oseb v domače organizacije«, ki je bila do konca 1988. leta edina dovoljena oblika tujih vlaganj v Jugoslavijo. Tudi ta oblika je bila z novim zakonom izboljšana in je danes tisto, kar v svetu poznajo kot pogodbeno skupna vlaganja.

in s podobnimi značilnostmi. Očitno je, da gre v našem primeru za relativno veliko majhnih vlaganj. Le v približno 40% vseh tujih vlaganj lani in letos je tuja vloga presegla 50.000 DEM. Tendenco ustanavljanja majhnih mešanih in lastnih tujih podjetij v Jugoslaviji je še posebej izrazita v letu 1990, saj v kar 40% vseh primerov tuja vloga ni presegla 5000 DEM (za celo razdobje 1. 1. 1989–6. 4. 1990 ta delež znaša 33%), v 29% primerov pa celo ne 1000 DEM.

Veliko majhnih tujih vlaganj nikakor ne smemo ocenjevati negativno, saj je majhnih podjetij pri nas še vedno premalo. Taka podjetja prispevajo k dinamiki in fleksibilnosti gospodarske strukture, zlasti ker gre pri velikem številu za poslovanje na področju storitev.¹⁰ Poleg tega ne bi smeli podleči skušnjavi, da bi rezultate tujih naložb merili le po tujem kapitalu, ki ga z njimi pridobimo. Naš osnovni cilj v zvezi s tujimi vlaganji ne sme biti le priliv tujega kapitala, temveč verjetno bolj pridobiti sodobno tehnologijo, znanja upravljanja in marketinga, itd. Vidik priliva tuje akumulacije mora biti le eden od vidikov možnih razvojnih učinkov tujih vlaganj za naše gospodarstvo.

Ne glede na vse to pa zbuja skrb dejstvo, da nam je uspelo pritegniti zelo malo srednje velikih in velikih investicij tujega kapitala. Vlaganja s tujo vlogo nad 1 mio DEM pomenijo le 17% vseh tujih vlaganj v Jugoslavijo v preteklih 15 mesecih. V prvih mesecih leta 1990 je položaj še slabši. Osnovni razlog za majhno število večjih investicij so prav gotovo krize razmere, zaradi katerih se Jugoslavija v tujini opredeljuje kot zelo rizična država, politično in ekonomsko.¹¹ Drugi razlog je odsotnost sistematične dolgoročne in kontinuirane predstavitve tujih naložb in še posebej odsotnost sistematične »obdelave« konkretne potencialnih tujih investitorjev na področjih, ki so ključni za prestrukturiranje našega gospodarstva. Brez tega večjih/pomembnejših tujih vlaganj ni mogoče pričakovati, saj na trgu neposrednih tujih investicij povpraševanje daleč prekaša ponudbo.¹² Tu nam konkurirajo države, ki so politično in ekonomsko stabilne in ne kot Jugoslavija, ki jo v zadnjih nekaj letih bolj kot po čem drugem poznajo po stanju in policijskih (vojaških) intervencijah na Kosovu. S tem v zvezi bi bilo treba v tujini zgraditi imidž Slovenije, da bi v tujini spoznali, da ne ustreza tipični predstavi o Jugoslaviji.

Da sta politična in ekonomska nestabilnost ter odsotnost celovitega zaokroženega institucionalnega sistema za delovanje tujih investitorjev zelo pomemben omejitveni dejavnik, ponazarja tudi struktura tujih vlaganj po obliki podjetja oziroma vlaganja. Daleč največ je mešanih podjetij (69,6%), sledijo lastna tuja podjetja z 19,1% in nazadnje še stara oblika skupnih vlaganj z 11,3%. Situacija pa je bistveno drugačna po kriteriju vloženih tujih sredstev, saj tu največ odpade na skupna vlaganja (51,8%), ki jim sledijo mešana podjetja (42,4%).

Očitno je, da so tujci še vedno previdni, da se za lastna podjetja ne odločajo prehitro, če pa že, potem vlagajo zelo skromna sredstva. Mnogo raje delijo riziko z domačim partnerjem, še največ denarja pa vlagajo v domača podjetja (kategorija

¹⁰ Veliko teh majhnih tujih naložb bo prav gotovo pripeljalo do skušnjav, naj se določi višji znesek minimalno dovoljene tuje vloge. Sami smo proti temu, res pa je, da različne države postavljajo različne meje glede tega. Na primer, v Veliki Britaniji je za ustanovitev podjetja dovolj 50 funtov, nasprotno pa je v ZR Nemčiji ta znesek kar precejšen.

¹¹ Več o tem v enem naslednjih prispevkov, ker tema zasluži posebno analizo.

¹² Prevlada majhnih tujih vlaganj je tudi posledica čisto formalnih pravnih razlogov. Zakon o tujih vlaganjih namreč ne razlikuje med vpisanim in vplačanim kapitalom. Ves vpisani kapital je treba tudi takoj vplačati. Zato se partnerji odločajo, da v začetku vpišejo čim manjši kapital, saj po potrebi lahko dodatno vlagajo tudi kasneje. Tu je tudi dejstvo, da je za večje naložbe enostavno potrebno več časa in od sprejetja novega zakona še enostavno ni preteklo dovolj časa.

»vlaganja sredstev v domače organizacije združenega dela«). Zakaj? Prvi razlog je gotovo, da še vedno ne zaupajo v vse nove oblike: ali bodo obstale, ali jih ne bodo Jugoslovani že spet hitro spremenili, kot se je to pogosto dogajalo v preteklosti. Drugi razlog je že uhojeno sodelovanje pri starih partnerjih v obliki skupnih vlaganj (stara oblika), kjer gre le za razširitev že vpeljane investicije oziroma tiste, ki je bila dogovorjena in razčlenjena že pred novim zakonom. Ne nazadnje gre pri verjetno ne majhnem delu skupnih vlaganj bolj za uvoz opreme in pri tem korišče-
nje carinskih olajšav kot pa za pravo skupno naložbo.

Kar se pravne oblike mešanih in lastnih tujih podjetij tiče, daleč prevladujejo družbe z omejeno odgovornostjo. Pri lastnih podjetjih postaja vse popularnejša tudi oblika vlaganj v privatno podjetje, ki ima oznako popolne odgovornosti, to je odgovornosti do višine vložnega kapitala. Zakaj? Prvič zato, ker pri tem ni treba vložiti niti 2000 din kot pri drugih oblikah in drugič zato, ker za to obliko ne obstajajo nikakršna pravila o organizaciji podjetja. Oznaka polne odgovornosti tako dejansko zavaja. Število delniških družb je zelo majhno: skupno je bilo v 15 mesecih ustanovljenih le 41. Vzporedno z dokončno uveljavitvijo novega sistema, z zaživetjem trga vrednostnih papirjev (kdo bo pa ustanavljal delniško družbo, če ne more trgovati z delnicami) se bo verjetno okreplil tudi pomen tujih vlaganj v obliki delniških družb.

Eden od ciljev novega zakona je bil pritegniti kapital naših zdomcev. Kakšni so rezultati v tem pogledu? Glede na število tujih vlaganj, v katerih se kot tuji investitor pojavlja jugoslovanski državljan s prebivališčem v tujini, je interes jugoslovanskih zdomcev za vlaganja v Jugoslavijo več kot očiten, saj kar tretjina tujih investicij v lastna in mešana podjetja v 1990. letu odpade nanje. Vendar pa je pri tem treba upoštevati, da gre v daleč največjem številu primerov za majhna vlaganja in da je vprašanje, če ta kapital ne bi prišel v državo tudi sicer v obliki prenosa denarja v Jugoslavijo in odprtja obrti. V tem primeru ne bi šlo za tuja, temveč za domača vlaganja. Očitno je, da patriotski razlogi/motivi tudi tukaj ne morejo odtehtati drugih negativnih dejavnikov, ki odbijajo tudi druge kategorije tujih investitorjev v Jugoslavijo. Še več, če se celo naši delavci v tujini še ne spuščajo v večje naložbe, kako lahko to pričakujemo od tujcev.

Druga tretjina tujih investitorjev so tuje fizične osebe. Tudi oni so in bodo investirali pretežno manjše vsote. Če torej želimo pridobiti velike tuje naložbe, morajo biti najpomembnejše aktivnosti naravnane na tuje pravne osebe, to je firme, saj predvsem od njih lahko pričakujemo večja vlaganja.

Po sprejetju novega zakona so se tuje naložbe še bolj kot v preteklosti osredotočale na najbolj razvite republike. To velja za število projektov tujih vlaganj in za vrednost vložnih tujih sredstev. Srbija (ožja), Slovenija in Hrvaška so v preteklih 15 mesecih skupaj absorbirale 83% celotnega števila tujih naložb (Srbija 29%, Slovenija in Hrvaška pa po 27%) in 67% vložnih tujih sredstev.

Argument, da je nezadostna aktivnost obveščanja in privabljanja tujih naložb predvsem krivec za skromnejše rezultate, dokazuje tudi regionalna struktura tujih investitorjev. Prevladujejo tisti iz Evrope oziroma še točneje iz tistih evropskih držav, s katerimi imamo najrazvitejše ekonomske odnose (predvsem ZR Nemčija, Italija, Avstrija). Največ tujih investitorjev po številu vlaganj in po vložnih tujih sredstvih torej prihaja iz držav, kjer tudi brez velikih promotivnih akcij lahko pritegnemo nekaj tujih investitorjev, ker so ti s svojimi siceršnjimi poslovnimi in drugimi stiki dovolj seznanjeni z razmerami v Jugoslaviji. Investitorji iz EGS in EFTA sestavljajo več kot 80% vseh tujih naložb po njihovem številu in po vložnih sredstvih. Med posameznimi državami so na prvem mestu ZR Nemčija z 217

naložbami, Italija s 189 in Avstrija s 167. Investitorjev iz oddaljenejših držav, kjer so potrebna večja in sistematična promocijska prizadevanja, kjer je stopnja obveščenosti o Jugoslaviji nižja ali pa prevladujejo le negativne informacije, očitno nismo sposobni pritegniti.

4. Sklep

Za poznavalce problematike neposrednih tujih vlaganj v Jugoslavijo so rezultati v skladu s pričakovanji, za tiste, ki mislijo, da samo mednarodno konkurenčen zakon rešuje celotno problematiko, pa pod pričakovanji. Glede na sredstva in trud, ki jih vlagamo v privabljanje tujih investorjev, lahko ocenimo, da so rezultati dobri. Ne bi namreč mogli trditi, da smo se sploh že lotili sistematičnega privabljanja tujih vlaganj, saj dlje od nekaj poslovnih konferenc in publiciranja prevodov zakonov skoraj še nismo prišli. Prvo moderno brošuro te vrste *Investing in Slovenia* je nedavno izdal Center za mednarodno sodelovanje in razvoj. Vendar je to šele prvi korak. Tudi od tega, kaj bomo v prihodnje storili za samo predstavitev Slovenije/Jugoslavije kot lokacije za neposredne tuje investicije, bodo odvisni prihodnji rezultati na tem področju. Tu pa so stvari res samo v naših rokah. Pri tem pa ne gre pozabiti, da je treba najprej nekaj vložiti, da bi potem nekaj »želi«. Samo čakanje brez vlaganj ne bo dalo rezultatov.

Ključnega pomena za nadaljnji razvoj tujih vlaganj pri nas je poleg vzpostavitve vseh elementov institucionalnega okvira za tuja vlaganja premagati ekonomsko in politično krizo, torej vzpostaviti pravno državo, uvesti demokracijo po vsej državi, odpraviti politične procese in podoben arzenal negativnih referenc, ki krožijo o Jugoslaviji po svetu v zadnjih letih, uvesti večstrankarski sistem po celi državi, dograditi ekonomski sistem v smeri tržne ekonomije itd. To so tisti splošni pogoji, ki bodo izboljšali investicijske razmere pri nas in privedli do pospešenega tujega investiranja.

Umetnost postindustrijske družbe

Živimo v obdobju čiste aktualnosti in mediatizirane površine, ki se členi, pravzaprav raste proti posamezniku. Ta živi tako, da sliši vsako sekundo posebej in v dnevu, ki je vsota njegovih lastnih (realnih) doživetij in niza medijskih slik in interpretacij, ki jih bo o njem prejel preko različnih medijev. Z naselitvijo v prestolnici na križišču časa (pojem Paula Virilija), udomačitvijo v kronopolitičnih paradigmah in transportnih vektorjih, s poslušanjem radijskih poročil različnih postaj vsake pol ure, z ogledom desetih različnih TV informativnih oddaj o posameznem dnevu, z branjem vsaj treh časopisov dnevno in po vrhu še z življenjem (simuliranjem in desimuliranjem življenja) bo morebiti sedanji, recimo mu kar postindustrijski posameznik v postmoderni dobi prišel na sled tistega, kar danes šteje.

Ta posameznik namreč živi v svetu (sistemu), ki se ne razlikuje več samo od okolja kot prve narave, temveč tudi od okolja kot druge narave (tiste industrijskih artefaktov) in morda že tretje narave (tradicionalnih informacijskih sistemov), katere osnovne enote so informacija, senzacija in računalniški program, njen kontekst pa trg informacij, idej, političnih projektov in medijskih slik. Na svoji poti skozi mikro prostore in čase se seveda srečuje tudi z umetnostjo, organizirano v družbenem samoreferencialnem sistemu (umetnosti), ki že od gibanj zgodovinske avantgarde v prvih desetletjih 20. stoletja dalje deluje kot avtopoetičen, torej se gradi in reproducira s pomočjo svojih lastnih predpostavk. Recimo, da se sedanji posameznik veliko ukvarja z umetnostjo oziroma se pogosto srečuje z deli in procesi njenega razširjenega pojma. »Zgodba« o njej pa sploh ni tako enostavna in samoumevna, pa četudi prav umetniški pojavi kažejo na simulacijski lesk njegovega sedanjega prebivanja. Skušajmo ji slediti, seveda le na nekaterih njenih zanimivejših postajah.

Neskončna nestrpnost do umetniške »relativnostne teorije«

19. julija 1937, dan po otvoritvi »prve velike nemške umetniške razstave«, slavnostne prireditve z 900 izbranimi deli blubo (Blut und Boden) slikarstva (pri zadnji fazi odbiranja 15.000 poslanih umetnin za to razstavo je sodeloval celo Adolf Hitler) so v Münchnu odprli sramotilno razstavo Entartete Kunst (Izrojena umetnost). Odprl jo je propagandni minister Joseph Goebbels, slavnostna govornika pa sta bila Hitler in Adolf Ziegler (od konca 1936. leta predsednik državne zbornice za likovne umetnosti). Na razstavi, ki je bila za mladino prepovedana, za odrasle pa je bil vstop prost, so razstavili 730 del 112 umetnikov. Njihove slike so

* Mag. Janez Strehovec, estetik, urednik za kulturo in znanost pri ČGP Delo.

bile zanikrno uokvirjene ali celo brez okvirov, ležale so celo po tleh in prostori so bili pomanjkljivo razsvetljeni.

Vodnik po razstavi, ki so ga prodajali po 50 pfeningov, je dela razvrščal v devet skupin, ki so jih opredeljevale posebne vsebinske definicije ali gesla. V prvo skupino so sodila dela »barbarstva pri predstavljanju«, v drugo »posmeh sleherni religiozni predstavi«, v tretjo »dokazi za politično ozadje umetniške iztirjenosti«, v četrto »politična tendenca v službi marksistične propagande«, v peto »moralna stran umetniške izrojenosti«, v šesto »uničenje zadnjih ostankov rasne zavesti«, v sedmo »idiot, kreten in paralizik«, v osmo »samo Judje« in v deveto »dovršeni nesmisel«. Razstavo so navzlic velikemu interesu zaprli 30. novembra istega leta in kasneje, z manjšimi spremembami pokazali tudi v drugih velikih nemških mestih. Čeprav je uradna politika tretjega rajha forsirala le Veliko nemško umetniško razstavo, ki so jo po 18. juliju 1937. leta pripravljali vsa naslednja leta do 1942., ni obisk na teh razstavah (največji, in sicer 840.000 obiskovalcev je bil prav zadnje leto) nikoli dosegel tistega na razstavi Entartete Kunst, ki jo je videlo več kot dva milijona ljudi.

In dela katerih umetnikov so bila tista, ki so kot magnet vabila stotisoče in nad katerimi je bilo tako rekoč zapovedano zgražanje in sramotenje? Pogled na seznam likovnih umetnikov, ki so prispevali svoje umetnine za to razstavo (mimogrede, prispevali so jih tako, da so bile te umetnine zakonsko izločene iz zbirk), nam pokaže vrsto velikih imen zgodovinske likovne avantgarde z začetka stoletja; kar omenimo jih nekaj: Ernst Barlach, Max Beckmann, Max Ernst, George Grosz, Vasilij Kandinski, Paul Klee, Oskar Kokoschka, Franz Marc, Emil Nolde in Kurt Schwitters.

Vprašanje, ki se tukaj nujno postavlja, je, zakaj so prav umetnine velikih avantgardističnih izmov (od dadaizma do kubizma in abstraktnega slikarstva) tako vznemirjale očete takratne nemške, k tisočletnemu gospostvu stremeče države? Zakaj so se tako nezaslišano pohujševali prav nad umetnostjo in se naravnost pustili motiti od nje, da so si tako rekoč morali vzeti čas za pripravo prav takšne razstave? Zakaj je bilo torej treba prepovedati določen model umetnosti in zoper njega agitirati za drugega?

Prvi odgovor na ta vprašanja je pravzaprav preprost. To nestrpno reakcijo na umetnostne izme lahko povežemo s teorijo in prakso literarnega nacionalsocializma kot gibanja kulturnih očetov populističnega in krepostnega nemštva, ki so že desetletja pred Hitlerjevo zgrabitvijo oblasti ob koncu januarja 1933. leta tako rekoč zahtevali nacionalsocialistično državo in ji utirali poti v takratni nemški družbeni zavesti. Mislimo tako na literarne buditelje kot so bili Langbehn, Vinnen, Avenarius in Alt kot tudi na duhovne očete rasne teorije (Gobineau, Chamberlain, Spengler, Dühring in Moeller van den Bruck). Ko so Alfred Rosenberg (pisec znamenitega, več kot 700 strani obsegajočega Mita 20. stoletja), Paul Schultze-Naumburg, Richard W. Darré in Joseph Goebbels v 30. letih sramotili »judovsko-boljševistično umetnost izmov«, jo povezovali z asfaltnim leglom vele-mestnega nenaravnega življenja in s propagando Sovjetske zveze kot nove Judeje, predvsem pa s kretenizmom in duševno boleznijo rodovno manj vrednih umetnikov, so pravzaprav le nadaljevali tiste tendence, ki jih je Julius Langbehn začrtal v že 1890. leta anonimno v Leibzigu natisnjem delu Rembrandt kot vzgojitelj.

Prisluhnimo za trenutek nekaj mislim iz tega dela: »Duh nemške vzgoje bo lahko šele takrat oživel, ko bo spet prevzel vase nemško kri.«¹

¹ Julius Langbehn, Rembrandt als Erzieher, Leipzig, 1922, str. 65, 277 in 317.

Langbehn je tudi eksplicitno povezoval umetnost z rodovno krvno podlago in vojno ter videl vzroke za kulturni in politični propad nemškega omikanega meščanstva v pridobitvah industrializacije, v velemestnih množicah in razvoju napačne znanosti, pozitivistično usmerjene na »ugotavljanje dejstev«. Langbehnovi nasledniki v 20. in 30. letih so seveda že lahko identificirali sovražnika nemške umetnosti v judovski in boljševisistični kulturi in njunih vrhuncih: umetniških avantgardističnih izmih, ki so tako rekoč sočasno z oktobrsko revolucijo postavili pod vprašaj tradicionalno ustanovo umetnosti, njene cilje in kánone.

Toda umetnost izmov, ki so jo nacionalsocialistični kulturni ideologi tako zlahka povezovali z judovsko strategijo in boljševisizmom, je strahovito »motila« tudi boljševice same. Usoda avantgardističnih izmov v stalinski Sovjetski zvezi je bila zelo podobna nemški. »Komunistični svet« pa je izme preganjal še desetletja po Stalinovi smrti tudi v drugih socialističnih državah. Znane so težave z recepcijo Kafkovega dela v Vzhodni Evropi, vzhodnonemška polemika ob Hansa Eislerja libretu za opero o Faustu, nikakršne naklonjenosti do del umetniške avantgarde in neoavantgarde pa niso pokazali tudi slovenski kulturni politiki, ideologi in očetje slovenskega literarnega nacionalizma.

Spomnimo naj samo na znano, v Delu objavljeno izjavo-pamflet »Demokracija – da, razkroj – ne« in na še skozi vsa 70. leta živo zavzemanje skupine starejših kulturnikov udeležencev NOV (večinoma rekrutiranih v sosvet Delovih Književnih listov) za umetnost in literaturo za »človeka« in zoper nihilistično in nehumano prakso zahodnih meščanskih logov.

Nekaj vražjega očitno tiči na teh delih (v likovni umetnosti na primer Kleeja in Kandinskega, v literaturi Joycea in Kafke), da kulturni politiki kot skrbstveni organi družbene spodobnosti tako silovito reagirajo nanje, jih sramotijo in preganjajo.

Za ta dela je bistveno, da niso odsev naravnega, z newtonovsko fiziko izmerljivega in s čutno gotovostjo preverjenega sveta (kot je), temveč širijo perspektivno in ptolemejsko dane meje dejanskosti, torej tega, kar se kaže opazovalcu v vsakdanjem življenju. Niso odslikava dejanskosti, temveč produkcija dejanskosti sui generis in ustvarjajo nov pogled na dejanskost. Pojem resničnosti je postal z aspektom, kakršnega proizvajajo ta dela, obsežnejši in poglobljenjši. Podobno kot Einsteinova relativnostna teorija, Planckova kvantna teorija in novejša matematika (na primer Riemannov poseg v geometrijo) so tudi dela umetniške zgodovinske avantgarde silovito »napadla« optiko naravnega pogleda, normalne zaznave, opravljene iz vsakdanjega stališča, in jo minirala. Gre za zmagoslavje logike »ni tako, kot je videti (otipati, slišati), temveč je drugače«. Čuti so tukaj dejansko postali teoretiki.

Kako umetnost dviga veke za pogled v drugo?

Odgovor na to vprašanje daje estetika kot teorija, ki je skozi stoletja ugotavljala čutno in nazorno slikovnost umetniškega. Gre za misel, ki se vidi, sliši, včasih celo otipa. Če obstaja kak bog umetnosti, potem je to tisti čutne neposrednosti, popolne tostranosti, bog nevernih Tomažev torej, ki mora biti popolnoma dan v izkustvu. Za nekatere teoretike (recimo filozofa Schellinga) je ta sposobnost umetnosti, da prikaže ideal v čutnem izkustvu, da tako rekoč zna frankensteinovsko narediti celega umetelnega človeka – pravcati škandal za filozofijo. Ta priložnost in celo odlika umetnosti pa je hkrati vzrok za vrsto očitkov, groženj in zasmeh-

hovanj, ki jih doživlja skozi stoletja, pravzaprav z njimi plačuje to svojo nazorno posebnost. Vsakdanji ljudje in tudi njihovi oblastniki še vedno krepko stojijo v ptolemejsko zaznavnem svetu in razumljenem z newtonsko mehaniko. Da bi spoznali dosežke nove fizike, kemije, matematike, teorije kaosa in fraktalov, bi morali potrpežljivo prebirati učene teoretske knjige, kar pa običajno ne počno. Umetniška dela kot, če se seveda zelo približno izrazimo (in k tej temi se bomo še vrnili), »relativnostna teorija v čutni predstavi« pa so tako rekoč med njimi – vidna, otipljiva, provokativno nastavljena, zato se do njih tudi tako značilno opredeljujejo.

Ob koncu drugega tisočletja že brez čudenja?

V sedanosti ni ene umetnosti niti le dveh, recimo »zdrave« in avantgardistično »izrojene«, temveč je množica različnih umetniških usmeritev, ki jim komaj še najdemo kako skupno točko; veliko t. i. umetniških manifestacij, situacij in dogodkov le še pogojno sodi na področje umetnosti. V času očarljive spremenljivosti se je torej opazno spremenila tudi umetnost. Eden teoretikov usodnih sprememb umetniškega dela, torej avtor pogleda na razburljivo zgodovinskost umetnosti, je bil pred II. svetovno vojno delujoči Walter Benjamin, pisec eseja Umetniško delo v času tehniške reprodukcije. Spremenljivost umetniškega dela se je Benjaminu v tem, 1936. leta natisnjem delu pokazala kot izginjanje in celo zakrnitev avre kot tiste značilnosti tradicionalno razumljenega umetniškega dela, ki se kaže kot kontemplativni občutek enkratnosti in daljave, torej svojevrstne metafizične globine. S pojavom množic, spremembami čutne zaznave in tehnikami reprodukcij je postala relativirana in izpodbijana avtoritarnost avre, kulturna umetnina se je odvila iz svojega omota. Filozofske, striktno estetske kategorije je Benjamin obravnaval kot izrazito zgodovinske, torej spremenljive: »Enkratnost umetniškega dela je identična z njegovo vklopljenostjo v kontekst tradicije. Ta tradicija je zgolj nekaj povsem živega, nekaj skrajno spremenljivega. Antični kip Venere, na primer, se je pri Grkih nahajal v drugačnem tradicionalnem kontekstu, ki ga je napravil za predmet kulta, kot pa pri srednjeveških klerikih, ki so v njemu gledali nevarnega malika.«² In tako kot je bila umetnina v davnini spričo težišča na kulturni vrednosti prvenstveno instrument magije, postaja po Benjaminu v sedanosti spričo poudarka na razstavnih vrednostih »tvorba s povsem novimi funkcijami, med katerimi se izloča umetniška vrednost, ki se je zavedamo, kot tista, ki jo bomo kasneje spoznali le kot naključno.«³

Funkcionalne spremembe umetniškega dela? Jasno, pa tudi konceptualne, prostorske, časovne in materialne. Nič ni bolj negoto, kot je današnja usoda umetnosti, kjer lahko odgovore o posebnosti in funkcionalnosti umetniškega izrekamo le na podlagi konvencij konteksta, v katerega se vpisujejo posamezne umetnine.

V 1990. letu ni umetniško delo samo estetski predmet, temveč je še vedno tudi kulturni predmet (je posrednik vstopa v kulturni kontekst) in prav tako nosilec informacij, dokument politično tabuizirane resničnosti, blago z zgledno menjalno vrednostjo, zabavni predmet in mesto, ob katerem se razvije svojevrstna družbenost, celo s politično razsežnostjo.

² W. Benjamin, *Gesammelte Schriften* I. 2, Frankfurt am Main, 1974, str. 441.

³ Isto delo, str. 444.

Gre za dejstvo, ki ga je Hannes Böhringer opisal z besedami: »Umetnost je umetnost, ker se v družbenem sistemu umetnosti pojavlja kot umetnost.«⁴ Znotraj tавтоloške metafizike se danes torej generira obzorje razumevanja umetniških del, katerih množično nastajanje pa je naravnost osupljivo. Govorimo namreč lahko že o pravecatem razmahu kulturne industrije kot pomenljive panoge (tako s kulturnim trgom kot kulturnim turizmom) nacionalnih ekonomij in o že znatnem odstotku prebivalstva, ki svojo poklicno dejavnost povezuje z umetniškim sektorjem.

Vendar pa tudi logika konvencij in stoičnega pozitivizma v smislu »tako pač je« ne pojasni tistega zagonetnega na sedanjem življenju umetniških del, ki se je že Karlu Marxu v uvodu v Očrte kritike politične ekonomije postavilo kot vprašanje: »Ali je Ahil mogoč s smodnikom in svincem? Ali sploh Ilijada s tiskarnami in tiskarskimi stroji? Ali ni nujno, da petje in pripovedke in muze utihnejo ob tiskarski stiskalnici, ali torej ne izginejo nujni pogoji epske poezije?«⁵ Pri tem je Marx ugotavljal, da tudi tradicionalne umetnine (recimo antičnega sveta) še naprej veljajo za vzor, pravilo in žarčijo svojevrstni čar. Njihov nastanek je sicer povezal z nezrelimi družbenimi razmerami, v katerih so nastale, vendar pa današnje, tudi kar se da počezno in statistično ugotavljanje trendov umetnostnega trga pokaže, da tovrstna dela, oblikovana po klasicističnih zgledih in ožarčena z, recimo, postmoderno avro, obstajajo še danes; takšna dela pa še posebno funkcionirajo kot odlično, visoko cenjeno blago.

Umetniško delo je (v smislu teorije W. Benjamina) zgodovinska, vendar pa tudi (za družbe Zahodnega sveta) nadzgodovinska kategorija. Še vedno se oživljata ritual in misterij, ki sta naklonjena prav delanju (neo)klasicističnih umetnin. V njuno službo pa izrazito stopajo tudi različni tipi držav 20. stoletja, tako klasično totalitarnih iz prve polovice stoletja kot parlamentarno totalitarnih v sedanjosti. Omenili smo že primere kulturne politike Tretjega rajha, vendar pa tudi moderna evropska država ne investira v umetnost na pamet, temveč z namenom subtilne eksploatacije tega področja (v tem smislu pišemo o »parlamentarno totalitarni državi«). Kulturni sektor se pri tem opazuje celo skozi pglavitni interes notranje politike – namreč na podlagi policijskega ohranjanja statusa quo v smislu, da so kulturne ustanove tukaj za to, da zadržijo na dovoljenem in nadzorovanem mestu potencialno subverzivnega posameznika, ki bi sicer lahko kulturno središče in dejavnost v njem zamenjal za »cesto« subverzivnih akcij in nenadzorovanega delovanja sploh.

Zdrave umetnine kot mize in žlice

Navzlic divjemu ritmu sprememb v sedanji postmoderni in postindustrijski družbi država torej ohranja ritualni kontekst, ki še vedno generira in sprejema prav tradicionalno delana umetniška dela. Na teh delih se nedvomno pojavlja paradoks, da očarajo tudi v sedanjem času. To so dela, ki nedvomno sodijo pod pojem »zdrave umetnosti«, torej tiste, ki zgledno funkcionira v okrožju nacionalnih umetnostnih pedagogik in rabi utrjevanju spodobnosti. Gre za umetnine, na katere meri tudi Josipa Vidmarja definicija umetnosti kot »kristalizacije življenja«

⁴ H. Böhringer, *Begriffsfelder/Von der Philosophie zur Kunst*, Berlin, 1985, str. 112.

⁵ Marx-Engels, *Izbrana dela*, Ljubljana, 1968, str. 45.

in katerih percepcija se zdi povsem naravna tudi sedanjemu množičnemu okusu. Njihov samoumeven obstoj je videti celo kot kak posmeh in ironija do vseh tistih sprememb sedanjega časa, ki jih je za področje umetnosti tako daljnovidno opisal Walter Benjamin. Razumljivo je, da obstajajo razredi skrajno historiziranih umetniških del, ki izhajajo iz dejstva množične družbe, tehnološke moderne in postindustrijske postmoderne, torej se vpisujejo v usmeritve, ki jih anticipira Walterja Benjaminova analiza, toda ob njih še vedno vztrajajo tradicionalna dela, ki jim tukaj za trenutek namenimo pozornost z nekaj vprašanji.

Zakaj se (neo)klasicistične umetnine dopadejo levi in desnici, sedanjim ljudem in fašistom, stalinistom in otrokom? Zakaj so se ta dela tako prijela in udomačila, da vzbujajo tolikšne ponovitve in implicirajo ustanovo umetnosti? Zakaj so prav ob njih kulturni politiki totalitarnih držav oblikovali normo, glede na katero so kot bolno in izrojeno presojali umetnost, ki se je oblikovala kot drugo teh del ali celo kot napad na njihovo logiko? Zakaj je o umetniških delih iz druge, recimo kar avantgardistične izrojene tradicije, zapisal T. W. Adorno: »Edina dela, ki štejejo, niso nobena dela več«.

In naši odgovori: Neoklasicistična umetniška dela bodisi kot pesem, simfonija, gledališka tragedija ali uokvirjena slika so dovršena dela v smislu kristalizacije, torej zgoščenosti, zaključenosti, homogenizacije in razvidnosti. Videti je, kot bi bila dela narave same, kar so tudi že ugotavljale tradicionalne estetike. Na njih ni kaj vzeti ali dodati, morebitno jemanje ali dodajanje bi uničilo uravnoteženo strukturo in morebiti privedlo do novega dela. Za te umetnine je tudi značilno, da tako rekoč ponavljajo strukturo realne biti, torej vse njene plasti na ravni simbolnega. Njihovo sprejemanje nam odkrije očarljivo globino kot sklad notranjih plasti, ki so čvrsto »zidane« do ideje dela. V 1953. leta izšli Estetiki je Nicolai Hartmann ugotavljal pri likovni umetnosti šest plasti in pri pesniški kar sedem plasti takšne, recimo kar pravilne umetnine – norme. Na Rembrandtovem portretu starčeve glave je ugotavljal najprej realno plast (ospredje) z barvnimi lisami na platnu, ki so nanese v dvodimenzionalnem prostoru. Vendar pa takšno neoklasicistično umetniško delo ne »diha« samo površine, temveč je strukturirano tako, da so površinski učinki samo ključ, ki vodi k nadaljnim irealnim ali globinskim plastem dela, k ozadju, ki se členi na nadaljnje plasti: a) tridimenzionalno prostornost s svetlobo in obliko prikazane osebe in dela okolice, b) gibanje in živo telesnost, c) duševnost prikazane osebe z njenimi boji in usodnostjo, č) človekovo individualno idejo in d) idejo splošne človečnosti.

Zaključenost, homogenost in pravilnost (red, oblika, simetrija, harmonija) takšnih del je nedvomno očarljiva in ljudje so se očitno zelo navadili na prav takšna dela. Videti je, kot da njihova življenjskost, zidana na simbolni ravni fikcije, vsakdanje in naravno sovпада z ritmom življenja, običajnimi pričakovanji in potrebami. Na posameznikovo zavest torej učinkuje ugodno in zadovoljuje njegova pričakovanja, ki izhajajo iz antropoloških potreb po srečevanju z dovršenimi predmeti. Kaj mislimo s to zadnjo sintagmo?

Preprosto na dejstvo, ki ga lahko metaforično rečeno ponazorimo z naslednjo tezo. Kot obstajajo v posameznikovi vsakdanji resničnosti t. i. srednje veliki predmeti in naprave kot so stoli, mize, postelje, žlice in noži, ki so namenjeni njegovi orientaciji in uporabnosti v vsakdanjem življenju in komuniciranju (tudi osnovni prostorski orientaciji), pri tem pa je značilno, da te naprave in predmete lahko v različnih okoljih stiliziramo in estetiziramo različno, vendar to ne sme otežiti njihove osnovne funkcije.

Umetnost torej preživlja, v določenem pogledu je videti celo kot neizogibna, toda ali bo preživela? Jean Francois Lyotard, eden poglavitnih teoretikov filozofske govornice o postmoderni, je v svojem zadnjem delu *Nehumano* (*L'inhumain*) opozoril na tisto grožnjo etnokulturam, ki jo prinašajo tehnologije množičnih medijev, še posebno računalniške. Za trenutek prisluhnimo njegovi nedvosmiselni ugotovitvi: »Naša postmoderna doba, ki je, preprosto rečeno komunikacijska, medtem ko je bila moderna imperialistična, skuša podvreči etnokulture svojemu univerzalnemu spominu (banke podatkov), ki ga jaz imenujem velika monada. Poskuša jih pretvoriti v informacijske objekte, razvrednotiti v nekaj, kar ne zasluži, da bi bilo spoznano in prepoznano. To dejstvo je odločilno, saj nam daje vedeti, da sodobne tehnične znanosti nimajo geografskega izvora, niso etnokulturalne. Njihova edina usmeritev je konstituiranje univerzalnega, deteritorializiranega arhiva, ki ne funkcioniira s pomočjo človeških, temveč elektronskih možganov.«⁶

Tisto, kar je bistveno v tem stališču, je misel o deteritorizaciji informacijskega predmeta kot v tem času verjetno najbolj vsakdanjega objekta in o elektronskem mediju kot njegovem gibal. In prav to je tukaj najbolj usodno, namreč usodno za posameznika in, smemo reči, njegovo domovanje. Predmeti, ki danes štejejo in h katerim težijo manifestacije različnih izvorov, namreč niso več »ozemljeni«, niso več usodno povezani s koreninami našega planeta, temveč črpajo moč in gibanje od elektronov in fotonov, od dveh – po Lyotardovih besedah – ubornih telesc, ki se nahajata širom po vesolju in ki lahko poljubno prenašata človeška sporočila. Njihov spomin je deteritoriziran v vesolju, kar pomeni, da bi se lahko celo ognil eksploziji sonca in se izselil z našega planeta in celo zapustil osončje. Tisto izkustvo človeštva, ki je povezano s fotonskimi in elektronskimi nosilci torej lahko preživi katastrofe, entropijo, se odseli nekam daleč. Toda, ali je to prednost ali pa pekel nehumanega, ki ga danes posebljajo tudi raziskave v genetskem inženiringu? Je velika monada elektronskih možganov priložnost za posameznika ali pa gre za formalizacije in simbolizacije, ki se nahajajo onstran načela sreče?

Še vrsta drugih vprašanj se tukaj pojavlja, zato skušajmo najprej »stvar« natančneje opredeliti. Lyotard v omenjenem delu izraža dvom in strah nad temi procesi, za katere je, in prav na to moramo tukaj opozoriti, značilno izhajanje iz agonije realnega, iz sesutja časa in ozemlja, torej umestitev onstran tistega, čemur bi lahko rekli ozemljenje in kar sovпада s posameznikovimi čutnimi zaznavami in z njimi povezano gotovostjo. Naprava za takšna spreminjanja, pravzaprav prevajanja v simbolni jezik, ki ni preverljiv glede na čutno zaznavo razsežnosti prostora in časa, je računalnik s svojimi procesi digitalizacije kot razreševanja procesov in reči na številčno kodo.

Kakšna je posebnost teh postopkov, mišljena seveda glede na veliko elektronsko monado? Postopki računalnika so obdelave, pri katerih ne gre za optične, akustične ali semantične zakonitosti predmeta, temveč se z njimi stroj ukvarja formalno. Revolucija digitalnega povzroči izginjanje odpornega, zemlje, »teže sveta« s svojimi pravili, kajti digitalizacija abstrahira od čutnega bogastva predmeta, njegove »zemlje« in identitete. Predmet ali lastnost predmeta, ki sta prešla računalniške obdelave, sta le še surova masa, formalizirano testo, ki je popolnoma prepustljivo za različne manipulacije. Predmeti se z računalniškimi procesi, podobno kot pri glasbenem videu, spremenijo v plavajoče znake, ki sledijo kaki

⁶ Od nehumanega k sublimnemu (pogovor z J. F. Lyotardom), Tribuna, Ljubljana, št. 8, 1989, str. 11.

novi zakonitosti, recimo kar programu, ki se razlikuje od zakonitosti, ki določa njihov položaj v realnih življenjskih zvezah. Tu gre zato za nagle prehode, popolno razpoložljivost in neskončno lahko prehajanje vsega v vse; jabolka brez težav postajajo hruške, tudi lahko rečemo.

Takšna nonšalantna manipulativnost je seveda blizu umetniškimi postopkom, ki so dejanja, za katera je značilno, da so v mnogočem odrešena teže realnega. Zgodovina omenjene »izrojene« in bolne umetnosti avantgard je zgodovina poskusov, da bi umetnikom uspelo kar se da divje oddaljevanje od resničnosti in njenih bremen nujnosti in zakonitosti. Strokovno se reče tem potem abstrakcija in hermetizem, gre pa zato, da se oblikujejo podobe, ki ne temeljijo na analogijah med modelom in sliko. Delati izdelke, ki so produkt kar se da divje domišljije in so kot kak kentaver, okrogli kvadrat in leseno železo skregani z načelom velike verjetnosti, je bil moto te usmeritve. Teoretiki umetnosti pa so te poskuse in tudi že dosežke mislili kot prehod od načela mimezis k načelu poezis, od posnemanja k domišljijem ustvarjanju.

Tovrstne usmeritve sodobne(jše) umetnosti pa lahko povežemo tudi s tisto resnico sedanjega družbenega položaja umetnosti, ki se kaže kot soobstoje v svetu znanosti in novih tehnologij, ki so prevzele veliko (informacijskih, prikazovalnih in zabavnih) funkcij, ki jih je v preteklosti značilno oblikovala (ali kar pričarala) samo umetnost. Predmeti, ki jih »prinašajo« računalniške obdelave in predvsem grafično oblikovanje (recimo v digitalni grafiki in videu) so zato že zelo zgodaj začele zanimati sedanje umetnike. V številnih oblikah že desetletje vstopa računalnik v umetnost, bodisi kot pomožna naprava pri računanju in programiranju scene (na primer njene osvetlitve in zvočne slike), pri filmskih snemanjih in predvsem kot glavno ustvarjalno sredstvo. V svetu je že več specializiranih prireditev in festivalov (najbližji festival Ljubljani je Ars electronica v gornjeavstrijskem Linzu), kjer se umetniki in teoretiki srečujejo prav ob računalniško generiranih delih, med katerimi so se kot vodilna že izkristalizirala tri področja: računalniška glasba, grafika in animacija.

Ker bomo o teh delih posebej spregovorili kasneje, se tukaj vrnimo k Lyotardovi skici nehumane »velike monade«. Prav gotovo sodijo k temu simbolnemu kolosu tudi računalniško delana dela, pri katerih se umetniška domišljija razrešuje v programiranju številčne matrice. In če sprejmemo Lyotardovo vizijo o negativni entropiji, ki spremlja njen obstoj, potem lahko rečemo, da so računalniške umetne tiste, ki imajo sposobnost, da uidejo morebitnim zemeljskim katastrofam in da kot odlični dokumenti človeške domišljije in ustvarjalnosti preidejo v neko novo, z logiko zdajšnjega sveta sprto življenje. Toda ali so takšna dela res značilna za ustvarjalnost ljudi našega planeta?

Lyotard nedvomno piše, da so postopki informatike siromašenje bogastva etnokultur. Tudi francoski teoretik simulacije in agonije realnosti Jean Baudrillard v svoji razpravi Svet videa in fraktalni subjekt izraža bojazen, da bo t. i. virtualni človek, obdan s protezami, kot so računalnik, video, walkman, kamera in fotoaparati, ki že vodi ljubezen preko zaslona in se pogovarja preko telekonferenc, nekega dne izgubil mišljenje in si moral pomagati s protezo v obliki umetne inteligence. Podobno kot so očala in kontaktne leče nekega dne postale s telesom integrirane proste generacije, ki je izgubila vid. Ob ekspanziji računalnikov in umetne inteligence Baudrillard tudi odkriva le še eno razliko, ki loči človeka od najbolj inteligentnega stroja, in ta je užitek, sla v funkcioniranju. Za človeško veselje in uživanje (zaenkrat) še ni strojnih nadomestkov in morebiti je na tem področju tekma strojev z ljudmi za zmerom izgubljen za stroje. Stroj je iznašel človek in ne

obratno, on tudi še vedno lahko transcendirata, medtem ko tukaj pisec teh besed Baudrillardu ne verjame, stroji ne morejo preseči tega, kar so.

S pesimistično optiko Lyotarda in Baudrillarda pa se ne bi strinjal tudi avstrijski poliumetnik in teoretik sedanje umetnosti Peter Weibel. Za njegove poglede ja značilno, da novoveški zgodovinski razvoj opazuje v bistveni povezavi s tehnološkimi dosežki, ki očitno povzročajo velike družbene spremembe. Ko je z razvojem težke artilerije topovska granata preletela obzidje fevdalne trdnjave – srednjeveške državnice, so obzidja izgubila svoj smisel in na utrjevanju temelječa mesta so razpadla. Nastala je nova državna oblika – t. i. nacionalna država, ki pa ji je zopet zadala smrtni udarec tehnika, in sicer v obliki telekomunikacijskega satelita. Slednji je skupaj z ekstremno telematično tehnologijo porušil stare, tradicionalne meje ozemlja in s tem tudi na njih temelječe politične oblike, recimo kar geopolitiko. Investiranje in discipliniranje telesa in utrjevanje ozemlja na star pešadijski in artilerijski način, ki ga še vedno izvajajo armade na različnih koncih sveta, je spričo te nove, recimo kar orbitalne telekomunikacijske razsežnosti postalo že povsem preživeto. Z novo elektronsko in telematično epoko je prišlo do novega, veliko obsežnejšega »teritorija«, in sicer postindustrijskega, imaterialnega in elektronskega.

Ali je to novo, daleč preko čutne zaznave naravnega ozemlja razprostrto prostanstvo, vezano, kot bi rekel Lyotard, na uborna telesca fotonov in elektronov, priložnost za posameznika in nova razsežnost njegove svobode, ali pa gre za bolečo izgubo s čutno gotovostjo obvladanega ozemlja in neke, smemo reči, domače razvidnosti in naseljenosti? Peter Weibel (v razpravi *Ozemlje in tehnika*, 1988) se odloča za prvo alternativo, pritrdilno torej odgovarja na vprašanje, če je smiselna in emancipacijska tehnološka širitev ozemlja, še posebno tista s satelitskimi in računalniškimi tehnologijami. Matematično modeliranje sveta (recimo v računalništvu) se mu izkaže kot tendenca realnega samega, da seže preko samega sebe; v tem smislu tudi navaja misel teoretika Renéja Thoma »glas realnega se sliši šele v čutu simbola«, kar pomeni, da glasu realnega ne slišimo v realnem samem, temveč šele na simbolni ravni. V tej smeri pa delujejo sedanje deteritorizirane tehnologije, ki s postopki simbolizacije iznajdejo novo ozemlje in novo realno. Svoje razmišljanje je zato Peter Weibel končal z zanimivo in verjetno tudi dovolj sprejemljivo mislijo: »Računalnik kot simptom elektronske kulture je indikator in kaže, da koda narave, naravnega ozemlja ni identična s kodo univerzuma, s kodo človeka.«⁷

Divje umetnine v kronopolitičnem svetu

O usodi umetniškega dela razmišljamo danes, torej iz neke sedanjosti, ki že ima kronopolitično in medijsko obeležje; njene poglobitve razsežnosti so novo občutenje prostora in časa, prednost simulacije nad udejanjenjem, modela nad ozemljem, časa nad prostorom, hitrosti nad statiko. To je okolje prehoda iz materije k imaterialnosti in od trdih robov reči (na sebi) k instant, tekočim artikulacijam na – v primeru računalniške umetnosti – številčne matrice oprtih slik. V njem se metafizika umika fiziki, skrivna globina (tisto, kar naj bi bilo zadaj) razkošni površini, odrske uprizoritve ne posnemajo več življenja, temveč njegove maske same proizvajajo scenski spektakel sveta, v katerem sovpadata uprizoritev in real-

⁷ Philosophien der neuen Technologie, Berlin, 1989, str. 111.

nost. Kar stopa na sceno, se takoj vključi v prizor, v sliko. Slednje so pospešene z napravami in se sočasno prikazujejo na različnih monitorjih. Vse, kar je, se mora videti (slišati, tudi simulirano otipati). Današnji dan ni za posameznika le celota njegovih eksistencialnih »totalizacij«, temveč vsota realno doživetega in množice medijskih (slikovnih, zvočnih) slik, ki jih je sprejel ali pa tudi posnel na ta dan.

$d = d_r + d_m$. Kaj pomeni ta preprosta enačba? Z njo mislimo na dejstvo, da je kak dogodek (d) za sedanje ljudi šele takrat, če tisto, kar se je v resnici zgodilo (d_r) dobi še svojo medijsko potrditev (d_m), sliko ali zapis. Nekaj je bilo, če so o tem pisali, poročali ali prikazovali mediji, sicer smo negotovi, ujeti v manjšo ali večjo verjetnost (se je zgodilo, ali pa se ni). Množični mediji so v sedanjem okolju totalne inscenacije najbolj relevantna referenca. Vrsta dogodkov (recimo političnih, športnih in zabavnih) živi le z njihovo pomočjo. Svojevrstno se na njih nanašajo tudi dogodki svetovnega terorizma (nastavljanje bomb, ugrabitve letal). Ali bi sploh še kdo izvajal bombne atentate in ugrabljaj letala, če se o tem ne bi nenehno poročalo? Olimpiade pa bi brez radia, TV in časopisov postale le lokalna ali sindikalna prvenstva, krajevni mitingi torej. Tudi vrsta zabavnih dogodkov (po vzoru »live aid«) je danes že povsem programiranih na svetovni avditorij kot medijsko elektronsko vas.

Mediji so v času in razvijajo pravcato mikrofiziko časa, ki dematerializira prostor in ga obvladuje. V obdobju satelitev, torej globalne, orbitalne vseprisotnosti je čas postal poglavitna razsežnost prostora in hitrost kot moč njegovega obvladovanja je postala denar, kapital. Na ravni političnih pojavov (in tudi že transpolitičnih manifestacij moči) pa lahko govorimo že o kronopolitiki. Raziskovalec hitrostnih pojavov Paul Virilio je v knjigi Čista vojna zapisal: »Danes se nahajamo v kronopolitičnem prostoru. Geografija je mera prostora. Po drugi svetovni vojni se je geografija spremenila s transportnimi vektorji in nosilnimi raketami. Prišli smo do analize prostora, ki je vezana na čas-prostor. To je geografija časa, kar se v zemljepisu imenuje azimutalna projekcija. To ni več geografija meteorološkega dneva, temveč hitrostnega. Že danes lahko skozi okno letala opazujemo, kadar se ob določenem letnem času vračamo iz Los Angelesa ali New Yorka v Pariz, pri preletu polov vzhajajoče in zahajajoče sonce.«⁸

Vojna v kronopolitičnem prostoru je postala časovna vojna in nove prestolnice niso več prostorske, ne nahajajo se več na križiščih cest in ob sotočjih rek, temveč so na križiščih časa oziroma hitrosti. Avtentično mesto v kronopolitični paradigmi je, na primer, letališče. In kakšna je umetnost v tako spremenjenem svetu, umetnost danes torej?

Za umetnost je že od nekdaj znano, da je nekaj posebnega, recimo kar ekstra, da se bo bolj zveneče slišalo. Svojo moč in posebnost predvsem v času njene avtonomije, torej odkar se je oblikovala kot ustanova umetnosti (od 18. stoletja dalje, z izgubo svojih dvorskih in cerkvenih naročnikov in s prehodom na trg), črpa iz razlik do okolja in njegovih poglavitnih moči. Umetnost stopa pri tem v svojevrstno tekmo z znanostjo, politiko, trendi vsakdanjega življenja, filozofijo in religijo. Svojo posebnost si išče v tem, da je drugo teh dejavnosti oziroma področij. Predvsem v 20. stoletju kot času medijev in izmov (torej divjih, nenehno porajajočih se usmeritev, ki so, kot smo videli na začetku tega spisa, tako vznemirjale ideologe in kulturne politike tretjega rajha) pa se umetnost že v mnogočem nanaša sama nase; svojo moč črpa iz svojega lastnega razvoja, gradi si predpostavke svoje (razširjene) reprodukcije. Družbeni sistem umetnosti je avtopoetičen in

⁸ Paul Virilio, *Sylèvre Lotringer, Der reine Krieg*, Berlin 1984, s. 11.

samoreferencialen, lahko to dejstvo pojasnimo s tujkama. Ne obsega samo umetniških del, temveč tudi ustanove njenega hranjenja (muzeje, galerije, knjižnice), reprodukcije (šole), distribucije, trga in osmišljanja (teorije, kritiko).

Za umetnika, ki skuša danes izdelovati za ta čas značilno, recimo kar dobro umetnino, je pomembneje, da pozna današnje umetnostne trende, da se zgleduje po sočasnih in preteklih delih in se v posameznih primerih za nalašč odloča proti njim, kot pa da naivno gleda preko umetnostne ustanove, opazuje, recimo, oblake in se prepušča melanholičnemu sanjarjenju. Njegov cilj v svetu, v katerem druge dejavnosti lahko ustrežnejše od umetnosti producirajo resničnost, uporabnost, moralnost, svetost in družbenost, je predvsem zanimivo in inovativno delo, torej umetnina, kakršne še ni bilo, in jo je tudi zanimivo sprejemati. Ob zdravih, (neo)klasicističnih, tako rekoč večnih, glede na posameznikovo psihologijo arhetipskih delih, se zato producirajo tudi zanimiva, nenavadna dela.

Da je kako delo zanimivo, mora biti predvsem različno od drugih del, zato bo naše kratko predstavljanje nekaj trendovskih usmeritev nujno zajelo zelo različna dela, ki imajo skupno le to, da jih konstitutivne zavesti o umetnosti (teorije, kritike, zgodovine) uvrščajo v umetnost (recimo spričo estetiške, torej ne praktično-koristnostne razsežnosti). Umetnine, ki se zelo razlikujejo od tistega razreda del, ki jim pravimo (neo)klasicistične »zdrave« umetnine, so predvsem dela tehnološke umetnosti, od luminokinetičnih usmeritev do izrazito elektronskih del računalniške umetnosti. Tehniške naprave, vključene v pogon uporabne produkcije, so umetniki 20. stoletja izločili iz procesa, za katerega so programirane, in jih začeli obravnavati kot nosilce estetskih funkcij, čisto umetniških učinkov. Umetnik je, da bomo kar se da razvidni, odnesel televizor z njegovega običajnega mesta na regalu v dnevni sobi in ga, skupaj s še tremi monitorji vgradil v TV stopnice – video instalacijo, na kateri je začel predvajati svoj video program. Razumljivo je, da je k razmahu takšne umetniške uporabe televizije veliko pripomogel – zgodovinsko gledano – cenovno dostopni prenosni Sonyjev videorekorder iz sredine 60. let, kajti dobro je, če poteka na video instalaciji kot novi zvrsti likovne tehnološke umetnosti takšen program, ki je v kaki domiselni zvezi z izgledom umetniškega dela; v tem primeru, recimo s posnetki – sočasnimi ali z magnetoskopa – gibanja po stopnicah.

Govorimo na pamet o takšni umetnini? Sploh ne. Pravzaprav samo opisujemo že dejansko umetnino, in sicer videoskulpturo Shigeke Kubote Gola ženska hodi po stopnicah iz 1975/76. leta, ki je sestavljena iz lesenega ohišja štirih stopnic, v katerega so vgrajeni štirje monitorji, na katerih se vrtijo posnetki akta (posnete-ga iz različnih zornih kotov), ki sestopa po stopnicah.

Umetnine, ki jih spreminja in naseljuje gledalec

Poleg že posnetega programa pa lahko na monitorjih kot delih video instalacij poteka tudi sočasno sneman program, v katerega vstopa tudi gledalec. V igri je postopek closed circuit videa, ki sočasno prenaša dogajanje okrog video instalacije na monitor ali več monitorjev, prav tako pa lahko te posnetke tudi kombinira z že posnetimi, iz videorekorderja prihajajočimi sekvencami. Umetnik takšnih del je na primer Bucky Swartz iz ZDA, ki je obiskovalce lanskoletnega festivala Ars electronica zabaval z instalacijo Forfera (1988), ki jo sestavlja ogromno vreteno, podobno, da si lažje predstavljamo, tistemu, na katerega so naviti kabli iz Svetožareva, in opremljeno z vdelanim monitorjem, skrito kamero in vmesnimi elementi,

nujnimi za prenos v živo. Ta kolot se je nahajal v foyerju glavnega prizorišča v Brucknerjevemu domu, in obiskovalci predstav so ga veselo kotalili naokrog. Med vrtenjem je seveda snemala kamera in na zaslonu so lahko iz različne rotirajoče perspektive opazovali dogajanje naokrog, tudi same sebe, kadar jih je ujela kamera.

Ta umetnik pa je na 8. kasselski Documenti razstavil še zanimivejše in kompleksnejše delo Posredniške postaje, videoinstalacijo iz lesa vezanih plošč, ogledala, okularjev, dveh videokamer z videorekorderjema in osmih monitorjev. Gre za umetniško delo, ki sodi v razred interaktivnih umetnin (zanje se uveljavlja tudi termin kibernetični environmenti oziroma skulpture), za katerega je značilno, da je mesto gledalca (in njegovo gibanje) programirano v koncept umetnine. V temelju produkcije takšnih del se nahaja misel, da umetniškega dela ni, če ni sprejemnika, torej nekoga, ki ga bo gledal, poslušal ali bral. Umetnik interaktivnih del je torej »hvaležen« tistemu, ki se za to delo zanima, zato mu da priložnost, da se v njem vidi ali sliši, se torej še bolj zainteresira za delo in ga tudi soustvarja. V igri je vsekakor postopek, s katerim se relativira večno logiko umetnika-gospodarja in decentralizira njegov input.

Omenjene Posredniške postaje so zato zamišljene kot laboratorij za večplastno zaznavanje. Gledalec najprej vidi posamezne elemente skulpture, potem posnetke nastajanja tega dela, ujete na video traku. Sledi njegov pogled na v ogledalih ujete dele skulpture in dogajanja ob njej in končno na dogajanje v njenem središču; do njega pa pride, če je kak obiskovalec že stopil v njen prostor in se znašel v osi objektivna videokamere (to dela zato oživita poleg energetskih delov vsaj dva gledalca). Dogajanje v središču torej v živo snema kamera in ga prenaša na preostale, z magnetoskopskimi posnetki nezasedene monitorje.

Značilen primer za tovrstna dela so tudi glasbene kibernetične skulpture, grajena na načelu, da gibanje gledalca (ali plesalca) meče šibkejše ali močnejše sence na fotocelice, od teh sprememb pa je odvisna zvočna slika, ki jo proizvaja skulptura. Značilen umetnik tovrstnih umetnin je Peter Vogel, ena njegovih prvih pomembnejših umetnin pa je povezano prav z jugoslovanskim Zagrebom; v okviru glasbenega bienala 1977. leta je razstavil »Glasbeno kibernetični environment«. Gre za zvočne stebre s senzorji, ob katerih sta plesala plesalca baletne skupine Kasp, njuno gibanje pa je bilo odvisno od glasbe in slednja, obratno, od gibanja plesalcev. Gre za delo kot proces, pri katerem je ples odvisen od variabilne zvočne slike. Tematiki interaktivne umetnosti je bila novembra 1988. leta posvečena celo prireditve »Manifestacija za nestabilni medij« v nizozemskem s'Hertogenboschu, na kateri je domača umetniška skupina V2 razstavila Instalacijo za nestabilni medij kot ambient, v katerem se je začela sproščati energija v obliki različnih oscilacij, projekcij, hrupa in gibanja čim je v sicer nem in neosvetljen prostor stopil gledalec (vanj je stopil preko s senzorji opremljenega praga, ki je vodil iz t. i. ideološke sobe s tekstom manifesta te umetniške usmeritve). Med zanimivejšimi deli na tisti prireditvi naj omenimo še Jeffreyja Shawa delo Samoportret z Eifflovim stolpom, torej umetnino avtorja, ki trenutno razvija računalniško instalacijo na podlagi simulatorja letenja in po kateri se bo gledalec lahko »sprehajal« s pomočjo joysticka.

Pojdimo dalje. Kam? K novim primerom tehnoloških umetnin, predvsem k tistim, ki so ogromne, torej instalirane v velikem prostoru. Tu moramo vsekakor omeniti dela land art usmeritve, s katerimi je pred desetletjema v okolje tako drastično posegel umetnik Christo, avtor spektakularnih del Ovita obala (1970) in Zavesa čez dolino (1970–1972), čeprav Christove instalacije niso eminenten pri-

mer tehnološke umetnosti. Prvega je postavil v Avstraliji, njegovo jedro pa je umetnikov poseg v naravno okolje na kar se da silovit, domišljivo spodbujajoč način, konkretno z ovitjem ene milje obale v polivinil, ki ga je pričvrstil z vrvmi, ki jih je pri tej umetnini porabil kar 60 km. Med letoma 1970 in 1972 pa je Christo v coloradskem Rifle Gapu razpel čez sotesko med dvema 350 m oddaljenima gorama oranžno zaveso, težko štiri tone. Pri teh, nedvomno za pogled zanimivih delih, se je pojavil tudi problem logistike, vremenskih razmer in varstva naravnega okolja po demontaži takšne umetnine.

Umetnost in varstvo okolja? Tudi z ekološko razsežnostjo se ukvarjajo sedanji umetniki. Po nemškem neoavantgardistu Josephu Beuysu je na primer v tej usmeritvi sedaj dejaven teoretik elektronske umetnosti in tudi njen praktik Jürgen Claus, ki je 1984. leta v Cuxhavnu ob Severnem morju razstavil Sončne piramide, skulpture iz z argonom polnjenih svetlobnih teles, ki jih napaja sončna energija, dobljena iz Siemensovih kolektorjev. Claus je v tej zvezi razvil tudi pojem fotovoltaične umetnosti, delane z ekotehnologijami, ki trošijo samo električni tok iz sonca in silicijevega peska. Tovrstna dela pa so, to Claus večkrat ponavlja, samo pogojno umetniška. Sodijo pod pojem »tehnologije oblikovanja«, ki je v svojem jedru ekologizirana tehnologija, v kateri se srečujeta tehnika in narava tako, da se prva približa naravnim načelom oblikovanja.

Svojevrstni odnos do tehnike, ki je v umetnosti pač osvobojena svojih služnostnih funkcij, je pokazal tudi eden začetnikov t. i. kinetične umetnosti Jean Tinguely, ki je v 60. letih duhovito nadaljeval tradicijo Mana Raya, Gaboja, Duchampa, Tatlina in Moholy-Nagyja. Strojne elemente, vezane predvsem na procese newtonske mehanike, je vključil v ropotajoče, skrajno zapleteno strukturirane skulpture, ki so se vrtele na kar se da humoren in poetičen način. Njegov postopek je parodiranje tehnike in prikazovanje absurdnosti sedanjega, s tradicionalnim projektom moderne tehniciranega življenja. Najbolj značilna Tinguelyjeva dela so strojne skulpture, ki se razstavijo same, na primer »Študije za konec sveta« in »Homage New Yorku«. Slednjo je 17. marca 1960. leta postavil na vrtu newyorškega Muzeja moderne umetnosti in se je v presenetljivem spektaklu po 28 minutah razstavila sama. To umetnino-napravo, dolgo sedem in visoko devet metrov, je sicer sestavljalo 100 kolesc, 15 motorjev, klavir, kemične raztopine in še vrsta drugih (strojnih) elementov, avtohupe ipd.

Poleg kinetičnih del je evropska umetniška neoavantgarda 60. let sočasno z ameriškimi avantgardističnimi usmeritvami (pop-, op-, kinetic art) razvijala tudi umetnost svetlobnih teles (v ZDA je na primer razširjen neon art, umetnost svetlobnih neonskih cevi) in tovrstno optično umetnost tudi povezovala z gibanjem. Mislimo na dela t. i. luminokinetične umetnosti kot usmeritve, v kateri je Nicolas Schöffer, avtor Chronosa (1967/68) duhovito nasledil prvo pomembnejše delo te tradicije – Modulator svetlobe in prostora, ki ga je že 1930. leta oblikoval Moholy-Nagy.

Nadzorovana umetelnost umetniških oblik

Schöfferjev postopek pri delanju umetnin, ki so bliskale obarvano svetlobo in se gibale v nepričakovanih smereh, temelji na »odprtju« statičnega kipa: težišče se iz oblikovanja zaključene materije premakne k energiji in procesu. V svojih delih t. i. kronodinamike je skušal med seboj združiti prostor, gibanje in svetlobo kot konstitucijske elemente nove umetnosti, ki taktilno stimulira, torej se obrača tudi

k (o)tipu. Omenimo naj, da tovrstna dela, še posebno če so programirana tudi na gledalčevo aktivnost, torej so interaktivna, veliko prispevajo k demokratizaciji in aktivnosti umetniške recepcije (sprejemanja umetnin) in ostrijo čutno zaznavo, ki je še posebno bogato stimulirana pri t. i. mixed means umetninah kot kompleksnih, celostnih delih (gesamtkunstwerk).

Umetnost, povezana s tehniko in znanstvenim mišljenjem, dobiva nove spodbude tudi od razvoja tehnologij, znanosti in sodobnih komunikacijskih sredstev. Tudi je zanimiva predvsem holografija kot delanje tridimenzionalnih slik-iluzij, utemeljenih na laserskem optičnem pomnilniku, ki svojevrstno rekonstruira globino z laserskim žarkom presijanega predmeta. Prvi kakovostni laserski hologrami so šele 1963. leta uspeli ameriškim znanstvenikom Emmethu Leithu in Jurisu Upatnicksu. S holografijo, luminokinetično umetnostjo in laserskimi vizualizacijami je svetloba, ki je pri filmu in fotografiji samo sredstvo, postala sama povzdignjena v predmet slike. Holografski umetniki pri tem raziskujejo barve, ki jih ni ne v naravi ne v slikarstvu, in proizvajajo dela, ki merijo na simulacijo zanimivega videza – črnega izgleda predmeta.

Ena najpomembnejših usmeritev sedanje umetnosti, inspirirane z novimi tehnologijami, je tudi računalniška glasba, grafika in animacija. Prizadevanja po nadzorovanju vsakega elementa slike in po proizvajanju zvočnih in grafičnih oblik, ki so kar se da oddaljene od oblik vsakdanjega in naravnega sveta, je dobilo veliko spodbudo z računalniškimi tehnologijami, utemeljenimi na poljubni manipulativnosti z elementi numerične matrice. Tu gre za slike, katerih pogoj ni več naravna svetloba, za sintetično proizvedene zvoke in z digitalno kombinatoriko narejene like. Kipar in teoretik Edmond Couchot je jedro teh postopkov opisal z besedami: »Tehnika slikovne avtomatizacije se je radikalno spremenila s tem, ko je prešla od optičnega k numeričnemu, in hkrati so se spremenili tudi ustrezni načini predstavljanja sveta. Predstavitev resničnosti – ali njena substitucija z izrazom individualne domišljije – je nadomeščena s simulacijo resničnosti z matematičnimi modeli. (Avtomatična) digitalna slika dejansko ni več optična projekcija resničnosti na podlago za predstavljanje, temveč matrica iz števil, reduciranih na elektronske mikroimpulze. Iz te matrice ne nastane nikakršna bolj ali manj analogna reprodukcija resničnosti, temveč čudne in paradoksalne, popolnoma hibridne kreacije.« Znani umetniki na področju sedanje računalniške grafike in animacije (mimogrede, kakovost njihovih izdelkov je bistveno odvisna od kakovosti računalniške opreme, s katero proizvajajo svoja dela, številni med njimi so zato zaposleni v razvojnih oddelkih velikih družb, v univerzitetnih in filmskih inštitutih) so Woody Vasulka, Lary Cuba, Yoichiro Kawaguchi, Andy Kopra, David Sherwin, John Lasseter in Mario Canali.

Pri njihovih delih bi težko ugotavljali kak skupen estetski element, ki bi nakažoval možnost kake digitalne estetike, opazna so samo prizadevanja v dveh med seboj zelo različnih smereh; nekateri umetniki (recimo Andy Kopra) skušajo proizvesti kar se da divje umetelne oblike, torej bitnosti, kakršnih doslej nista proizvedla ne abstraktno slikarstvo ne risani film, na drugi strani pa se predvsem umetniki računalniške animacije trudijo proizvesti filme, ki očarajo s skrajnim verizmom in humorno ali drugače zabavno zgodbo (tak je na primer John Lasseter iz Kalifornije). V vsakem primeru pa so ti umetniki sintetičnih slik in sintetične svetlobe tudi sami očarani nad močjo računalniškega oblikovanja. V različnih razpravah o možnostih te umetnosti pa so razpravljalci na simpozijih (npr. v Linzu in Utrechtu) ugotavljali, da je pri produkciji računalniške umetnosti poleg zelo drage strojne opreme še ena omejitev; umetnik namreč uporablja programe, nare-

jene za neumetniško uporabo. Proizvajanje divje umetnih oblik, ki pa pogosto učinkujejo skrajno estetsko – so lepše in zanimivejše od, na primer, oblik tradicionalne (mehanske) grafike, pa je v zadnjih letih dobilo še eno spodbudo, ki tudi ni umetniškega izvora, in sicer Mandelbrotovo teorijo fraktalov.

Kaotična brezobličnost razkrije ornamentalni red

Podobno preprosta enačba kot je tista relativnostne teorije $E = mc^2$ je tudi izraz za Mandelbrotovo množico $x_n + 1 = x_n^2 + c$. Za kaj gre čim bolj preprosto povedano pri tem? Geometrijo fraktalov, ki raziskujejo svojevrstni red v kaotičnih oblikah, ja 1980. leta razvil matematik Benoit Mandelbrot (avtor 1982. izšle Fraktalne geometrije narave), ki se je kritično do zgodovine znanosti, v kateri deluje, vprašal: zakaj se geometrijo pogosto razume in opiše kot hladno in suhoparno? In njegov odgovor? Eden vzrokov za te upravičene očitke se nahaja v njeni nesposobnosti, da opiše oblike oblakov, gora, obalnih silhuet in dreves. Oblaki niso sfere, gore niso stožci, obalne črte niso krogi . . . narava je veliko bolj kompleksna in njen obstoj nas sili, da raziskujemo tiste oblike, ki jih je Euklid pustil ob strani kot brezoblične, da raziskujemo morfologijo amorfnega. Mandelbrot je pristopil k tej nalogi, k iskanju morebitnega reda v na videz kaotičnih pojavih in pri tem prišel do zanimivih ugotovitev. Fraktalni objekti temeljijo na samopodobnosti, kar pomeni, da svojega videza ne spremenijo, če se jih gleda pod zmogljivim mikroskopom. Njihovo jedro so »feedback« procesi, pri katerih se večkrat ponavlja isto operacijo, tako da output ene iteracije postane input za drugo. Edina zahteva pri tem je nelinearen odnos med inputom in outputom.

Mandelbrot je sicer nadaljeval tradicijo francoskih matematikov Gastona Julie in Pierra Fatoua, ki sta že pred njim raziskovala pojave podobnosti, vendar pa je umetniška razsežnost teh teorij postala relevantna šele z razvojem računalniško grafike. Ukvarjanje z Mandelbrotovo vrsto in »setom Julia« v računalniški grafiki je namreč odkrilo možnost izdelave izredno lepih fraktalskih oblik, temelječih na iteraciji procesa $x \rightarrow x^2 + c$ in na domiselnem izboru in kompoziciji barv, ki imata pri tem podobno vlogo kot orkestracija pri glasbenem delu. Če v enačbi za Mandelbrotovo vrsto začnemo z x_0 na kvadrat in dodamo c , pridemo do x_1 in to ponavljamo do $x_2, x_3 \dots$ se nam razkrije očarljiva estetska oblika. S tem sta se v svojem bremenskem laboratoriju za računalniško grafiko ukvarjala nemški matematik Heinz-Otto Peitgen in nemški fizik Peter H. Richter in svoja dela, večinoma nastala 1984. leta, že razstavljala v Evropi in ZDA in objavila v monografiji. Gre za nekaj podobnega, kot bi se zgodilo, če bi že nekaj let po nastanku Planckove kvantne fizike začeli izrecno na njenih premisah oblikovati novo umetniško usmeritev.

Te grafike fraktalov lahko opazujemo z dveh aspektov: so izraz individualnega ustvarjalnega akta in so hkrati avtentični in strogi matematični eksperimenti, vezani na raziskave kompleksnih dinamičnih sistemov. Vsekakor pa izražajo skupno točko znanosti in umetnosti kot komplementarnih poti za analitične oziroma intuitivne izkušnje (naravnega) sveta.

Poleg intuitivne in analitične usmeritve pa se v sedanji znanosti uveljavlja še ena, recimo kar tretja pot, namreč znanost kot sinteza, kot produkcija modelov in umetnega življenja. Od 14. do 19. oktobra 1989 je graški festival avantgardne umetnosti Štajerska jesen pripravil simpozij na temo Kaos in red, na katerem so znanstveniki-umetniki-estetiki obravnavali pojem kaosa, katastrof in reda v umet-

nosti in življenju in se pri tem ukvarjali tudi s problemi umetnega življenja. Vrhunska teorija pa je tako rekoč na istem prizorišču, v 12. dvorani graškega sejma generirala tudi neobičajno razstavo »virtualne arhitekture«, ki jo je postavil »poliumetnik« Peter Weibel. Gre za postavitev, ki temelji na ideji nelinearnih kompleksnih sistemov (Christopher G. Langton), kar pomeni, da gre za sistem, katerega učinek celote je več kot zgolj vsota delov; bistvena je interakcija med deli in obravnava opazovalca (sistema) kot virtualnega dela sistema, ki vanj vstopa kaotično, naključno. V igri je bila zato razstava videoinstalacij in interaktivnih mixed means ambientov, ki prikazujejo tudi posnetke fraktalov in ponazarjajo v čutno fascinantnih oblikah dosežke sodobnejših znanstvenih teorij kaosa in katastrof. Znanost in umetnost torej z roko v roki.

Ali ni v tej novi zvezi nevarnost predvsem za znanost, da se bo tudi ona okužila z virusom krize, ki že vse 20. stoletje razsaja po umetnosti? Nevarnost v smislu, ali bo znanost znala, kar brez problemov zmore že 90 let umetnost v svojem avtopoetičnem družbenem sistemu-pogonu? Mislimo na tisto lastnost družbenega sistema umetnosti, da brezrizično proizvaja novo (Hannes Bohringer), ga fetišizira kot najvišjo vrednoto, uprizaraja pravcati marketing novega in z njim povezanih ritualov. Tu ni presenečenja, temveč blago-presenečenje, ni krize, temveč trg kriznih projektov, ni šokantno novega, temveč novo kot gibalno razvoja.

Že zelo daleč je prišla umetnost, predvsem v procesu skrajne estetizacije. Šport, ki ga prav tako kot umetnost stimulira industrija zabave s svojim trgom, se še vedno igra z rezultati in čisto merljivimi smotri, medtem ko se umetnost še vedno vrti v pogonu čiste, neizmerljive fascinantnosti, ki prijetno učinkuje na čute in domišljijo. Zanimiva, eksperimentalna, kot prijeten trg novega je in kot taka tudi eden izmed kazalcev kakovosti življenja v postindustrijski družbi.

ILJA SCHOLTEN (ur.)

Politična stabilnost in neokorporativizem

Korporativistična integracija in družbene cepitve v zahodni Evropi
(Political Stability and Neo-Corporatism. Corporatist Integration and Societal Cleavages in Western Europe. Sage Publications, London, Beverly Hills, Newbury Park, New Delhi, 1987)

Številni avtorji (npr. Lehmbruch, 1979; Scholten, 1987) ugotavljajo, da v državah, kjer je bil uspešen model konsociativne demokracije, Belgija, Nizozemska, Švica, Avstrija, uspešno deluje tudi neokorporativistični model odločanja. Ta trditev je predmet obravnave prvega dela knjige, v katerem najprej I. Scholten v predgovoru predstavlja razmerje med obema modeloma.

Problematika konsociativizma so relacije med subkulturami, ki se lahko intenzivno sovražijo med seboj, so skoraj popolnoma segregirane in avtonomno organizirane, imajo svojo ideologijo, na državno raven prenašajo interese preko svoje stranke in imajo majhno in tesno povezano elito.

Problematika korporativizma pa se osredotoča na relacije med elitami takšnih interesnih združenj, kot so sindikati in organizacije delodajalcev, ki se pogajajo na državni ravni v ideološko šibko razvitem okviru. Ta okvir pa je kljub temu vrsta predvidljivih operativnih načel: omejeno število, obveznost, posameznost, netekmovalnost, hierarhična ureditev, funkcionalna diferenciranost, pripoznanost s strani države, monopol pri predstavljanju in nadzor vodstva nad selekcijo in artikulacijo interesov.

Konsociativizem in neokorporativizem sta postala zelo hitro moda v mednarodni literaturi, ko sta Lijphart (1968; 1969) in Schmitter (1974) objavila temeljne tekste.

Lijpharta je inspiriral primer Nizozemske, Schmitter pa primer Portugalske.

Skupne točke neokorporativizma in konsociativnega modela so po Scholtenu naslednje:

1. Oba modela analize sta reakcija na pluralizem kot analitičen in normativni koncept. Tvorita t.i. »postpluralistično paradigmo politične analize.« Pluralisti ugotavljajo, da je neokorporativizem samo »restriktivni pluralizem« (Almond, 1983 v Scholten, 1987:25), Lijphartov popravek pluralistične teorije pa bolj upoštevajo.

2. Oba modela se ukvarjata s popravki liberalnodemokratskega modela parlamentarnega in/ali večinskega odločanja. Nekateri skandinavski avtorji govorijo o novem postindividualističnem demokratičnem vzorcu (Olsen, 1983 v Scholten, 1987:26).

3. Ključni vidik obeh miselnih tokov je v tem, da so rezultati politike funkcija tako boja interesov, ki med sabo tekmujejo, da bi prevladali, kot glasov volilcev. V obeh primerih je to v nasprotju z večinskim načelom.

4. Obe teoriji poudarjata, da morajo imeti interesne skupine veliko večjo stopnjo kohezije in inkluzivnosti, kot so vsipluralisti kdajkoli predstavljali ali si želeli. Sodelujoče skupine morajo zagotoviti močno institucionalizacijo agregiranih interesov.

5. Avtorji se zavzemajo za ali proti večji stopnji notranje samoorganizacije in samoregulacije skupin. V obeh usmeritvah je prisotna razprava o zaželenosti večje ali manjše stopnje avtonomije posameznih združenj.

6. V obeh primerih so sodelujoče skupine del države. Konsociativna teorija ni teorija države, medtem ko neokorporativizem razvija tudi teorijo države. Če bi bila država močna ali šibka, bi korporativizem ne, obstajal: v prvem primeru ne zato, ker ga ne bi potrebovala, v drugem pa zato, ker ne bi deloval.

7. Ključni element obeh teorij je zmožnost elit, da zagotovijo so pogajalcem popolno podvrženost svojega tabora skup-

nim dogovorom, kar zahteva veliko stopnjo centralizacije in razvite mehanizme za discipliniranje pristašev.

8. Obe teoriji poudarjata potrebo po obstoju mreže na vrhu. Pri tem korporativisti govorijo predvsem o neformalni naravi interakcijske mreže, konsociativisti pa poudarjajo formalne strukture.

9. Konsociativisti »dejansko opisujejo enega od aspektov korporativizma in večstrankarskega sistema...« (Scholten, 1987:27). To dejstvo so spregledali, zato ker so bile tudi štiri male države del mednarodnega tržnega sistema. Pred vstopom socialdemokratov v vlado je bil business neposredno predstavljan v kabinetu, konfesionalci pa so morali skrbeti za svoje heterogene privržence. Po drugi svetovni vojni je socialdemokracija sprejela dani mednarodni sistem, sindikati pa so bili kmalu onemogočeni in lahko se je nadaljevala kapitalistična ekonomska logika.

Konsociativizmu gre za usklajevanje elementov strankarskega sistema ali parlamentarnih in vladnih procesov, novi korporativistični model pa se osredotoča na interesne organizacije in na medasociacijski sistem pa tudi na njegovo soodvisnost od parlamentarizma, strankarskega sistema in države.

Na prvem mestu je razprava B. Marina o konsociativizmu in neokorporativizmu v Avstriji. Da bi se izognil formalnemu konceptu neokorporativizma in prizvoka korporativizma, je Marin za primer Avstrije vpeljal pojem asociacionalizma in tehnokorporativizma. Asociacionalizem je »specifično, celotno politično oblikovanje organiziranega (mešano) kapitalizma, ki je kompatibilen s samo omejeno raznolikostjo političnih sistemov, označujejo pa ga vrsta visoko neverjetnih strukturnih konfiguracij, med katerimi je ključnega pomena primat funkcionalnih interesnih asociacij nad političnimi strankami, korporativističnega posredovanja nad parlamentarizmom in to je njihova vodilna, hegemonika vloga« (Marin, 1987:63). Avstrijska varianta asociacionalizma pa je tehnokorporativizem.

Parri se ukvarja s Švico. Najprej predstavlja zgodovino uvajanja korporativističnega odločanja v tej državi. Švicarski politični sistem ima po njegovem mnenju tri bistvene značilnosti: neokorporativizem, konkordanco in neposredno demokracijo. Jedro neokorporativističnega sistema Švice tvorijo

vlada, dva pomembna administrativna urada, ekonomska in agrikulturna vrhovna združenja, glavna sindikalna konfederacija in velike nacionalne stranke. Ti subjekti se med seboj dogovarjajo in sodelujejo v procesu odločanja. V primerjavi s Švedsko in Avstrijo je švicarski sistem bolj neformalen, nacionalne centralizirane institucije pa imajo manjšo vlogo zaradi federalne narave države.

Van den Brande se ukvarja predvsem z zgodovino in razčlenjuje svojo tezo o funkcionalno-integracijski moči korporativizma v Belgiji. Institucije neokorporativizma so se v Belgiji najintenzivneje razvile v času od 1948 do 1959, začetki pa segajo v leto 1936. Šele šolski pakt je odprl vrata sodelovanju med katoliškim in socialističnim sindikatom, s čimer se dejansko začel drugo obdobje neokorporativizma v Belgiji, ki traja od leta 1960 do 1968. Po letu 1968 so se okrepile reakcije proti neokorporativističnemu sistemu. Začela se je ekonomska kriza, ki je okrepila tudi družbeno krizo. Politična sfera se je federalizirala. Pojavili so se tudi divji štrajki in nove oblike odpora delavcev, tako da sindikati niso več obvladali povečanega odporniškega potenciala delavcev. Van den Brande vidi rešitev za neokorporativizem povezano s spremembami v celotnem političnem življenju Belgije.

Scholten začel svoj prikaz neokorporativizma na Nizozemskem pri njegovem koncu: z nastopom neoliberalne vlade leta 1982. Vlada je začela razgrajevati desetletja učinkovit in uspešen model korporativizma tako, da ga je enostavno obšla. Nato predstavlja razvoj korporativnega sistema od tridesetih do osemdesetih let. V tem času je Nizozemska razvila štiri forme neokorporativizma:

1. Statutarne korporacije, ki so urejale razmere znotraj ekonomskih sektorjev in med njimi,
2. korporativne vzorce predstavništva v parlamentu in vladi,
3. strukturo komitejev z institucionaliziranim funkcionalnim predstavništvom in
4. oblastni družbeno-ekonomski proces politik, ki se je odvijal med visokoinstitucionaliziranimi zvezami med organiziranimi delavci in delodajalci. Na koncu predstavlja nizozemsko mrežo korporativizma.

V drugem poglavju se avtorji N. Hardiman, J. Goetschy in M. Regini ukvarjajo

z neokorporativizmom v državah »stabilne nestabilnosti«, to je na Irskem, v Franciji in Italiji. Hardiman dvomi o upravičenosti neokorporativizma na Irskem, ker je to še vedno ekonomsko nerazvita dežela s šibko državo in neustrezno organizacijo glavnih ekonomskih interesov. Goetschy prikazuje razvoj delovne zakonodaje in pogodb v času socialistične vladavine v Franciji. Regini analizira tri temeljne družbene pogodbe, ki so v Italiji propadle v osemdesetih letih.

Zadnje poglavje se ukvarja z neokorporativizmom v Španiji. V. Perez-Diaz analizira ekonomske politike in družbene vzorce v času prehoda Španije iz diktature v demokracijo. J. Roca pa predstavlja razvoj politike plač in sindikalnih pogodb v post-Frankovi Španiji z oporo na empiričnih prikazih.

Ta zbornik tekstov opozarja na razvoj političnih sistemov zahodnih demokracij v smeri neokorporativizma, kar lahko razumemo kot poskus izhoda iz krize demokracije in krize legitimnosti v sedemdesetih letih. Hkrati pa bogato dokumentira potrebo po ustreznem urejanju razrednega konflikta, saj je stabilnost političnega sistema močno odvisna od razmerja moči med delodajalci in delavci. Vzpostavitev politične demokracije je enostavno premalo za zagotavljanje stabilnega modernega političnega sistema, kar bo na Slovenskem mnogim še moralo postati jasno.

Igor Lukšič

RADOVAN VUKADINOVIĆ

Osnove teorije međunarodnih odnosa i vanjske politike

(Školska knjiga, Zagreb 1989)

Med akademskimi avtorji, ki se ukvarjajo z međunarodnimi odnosi, je profesor zagrebske Fakultete za politične vede dr. Vukadinović zagotovo najbolj plodovit. Njegova

obsežna bibliografija obsega tako temeljna dela, monografske študije kot tudi številne priložnostne članke, poročila in ocene v jugoslovanskih in tujih strokovnih revijah. Vukadinović je torej nekakšen univerzalist, saj se je spuščal v teoretične, splošne in posamične probleme znanosti in stroke o mednarodnih odnosih.

Vukadinovićeve Osnove teorije međunarodnih odnosa i vanjske politike so pravzaprav dopolnjena in razširjena izdaja njegove knjige Teorije o međunarodnim odnosima, Zagreb 1978. Odvisno od tega, kakšne cilje si postavljajo raziskovalci, ima razumevanje međunarodnih odnosov lahko svojo teoretično in praktično vrednost. V tem smislu je tudi pričujoče delo nekakšna kombinacija med univerzitetnim učbenikom in priročnikom za praktike – politike. Vukadinovićeve knjige je tako predvsem kompromisni prikaz teorij, metod in tehnik, ki naj bi hitro in enostavno pojasnile zapletena gibanja v međunarodnih odnosih in omogočile predvidevanje bodočega razvoja.

V prvem poglavju avtor poenostavljuje, pa vendar pregledno prikazuje osnovne koncepcije nekaterih modernih teorij in metod, ki so predmet razprave v znanosti o međunarodnih odnosih. Vukadinović se sicer ne spušča v širše analize, skuša pa kritično opozoriti na domet in omejitve najbolj pogostih teoretičnih in metodoloških pristopov k međunarodnim odnosom. V tem smislu avtor obravnava ideje o sili in konfliktu v međunarodnih odnosih, teorijo igre in komunikacijsko teorijo, integracijsko in sistemsko teorijo.

Ker je predmet proučevanja međunarodnih odnosov nepopisno širok, v svetovni literaturi še vedno prevladujejo razprave o tem, ali je mogoče znanstveno razumevanje takega števila različnih pojavov, ali so međnarodni odnosi znanost ali zgolj znanstvena disciplina, ali obstajata samostojna znanost in trdna teorija o međnarodnih odnosih itd. Vukadinovićevo izhodišče v tem klobčiču je njegovo prepričanje, da se međnarodni odnosi lahko teoretično analizirajo, saj številne raziskovalne tehnike za posamezna področja ali pojave v međnarodnih odnosih kot tudi nekateri elementi teorije jasno potrjujejo to prepričanje.

Ne glede na to da so proučevanja međnarodnih odnosov popularna in razvita tako na Zahodu in Vzhodu in ne glede na že nepre-

gledno objavljeno literaturo, seveda ni enotne teorije, metode ali pristopa, ki bi ga lahko imeli za univerzalnega. Ta ugotovitev ne velja samo za področje mednarodnih odnosov, temveč za celo družboslovje.

Teorija je pravzaprav racionalizator vede in razumevanja proučevane snovi. Prednost teorije je torej v tem, da ponuja »rešilni« izhod v t. i. »strateški simplifikaciji«, to je sposobnosti, da iz tisoč podrobnosti – političnih, ekonomskih, vojaških in drugih akcij držav, izjav, spominov, novo odkritih dokumentov – poizkušamo izpeljati nekatere obče sklepe in zakonitosti. Prepričljivost in preverljivost teh sklepov in zakonitosti, ki so vpeti v določen teoretični okvir, sta toliko večji, kolikor so večje konzistentnost, logičnost in pojasnjevalna moč teorije. Ker se teorijam in raznim konceptualnim pristopom k družboslovnim problemom praviloma pridaje narava znanstvenosti in ker »stare« vedno nadomestijo »nove« teorije, je treba pritrditi misli D. Eastona, ki pravi, da ni pravilne ali napačne teorije, temveč so samo bolj ali manj koristne teorije.

Z drugimi besedami koristnost kake teorije preizkusimo z njeno aplikacijo na posameznih problemih.

Med najambicioznejšimi in zato – vsaj po mnenju pisca tega prikaza – tudi precej vprašljivimi je t. i. marksistični pristop k mednarodnim odnosom, ki je bil alfa in omega jugoslovanske mednarodne misli. Specifičnost tega pristopa, ki pa se je v praksi pokazala kot pomanjkljivost, je poizkus, da zaobseže celoto različnih tipov, vrst in oblik mednarodnih odnosov. Taka celovitost je seveda zahtevala zgodovinsko-pravni, sociološki, multidisciplinarni, interdisciplinarni itd. itd. pristop, kar načeloma ni noben greh. Marksističen pristop pa postane problematičen zato, ker so njegovo izhodišče t. i. razredni odnosi, ki mednarodne odnose v praktični izpeljavi tolmači v belo-črni tehniki v smislu: napredno-konzervativno, socialistično-kapitalistično, enakopravno-imperialistično itd.

Tako »celovit« marksistični pristop se je pravzaprav pokazal kot resnična ovira, saj je za razlago mednarodnih pojavov in procesov ponudil koncept razrednega odnosa kot svoj odrešilni in vsepojasnjevalni magični obrazec. Od Vukadinovića bi lahko pričakovali, če že ne zahtevali, da oblikuje bolj kritičen odnos do »celovitosti« marksističnega pristopa. Sicer pa je med jugoslovanskimi

avtorji o mednarodnih odnosih najceloviteje pojasnil domet in omejitve marksističnega pristopa prof. dr. V. Benko v delu Mednarodni odnosi, Založba Obzorja, Maribor 1987.

V drugem poglavju, ki ima naslov Osnove zunanje politike, Vukadinović obravnava temeljne okvire proučevanja zunanje politike, odnos med notranjo in zunanjo politiko, determinante in glavne akterje zunanje politike. V posebnih podpoglavjih avtor podaja glavne teoretične pristope in njihove praktične izpeljave v procesih sprejemanja in izvajanja zunanjepolitičnih odločitev. Pri obravnavi oblikovanja zunanjepolitičnih ciljev in sredstev za njihovo uresničevanje Vukadinović opozarja na problem t. i. nacionalnega interesa, ki je še posebno aktualen za Jugoslavijo. Dejstvo je, da je jugoslovanska zunanja politika zaradi razpršenosti svoje akcije v vseh smereh in še posebej v vse vrste komodnih globalizmov praktično delovala v nasprotju z nacionalnim interesom. Jugoslovanska zunanja politika je namreč v praksi zanikala principialnost, fleksibilno pragmatičnost, selektivnost in racionalnost – torej vse tiste elemente, ki jih za promocijo svojega nacionalnega interesa uporabljajo moderne države.

Vukadinović sicer pravilno poudarja, da se pri določanju zunanjepolitičnih ciljev avtomatično postavlja tudi vprašanje nacionalnega interesa države. Praviloma je namreč nacionalni interes glavno merilo, s pomočjo katerega je mogoče oceniti določene zunanjepolitične cilje, čeprav ni vedno lahko razlikovati, kaj je nacionalni interes in kaj je cilj. Vendar pa je tudi pri tem vprašljiva avtorjeva ugotovitev, da ima nacionalni interes kot izredno pomembna kategorija delovanja države pravzaprav razredno naravo (marksistični pristop). Po našem mnenju veliko pravilneje opredeljujejo pojem nacionalnega interesa tisti – predvsem zahodni – avtorji, katerih stališče je, da je to v mednarodnem okolju tisti interes, ki ga predstavljajo oblikovalci zunanje politike. Nacionalni interes je namreč v praksi avtentičen takrat, kadar je oblikovan na demokratičen, ne pa na razreden način.

Tretje poglavje Vukadinovića v celoti namenja sicer najbolj kontroverzni, pa vendar neizogibni in vse bolj prisotni disciplini v teoriji in praksi mednarodnih odnosov – to je sposobnosti, da se predvidijo in napovedo

akcije in procesi v mednarodni politiki. Vukadinović podrobneje obravnava pojem, elemente, metodologijo ter domet (zanesljivost) napovedovanja bodočnosti.

Od nekdaj je bila naloga politikov, diplomatov, vojakov in strategov, da poizkušajo ugotoviti, kako bodo ravnali njihovi nasprotniki, pa tudi zavezniki. V tem smislu napovedovanje prihodnosti ni pravzaprav nič novega. Vukadinović pa potrebo in sposobnost predvidevanja ter napovedovanja postavlja kot logičen del nekega teoretičnega razmisleka. Avtorjevo stališče je, da je pri gradnji teorije – še posebej z vidika njene uporabnosti – treba spoštovati določena merila oz. stopnje v gradnji teorije. Prvo merilo se nanaša na potrebo po deskripciji in selekciji dejstev, pojavov, dogodkov in dejavnikov. Drugo merilo je stopnja pojasnjevanja, v kateri se želi ugotoviti, zakaj je prišlo do določenih dogodkov. Ta stopnja že vključuje raziskovanje kavzalne zveze med posameznimi dogodki, morebitne posledice in postavljanje hipotez. V tem smislu, pravi Vukadinović, mora višja stopnja teoretične obravnave vsebovati tudi elemente predvidevanja.

Velik interes za predvidevanje bodočega seveda izhaja iz dinamike mednarodnih gibanj in potrebe, da se hitro in prepričljivo spregledajo vsaj glavne smeri bodočega razvoja. Take zahteve in ambicije imajo tako teoretiki kot praktiki.

Knjiga, ki je predvsem univerzitetni učbenik, je namenjena tudi praktikom, saj za vodenje mednarodnih zadev že dolgo ne zadostuje zgolj talent politikov. Organizacija snovi, izbor tem, avtorjev in bibliografije pa izražajo tudi Vukadinovičev pogled na problematiko mednarodnih odnosov.

Iztok Simoniti

Tobak – veliko mednarodno zdravstveno tveganje

(Tobacco – a major international health hazard, Editors D. Zaridze and R. Peto, World Health Organisation – International

Agency for Research on Cancer, Proceedings of an International Meeting held in Moscow, 4–6 June 1985, Lyon, 1986, str. 335. Printed in Switzerland.)

Struktura pričujočega zbornika, v katerem so osrednji svetovni strokovnjaki obdelali enega najboljšežnejših zdravstvenih problemov sedanjega časa, je pestra in razvejana. Prispevki štiridesetih avtorjev z vsega sveta so v sedmih poglavjih. Enako kot sama knjiga ima tudi drugo poglavje naslov Tobak – veliko mednarodno zdravstveno tveganje. Prvi sestavek je prispeval sir *Richard Doll*, dejanski utemeljitelj in začetnik, danes lahko rečemo, kar družbenega gibanja za zdrav življenjski stil brez nikotinske naslade. Prikazal je razvoj zdravstvenoraziskovalnih prizadevanj, na podlagi česar je postalo argumentirano jasno, da je kajenje vzročni dejavnik za vrsto bolezni in dobršen delež nacionalne patologije. Prav tako je podal tudi kvantitativne vidike teh dejstev. Tega se je lotil tako, da je v deležih glede na celotno moraliteto prebivalstva oblikoval dve skupini bolezni. Prvo, pri kateri so bolezni pri kadilcih pripisane kajenju, in drugo, pri kateri so bolezni pri kadilcih lahko pripisane nikotinski zasvojenosti. K celovitosti svojega strokovnega izhodišča pa je prispeval tudi tako, da je naštel zelo majhno skupino obolenj, ki jih kajenje celo preprečuje oziroma izboljšuje. Naslednji članek na strokovnem srečanju, ki je pomenil novo dognanje na področju vpliva nikotina na pojav bolezni, je napisal *R. Peto iz Oxforda*. Ugotavlja, da je rizičnost pljučnega raka mnogo bolj odvisna od trajanja kajenja kot pa od velikosti kadilčeve dnevne doze. Računica je zelo preprosta. Trikratno povečanje doze poveča učinek linearno – to je za trikrat, medtem ko pa trikratno podaljšanje trajanja kajenja poveča učinek stokrat.

Ob omejevanju klasičnega kajenja se je v nekaterih državah posebej razširil tako imenovani »brezdimni tobak«, gre na primer za njuhanje, žvečenje tobaka, pri čemer se te oblike po svetu različno imenujejo – z epidemiološkimi študijami je tudi v teh primerih kancerogenost nedvoumno potrjena. Avtorji iz ZDA so prispevali pregledni članek o vplivu kajenja cigaret na kardiovaskularne bolezni, pri čemer so proučili 13 obsežnih svetovnih študij. Izkazalo se je, da je pri kadilcih za 77% več vseh kardiovasku-

larnih bolezni (vključno z infarkti srčne mišice).

K tretjemu poglavju z naslovom Bolezenske značilnosti in kajenje so precej prispevali domači avtorji. Zaridze, Dvoirin, Kobljakov, Pisklov in Gurevicius so prikazali značilnosti kajenja v ZSSR in značilnosti ter trende pljučnega raka. V Sovjetski zvezi je kajenje razširjeno. Po študijah, ki so jih opravili in ki ne predstavljajo celovitega monitoringa, je med moškimi od 35 do 80% kadilcev. Ugotavljajo, da mladi ljudje bolj kadijo, zelo malo (še zmeraj) pa je žensk kadilk (okrog 10%). Vendar so pri tem tudi etnične razlike, saj je med Burjatkami kar 81% kadilk. Poseben problem je tudi visoka vsebnost katrana, saj je kar 87% vseh cigaret na trgu v visokem razredu od 20–30 mg katrana na eno cigareto. Glede pljučnega raka so ugotovitve pokazale, da ga 90% pripisujejo kajenju. V drugi polovici osemdesetih let je obolenost za pljučnim rakom naraščala, predvidevajo pa, da se bo to nadaljevalo še nadaljnjih 40 let. Ugotovljeno je, da je postal pljučni rak velik problem zdravstvenega varstva v ZSSR. Incidenca (novoodkrite oblike bolezni) je največja v Estoniji (63,4 primerov na 100.000 prebivalcev), takoj za njo je RSFSR s 63,2 primera in Litva z 58,3 primera – skupno povprečje 55 primerov. Ti podatki so iz leta 1980.

O svojih raziskavah so poročali tudi Japonci in Kitajci iz Šanghaja. Prvi sporočajo, da jim je uspelo zmanjšati kajenje pri mladih moških. Leta 1966 jih je kadilo kar 83,7%, leta 1984 pa še 65,5%. Rezultati med Kitajci so ugodnejši, tako da poročajo o 47,2% stalnih in 8,6% občasnih kadilcev.

Zanimivo je, da so pozornost posvečali tudi drugim delom sveta; tako je *Japonec Tominaga* prispeval članek Razširjenost kajenja v razvijajočem se svetu. V preteklosti so imele te dežele zelo majhno porabo, ki se je zlasti zadnja leta zelo povečala. Ob tem navaja težave zaradi porasta kajenju pripisanih bolezni in stroškov zdravstvenega varstva, porast ekonomskih težav zaradi uvoza cigaret iz razvitih držav, padec v proizvodnji in uvozu hrane. Za 40 držav po svetu je prikazal incidenco pljučnega raka ločeno po spolu. Glede moških je Jugoslavija na 27. mestu, ženske pa so 22.

Strokovno prepričljivo je nekatere ugotovitve podal *L. M. Ramstrom* iz *Stockholma*. Predstavil je spremembe med uveljavlje-

nostjo posameznih vrst cigaret širom po svetu. Začel je s poročilom o padanju oziroma rasti prodaje cigaret v 14 državah od 1981–1984: ZDA so imele za 2,5% manjšo porabo cigaret, Kanada –2,8%, Velika Britanija –3,8%, Zvezna republika Nemčija –6,8%, Madžarska za 0,8% večjo porabo, Italija +0,5%, Japonska +0,8%, Brazilija –2,3% (upad porabe), Ekvador 0,0 (enaka poraba), Zair +6,8%, Tanzanija –5,2%, Pakistan +1,1% Bangladeš +5,5% in Malezija –4,8%.

S tem je pritrdil ugotovitvam, da se poraba povečuje v nerazvitih oziroma manj razvitih državah. Osvetlil pa je tudi večkrat statistično nejasno razmerje med industrijskimi cigaretami in »home-rolled« cigaretami. Tako je, na primer, v Zvezni republiki Nemčiji prišlo do prestrukturiranja, v katerem se je prodaja cigaret v škatlicah zmanjšala za 17%, domače življenje cigaret pa se je povečalo za 76%, vendar v celoti je poraba v letih, ko so to študijo izvajali (1982 in 1983), upadla za 6%. Obdelal je tudi »zvestobo« kadilcev, in sicer je za merila postavil dvig cene za 50% ter ugotavljal kontingent, ki bi kljub temu še kupoval isto vrsto cigaret. Raven zvestobe je takšne (svetovne tobačne firme): Tareyton 74%, Camel 68%, Vantage 63%, Kool 57%. Prikazal je, da so se že tudi v nerazvitem svetu krepko uveljavile cigarete s filtrom in da je na pohodu nizka koncentracija katrana in nikotina v tobačnih izdelkih. V petem poglavju so nekatere najpomembnejše raziskave v zvezi s kajenjem. V enem od prispevkov so predstavili kemične sestavine in njihovo bioaktivnost v cigaretinem dimu, nato *F. Berrino* iz *Italije* sinergistične učinke kajenja in nekaterih polutantov mikroklimi, kot so azbest, polinuklearni ogljikovodiki. Strokoven je tudi prispevek *R. Saraccija* iz *Francije* o problematiki pasivnega kajenja in bolezni, do katerih prihaja zaradi tega pri nekadilcih. Predstavljena pa je tudi preprosta, cenena metoda za ugotavljanje presnovkov nikotina v urinu kadilcev, kar ima brez dvoma svoje bodoče mesto v rutini zdravstvene oskrbe pa tudi v nekaterih drugih specializiranih dejavnostih.

Najbolj obsežno je poglavje, v katerem so udeleženci predstavili strokovno razpravo o zdravstvenih učinkih cigaret z nizko koncentracijo katrana in nikotina. V šestih člankih na 87 straneh vendarle prevladuje stali-

šče, da imajo nizke koncentracije pozitivne učinke, pri čemer je seveda treba takoj pristaviti, da te nižje koncentracije ne morejo biti čarobna paličica, ki bo na mah odpravila vse probleme nikotinizacije. So predvsem sestavni del celovitih družbenih prizadevanj, nacionalno opredeljene vloge, naloge, domet in možnosti. Pri tem strokovnem vrednotenju sodobnih razvojnih teženj so sodelovali *S. D. Stelman iz New Yorka, R. Peto iz Oxforda, M. Sora s Finske ter Peach, Hayward, Shah in Elard – vsi iz Londona*, na koncu tudi *H. Klus z Dunaja*. Temeljnega pomena je nadalje, da so v določenem, bolj skromnem obsegu obravnavali tudi širše sociološke, pravne in družbeno-gospodarske vidike kajenja. Tega so se lotili na primeru *Norveške*, pri čemer je *K. Bjarveit* obrazložil nacionalno kampanjo v svoji državi. Osredotočil se je na izkušnje dejavnosti parlamenta, sprejemanja zakona, ki je celovito »pokril« problematiko kajenja, in slednjič tudi na politiko cen tobačnih izdelkov. Praktično je ponazoril, kako je treba sodelovati s političnimi krogi in državno službo.

M. Kunze z Inštituta za socialno medicino na Dunaju je prispeval pregled zdravstveno-prosvetljalno-vzgojnih dejavnosti v razvitih državah. Opozoril je, da pri tem ni zveličavnega recepta, marveč da je treba zagotoviti uresničevanje nekaterih ključnih smotrov. Kot prvo poudarja celovit pristop pri družbenem obvladovanju dajenja cigaret. Nujno je treba skrbeti za javno obveščenost, zajeti šolske programe z vidika nekadilskega življenjskega stila, zagotoviti ustvarjalno sodelovanje zdravstvenih ustanov in vseh kadrov, prepovedati reklame tobačnih izdelkov in vse skupaj podpreti tudi z davčno in

cenovno politiko, kot to predlaga Svetovna zdravstvena organizacija. Menil je, da zdravstvena opozorila na škatlicah cigaret in standardizacija vsebnosti katrana in nikotina omembno prispevajo k pozornosti javnosti do skupnih prizadevanj za racionalizacijo, omejevanje in prepoved kajenja na delovnih mestih in v javnosti sploh. Mednarodna skupina raziskovalcev iz Indije, ZDA in Danske je nazadnje še predstavila študijo preventivnih ukrepov pri zvečenju in kajenju tobaka pri 12.212 indijskih vaščanih.

Ob koncu predstavitve zbornika povejmo še to, da so na začetku publikacije uredniki predstavili tudi strnjena priporočila s strokovnega srečanja v Moskvi. *Prvič*, poudarek je na tem, da gre za problematiko nacionalnih razsežnosti, *drugič*, vztrajanje je treba opozarjati na posledice nikotinske razvade, vključno s kvantifikacijami mortalitete in pozitivnimi učinki nekajenja oziroma prenehanja kajenja, *tretjič*, udeleženci so bili mnenja, da je sicer temeljni cilj odprava nikotina, vendar da je pa v sedanjih razmerah nujno in smotrno zahtevati nižje koncentracije katrana in nikotina v cigaretah (čimprej je treba predpisati 15 mg katrana na cigareto kot zgornjo mejo – op. avtorja – prav lansko leto novembra je to postalo tudi uradno stališče Evropske gospodarske skupnosti), in *četrtič*, sleherni država, zlasti tista, kjer je visok odstotek kadilcev, naj zagotovi stalno strokovno spremljanje problematike, saj je to eden od pogojev za uspešno preventivo in uresničitev najširših družbenih smotrov na tem področju.

Nikola Krstič

bibliografija knjig in člankov

Iz dokumentacije osrednje družboslovne knjižnice Jožeta Goričarja

I. SOCIOLOGIJA

- Aktualni problemi i perspektive sela II. Sociologija sela, 27(1989) 105–106 (tematska številka)
- Autonomie et autotransformation de la societe. Cahiers Vilfredo Pareto, 27(1989)86 (tematska številka)
- Cross-National Research in Sociology. London: Sage, 1989
- Die Zukunft der Staedte und Regionen-Kaempfe und Kampffelder einer alternativen Kommunalpolitik : Materialien eins kommunalpolitischen Kolloquiums des IMSF am 27.–28. September 1986 in Gladbeck. Frankfurt am Main: Institut fuer Marxistische Studien und Forschungen, 1988
- Gottdiener Mark: The Decline of Urban Politics : Political Theory and the Crisis of the Local State. Beverly Hills: Sage, 1987
- Hartman Edwin: Conceptual Foundations of Organization Theory. Cambridge, Mass.: Ballinger Publ. Comp., 1988
- Hiltz Starr Rixanne: Online Communities : A Case Study of the Office of the Future. Norwood, New Jersey: Ablex Publ. Corp., 1985
- Jacoby Russell: The Last Intellectuals : American Culture in the Age of Academe. New York: Basic Books, 1987
- L'approche biographique. Revue francaise de sociologie, 31(1990)1 (tematska številka)
- Lavoro – lavori atipici – non lavoro. Democrazia e diritto, 30(1990)1 (tematska številka)
- Luhmann Niklas: Archimedes und wir : Interviews. Berlin: Merve Verlag, 1987
- Luhmann Niklas: Soziologische Aufklaerung : 4. Beitraege zur funktionalen Differenzierung der Gesellschaft. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1987
- Nicht so wie unsere Eltern! : Ein neues kulturelles Modell? Opladen: Westdeutscher Verlag, 1989
- Realni socializem in jugoslovanska družba v luči teorije modernizacije. Družboslovne razprave, 6(1989)7 (tematska številka)
- Sociologija in teorija modernizacije / modernosti. Družboslovne razprave, 6(1989)7 (tematska številka)
- Sociology of consumption. Sociology, 24(1990)1 (tematska številka)
- Za zdraviji i lepši grad. Komuna, 36(1989)10–11 (tematska številka)

II. POLITIČNE VEDE

- Banovac Boris: Dileme sovjetskog socializma : Iskustvo reforme u SSSR-u. Rijeka: Izdavački centar Rijeka, 1990
- Bonner Almanach 1988/89. Bonn: Presse- und Informationsamt der Bundesregierung, 1989
- Da li je socializam moguć, i kakav? Gledišta, 29(1988)9–10 (tematska številka)
- Federalism, implementation, and surface mining. Policy Studies Review, 9(1989)1 (tematska številka)

- Glassman Ronald M.: Democracy and Equality : Theories and Programs for the Modern World. New York: Praeger, 1989
- Holden Barry: Understanding Liberal Democracy. New York; London: Philip Allan, 1988
- Montesquieu Charles de: O duhu zakona. Beograd: Filip Višnjić, 1989
- Pluralizam i socializam. Naše teme, 40(1990)3–4 (tematska številka)
- Riforme e autoriforme nelle amministrazioni pubbliche. Democrazia e diritto, 30(1990)po 16 (tematska številka)
- Sistema elettorale e democrazia. Democrazia e diritto, 30(1990)2 (tematska številka)
- Socializam in svremenost. Argomenti, (1989)1–2 (tematska številka)
- The Political Rights of Migrant Workers in Western Europe. London: Sage, 1990
- Tomas Hobs – četiri stotine godina od rođenja. Gledišta, 29(1988)11–12 (tematska številka)
- Velika francuska revolucija. Naše teme, 34(1990)–2 (tematska številka)

III. POLITIČNI SISTEM SFRJ

- Lorenci Janko: Jože Pučnik. Ljubljana: Emonica, 1990
- Novi socializam: Pogledi, inicijative i perspektive. Socializam, 32(1989)11–12 (tematska številka)
- O »nacionaliziranju« Muslimana : 101 godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana. Zagreb: Globus, 1990
- Reforma političkog sistema. Marksistička misao, (1989)6 (tematska številka)
- Samostojna Slovenija. Nova revija, 9(1990)95 (tematska številka)
- Samoupravljanje? Kulturni radnik, 42(1989)6 (tematska številka)
- Savić Igor: Milan Kučan. Ljubljana: Emonica, 1990
- Stanković Drago J.: Anatomija procesa Milovanju Djilasu. Zagreb: Centar za informacije i publicitet, 1989
- Stranke i udruženja u Hrvatskoj i Sloveniji : (programi). Naše teme, 34(1990)3–4 (tematska številka)

IV. MEDNARODNA POLITIKA, MEDNARODNI ODNOSI

- Am Ende des Ost-West-Konflikts. Leviathan, 18(1990)1 (tematska številka)
- Eastern Europe, Central Europe, Europe. Daedalus, 119(1990)1 (tematska številka)
- Egypte: annee 80 : Elements pour un bilan de l'«ouverture». Revue Tiers-Monde, 31(1990)121 (tematska številka)
- Perestroika. Monthly Review, 41(1990)10 (tematska številka)

- Perestrojka – stanje, problemi, perspektive. Gledišta, 30(1989)1–2 (tematska številka)
- Razvoj i međunarodni odnosi. Razvoj, 6(1989)4 (tematska številka)
- Revolution oder Restauration oder...? Argumenti, 32(1990)180 (tematska številka)
- The changing world order. Survival, 32(1990)2 (tematska številka)

V. KOMUNIKOLOGIJA, NOVINARSTVO

- Information Research : Research methods in library and information science. London: Taylor Graham, 1988
- MacLuhan Marshall, Powers Bruce R.: The Global Village : Transformations in World Life and Media in the 21st Century. New York; Oxford: Oxford University Press, 1989
- Masovni mediji i humanizacija odnosa među polovima : zbornik radova. Banja Luka: Pedagoška akademija, 1989
- Other Europe. Media, Culture and Society, 12(1990)2 (tematska številka)
- Politični marketing. Media Marketing, 10(1989)107 (tematska številka)
- Science in Public. Critical Studies in Mass Communication, 7(1990)1 (tematska številka)
- Text and Audiences. Media, Culture and Society, 12(1990)1 (tematska številka)
- Walter Benjamin.
- New German Critique, 16(1990)48 (tematska številka)

IV. METODOLOGIJA

- Blejsko metodološko srečanje 89 : Zbornik referatov VII. strokovnega sestanka Sekcije za metodologijo in statistiko Jugoslovenskega združenja za sociologijo. Ljubljana: FSPN-RI, 1989
- Brewer John, Hunter Albert: Multimethod Research : A Synthesis of Styles. London: Sage, 1989
- Handbook of Quantitative Studies of Science and Technology. Amsterdam; New York: North-Holland, 1988
- Handbook of Statistics / Vol. 6: Sampling. Amsterdam; New York: Elsevier Science Publ., 1988
- Handbook of Statistics / Vol. 7: Quality Control and Reliability. Amsterdam; New York: Elsevier Science Publ., 1988

VII. FILOZOFIJA

- Clarke Paul A. B.: The Autonomy of Politics. Aldershot: Avebury, 1988
- Fragmente der Vorsokratiker. Paderborn, 1988
- Heidegger e la poesia (2). Aut Aut, (190)235 (tematska številka)
- Heidegger i praktična filozofija. Gledišta, 30(1989)5–6 (tematska številka)
- Huizinga Klaas: Das Sein und der Andere : Levinas' Auseinandersetzung mit Heidegger. Frankfurt am Main: Athenaeum, 1988

- Kaufmann Walter: Tragedija i filozofija. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1989
- Ortega y Gasset Jose: O ljubavi. Sarajevo: Svjetlost, 1989
- Pirjevec Dušan: Estetska misel Franceta Vebra. Ljubljana: Slovenska matica, 1989
- Pour une philosophie militante de la démocratie :
- Sutlić Vanja: Kako čitati Heideggera : Uvod u problematiku razinu »Sein und Zeit«-a i okolnih spisa. Zagreb: August Cesarec, (1987)

VIII. MARKSIZEM

- Leninskoe nasleđe i perestrojka. Sociološki eseji i studije, (1990)3 (tematska številka)
- MacLennan Gregor: Marxism, Pluralism and Beyond : Classic Debates and New Departures. Cambridge: Polity Press, 1989
- Marx Karl: H kritiki politične ekonomije : 1858–1861. Ljubljana: MC CK ZKS, 1989
- Marx Karl: Kritika politične ekonomije : 1861–1863. Ljubljana: MC CK ZKS, 1989
- Nasleđe zapadnog marksizma: Lukacs i Bloch. Gledišta, 30(1989)3–4 (tematska številka)

IX. PSIHOLOGIJA

- Psihijatrija. Beograd: Medicinska knjiga, 1989
- Third German psychohistory convention. Journal of Psychohistory, 17(1990)3 (tematska številka)

X. PRAVO

- Arh Janko: Družba z omejenim jamstvom : po jugoslovenskem in avstrijskem pravu = Die gesellschaft mit beschränkter Haftung. Ljubljana: Arahconsulting, 1990
- Berden Andrej: Pravnoteoretični pogledi na lastnino. Ljubljana: Samozaložba, 1989
- Hirst Paul Q.: Law, Socialism and Democracy. London: Allen and Unwin, 1986
- Predpisi o upravnem postopku in upravnem sporu. Ljubljana: Uradni list SRS, 1989
- Ustavni amandmaji k ustavi socialistične republike Slovenije. Ljubljana: Uradni list SRS, 1989

XI. EKONOMIJA, EKONOMSKI ODNOSI, MEDNARODNO GOSPODARSTVO

- A World in Crisis? : Geographical Perspectives. Oxford: Cambridge: Basil Blackwell, 1989
- Auf der Suche nach dem verlorenen Sozialismus. Prokla, 20(1990)78 (tematska številka)
- Changements dans les styles de loisir. Loisir et société, 12(1989)2 (tematska številka)
- Pulić Ante: Informacijsko društvo i ekonomija. Zagreb: Privredni vjesnik, 1990
- Quo vadis, Jugoslavijo? Zagreb: Naprijed, 1989
- Razvijeni i nerazvijeni u Jugoslaviji. Naše teme, 33(1989)12 (tematska številka)

- Sassen Saskia: *The Mobility of Labour and Capital : A study in international investment and labor flow*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1988
- Spanger Hans-Joachim: *The GDR in East-West Relations*. London: Internationale Institute for Strategic Studies, 1989
- The Global Marketplace. New York; Oxford: Facts on File, 1988
- Tivadar Miran: *Računalnik v kadrovski službi : Priročnik za reševanje problemov pri uvajanju in uporabi računalnika v kadrovski službi*. Ljubljana: Samozaložba, 1989

XII. VOJAŠKE VEDE, OBRAMBOSLOVJE

- Arms Races : *Technological and Political Dynamics*. London: Sage, 1990
- People in Space : *Policy Perspectives for a »Star Wars« Century*. New Brunswick; Oxford: Transaction Books, 1985 Ruestung.
- Oesterreichische Zeitschrift fuer Politikwissenschaft, (1990)1 (tematska številka)

XIII. EKOLOGIJA, ZNANOST, TEHNOLOGIJA

- Dryzek John S.: *Rational Ecology: Environment and Political Economy*. Oxford; New York: Basil Blackwell, 1987
- High Technology Industry and Innovative Environments : *The European Experience*. London: Routledge, 1989
- Philosophie und Wissenschaft. Paderborn, 1988
- Strategija varstva okolja v Sloveniji. Ljubljana: Socialistična zveza Slovenije; Svet za varstvo okolja, 1990

XIV. UMETNOST, KULTURA, JEZIK

- Aspects of Korean Sociolinguistics. *International Journal of the Sociology of Language*, (1990)82 (tematska številka)
- Indepth section on Australia. *Journal of Popular Culture*, 23(1990)2 (tematska številka)
- Stanko Banič, Sovdat-Banič Sonja, Banič Borut, Banič Igor: *Latinski pregovori, izreki in izrazi*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1990
- Žagar Igor Ž.: *Zagatnost performativnosti ali kako obljubiti*. Ljubljana: Državna založba, 1989

XV. IZOBRAŽEVANJE, ŠOLSTVO

- Intellectuals and the university. *Telos*, (1990)81 (tematska številka)

XVI. MEDICINA, ZDRAVSTVO, SOCIALNA POLITIKA

- Reddito e diritti di cittadinanza. *Nuove prospettive di welfare*. *Inchiesta*, 29(1989)83-84 (tematska številka)
- Socialna politika, pluralizem blaginje, socialno varstvo. *Družboslovne razprave*, 6(1989)8 (tematska številka)

XVII. RELIGIJA

- Actes de la 20eme conference internationale de sociologie des religions (21-25aout 1989, Helsinki). *Social Compass*, 37(1990)1 (tematska številka)
- Badurina Srečko: *Prema novoj zrelosti : Razmišljanja i razgovori o vjeri i Crkvi, biskupstvu i redovništvu*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1989
- Baigent Michael, Lincoln Henry, Lee Richard: *Mesijansko zaveštanje*. Beograd: F. Kovačević, 1989
- Družbeno vrenje pri nas in slovenski kristjani. *Cerkev v sedanjem svetu*, 24(1990)3-4 (tematska številka)
- L'islam en France et en Europe. *Archives de sciences sociales des religions*, 34(1989)68.2 (tematska številka)
- Political revival of religion: fundamentalists and others. *Political Quarterly*, 61(1990)2 (tematska številka)

XVIII. ANTROPOLOGIJA

- Roosens Eugene E.: *Creating Ethnicity : The Process of Ethnogenesis*. London: Sage, 1990
- Roux Jean-Paul: *Le sang : Mythes, symboles et realites*. Paris: Fayard, 1988

XIX. ZGODOVINA

- Engelsfeld Neda: *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca - Privremeno narodno predstavništvo*. Zagreb: Globus, 1989
- Geography and Ethinc Pluralism. London: Allen and Unwin, 1984
- History and ethnicity. London; New York: Routledge, 1989

KOVAČ, dr. Bogomir: Politična ekonomija privatizacije
Teorija in praksa, Ljubljana 1990, let. XXVII, št. 6-7, str. 706-723.

Privatizacija je postala prevladujoči razvojni trend svetovnih gospodarskih procesov. Avtor analizira privatizacijo kot politično ekonomski proces, ki ne pomeni zgolj spreminjanja javnih podjetij in zmanjševanje državnega deficita, temveč program gospodarskega prestrukturiranja, povečanja ekonomske učinkovitosti, produktivnosti, ekonomske rasti, nove konkurence. Privatizacija je s tega vidika politično ekonomski proces spreminjanja ekonomskega sistema, njegove ekonomske liberalizacije in politične socializacije (demokratizacije).

UDK 316.324:7

STREHOVEC, mag. Janez: Umetnost postindustrijske družbe
Teorija in praksa, Ljubljana 1990, let. XXVII, št. 6-7, str. 890-905

V poznih 80. letih, v obdobju kronopolitike in zamenjav ene generacije realnosti z drugo (pojma Paula Virilia) se družbeni sistem umetnosti vpisuje v razmerja, značilna za postindustrijsko in informacijsko družbo. Tudi pri umetniških delih in procesih narašča pomen imaterialnega, simuliranega, kloniranega, telematično »tekočega« in interaktivnega nad tradicionalnimi oblikami »trdne«, v sebi zaključene umetnine kot »Kunstwerk«. Ena temeljnih usmeritev sedanje umetnosti je v eksperimentalno računalniško in medijsko umetnost, ki gradi na interaktivnosti, decentraliziranem inputu in globalnih, nadnacionalnih povezavah. Ta umetnost se opira tudi na sodobno znanost, recimo na teorijo kaosa, katastrof in Mandelbrotovo fraktalno geometrijo narave. Ob medijski umetnosti pa še naprej soobstaja tudi tradicionalna, vezana na trg umetniških dobrin in ustanove umetniške reprodukcije in osmišljanja. V tem tekstu pa je avtor trajnost te umetnosti povezal z antropološko problematiko (sedanjega) posameznika v smislu, da ima arhטיפski svet umetniških del funkcijo orientacijskih točk sodobne zavesti.

KOVAČ, dr. Bogomir: Political Economy of Privatisation

Teorija in praksa, Ljubljana 1990, vol. XXVII, no. 6-7, pg. 706-723.

Privatization has become a dominant worldwide trend in economic processes. The author analyses privatization as a political and economic process which does not mean only transformation of public enterprises and a decrease of state deficit, but also an increase of economic efficiency, productivity, economic growth and a new competition. From this aspect, privatization is a political and economic process of transformation of the economic system, its economic liberalization and its political socialization (democratization).

UDC 316.324:7

STREHOVEC, mag. Janez: Art of the Postindustrial Society

Teorija in praksa, Ljubljana 1990, Vol. XXVII, No 5, p. 890-905.

In the late eighties in the period of chronopolitics and substitutions of one generation of reality with another one (notion by Paul Virilio) the social system of art is inscribed into the relations characteristic of the postindustrial or information society. In the works or art and processes the meaning of immaterial, simulated, clonated, telematically "current" and interactive, increases over the traditional forms of a "stiff", in itself concluded work of art as "Kunstwerk". One of the fundamental orientations of present art is the one towards the experimental computer and media art which is based on interactivity, decentralized input and global, supernational connection. Such art also finds support in the contemporary science, e.g. the theory of chaos, disasters and Mandelbrot's fractional geometry of nature. Along with the media art there still co-exists the traditional one, connected with the market of works of art and institutions where art is reproduced and where its sense is created. In this text the author connects the permanence of this art with the anthropological problematics of a (present) individual in the sense that the archetypal world of the works of art has the function of orientative points of contemporary consciousness.

JUŽNIČ, dr. Stane: Kaj in kje je Evropa v sodobnem svetu

Teorija in praksa, Ljubljana 1990, let. XXVII, št. 6-7, str. 750-764.

Avtor obravnava evropsko svetovno hegemonijo in njeno deklinacijo, rojstvo bipolarnega sveta, združevanje Evrope po zatonu blokofske deljenosti, mondalizacijo razvojnih modelov ter vplive zunajevropskih dinamičnih razvojnih središč, zlasti Japonske in ZDA. Slovenija in Jugoslavija sta nedvomno del Evrope, vendar vanjo tudi vstopata. Avtor se sprašuje, kako doseči evropskost v Sloveniji in Jugoslaviji, kako iziti iz realnega socializma v moderno tržno gospodarjenje in v predstavniško demokracijo. Kaj je Evropa, v katero vstopamo? Avtor izpostavlja probleme, ki so najprej gospodarske narave in druge, kjer gre za krizo zavesti. Poseben kontrast je med oblikovanjem etnične zavesti in integracijskimi procesi, ko postaja svetovno gospodarstvo vedno bolj zaključena enota, v njej pa nastopajo zelo različni deli s številnimi ekonomskimi, ekološkimi, etničnimi in drugimi problemi.

UDK 321(091)(497.1)

JUŽNIČ, dr. Stane: Zgodovinske determinante jugoslovanske države

Teorija in praksa, Ljubljana, 1990, let. XXCII, št. 6-7, str. 812-820.

Avtor skuša demistificirati zgodovino južnih Slovanov in najnovejšo zgodovino prve in druge Jugoslavije. V svojih zapisih osvetlji ključna zgodovinska dogajanja in mejnike, ki so bistveno oblikovali sedanjo civilizacijsko (oziroma kulturno) podobo Balkana: etnične premike, povezane s turškimi osvojitvami, novoveške pretenzije na Balkanu, nova državotvorna jedra na Balkanu in nastanek Jugoslavije. V zvezi s sedemdesetletnim obstojem relativno zelo »mlade« države Jugoslavije ugotavlja dramatično stopnjevanje in soočanje razlik: obstoj separatnih zgodovinskih spominov, njihovo poenotenje v okviru zgodovinsko nastalih enot in projekcije preteklosti na sedanost, vse do konfliktnosti. Zgodovina se takorekoč ni umaknila in še manj pozabila, zato se odpirajo pravzaprav vse možne alternative glede bodočnosti Jugoslavije.

JUŽNIČ, dr. Stane: What and Where is Europe in the Modern World
Teorija in praksa, Ljubljana 1990, Vol. XXVII, No. 6-7, pg. 750-764.

European hegemony over the world and its decline, the birth of a bipolar world, European integration with the decline of the division into two blocks, mondialization of developmental models and influences of extra-European dynamical developmental centers, above all of Japan and USA, are being dealt with. Slovenia and Yugoslavia are doubtlessly a part of Europe, but are nevertheless entering it. The author asks himself how to attain Europeanness in Slovenia and Yugoslavia, how to depart from real socialism into a modern market economy and a parliamentary democracy. What is Europe into which we are entering? Problems are outlined which are above all of an economic nature, as well as others, defined by a crisis of consciousness. A special contrast exists between the formation of ethnic consciousness and integrational processes, where the world economy is increasingly becoming a closed entity but with different parts with numerous economic, ecological and other problems.

UDC 321(091)(497.1)

JUŽNIČ, dr. Stane: Historical Determinants of the Yugoslav State
Teorija in praksa, Ljubljana, 1990, Vol. XXVII, No. 6-7, pg. 812-820.

A demistification of the history of southern Slavs and of current history of the first and second Yugoslavia is attempted. The essay clarifies key historical events and turning points, which have shaped the recent civilizational (i. e. cultural) form of the Balkans: ethnic migrations connected with Turkish conquests, modern pretensions in the Balkans, new state-forming cores in the Balkans and the formation of Yugoslavia. Regarding the 70 years of the existence of a relatively very "young" Yugoslav state, a dramatic increase and confrontation of differences is discerned: the existence of separate historical reminiscences, their uniformization in the context of historically created units and the projection of the past into the present, up to conflict situations. History has, so to speak, not receded nor was it forgotten, which is why practically all possible alternatives regarding the future of Yugoslavia are in a way opening.

CONTENTS

CURRENT NOTES

- BOŠTJAN MARKIČ: Elections 1990 699

ARTICLES, DISCUSSION

- BOGOMIR KOVAČ: Political Economy of Privatization 706
 TINE HRIBAR: Science in the Postmodern Age 724
 SALVADOR GINER: The Withering Away of Civil Society 732

ROUND TABLE OF THEORY AND PRACTISE

- Introductory Remark 750
 STANE JUŽNIČ: What and Where is Europe in the Modern World 750
 ZDRAVKO MLINAR: European Integration from the Aspect of the Theory of Spatial-Social Planning 764
 PETER KLINAR: Integrational Processes in Europe from the Aspect of Inter-Ethnic and Migrational Processes 770
 SLAVKO SPLIČAL: "The New European Communicational and Informational Order?" 775

ECONOMIC SYSTEM

- The Shaping of the Social Structure of Property 781
 Introductory Remark 781
 IVAN RIBNIKAR: How to Achieve Property of Enterprises? 784
 JOŽE MENCINGER: Where to put? (or puzzles of taking over social wealth) 789
 MARKO SIMONETI: Financing the Privatization of Social Enterprises 793
 MARJAN KOČBEK: The Transformation of Social Property in the Transition from a Social to a Mixed Enterprise 797

PUBLIC ADMINISTRATION

- JANEZ ŠMIDOVNIK: From Police to Public Administration 804

EMERGENCE OF YUGOSLAVIA

- STANE JUŽNIČ: Historical Determinants of the Yugoslav State (2) 812

CHANGES IN EASTERN EUROPE

- RUDI ČAČINOVIČ: Integration of Germans 821
 JOVAN TEOKAREVIČ: Crisis, Pluralism and New Coalitions in Poland 837

DIALOGUE

- VLADIMIR ŠTAMBUK: Republication and Theoretical Communication 848
 DRAGAN SIMEUNOVIČ: On the Evolution of Afternoon Politicians 849

PUBLIC AND SYSTEM

- ZORAN ŽUGIČ: "The Socialist Public", Ideology, Utopia or Something Else 854

POLITICAL PLURALISM

- IVAN PRPIČ: Some Presuppositions of a Politological Discussion of Pluralism in Yugoslavia 862
 SMILJKO SOKOL: Constitutional Changes and the New Electoral Legislation 870

FROM ECONOMIC RESEARCH

- MARJAN SVETLIČIČ and MATIJA ROJEC: The New Law Will Stimulate Foreign Investment, but ... 880

PHILOSOPHICAL ESSAY

- JANEZ STREHOVEC: Art in Postindustrial Society 890

REVIEWS, NOTES

- ILJA SCHOLTEN (ed.): Political Stability and Neocorporativism (Igor Lukšič) 900
 RADOVAN VUKADINOVIČ: Introduction to the Theory of International Relations and Foreign Policy (Iztok Simoniti) 908
 Tobacco-a major international health hazard (Nikola Krstić) 910

BIBLIOGRAPHY OF BOOKS AND ARTICLES 913

AUTHOR'S SUMMARIES 916

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

Okrogla miza Teorije in prakse

Evropa v sodobnem svetu – študijski projekt

STANE JUŽNIČ: Kaj in kje je Evropa v sodobnem svetu

ZDRAVKO MLINAR: Evropska integracija z vidika teorije prostorsko-družbenega razvoja

PETER KLINAR: Integracijski procesi v Evropi z vidika medetničnih in migracijskih procesov

SLAVKO SPLICHAL: »Nova evropska komunikacijska in informacijska ureditev«

ALENKA ŽNIDARŠIČ-KRANJČ: Gospodarska kriminaliteta in spremembe družbenoekonomskega sistema

VLADO BENKO: Zunanja politika Slovenije

IGOR LUKŠIČ: Recepcija politične kulture v Jugoslaviji

MOJCA DRČAR-MURKO: Lige in regionalizem

ANTON RUPNIK: Sovjetska federacija med Kremljem in »okrajinama«

DARIJAN KOŠIR: Volitve v Vzhodni Evropi

ZDRAVKO MLINAR: Globalizacija, raznovrstnost in homogenizacija v prostoru

DAVID HELD: Onstran liberalizma in marksizma